

MAYIL B. ƏSGƏROV

LİŊVOPSİXOLOGİYA

və ya

DİLİN PSİXOLOGİYASI

LENGÜİSTİKPSİKOLOJİ

veya

DİLİN PSİKOLOJİSİ

ЛИНГВОПСИХОЛОГИЯ

или

ПСИХОЛОГИЯ ЯЗЫКА

LINGUOPSYCHOLOGY

and or

THE PSYCHOLOGY OF LANGUAGE

MAYIL B. ƏSGƏROV

LİŊVOPSİXOLOGİYA
və ya
DİLİN PSİXOLOGİYASI

LENGÜİSTİKPSİKOLOJİ
veya
DİLİN PSİKOLOJİSİ

ЛИНГВОПСИХОЛОГИЯ
или
ПСИХОЛОГИЯ ЯЗЫКА

LINGUOPSYCHOLOGY
and or
THE PSYCHOLOGY OF LANGUAGE

«Elm və təhsil»
Bakı - 2011

Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Nəsimi adına
Dilçilik İnstitutu Elmi Şurasının qərarı ilə nəşr olunur

Elmi redaktor: Məhəbbət MİRZƏLİYEVƏ
filologiya elmləri doktoru

Rəyçilər: Kamilə VƏLİYEVƏ
filologiya elmləri doktoru

İlham TAHIROV
filologiya elmləri doktoru

Baba MƏHƏRRƏMLİ
filologiya elmləri namizədi, dosent

Filologiya elmləri namizədi, Mayıl Binnət oğlu Əsgərov.

Linqvopsixologiya və ya dilin psixologiyası.

Bakı, "Elm və təhsil", 2011. – 308 səh.

Bu tədqiqatda dil, nitq və söz formalarının dərkətmə prosesi ilə bağlılığı, yeni dil struktur vahidinin yaranması, dilin istənilən istiqamətdə inkişafının hərəkətverici qüvvəsi olan okkazional nitq ehtiyacı kimi dilçilik məsələləri funksional-semantik, linqvistik və psixoloji baxımdan nəzərdən keçirilir, dilin və nitqin əsasını təşkil edən leksik, leksik-qrammatik və qrammatik formalar Azərbaycan və türk dilinin materialları əsasında analiz edilir.

Bu problemlərin həlli obyektiv gerçəklik-şüur-dil-nitq-forma zənciri üzrə reallaşan dərkətmə və təfəkkür prosesləri ilə birbaşa bağlı olduğuna görə tədqiqatda ilk növbədə dərkətmə və onun fazaları, sinktual dərkətmə, onun məhsuldarlığı, başlanğıc şərtləri, nitqin yaranmasını şərtləndirən modullaşma və onun transformativ, reprezentativ növləri; birinci və ikinci intellekt obrazının yaranması, sinktual dərkətmədə dilin iştirakı məsələsi, dil və dərkətmədə qarşılıqlı əksolunmalar kimi bir-biri ilə üzvi şəkildə bağlı olan digər linqvopsixoloji məsələlər nəzərdən keçirilir.

4602000000
N098 - 2011 *qrifli nəşr*

© Mayıl B.Əsgərov, 2011

© «Elm və təhsil», 2011

Bu kitabı gözünün nurunu elm nuruna çevirənlərə -

Azərbaycanın dilçi-alimlərinə ithaf edirəm!

Əsl insanlara, əsl alimlərə sağlığında dəyər verək!

Hörmətlə:
Mayıl B. Əsgərov

MÜNDƏRİCAT		4
Redaktordan		6
Rəyçilərdən: Nəzəri dilçiliyə yeni baxış		9
Terminoloji dəqiqləşdirmə		14
Giriş		22
FƏSİL 1. Dilin psixoloji problemləri ilə bağlı nəzəri fikir və müddəaların tənqidi analizi		26
§ 1.1.	Dilin ontogenezinin müəyyənləşdirilməsində fərdi təxəyyülün və analogiya prinsipinin rolu	27
§ 1.2.	Dilin psixoloji problemlərinin öyrənilməsi mərhələləri	29
§ 1.3.	V.Humboldt: Dil fəaliyyətin özüdür	31
§ 1.4.	H.Şteyntalın linqvistik və psixoloji görüşləri	35
§ 1.5.	V.Vundt. Formanın fərqli məzmun yaratması, təfəkkür elemnti anlayışı	36
§ 1.6.	D.Uotsonun behaviorizm nəzəriyyəsi: S-R	39
§ 1.7.	İ.Seçenyov və üçpilləli psixoloji akt ideyası	39
§ 1.8.	L.Blumfeld: S-R və R-S əvəzlənməsi	40
§ 1.9.	Ç.Morrisin neobehaviorizmi – dispoziya	42
§ 1.10.	Alışılmış situativ məqamlar analogiyası və situativ xarakterli psixoloji vəziyyət prinsipi	43
§ 1.11.	L.Vıqotskinin psixoloji görüşləri	46
§ 1.12.	Ç.Osqudun assosiativ psixolinqvistikası	56
§ 1.13.	N.Xomskinin transformativ psixolinqvistikası	57
§ 1.14.	A.Leontyevin psixolinqvistik görüşləri	65
§ 1.15.	„Nitq fəaliyyəti nəzəriyyəsi“nin əsaları	72
§ 1.16.	Birinci fəsil üzrə nəticə və təkliflər	78
FƏSİL 2. Dərketmə və təfəkkürün mexanizmi		82
§ 2.1.	Dərketmə və təfəkkürün vahidləri	84
§ 2.2.	Dərketmənin mexanizmi	93
§ 2.3.	İntellekt obrazının təbiəti	97
§ 2.4.	Dərketmənin fəza və aktları	98
§ 2.5.	Sinktual dərketmə	111
§ 2.6.	Modullaşma	116
§ 2.7.	Sinktual dərketmədə dilin iştirakı	125
§ 2.8.	İkinci fəsil üzrə nəticə və təkliflər	136

FƏSİL 3. Təfəkkür prosesləri və formalar	138
§ 3.1. Dil struktur vahidi olan formaların yaranması	139
§ 3.2. Leksik formalar	148
§ 3.3. Leksik-qrammatik formalar	157
§ 3.4. Qrammatik formalar	168
§ 3.5. Formaların dil struktur vahidləri kimi yaranma və mənimsənilmə mexanizminin modelləşdirilməsi	183
§ 3.6. Formaların dil struktur vahidləri kimi uşaqlar tərəfindən mənimsənilməsinin özünəməxsusluğu	187
§ 3.7. Üçüncü fəsil üzrə nəticə və təkliflər	195
FƏSİL 4. Təfəkkür prosesləri və nitq	197
§ 4.1. Nitqin yaranması və mənimsənilməsi	199
§ 4.2. Nitqin yaranmasında real gerçəkliyin rolu	216
§ 4.3. Nitqin yaranmasında kommunikatorun rolu	218
§ 4.4. Nitqin funksiyaları	221
§ 4.5. Nitqin növləri	227
§ 4.6. Nitqin yaranma və mənimsənilmə mexanizminin modelləşdirilməsi	234
§ 4.7. Uşaqlarda nitqin yaranma və mənimsənilmə mexanizminin fərqliliyi	245
§ 4.8. Dördüncü fəsil üzrə nəticə və təkliflər	251
FƏSİL 5. Təfəkkür prosesləri və dil	253
§ 5.1. Yeni inteqral elm sahələrinin yaranma zəruriyyəti	253
§ 5.2. Dilin inkişaf tendensiyaları	260
§ 5.3. Dildə forma və məna vəhdətinin kökləri	262
§ 5.4. Dilin xaotikliyi və sistem anlayışı	268
§ 5.5. Dilin linqvopsixoloji sistem mahiyyəti	272
§ 5.6. Beşinci fəsil üzrə nəticələr	280
Mövzu ilə bağlı ədəbiyyat	282
ÖZET: Linqüistikpsixoloji veya Dilin Psikolojisi	297
РЕЗОМЕ: Лингвopsихология или психология языка	300
SUMMARY: Languapsychology and or the psychology of language	303

REDAKTORDAN

Elmin bütün sahələrində olduğu kimi, dilçilikdə də millilik və bəşəriyyət mövcuddur. Belə ki, bir çox dil kateqoriyaları milli səciyyə daşdığından yalnız bir və ya bir neçə qohum dilə məxsus olduğu halda, elə dilçilik və ya dil məsələləri var ki, ona yalnız bəşəri mövqedən yanaşılmalı, ümumi dilçilik yönündən araşdırılmalıdır. Bu məsələlərə ilk növbədə dilə müxtəlif aspektlərdən yanaşmanın nəticəsi olaraq bir neçə elmin qovuşugunda meydana çıxan neyrolinqvistika, psixolinqvistika, riyazi dilçilik, kompüter dilçiliyi və s. kimi yeni elm sahələrini aid etmək olar. Dünya dilçilərinin bu sahələrdəki tədqiqatlarından bəhrələnməklə Azərbaycan dilçiliyində də bu sahədə yeni axtarıların aparılması, maraqlı araşdırmaların meydana çıxması, yeni söz deyilməsinə cəhdlərin göstərilməsi təqdir olunmalı və yüksək qiymətləndirilməlidir.

Azərbaycan dilçiliyində son illər dilin psixoloji yöndən araşdırılmasına – neyrolinqvistika, psixolinqvistika və linqvopsixologiyaya meyl olduqca güclənmişdir. Filologiya elmləri üzrə fəlsəfə doktorları Aytən Hacıyeva, Leyla Xanbutayeva və digərləri öz tədqiqatlarında buna, bir qədər səthi də olsa, toxunmuş, tədqiqat mövzularının psixolinqvistik tərəflərini açmağa müəyyən səy göstərmişlər. Azərbaycanda neyrolinqvistika sahəsində ilk dəfə hərtərəfli və mükəmməl araşdırmalar aparmış professor Gülmirə Sədiyevanın bu sahədəki əməyi yüksək qiymətləndirilməlidir. Bu gün qardaş Türkiyədə çalışan, yüksək nəzəri biliyi, elmi savadı ilə, apardığı gərgin, maraqlı təcrübə və eksperimentlər sayəsində nail olduğu elmi nəticələri ilə Türkiyə elmi ictimaiyyətinin rəğbətini qazanan bu gənc istedadlı tədqiqatçımızı cəsarətlə Azərbaycan dilçiliyində “Vıqotski və Luriya linqvopsixoloji məktəbinin layiqli davamçısı” adlandırsaq”, yəqin ki, yanılmarıq. Bu gün Azərbaycan dilçilik elminə - məsələlərə orijinal yanaşma tərzini, yeni baxışları ilə fərqlənən

lənən, bu və ya digər elmi problemin təhlil və tədqiqində öz sözünü demək istəyən və bunu bacaran bu cür yüksək nəzəri hazırlıqlı, istedadlı gənclərin gəlişi olduqca sevindiricidir.

Azərbaycan dilçiliyinin nəzəri problemlərinin tədqiqi ilə məşğul olan filologiya elmləri namizədi Mayıl Əsgərov da öz müstəqil fikri diqqəti cəlb edən, mövcud nəzəriyyələri öz təfəkkür süzgəcindən keçirib müəyyən elmi qənaətlər əldə etməklə cəsarətlə mübahisə meydanına atılan orijinal düşüncə sahibidir. O artıq uzun illərdir ki, beynəlmiləl mahiyyət daşıyan psixolinqvistika, daha dəqiq desək, linqvopsixologiya sahəsində yorulmaq bilmədən araşdırmalar aparır.

Nəhayət, bu gün on illərin gərgin zəhmətinin labüd nəticəsi kimi onun *“Linqvopsixologiya və ya dilin psixologiyası”* kitabı oxucuların mühakiməsinə təqdim olunur. Beş fəsildən, mövzu ilə bağlı zəngin elmi ədəbiyyat siyahısından ibarət olan əsər “Terminoloji dəqiqləşdirmələrlə başlayıb, əsərin 3 dildə - türk, rus və ingilis dillərində təqdim olunan xülasələri ilə tamamlanır. Müəllif öz tədqiqat obyektinin – linqvopsixologiyanın mahiyyətinin oxuculara aydın və anlaşılıqlı olması, tədqiqatın əsas məqsədinin onlara yetərinə çatdırılması üçün linqvopsixologiyanın nəzəri məsələlərini işıqlandıрмаğa çalışır, dilin psixoloji problemləri ilə bağlı nəzəri fikir və müddəaların tənqidi analizi fonunda mübahisəli məqamlara münasibətini bildirir, dərk etmə və təfəkkür mexanizmini aydınlaşdırmağa cəhd göstərir.

Kitabın “Təfəkkür prosesləri baxımından forma, nitq və dil” adlanan hissəsində leksik və qrammatik formaların, eləcə də nitqin yaranması və mənimsənilməsi mexanizmi öyrənilir, bu mexanizmin modelləşdirilməsinə səy göstərilir, xüsusən uşaqlarda nitqin yaranma mexanizminin fərqliliyi şərh olunur. Təfəkkür prosesləri və dil məsələsi ilə bağlı dilin strukturunun linqvopsixoloji analizini aparan müəllif dilin xaotikliyi və sistem anlayışı, forma və məna vəhdətinin kökləri, dilin inkişaf

tendensiyaları, dilin linqvopsixoloji mahiyyəti məsələlərinə öz baxış bucağından işıq salmaqla yeni münasibət bildirməyə, özünə məxsus fikir və mülahizələrini təqdim etməyə çalışır.

Onu da qeyd etməliyik ki, psixolinqvistika və linqvopsixologiya (dilin psixologiyası) əslində eyni obyektə müxtəlif yanaşma tərzindən irəli gəlmişdir. Belə ki, insan nitqinin yaranma və formalaşması, onun psixikada yeri məsələsinə psixolinqvistika linqvistik, linqvopsixologiya isə psixoloji baxımdan yanaşır. Müxtəlif tarixi dövrlərdə Amerikada, Avropada, eləcə də Rusiyada psixolinqvistika sahəsində Humboldt, Blumfeld, Xomski, Şerba kimi dünyaşöhrətli alimlər çalışmış və dünya psixolinqvistika məktəbinin təməlini qoymuşlar. Linqvopsixologiyanın isə bir məktəb kimi formalaşması ilk növbədə sovet dövrünə təsadüf edir və Vıqotski, Luriya, Svetkova kimi tanınmış sovet dilçilərinin adı ilə bağlıdır.

Hər iki məktəbin uğurlarına söykənən psixolinqvistika və linqvopsixologiyanın Azərbaycan dilçiliyinə tam yol açmasına, türk dillərinin zəngin materialları əsasında Azərbaycan psixolinqvistikasının daha da inkişafına və formalaşmasına çalışan, elmi məqalələri, beynəlxalq elmi məclislərdə maraqla dinlənən məruzələri ilə elmi ictimaiyyət tərəfindən rəğbətlə qarşılanan M.Əsgərov öz gərgin zəhməti sayəsində meydana gələn araşdırmaları ilə məqsədinə nail olmuş, Azərbaycan dilçiliyinə dəyər və sanbalı ilə, elmi-nəzəri yükünün ağırlığı ilə seçilən, kimləri və nələrisə təkrarlamaqdan uzaq olan, dilçi məntiqi təfəkkürünün bəhrəsi sayılan hamımız üçün faydalı ola biləcək *“Linqvopsixologiya və ya dilin psixologiyası”* kimi qiymətli bir əsər ortaya qoymuşdur. İnanıram ki, kitab müəllifinə yeni-yeni elmi uğurlar qazandıracaqdır.

AMEA Dilçilik İnstitutu
Türk dilləri şöbəsinin müdiri filologiya elmləri doktoru
MƏHƏBBƏT MİRZƏXAN qızı MİRZƏLİYEVƏ

RƏYÇİLƏRDƏN

Nəzəri dilçiliyə yeni baxış

Dilin formalaşması və funksiyalarının öyrənilməsi məsələsi qədim tarixə malikdir. Hələ antik dövrlərdə, digər elmlər natural fəlsəfədən ayrılmamışdan əvvəl belə, dünyanın və insan cəmiyyətinin yaranmasının araşdırılmasına həsr olunan əksər əsərlərdə dilin mahiyyətinin öyrənilməsinə və şərhinə cəhdlər göstərilmişdir. Bu cəhdlərin əksəriyyəti natural fəlsəfənin və dinin bəzi ehkamlarına, klassik məntiqə əsaslanırdı. Fəlsəfi və məntiqi dilçilik kimi sahələrin formalaşması, müəyyən dövr ərzində aparıcı istiqamətə çevrilməsi məhz bununla bağlıdır.

Cəmiyyətin özü kimi onun yaratdığı elmlər də inkişaf etdikcə, dilin yaranmasına və onun insan həyatındakı roluna münasibət də tədricən dəyişməyə başladı. Artıq dilin mahiyyətinin və funksiyalarının şərhində sadəcə dini-fəlsəfi ənənə və ehkamlara, məntiqi doqmalara deyil, filoloji və sosioloji normalara, psixoloji və tətbiqi prinsiplərə də istinad olunurdu.

İnsan cəmiyyətinin, insan adlı fenomenin qəribə təbiəti, qəribə məntiqi var. Çox vaxt o, mühafizəkarcasına yeni bir şey yaratmaq cəhdinə qarşı çıxır. İsrarla yeniliyin önünü kəsməyə cəhd göstərir. Məsələn, orta əsrlərdə ifrat dini təmayüllərin tətbiq etdiyi “inkvizisiya” buna nümunə ola bilər. Bəzən də insan yeni bir şey yaratmaq üçün ilk növbədə əvvəlcədən və ya özünə qədər mövcud olanı məhv etməyə çalışır. Məsələn, fəlsəfədə “materializm” bərqərar ola bilmək üçün “idealizm” cərəyanını, “nihilizm” bərqərar ola bilmək üçün “obyektivizm”, “praqmatizm” və digər cərəyanları məhv etməyi qarşısına məqsəd qoydu.

Psixologiya elmində isə, “eksperimental mühəndis psixologiyası” hegemonluq əldə edə bilmək üçün “nəzəri psixologiya” istiqamətinə qarşı çıxdı, onu psixologiya elminin obyektiviyyəti siyahısından sildi (bax, § 1.6). Linqvistika və psixolinqvistika-

da “behaviorizm” və “neobehaviorizm” həyata vəsiqə ala bilmək üçün fəlsəfi və məntiqi dilçilik istiqamətlərinə hücum etdi, “nitq fəaliyyəti nəzəriyyəsi” isə öz varlığını elan edə bilmək üçün psixolinqvistikanın “behaviorizm” və “neobehaviorizm” kimi klassik məktəblərini darmadağın etməyə cəhd göstərdi (bax, § 1.14; 1.15).

Kök sözlərin, ilkin morfemlərin yaranması problemi, əslində, ilk dilin genezisi, mənşəyi ilə bağlı məsələdir. İlk dilin yaranması problemi hər zaman dünya dilçiliyinin ən aktual məsələlərindən biri olmuşdur. Problemin çətinliyi ondadır ki, ilk ulu dilə aid fikirlər fərziyyələrə əsaslanır. Çünki ulu dilə aid yazılı faktlar yoxdur. Alimlər yalnız məntiqin gücünə əsaslanıb fərqli fərziyyələr irəli sürürlər. Hələ qədim yunan dilçiliyindən başlayaraq filosoflar dilin yaranması haqqında müxtəlif fikirlər səsləndirmişlər. XVIII əsrdə J.J.Russonun “Dillərin əmələ gəlməsinə dair təcrübə”, İ.Herderin “Dilin mənşəyinə dair tədqiqlər” əsərlərində dilin mənşəyi insan faktoru ilə əlaqələndirilir, yəni hər iki əsərdə dilin yaranma səbəbinin insan olduğu göstərilir¹.

Belə nəzəriyyələrdən biri də səs təqlidi, yəni imitativlik nəzəriyyəsidir. Bu nəzəriyyənin əsası yunan dilçiliyində qoyulmuşdur. Bu nəzəriyyəyə görə, dil insanın təbiət səslərini təqlid etməklə çıxardığı səslər əsasında yaranmışdır. Demokrit, Platon, V.Leybnis, V.fon Humbolt, D.Herdar, D.Uitni bu nəzəriyyəyə tərəfdar çıxmışlar. Bu nəzəriyyə iki müddəyə əsaslanır: dildə ilk sözlər səs yamsılamaları olmuşdur, 2) sözdə səslənmə rəmzidir, şeylər müvafiq mənaya malikdir². Məsələn, Q.E.Kornilovun imitativlik nəzəriyyəsinə görə, ilkin kök söz deyil, imitativ olmuşdur. Onun fikrincə, ilkin söz kökünü təşkil edən səslər fonemlər deyil, ideofonlar səviyyəsində idi və funksional baxımdan müasir söz funksiyasına uyğun gəlir³.

¹ Qurbanov A. Ümumi dilçilik. I, Bakı, Maarif, 1989, s.54.

² Dilçilik ensiklopediyası, I cild, Bakı, “Mütərcim”, 2006, s.256.

³ Корнилов Г.Е. Имитативы в чувашском языке. Чебоксары, «Чувашское книжное издательство», 1984, с.181

Tədqiqatlar göstərir ki, yer üzərində ulu dilin protodillərə parçalandıqdan sonra eyni sözün izomorfları qohum protodillərdə (indiki dil ailələrinə aid kök dildə) hər bir insan cəmiyyətinin, hər bir tayfanın, xalqın səciyyəsinə müvafiq inkişaf yolu keçmişdir¹.

M.B.Əsgərovun *“Linqvopsixologiya və ya dilin psixologiyası”* adlı əsərinin ən yüksək məziyyətlərindən biri məhz odur ki, burada əksəriyyətin israrla inkar etdiyi fikir və müddəalardan faydalanmağın, hamı tərəfindən üz çevrilən həqiqətlərin müsbət tərəflərindən istifadə etməyin optimal yolları nümayiş etdirilir.

Beş fəsildən ibarət olan bu *tədqiqatın birinci fəslində* dilin psixoloji cəhətləri ilə bağlı müxtəlif tədqiqatçılar tərəfindən deyilən fikirlər tənqidi şəkildə analiz olunmuş, onların doğru və yanlış cəhətləri, uğur və çatışmazlıqları qeyd edilmişdir.

Tədqiqatın ikinci fəslində dərkətmə və təfəkkürün vahidləri olan gerçəklik elementi, intellekt obrazı və kodu, dərkətmə, qavrama və mənimsəmənin üsul, metod və mexanizmi haqda nəzəri mülahizələr irəli sürülür. Müəllif qeyd edir ki, “burada bilərəkdən intellekt obrazının maddi varlıq və ya ilahi ruh olması məsələsini açıq qoyuruq. Çünki bizim məqsədimiz dərkətmə və təfəkkür proseslərinin həyata keçməsinə təmin edən intellekt obrazlarının təbiətini və ya maddi əsasını üzə çıxarmaq deyildir... Amma istənilən halda, bu sahədə problemin mövcudluğunu göstərməklə yanaşı, bir faktı da qeyd etmək istərdik ki, insanın beyin aparatının informasiya daşıyıcılarının maqnit, işıq və ya istilik dalğaları tipində *maddi varlıqlar* olması fikri ilk baxışdan materializmə meyil kimi qəbul olunsa da, əslində, bu materialist fikir *enerjinin itməməsi, bir formada başqa formaya keçməsi* kimi başqa bir materialist fikirlə birləşdikdə *ruhun müstəqil şəkildə mövcudluğu və ölməzliyi* kimi tam idealist fikrə də dəstək vermiş olur” (daha ətraflı bax, § 2.3).

Burada sanki tədqiqatçı elmi həqiqətin materialist və idealist fikirlərin birləşdirilməsində, fəlsəfi terminlə desək, əksliklərin vəhdətində olduğunu əyani şəkildə göstərir.

Bir qədər irəli gedərək onu da qeyd edək ki, yeni inteqral elm sahələrinin yaranma zəruriyyətindən danışarkən “termodinamikanın, informatikanın, nəzəri fizikanın, psixologiyanın uğur və nailiyyətləri bu elmlərin nəticələrini yeni elmi istiqamətdə - bioenerji-informatikada birləşdirməyə, ruhi və ya zərif dünyanın varlığı haqda ehtimalı əsaslandırmağa imkan verir,... yeni elmi və fəlsəfi dünyagörüşünün işlənilməsi hazırlanması elmi və ezoterik biliklər, elm və din arsındakı ziddiyyətlərə deyil, onların vəhdətinə, ittifaqına əsaslanır” (daha ətraflı bax: § 5.1) deyən tədqiqatçı, bircə, tamamilə haqlıdır. Başqa sözlə desək, bu əsərin ikinci bir üstün cəhəti ondan ibarətdir ki, burada dilin psixoloji problemləri ilə bağlı yeni, orijinal elmi-nəzəri mülahizələr irəli sürülərək tam şəkildə şərh olunmuşdur.

Tədqiqatın üçüncü fəslində müəllif qeyd edir ki, linqvopsixologiya adlı bu yeni istiqamətin *psixoloji əsası*: “L.Viqotskinin psixoloji fəaliyyət nəzəriyyəsinin xaricə yönələn fəaliyyətlər qisminin mütləq şəkildə nəzərə alınması şərtiylə, akademik İ.M.Seçenov tərəfindən irəli sürülən ... üçpilləli dərkətmə aktı və bu akt əsasında müəyyən edilən S+O+F sxemi təşkil edir”. Əsərlə tanışlıqdan belə məlum olur ki, S+O+F (stimul + obraz + fəaliyyət) sxemi L.Viqotskinin və İ.M.Seçenovun fikir və müddəalarından yaradıcı şəkildə istifadə etməklə tədqiqatçı M.B.Əsgərovun özü tərəfindən yaradılmış orijinal bir sxemdir (daha ətraflı bax: § 3.1).

Müəllifin təbiri ilə desək, “bu tədqiqatın *lingvistik əsası* ondan ibarətdir ki, okkazional şəkildə ünsiyyət ehtiyacından yaranan dil struktur vahidləri və sözlər əks etdirirdi gerçəklik elementinin yaddaşdakı intellekt obrazları və ya kodları ilə birləşdikdə dilə çevrilir. Yəni dil, bir tərəfdən öz struktur vahidləri olan forma və nitq sözlərləri ilə birlikdə təfəkkür proseslərinin son məhsulu kimi meydana çıxır, ikinci bir tərəfdənsə, bir güzgü kimi məhz dərk olunmuş gerçəklik elementlərini əks etdirir” (daha ətraflı bax: §3.1).

M.B.Əsgərovun bu tədqiqat çərçivəsində irəli sürdüyü nəzəri müddəalara əsasən fonetik vahidlərdən başlamış kök və yardımçı

¹ Kazımov Q. Azərbaycan dilinin tarixi. Bakı, “Təhsil”, 2003, s. 33.

morfemlər də daxil olmaqla dilin struktur vahidi hesab olun istənilən səviyyəli söz və ya formanın, deyim və ya ifadənin, sintaqm və ya cümlənin, nitq və ya mətnin linqvopsixoloji, yəni həm linqvistik, həm də psixoloji şərhini vermək mümkündür.

Tədqiqatın bu fəslində leksik, leksik-qrammatik və qrammatik formaların gerçəklik elementi, birinci intellekt obrazı, ikinci sıra gerçəklik elementi və ikinci intellekt obrazından ibarət tam intellekt kodu, onun formalaşma mexanizmi izah olunur. Uşaqlar tərəfindən formanın mənimsənilməsinin spesifikliyi ayrıca araşdırılır.

Tədqiqatın dördüncü fəslində nitq səviyyəli dil struktur vahidləri söyləmlər səviyyəsində analiz olunur. Kommunikal, intellektual və kombinal nitq söyləmlərinin yaranması, ötürülməsi, qəbulu və mənimsənilməsi mexanizmi şərh edilir. Uşaqlarda nitqin yaranması və mənimsənilməsi mexanizminin özünəməxsusluğu, yəni yetkin yaşlı insanlarda olduğundan fərqli cəhətləri əyani şəkildə izah edilir.

Tədqiqatın beşinci fəslində yeni inteqral elm sahələrinin yaranma zəruriyyəti əsaslandırılır. Dil strukturunun həm linqvistik, həm psixoloji analizi yolu ilə onun linqvopsixoloji mahiyyəti izah olunur, dilin xaotikliyi və sistem anlayışlarının mahiyyəti açıqlanır. Dili əmələ gətirən struktur vahidlərinin forma və məna vəhdətinin kökləri müəyyən edilir və dilin inkişaf tendensiyaları açıqlanır.

Tədqiqat əsərinin hər bir fəslinin sonunda həmin fəslə aid nəticələr qeyd olunur. Əsər mövzu ilə bağlı ədəbiyyat siyahısı və türk, rus, ingilis dillərində olan xülasələrlə tamamlanır.

İnanırıq ki, M.B.Əsgərovun **“Linqvopsixologiya və ya dilin psixologiyası”** adlı kitabında şərh olunan nəzəri müddəaların dilçilik elmində tətbiqi bu yöndə yeni tədqiqatların aparılmasına zəmin yaradacaqdır.

**AMEA Dilçilik İnstitutu Türk dilləri şöbəsinin
böyük elmi işçisi, filologiya elmləri namizədi, dosent
Baba Balaca oğlu Məhərrəmli**

TERMINOLOJİ DƏQİQLƏŞDİRMƏ

İnsan tərəfindən obyektiv aləmdə mövcud olan gerçəklik elementlərinin dərk olunması ilə bağlı müxtəlif tədqiqat əsərlərində bir-birindən bu və ya digər dərəcədə fərqlənən izahat və şərhlər mövcuddur. Məsələyə yanaşma metod, üsul və ya qaydalarından (fəlsəfi, psixoloji, linqvistik, psixolinqvistik, linqvopsixoloji və s.) asılı olaraq istər dərkətmənin özüə, istərsə də apellyasiya vahidi kimi qəbul edilən təfəkkür vahidlərinə münasibət də müxtəlifdir. Müxtəlif dillərdə olan fəlsəfi-psixoloji, sırf psixoloji və psixoloji-linqvistik ədəbiyyatda istər apelyasiya vahidi kimi istifadə olunan ayrı-ayrı anlayışlara, istərsə də gerçəklik elementinin insan tərəfindən anlaşılıb, mənimsənilməsinə və dərk olunmasını nəzərdə tutan proseslər kompleksinə münasibət və onlara verilən terminoloji adlar da müxtəlifdir. Bu baxımdan əsasən rus, qismən də alman, ingilis dilli mənbələrə istinad edən Azərbaycan dilli əsərlər də heç bir istisna təşkil etmir. Belə ki, Azərbaycan dilində mövcud olan analoji tədqiqat əsərlərində və elmi ədəbiyyatda da mənbə ədəbiyyatların təsiri ilə qeyd edilən anlayışlarla bağlı həm münasibət müxtəlifliyi, həm də terminoloji müxtəliflik müşahidə olunur.

Dilin çoxmənalılığı, sinonim cərgələrin genişliyi, ümumiyyətlə, dil üçün müsbət hal olsa da, terminologiyada çoxmənalılıq fikirlərdə dolaşılıq və qeyri-dəqiqlik yaratdığına görə mənfə hal kimi qiymətləndirilməlidir. Aparılan müşahidələr göstərir ki, terminoloji çoxmənalılıq, yəni bu və ya digər elmi terminin həmin elm sahəsi daxilində bir neçə məna bildirməsi, eləcə də müxtəlif terminlərin eyni bir hadisə və ya gerçəkliyi ifadə etməsi halı başlıca olaraq aşağıdakı səbəblərdən yaranır :

1. Başqa dildə mövcud olan termin eyni bir elm sahəsinin müxtəlif mütəxəssisləri tərəfindən sərbəst şəkildə tərcümə edilib fərqli variantlarla dilə gətirilir;

2. Başqa dildə mövcud olan termin olduğu kimi dilə gətirildikdən sonra eyni elm sahəsinin mütəxəssislərinin bir qismi tə-

rəfindən həmin termin orijinal dildəki kimi işlədildiyi halda, mütəxəssislərin digər qismi tərəfindən yerli dilə uyğunlaşdırılmış variantda istifadə olunur;

3. Eyni bir anlayışla bağlı müxtəlif dillərə məxsus terminlər eyni dilə gətirilir;

4. Bir anlayışı ifadə edən terminin dildə mövcud olmasına baxmayaraq, həmin anlayışı ifadə edən beynəlxalq termin də həmin dildə işlədilir və s.

Bu yollardan hansının düzgün, hansının yanlış olması haqqında müzakirə açmaq və ya müəyyən mülahizə söyləmək fikrində deyilik. Yalnız onu qeyd etmək istəyirik ki, bu tədqiqatda nəzərdən keçirilən məsələlərlə bağlı dilçilikdə, o cümlədən də türkologiyada müxtəlif terminlər işlədilir. Bu baxımdan, terminoloji dəqiqləşdirməni vacib hesab edirik.

Burada biz tədqiqatda istifadə etdiyimiz əksər terminlərin izah və şərhini verməyi zəruri bilirik. Həmin terminləri şərh edərkən bəzən onların müxtəlif terminoloji lüğətlərdə verilmiş şərhini iqtibas etməklə, bəzən mövcud terminlərə daha dolğun və düzgün hesab etdiyimiz açıqlamaları verməklə kifayətlənmiş, bəzən isə yeni yaranmış terminlərin yaranma mənbəyini göstərməyi, əcnəbi sözlərin əsas mənasını və Azərbaycan dilində daşdığı mənanı təfərrüatı ilə şərh etməyi məqsəduyğun hesab etmişik..

Tədqiqatda istifadə olunmuş bəzi terminlərin isə şərhini verməyə ehtiyac duymamışıq. Belə ki, müşahidələrimiz həmin terminlərin əksər istifadəçilər tərəfindən eyni şəkildə və eyni mənada işlədildiyini söyləməyə əsas verir. Bu tədqiqatda istifadə edilən və şərhinə ehtiyac duyulan terminlər aşağıdakılardır:

“**abstrakt təsəvvür**” - dedikdə, informasiya mübadiləsində iştirak edən, informasiyanı yaradan və ya ötürən şəxs nəzərdə tutulur;

“**aktiv kommunikator**” - dedikdə, informasiya mübadiləsində iştirak edən, informasiyanı yaradan və ya ötürən şəxs nəzərdə tutulur;

“**aktiv ünsiyyət**” - dedikdə, informasiya mübadiləsində iştirak

edən tərəflərin həm informasiya vermək, həm də informasiya almaq imkanının olduğu ünsiyyət forması nəzərdə tutulur;

“**assosianizm**” - dedikdə, xarici təsirlər nəticəsində yaranıb bədən hissiyyatının əlaqələri kimi çıxış edən və bədən daxilində mühafizə olunan hisslər nəzərdə tutulur.

“**attaral dərkətmə**” - dedikdə, qoxubilmə yolu ilə müəyyən edilən gerçəklik elementinin intellekt obrazının yaranması prosesi nəzərdə tutulur (*attar* – ingilis sözü olub *gül yağı, güləb, ətir mənbəyi* mənasındadır. Qeyd edək ki, bu sözə eyni fonetik variantda *ətir satan, ətir qabı, ətir mənbəyi* mənasında bir sıra şərq dillərində də rast gəlinir, ola bilsin ki, bu söz ingilis dilinə şərq dillərindən keçmişdir);

“**dərkətmə**” - dedikdə, müxtəlif metod və üsullardan istifadə etməklə insan beynində obyektiv aləmdə mövcud olan gerçəklik elementinə ekvivalent intellekt obrazının yaranması prosesi nəzərdə tutulur;

“**behaviorizm**” - insanın xarici aktivliyinə, xarici faktor və ona qarşı göstərilən reaksiyalarına, yəni “stimul-reaksiya” sxeminə əsaslanan psixoloji cərəyandır, sadəcə müşahidə olunan və obyektiv şəkildə qeydə alınan eksperimental tədqiqatların tərəfdarıdır (*behavior* – ingilis sözü olub, Azərbaycan dilində mənası *davranış, rəftar, reaksiya* deməkdir);

“**dərkətmə aktı**” - dedikdə, məlumatın intellekt obrazı şəkildə qəbulu, intellekt koduna çevrilərək mühafizəsi, lazımi intellekt kodunun axtarılıb tapılması və yenidən müvafiq gerçəklik elementinə ekvivalent olan intellekt obrazları şəkildə modullaşdırılaraq istifadəsini əhatə edən tam bir təfəkkür prosesi nəzərdə tutulur;

“**dərkətmə fazası**” - dedikdə, tam dərkətmə aktının məlumatın qəbulu (1), qorunması (2), xatırlanması (3) və istifadəsi (4) kimi şərti şəkildə bölünmüş 4 hissəsindən biri nəzərdə tutulur;

“**dərkətmə yarımaktı**” - dedikdə, dərkətmə prosesinin ardıcıl şəkildə baş verən ilk və ya son iki fazası nəzərdə tutulur;

“**dil**” - ünsiyyət zamanı okkazional şəkildə yaranan dil struktur vahidlərinin və sözləmlərin əks etdirdiyi gerçəklik elementinin yad-

daşdakı intellekt obrazları ilə birləşməsidir;

“**dilin koqnitiv kökləri**” - dedikdə, dilin uşaqlar tərəfindən mənimsənilməsi üçün qrammatikanın formalaşmasına imkan verən linqvistik nəzəriyyə və qrammatikanın seçilməsi strategiyasının irsən keçən kökləri nəzərdə tutulur (N.Xomski);

“**dil struktur vahidi**” - dedikdə, ayrı-ayrılıqda dili əmələ gətirən fonetik, leksik, morfoloji, sintaktik vahidlər, norma, qayda və qanunlar, linqvistik və psixoloji proseslər və fəaliyyətlər nəzərdə tutulur;

“**dil struktur vahidinin nominallığı**” - dedikdə, onların müstəqil gerçəklik elementi kimi sinktual dərkətmə nəticəsində yaranması və dərkətmə prosesinin pozulmayan, pozulması ehtimal belə edilməyən qaydaları əsasında mənimsənilməsi nəzərdə tutulur;

“**dispozisiya**” - dedikdə, əşya və onun işarəsinə insan tərəfindən veriləcək reaksiyaya hazırlıq nəzərdə tutulur;

“**filogenez**” - dedikdə, dünyada və onun hüdudlarından kənar da həyatın mövcud olduğu müddət ərzində bütün orqanik formaların inkişafı prosesi nəzərdə tutulur;

“**forma**” - dedikdə, müəyyən leksik və qrammatik mənalar yaratmaq məqsədilə müstəqil olaraq və ya identik olan digər formalarla birlikdə işlənən söz qəlibləri nəzərdə tutulur;

“**friktual dərkətmə**” - dedikdə, fiziki təmasla ilə müəyyən edilən gerçəklik elementinin intellekt obrazının yaranması prosesi nəzərdə tutulur (**friction** – ingilis sözü olub, azərbaycanca mənası *sürtünmə, toxunma, toqquşmadır*);

“**gerçəklik elementi**” - dedikdə, obyektiv aləmdə mövcud olan və ya mövcud olduğu qəbul edilən əşya, varlıq və hadisələr, anlayış, norma və prinsiplər, həmçinin onların real və ya təsəvvür olunan əlamət, keyfiyyət, xüsusiyyət və hərəkətləri nəzərdə tutulur;

“**intellektual nitq**” - dedikdə, sinktual dərkətmə nəticəsində yaranan nitq nəzərdə tutulur;

“**intellekt kodu**” - dedikdə, gerçəklik elementi, dil struktur vahidi, birinci və ikinci intellekt obrazlarının öz aralarında birləşərək

əmələ gətirdiyi təfəkkür vahidi nəzərdə tutulur;

“**intellekt obrazı**” - dedikdə, gerçəklik elementinin və ya onun hissələrinin real və ya təsəvvür olunan əlamət, keyfiyyət, xüsusiyyət və hərəkətlərinə ekvivalent olan təfəkkür vahidi və ya təfəkkür proseslərinin reallaşmasını şərtləndirən minimal apellyativ vahid nəzərdə tutulur;

“**intellekt kodları silsiləsi**” - dedikdə, eyni tipli və ya bənzər xüsusiyyətlərə malik gerçəklik elementlərini əks etdirən intellekt obrazları və kodlarının böyük qrupları nəzərdə tutulur;

“**qrammatik forma**” dedikdə, müəyyən qrammatik məna yaratmaq, yəni sözlər arasındakı əlaqə və münasibətləri əks etdirmək məqsədilə işlənən şkilçilər tipində söz qəlibləri nəzərdə tutulur;

“**kateqoriya**” - dedikdə, yaxın və ya bənzər mənalar ifadə edən formaların öz aralarında birləşərək əmələ gətirdiyi söz qəlibləri qrupu nəzərdə tutulur.

“**kombinal nitq**” - dedikdə, gündəlik həyatda istifadə edilən informasiya mübadiləsi prosesində total modullaşma və sinktual dərkətmə nəticəsində yaranan nitq formalarının növbəli şəkildə bir-birini əvəz etməsi nəticəsində yaranan qarışıq tip nitq nəzərdə tutulur;

“**kommunikal nitq**” - dedikdə, dərkətmə prosesinin dördüncü fazasında total modullaşma nəticəsində yaranan nitq nəzərdə tutulur;

“**modullaşma**” - dedikdə, gerçəklik elementinin bir apellyativ vahid növünün digər apellyativ növünə, yəni dərkətmə prosesinin icra olunacağı apellyativ növə çevrilməsi nəzərdə tutulur; modullaşmanın iki əsas növü mövcuddur: “*transformativ modullaşma*” – gerçəklik elementinin birinci intellekt obrazında heç bir dəyişkənlik baş vermədən bir apellyativ vahidin digər apellyativ vahidə çevrilməsi, “*reprezentativ modullaşma*” - dərk olunmuş gerçəklik elementinə ekvivalent olan intellekt obrazının müvəqqəti (okkazional) olaraq yeni mahiyyətdə təqdim edilməsi (yeni situativ məna verilməsi);

“**neobehaviorizm**” - *behaviorizm* psixolinqvistik istiqamətinin yeni qoludur: işarəyə də, onun əvəz etdiyi əşyaya da eyni reaksiya prinsipinə əsaslanır, reaksiyanın müşahidə olunmadığı halların izahı

ilə bağlı “dispozisiya”, yəni reaksiya verməyə hazırlıq anlayışından istifadə edir, “stimul-dispozisiya-reaksiya” sxeminə əsaslanır, S-D-R (bu termin *neo* və *behaviour* kimi ingilis sözlərinin birləşməsindən əmələ gəlib, Azərbaycan dilində mənası *neo* – yeni, *behaviour* – işə *davranış, rəftar, reaksiya* deməkdir);

“**nihilizm**” - hər kəs tərəfindən qəbul olunmuş dəyərləri: idealları, əxlaq normalarını, mədəniyyəti, formalaşmış həyat tərzini inkar edən ictimai-fəlsəfi cərəyandır. İctimai-tarixi inkişafın böhranlı dövrlərində çox geniş yayılmışdır. Rusiyada bu termin İ.S.Turgenevin “Atalar və oğullar” romanı ilə eyni vaxtda (1862) geniş şəkildə yayılmağa başladı. XIX əsr rus publisistikasında bu termindən mühafizəkarlar tərəfindən təhqiramiz ləqəb mənasında, inqilabçı-demokratlar tərəfindən isə, həmin əsrin 60-cı illərində və 70-ci illərin əvvəllərində təhkimçilik ənənələrini inkar edən inqilabi-demokratik hərəkatın iştirakçılarının adı kimi istifadə olunmuşdur (*nihil* – latın sözü olub, mənası *heç nə* deməkdir).

“**nitq**” - dedikdə, fərd və ya qruplar arasında okkazional şəkildə meydana çıxan, informasiya mübadiləsi ehtiyaclarını ödəməyə xidmət edən, yazılı və ya şifahi şəkildə istifadə olunan dil struktur vahidləri zəncirinin sərbəst axını nəzərdə tutulur;

“**nitqin eviristikliyi**” - dedikdə, subyekt tərəfindən optimal hesab olunan nitqyaratma üsulundan istifadə olunması nəzərdə tutulur;

“**nitqin unikallığı**” - dedikdə, dərk etmə prinsiplərinin dəyişməzliyi fonunda dil struktur vahidlərinin sərbəst və ixtiyari seçilməsi, məqama uyğunluq müqabilində eviristiklik, öz dövrünün ümumi dil normalarına uyğunluq prinsipinə paralel olaraq kommunikatın fərdiliyi nəzərdə tutulur;

“**obyektivizm**” – obyektiv şəkildə müşahidə olunmayan, nəticəsi və ya icrası eksperiment yolu ilə müəyyən edilməyən bütün fəaliyyətlərin varlığını inkar edən fəlsəfi cərəyan.

“**obyektivist psixoloq**” – mühəndis psixologiyasına aid olmayan hər cür psixoloji fəaliyyəti, o cümlədən bütünlüklə nəzəri psixolo-

logiyanı inkar edən, onu psixologiya elmindən kənar hesab edən maddiyyatçı psixoloq.

“**okkazional forma**” – nitq prosesində konkret kontekst daxilində və məhz bu kontekstdə işlətmək məqsədi ilə hər hansı bir mənə çalarına malik formanın yaradılması nəzərdə tutulur. Okkazional formanın əsas əlaməti onun amorfluğunda, leksik və qrammatik kateqoriyalar arasında keçid mərhələsində olmasındadır.

“**ontogenez**” - bioloji termin olub, canlının hüceyrə səviyyəsindən mükəmməl orqanizmə çevrilməsinə qədər keçdiyi inkişaf və təkamül yoludur; *dilin ontogenezi* dedikdə, ünsiyyət məqsədi ilə çıxarılan ilkin çıxıntı və səslərdən başlamış müasir səviyyəyə qədər dilin inkişaf yolu nəzərdə tutulur;

“**passiv kommunikat**” - dedikdə, informasiya mübadiləsində iştirak edən və informasiyanı qəbul edən şəxs nəzərdə tutulur;

“**passiv ünsiyyət**” - dedikdə, informasiya mübadiləsində iştirak edən tərəflərdən birinin yalnız informasiya vermək, digər tərəfin isə yalnız informasiya almaq imkanının olduğu ünsiyyət forması nəzərdə tutulur;

“**pozitivizm**” - nəzərdən keçirilən hadisənin və əşyanın mahiyyətini açmağın, daxili təbiətini araşdırmağın məqsəd kimi qarşıya qoyulmadığı, təcrübə anlayışını fərdi təcrübə səviyyəsinə qədər daraldan və müşahidə olunan faktların xarici əlamətlərinin sistemli təsviri ilə kifayətlənən idealist fəlsəfi cərəyandır;

“**praqmatizm**” - müasir fəlsəfədə gerçəkliyin obyektivliyini inkar edən və yalnız praktik fayda verən şeyi həqiqət kimi qəbul edən cərəyandır. Praqmatiklərə görə, insan təfəkkürü dünyanı dərk etməyə və ya dəyişdirməyə qadir deyil, sadəcə insanı ətraf aləmə uyğunlaşdırmaq vasitədir;

“**psixolinqvistika**” – nitq söyləmələrinin yaranması və mənimsənilməsi qanunauyğunluqları haqqında elmdir. Elm sahəsi kimi 20-ci əsrin 50-ci illərində Amerikada formalaşmış, Rusiyada əsası L.Viqotski və L.Şerba tərəfindən qoyulsa da, elmi ədəbiyyatda istiqamət kimi A.Luriya və A.Leontyevin adı ilə bağlanır.

“**sinktual dərketmə**” - dedikdə, düşünmə yolu ilə müəyyən edilən gerçəklik elementinin intellekt obrazının yaranması prosesi nəzərdə tutulur (**think** – ingilis sözü olub, azərbaycanca mənası *düşünmək, fikirləşməkdir*);

“**tastual dərketmə**” - dedikdə, dadbilmə yolu ilə müəyyən edilən gerçəklik elementinin intellekt obrazının yaranması prosesi nəzərdə tutulur (**taste** – ingilis sözü olub, azərbaycanca mənası *dad, tam, dadına baxmaqdır*);

“**təktərəfli ünsiyyət**” - dedikdə, qarşı tərəfin olmadığı, onun olmasının güman belə edilmədiyi ünsiyyət forması nəzərdə tutulur;

“**verbal dərketmə**” - dedikdə, şifahi nitqə əsasən müəyyən edilən gerçəklik elementinin intellekt obrazının yaranması prosesi nəzərdə tutulur (**verb** – ingilis sözü olub, azərbaycanca mənası *fel, hərəkət, əməldir*);

“**vokal dərketmə**” - dedikdə, eşitmə yolu ilə müəyyən edilən gerçəklik elementinin intellekt obrazının yaranması prosesi nəzərdə tutulur (**vocal** – ingilis ingilis sözü olub, azərbaycanca mənası *səs, səsə bağlı olandır*);

“**vizual dərketmə**” - dedikdə, görmə yolu ilə müəyyən edilən gerçəklik elementinin intellekt obrazının yaranması prosesi nəzərdə tutulur (**vizion** – ingilis sözü olub, azərbaycanca mənası *görmə, görünmədir*);

“**vizual-verbal dərketmə**” - dedikdə, yazılı və ya şifahi nitqə əsasən müəyyən edilən gerçəklik elementinin intellekt obrazının yaranması prosesi nəzərdə tutulur;

“**yaradıcı qrammatika**”- N.Xomskinin nəzəri mövqeyinə görə, bu və ya digər dildə danışan hər bir şəxsin irsən keçən koqnitiv köklər əsasında əvvəlcədən bələd olduğu və eksplisit formaları düzgün müəyyənləşdirilmiş cümlələrin struktur təsvirini verən qaydalar sistemidir.

GİRİŞ

İnsanın hər bir fəaliyyətinin hərəkətverici qüvvəsi onun ehtiyacı, istəyi və bu istək nəticəsində formalaşan motivasiyadır. Yaranan hər bir elm sahəsinin və ya istiqamətin səbəbi də məhz insani marağ, mütəxəssis marağı, onun öyrənmək ehtiyacı və bu ehtiyacın yaratdığı istək, motivasiyasıdır. Ümumilikdə dilin və onun struktur vahidlərinin, eləcə də nitqin əmələ gəlməsi, ünsiyyət vasitəsi kimi ondan istifadə prosesinin mexanizmi, yəni dil struktur vahidlərinin, o cümlədən, nitqin yaranması, ötürülməsi, qəbulu və mənimsənilməsi həmişə diqqət çəkmişdir. Bu məsələlərin istər sistemli şəkildə, istərsə də epizodik olaraq öyrənilməsi, sadəcə dilçilərin deyil, eləcə də dildən istifadə edən digər sahə mütəxəssislərinin marağına səbəb olmuşdur. Onlarda bu məsələləri araşdırmaq, öyrənmək ehtiyacı yaratmışdır.

Dilçilik elmində yaranan bütün sahə və istiqamətlərin ən başlıca məqsədi dilin tam mahiyyətini açmaq, onun yaranma və fəaliyyət qanunauyğunluqlarını, prinsip və üsullarını üzə çıxarmaq, elmi cəhətdən şərh etmək, dillərin tədqiqi yollarını dəqiqləşdirmək, bu və ya digər dilin qeyri-dil daşıyıcıları tərəfindən öyrənilməsini asanlaşdırmaqdır.

Bu tədqiqatın məqsədi psixolinqvistikanın məktəb və istiqamətləri haqqında qısa məlumat vermək, eyni zamanda bu sahənin bir sıra mütəxəssisləri tərəfindən aparılan psixolinqvistik tədqiqatlarda obyekt və meyarların seçilməsində yol verilən xətalara və onun nəticələrini nəzərdən keçirmək, həmin məsələlərlə bağlı şəxsi mülahizələrimizi bildirməkdir.

Psixolinqvistika bəzən fizioloji-psixoloji proseslərin sırf təcürübi nəticələrinə əsaslanmaqla dilin mahiyyətini açmağa cəhd göstərsə də, istənilən halda dilin dərketmə, idrak və təfəkkür proseslərinin aparıcı amili olmasından çıxış edir və bu cəhəti bütün psixolinqvistik tədqiqatların ümumi qayəsi kimi səciyyələndirir. Bununla yanaşı, psixolinqvistikanın ilkin istinad nöqtəsini müəyyənləşdirər-

kən yol verilən və ilk baxışdan o qədər də nəzərə çarpmayan, hətta bir qədər gerçəyə də bənzəyən xətlər, həm problemin qoyuluşunu, həm də həlli imkanlarını əvvəlcədən uğursuzluğa məhkum edir.

Fəlsəfi, məntiqi və metodoloji cəhətdən yol verilən səhv ondan ibarətdir ki, dilin mahiyyətini ümumi psixoloji proseslər və mühəndis psixologiyası (eksperimental psixologiya) əsasında izah etməyə çalışan psixolinqvistika idrak və təfəkkürlə bağlı psixoloji proseslərin özünün əsasında dilin və ya nitqin dayandığını iddia edir, bununla da dilin psixoloji proseslər baxımından izahının önünə sədd çəkir.

Doğrudan da, əgər idrak və təfəkkürlə bağlı psixoloji proseslərin əsasında dil və ya nitq dayanırsa, o halda ilkin meyar kimi götürülən dil və ya nitq əsasında psixoloji proseslərin özünü izah etməyə cəhd göstərmək daha məntiqi görünərdi. Bizcə, prosesin reallaşmasını təmin edən ilkin meyarın özünü həmin proses əsasında izah etməyə çalışmaq, məntiqi nəticə verə bilməz, bu, ən yaxşı halda, tam əsasında hissəyə aid xüsusiyyətlərlə ilkin tanışlıqdan başqa bir şey deyil. Belə bir cəhd, əslində, bütün psixolinqvistlərin böyük inamla istinad etdiyi L.Vıqotskinin “hissə tama aid olsa da, tamın xüsusiyyəti hissələrin xüsusiyyətləri cəminə bərabər deyil”¹ deyərək qətiyyətlə əleyhinə çıxdığı “hissə əsasında tamın izahı” qədər yanlış bir mövqedir.

Təbii ki, biz yol verilən yanlışlığa görə “dilçilik problemi ilə məşğul olan psixoloqlar üçün bu, qəbahət sayılmaya bilər” deyənlərə qətiyyətlə haqq qazandırmırıq və ədalət naminə etiraz edirik ki, dilçilik məsələləri ilə bağlı bir sıra psixoloji problemlərin həllində məhz L.Vıqotski, A.N.Leontyev, A.R.Luriya, C.Keroll, Ç.Osqud, J.Piaje, C.Miller kimi psixoloqların böyük əməyi vardır. Amma nəzərə almaq lazımdır ki, dili ali psixoloji fəaliyyət və proseslərin ilkin meyarı hesab etmək, mahiyyət etibarilə özünün palçıqdan düzəldiyi ilahə heykəlidən imdad diləyən bütprəstin inancına şübhə edən və həmin heykəli rentgen aparatında yoxlayaraq onun içərisin-

¹ Вьготский Л.С. Психология, изд. Апрель Пресс, “Эксмо-пресс”, Москва, 2000, с. 267.

də ilahi ruhun olub-olmadığını müəyyənləşdirməyə çalışan “alimin” gərgin əməyindən heç bir cəhəti ilə fərqlənmir.

Burada, hər şeydən əvvəl, metodoloji xəyata yol verildiyini etiraz etmək və gec də olsa, onu düzəltməyə çalışmaq vacibdir. Bizcə, psixoloji proseslərin tədqiqi baxımından faydalı ola biləcək metodoloji norma birbaşa psixoloji tədqiqatlar müstəvisindən linqvistik tədqiqatlar müstəvisinə köçürülmüş, psixologiya elmi baxımından faydalı olan normanın dilçilik elmi üçün faydasızlığının və ya qəbuləlməzliyinin fərqi varılmamışdır. Böyük ehtimalla bu metodoloji yanlışlığın səbəbi bir sıra psixoloq-alimlərin və o cümlədən L.Vıqotskinin dərk etmə və düşünmədə nitqin aparıcı rolu ilə bağlı fikirlərinə birtərəfli yanaşmanın nəticəsidir.

Doğrudan da, L.Vıqotski uşağın fəaliyyətini müşayiət edən nitqi və ya hər hansı işi icra edən uşağın danışmasını onun sözlü düşünməsi kimi qəbul edir və icra edilən tapşırıq çətinləşdikcə danışığın çoxalmasını dərk etmə və düşünmədə nitqin aparıcı rolu kimi qiymətləndirir¹. Amma nəzərə almaq lazımdır ki, dövrünün ən böyük psixoloqlarından biri olan L.Vıqotski bu mülahizəni psixoloji proseslərin mahiyyətini açmaq məqsədi ilə və sırf psixoloq mövqeyindən söyləmişdir. Mülahizələrindəki bəzi mübahisəli məqamlardan daha sonra danışacağımız bu alimin sırf psixoloji məsələlərlə bağlı irəli sürdüyü bu fikri olduğu kimi dilçiliyə şamil etmək, təbii ki, dilçilik baxımından gərəksiz və artıq qeyd etdiyimiz kimi, hətta qəbuləlməz idi.

Klassik psixolinqvistikadan² ilkin meyarı və nəzərdən keçirilən problemlərə yanaşma bucağı ilə fərqlənən bu tədqiqatımızda dil, nitq və söz formalarının dərk etmə prosesi ilə bağlılığı, yeni dil struktur vahidinin yaranması, dilin istənilən istiqamətdə inkişafının

¹ Вьготский Л.С. Психология. Изд. Апрель Пресс, “Эксмо-пресс”, Москва, 2000, с. 840-842.

² Dilçilik elminin bir sahəsi kimi cəmi 50 illik tarixə malik olmasına baxmayaraq, psixolinqvistikanın bir-birini inkar edən və bir-birinə zidd olan 3 pilləsi və ya 3 psixolinqvistik məktəbi vardır. Eyni baza əsasında 4-cü psixolinqvistik məktəbin və ya dilçiliklə psixologiyanın kəsişmə nöqtəsində dilçiliyin tamamilə yeni bir istiqamətinin yaranma zəruriyyəti əsas verir ki, daha əvvəlkiləri klassik psixolinqvistika adlandırmaq.

hərəkətverici qüvvəsi olan okkazional nitq ehtiyacı, dildə keçid mərhələsində olan amorf, okkazional formaların mahiyyəti kimi dilçilik məsələləri funksional-semantik və linqvopsixoloji baxımdan nəzərdən keçiriləcək, dilin və nitqin əsasını təşkil edən leksik, leksik-qrammatik və qrammatik formalar türk dilləri materialları əsasında eyni aspektdən analizə cəlb olunacaqdır.

Bu problemlərin həlli obyektiv gerçəklik-şüur-dil-nitq-forma zənciri üzrə reallaşan dərkətmə və təfəkkür prosesləri ilə birbaşa bağlı olduğuna görə tədqiqatda, ilk növbədə, dərkətmə və onun fazaları, sinktual dərkətmə, onun məhsuldarlığı, başlanğıc şərtləri, nitqin yaranmasını şərtləndirən modullaşma və onun transformativ, representativ növləri, birinci və ikinci intellekt obrazının yaranması, sinktual dərkətmədə dilin iştirakı məsələsi, dil və dərkətmədə qarşılıqlı əksolunmalar kimi bir-biri ilə üzvi şəkildə bağlı olan digər linqvopsixoloji məsələlər nəzərdən keçiriləcəkdir.

Dilin psixoloji problemləri ilə maraqlanan linqvistlər və psixoloji problemlərin həllində dilin rolu ilə maraqlanan psixoloqlar üçün nəzərdə tutulmuş bu tədqiqat əsərində qoyulan və nəzərdən keçirilən problemlər, seçilən metod və üsullar bəzən klassik psixolinqvistikanın problem və metodlarına uyğun gəlsə də, əksər halda ona paralel istiqamətdə, amma ondan fərqli, ilkin meyar baxımından isə tamamilə yenidir.

Bəzən psixoloji dilçilik də adlandırılan, amma mahiyyət etibarilə tam şəkildə psixoloji tədqiqatlar müstəvisinə keçirilən klassik psixolinqvistikadan ad baxımından da fərqləndirmək üçün bu tədqiqatımızı **lingvopsixologiya, yəni dilin psixologiyası** adlandırmağı məqsədəuyğun hesab etdik. Klassik psixolinqvistikadan ilkin meyar və tədqiqat obyektinə yanaşma baxımından fərqli olan bu araşdırmamızın dilçiliyin müstəqil bir qolunu, yaxud psixolinqvistikanın yeni bir bölümünü, istiqamətini təşkil etməsi məsələsi ilə bağlı son qərarı isə oxucuların, daha doğrusu, dil və psixologiya məsələləri ilə məşğul olan mütəxəssis alimlərin ixtiyarına buraxırıq.

İ F Ə S İ L

DİLİN PSIXOLOJİ PROBLEMLƏRİ İLƏ BAĞLI NƏZƏRİ FİKİR VƏ MÜDDƏALARIN TƏNQİDİ ANALİZİ

Bu günün insanları Yer kürəsi adlı planetimizin nə ilk, nə də sonuncu şüurlu varlıqlarıdır. Bütün dini və dünyəvi elmlər sübut edir ki, Yer Kürəsində “canlı varlıqların yaranması və yaşaması üçün uyğun olan və uyğun olmayan şəraitlər silsiləli şəkildə bir-birini əvəz etmiş, minilliklər ərzində formalaşan canlı və cansız təbiət növbəti minilliklərdə böyük katoklizmalara məruz qalmış – məhv olmuş və yenidən yaranmışdır”¹.

Özlərinin bizim eradan əvvəl 100-cü minillikdə², az və ya çox dərəcədə anlaşıqlı olan ilkin ünsiyyət dillərinin isə təxminən 35-40-cı minillikdə³ formalaşmağa başladığı qeyd edilən ilk insanlarla bağlı dəqiq, faktiki məlumatların olmaması istər onların dilinin, istərsə də düşüncə tərzinin formalaşmasını əyani sübutlarla şərh etməyə imkan vermir. İndiyə qədər ilkin dilin yaranmasına aid yalnız mülahizə və fərziyyələr mövcuddur.

Bununla belə, istər nəzəri dilçilik və dil nəzəriyyəsi, istərsə də dilin psixoloji problemləri və psixoloji dilçiliyə aid araşdırmalar nəticəsində ilkin dil, dilin ontogenezi ilə bağlı müəyyən elmi fikirlər formalaşmışdır.

Dilin ontogenezinin müəyyənləşdirilməsi məqsədi ilə aparılan araşdırmaların ən məşhur və mükəmməl olanlarında belə çatışmazlıq kimi qiymətləndirilə biləcək iki başlıca cəhət daima hiss

¹ Köksoy M. Yerbilimlərinin Katkılarıyla Nuh Tufanı və Sumerlərin Kökeni. Ankara, 2003, s.142

² Parlak Tahsin. Aralın sirri. Bakı, “ASQ TTM” mətbəəsi, 2005, s.49.

³ Kazımov Q. Azərbaycan dilinin tarixi. Bakı, 2003, s. 9-18; Yənə onun: Dil, tarix, poeziya. Bakı, 2005, s. 4-16.

olunmaqdadır. Onlardan birincisi real faktların olmaması səbəbindən dilin ilkin yaranış mexanizmi ilə bağlı *tədqiqatçı təxəyyülünə*, ikincisi isə *analogiya prinsipinə* əsaslanmaqdadır. Belə ki, dilin ontogenezini müəyyənləşdirməyə çalışan bütün tədqiqatçılar ya fərziyyə və ehtimallardan, ya da yenicə dil açmağa başlayan uşaqlarda dilin və nitqin formalaşması analogiyasından çıxış edirlər.

§1.1. Dilin ontogenezinin müəyyənləşdirilməsində fərdi təxəyyülün və analogiya prinsipinin rolu

Əvvəla, onu qeyd edək ki, fərdi təxəyyülün, ehtimal və fərziyələrin fərqli olması bir tərəfdən müxtəlif fikir ayrılıqlarına, ifrata varma, bir qütbdən digər qütbə sıçrama meyillərinə gətirib çıxarır, digər tərəfdən isə, həqiqətdə gerçək olanın yox, daha məharətlə sərhlə olunanın elmi gerçək kimi qəbul edilməsi ilə nəticələnir.

Məsələn, A.Leontyevin fikrincə, "***Pozitivizmdə*** hadisənin mahiyyətini açmağın, daxili təbiətini araşdırmağın məqsəd kimi qarşıya qoyulmadığı hallar nəzərdən keçirilir. Bu zaman müşahidə olunan faktların və hesablamaların səthi ümumiləşdirilməsi aparılır. Tədqiqatçı belə hesab edir ki, "əşyanın təbiətinə varmaq" mümkün deyil və tədqiqatın yeganə elmi məqsədi həmin "mahiyyətin" xarici əlamətlərinin sistemli təsvirindən ibarətdir. Bir qayda olaraq belə yanaşma təcrübə anlayışını fərdi təcrübə səviyyəsinə qədər daraltma nəticəsində ortaya çıxır"¹.

Qütbdən-qütbə sıçramanın ən bariz nümunəsi A.Leontyevin pozitivizmə verdiyi bu qiymətin özüdür. Çünki buradan belə bir qənaətə gəlmək olar ki, bu istiqamətdə aparılan tədqiqatların heç bir elmi əhəmiyyəti ola bilməz. Başqa sözlə desək, verdiyi bu sərhlə A.Leontyev pozitivizmi başdan-ayağa qara rəngə boyayıb, bu istiqamətin istər fəlsəfəyə, istər psixologiyaya, istərsə də dilçiliyə verdiyi töhfələrin üstündən qələm çəkib. Pozitivizm nümayəndəsi olan tədqiqatçılarda da A.Leontyevin materializmə əsaslanan nəzəri

fikirləri ilə bağlı bənzər qənaətlər müşahidə olunur.

Pozitivizmdən fərqli olaraq, ***praqmatizmdə*** belə hesab olunur ki, insanın təfəkkürü və ümumiyyətlə, onun psixikası real gerçəkliyi əks etdirmir və ya lazımı qədər adekvat şəkildə əks etdirmir. Yəni praqmatiklərə görə, biz gerçəkliyi dərk etmirik, yalnız onunla bağlı bildiklərimizə əsasən bu və ya digər tərzdə hərəkət edirik. Bəzən praktik cəhətdən faydalı nəticələr əldə edirik ("praqmatizm" sözünün kökü buradan yaranıb). Praqmatiklər belə iddia edirlər ki, gerçək olan bizim düşüncələrimizdir. Onlar gerçəkliyi düzgün əks etdirir və belə uğurlu nəticələrə gətirib çıxarır. Başqa sözlə desək, "insanın təfəkkürü – onu ətraf aləmə uyğunlaşdırın vasitədir. O, dünyanı dərk etmək və dəyişdirmək üçün vasitə deyil"¹.

Psixolinqvistikanın ilkin mərhələsində aparıcı istiqamət kimi formalaşan, Amerika, Avropa, Uzaq Şərq və Qərbi psixolinqvistikanın əsasını təşkil edən ***behaviorizm*** pozitivizmin və praqmatikanın müəyyən cəhətlərinin üzvi şəkildə birləşməsindən yaranmışdır.

Dilin ontogenezinin müəyyənləşdirilməsi istiqamətində aparılan araşdırmaların çatışmazlıq kimi qiymətləndirilə biləcək ikinci cəhətinin *analogiya prinsipi*, yəni uşaqlarda nitqin və dilin formalaşmasının nümunə kimi seçilməsi olduğunu qeyd etmişdik.

L.Viqotskinin, J.Piajenin tədqiqatları indi də öz aktuallığını itirməmişdir. Bu tədqiqatlar uşaqlarda təfəkkürün formalaşması baxımından tam qüsuruz, dilin formalaşması baxımından isə qismən məqbul hesab edilə bilər. Belə deyə bilərik ki, bu kimi tədqiqatlar dilin ontogenezinin müəyyənləşdirilməsi nöqtəyi-nəzərindən az inandırıcıdır və bunun iki başlıca səbəbini göstərmək mümkündür.

Birincisi, nəzərə almaq lazımdır ki, uşaqlarda təfəkkür və nitqin formalaşmasından fərqli olaraq, ontogenezdə dilin formalaşması və ya yaranması zamanı hazır faktlar mövcud olmamış, hər bir təfəkkür elementi və ya intellekt obrazı², eləcə də hər bir söz və ya dil struktur vahidi sıfır bazasında yaranmışdır.

¹ Леонтьев А.А. Психоллингвистика. Ленинград, «Наука» 1967, с. 17.

¹ Леонтьев А.А. Психоллингвистика. Ленинград, «Наука» 1967, с. 18.

² Əsgərov M.B. Gerçəklik elementinin intellekt obrazları. Tədqiqatlar. Bakı, 2003, N 4, s. 39-43.

İkinci tərəfdən, əksər psixoloqların və bəzən dilçilərin də hər addımbaşı istinad etdiyi ictimai fikir, təcrübə və cəmiyyətin özü ontogenezdə “uşaq” səviyyəsində olmuşdur. Uşaqla ünsiyyət zamanı dərk etmə və təfəkkür prosesində ümumiləşdirilmiş ifadə və ünsiyyət təcrübəsini hazır şəkildə ötürmə və ya təlqin etmə imkanına rast gəlinəndə, ontogenezdə belə bir imkan, ümumiyyətlə, mövcud olmamışdır.

Göstərilən çatışmazlıqlarına baxmayaraq, ilkin dilin formalaşması və ya ontogenezi ilə bağlı müəyyən elmi fikirlər yaranmış, dilin formalaşmasında təfəkkürün və ya təfəkkürün formalaşmasında dilin rolunun araşdırılması məsələlərinə bir sıra tədqiqat əsərləri həsr edilmişdir.

§ 1.2. Dilin psixoloji problemlərinin öyrənilməsi mərhələləri

Son dövrlərdə dilin psixoloji problemlərinin həlli istiqamətində aparılan bütün tədqiqatlara psixolinqvistik tədqiqat adı verilməsi ənənə şəklini almışdır. Əslində necə adlandırılmasından asılı olmayaraq, başlıca məqsədi dilin psixoloji problemlərinin həlli olan belə tədqiqatların yaranmasını şərti olaraq üç mərhələyə bölmək olar:

birinci mərhələ – psixolinqvistikanın bir elm sahəsi kimi rəsmən yaradılmasının elan olunduğu tarixə qədərki dövr, yəni 1950-ci illərə qədərki dövrdür;

ikinci mərhələ – Amerikada, Qərbi və Şərqi Avropada (əsasən Rusiyada), Yaxın və Uzaq Şərqdə (əsasən Yaponiya və Çində) psixolinqvistik tədqiqatların əsas nəzəri bazasının yaradıldığı dövr, yəni 1950-1970-ci illərdir;

üçüncü mərhələ – konkret istiqamətlər üzrə psixolinqvistik tədqiqatların aparıldığı son illər, yəni 1980-ci illər və daha sonrakı dövrdür.

20-ci əsrin 40-cı illərində linqvistika və psixologiyanın eyni anda tətbiqi ilə bəzi *dil-nitq-davranış* məsələlərinə aydınlıq gətirilməsinin vacibliyi, zəruriliyi haqqında çağırışlar səslənirdi.

1953-cü ildə Amerika psixoloqları C.Keroll və Ç.Osqudun tə-

şəbbüsü ilə universitetlərarası elmi seminar keçirildi. Bir çox məşhur linqvistlər də bu seminarla iştirak etdirdilər. İki ay davam edən müzakirələrin nəticəsi olaraq bir kitab yarandı. “Psixolinqvistika” adlanan bu kitab 1954-cü ildə nəşr olundu¹.

Qeyd etmək lazımdır ki, psixolinqvistikanın bir elm sahəsi kimi meydana çıxmasından çox-çox əvvəl onun ayrı-ayrı problemləri və məsələləri müxtəlif tədqiqatçıların əsərlərində nəzərdən keçirilmişdir. Psixolinqvistik və ya linqvopsixoloji araşdırmaların xronoloji təsviri və analizi bu tədqiqatın məqsədləri arasında olmasa da, dilin psixoloji problemləri ilə bağlı fikirlərimizin formalaşmasında az və ya çox dərəcədə rol oynayan ayrı-ayrı müəllif və əsərlər haqqında qısaca söz açmağı lazım bilirik.

Elə fikirlər var ki, onlardan ilkin mənbə kimi istifadə etmiş, ayrı-ayrı mülahizələri davam və inkişaf etdirərək elmi gerçəklərə istiqamətlənməkdə faydanlanmışıq. Bu müəllif və əsərlərdən fikrimizə dəstək məqsədi ilə söz açırıq.

Elə fikirlər var ki, yanlış olmasına baxmayaraq, onlar bu gün də elmi gerçək kimi qəbul edilir. Bunun tam tərsinə olaraq, elə fikirlər də var ki, elmi gerçəyi əks etdirsə də, haqsız irad və tənqidlərə məruz qalır. Belə müəllif və əsərlərdən ilk növbədə elmi ədaləti bərpa etmək və təbii ki, öz mövqeyimizi ortaya qoymaq məqsədi ilə söz açırıq. Fikri fikrimizlə daban-dabana zidd olan müəllif və əsərlərdən isə elmi sayıqlığı itirməmək və eyni zamanda elmi gerçəyin harada olduğunu müəyyənləşdirmək haqqını oxuculara vermək məqsədi ilə söz açmağı lazım bilirik. Yanlışlığı, demək olar ki, hamıya məlum olan və bu səbəbdən də bizi həmin yanlış yolla getmək əziyyətindən qurtaran, eyni zamanda söylədiyi ümumi nəzəri fikirlərin gerçəkliyi hamı tərəfindən bilinən və qəbul edilən müəllif və əsərlərdən isə geniş şəkildə söz açmağa ehtiyac duymur, yeri gəldikcə onlara qısa istinadlar verməklə kifayətlənirik.

¹ Psycholinguistics. A survey of theory and research problems. Ed. By Ch.E.Osgood and T.A.Sebeok. Baltimore, 1954.

§ 1.3. V.Humboldt: Dil fəaliyyətin özüdür

Filosof, psixoloq və dilçi alim kimi tanınan V.Humboldtun əsərlərini şərti olaraq linqvistika və psixologiyanın qovşağında yaranan psixolinqvistikanın başlanğıcı və ya bünövrəsi hesab etmək mümkündür. O dövr üçün psixologiya hələ natural fəlsəfədən ayrılıb müstəqil elm sahəsi kimi formalaşmasa da, V.Humboldtun əsərlərinə əsasən, onun həm linqvistikanın, həm də psixologiyanın metodologiyasına yaxından bələd olduğu qeyd edilir¹. V.Humboldtun konsepsiyaları elmi cəhətdən dərin, dialektik baxımdan ziddiyyətli olmaqla yanaşı, dilçilikdə bir sıra istiqamətlərin, o cümlədən psixoloji istiqamətin inkişafına başlanğıc vermişdir². Hətta belə demək mümkündür ki, dilçilik elmində psixolinqvistik tədqiqatlar istiqamətinin ən tanınmış nümayəndələrindən A.Potebnya öz əsərlərində məhz V.Humboldtun fikirlərini davam və inkişaf etdirmişdir³.

V.Humboldtun fikrincə, “Dil *öli məhsul* (Erzeugnes) kimi yox, yaradıcı proses kimi (Erzeugung) nəzərdən keçirilməlidir... Əsas mahiyyəti baxımından dil həm stabil, həm də daima dəyişəndir... Dil – fəaliyyətin məhsulu (Ergon) yox, fəaliyyətin özüdür (Energeia)... Dil daima yeniləşən, tələffüz edilən səsləri mənə ifadə etməyə yönəldən ruhi fəaliyyətdir”⁴.

Psixolinqvistikanın ən son nailiyyəti və yeni məktəbi hesab olunan “Nitq fəaliyyəti nəzəriyyəsi”nə fəaliyyət ideyasının psixologiyadan, daha dəqiq desək, A.N.Leontyevin və A.R.Luriyanın psixologiya ilə bağlı tədqiqatlarından gəldiyi iddia olunsada⁵, göründüyü kimi, V.Humboldtun zamanında və onun əsərlərində belə bu ideya dilçilikdə artıq mövcud olmuş, sonralar A.Potebnyanın, F.de.Sessürün, L.Şerbanın və digər dilçilərin konsepsiyalarında öz əksini tapmışdır.

¹ Тарасов Е.Ф. Тенденции развития психолингвистики. Москва «Наука», 1987, с. 13.

² Звегинцев В.А. О научном наследии Вильгельма фон Гумбольдта // Гумбольдт В. фон. Избранные труды по языкознанию. Москва, 1984. Ön söz.

³ Тарасов Е.Ф. Нəmin əsəri, s. 14.

⁴ Гумбольдт В. Избранные труды по языкознанию, М., 1984, с. 69-70.

⁵ Леонтьев А.А. Психолингвистические единицы... Москва, «Наука», 1969.

§1.3.1. Nitq vasitəsilə düşünmənin tədqiqi zamanı müəyyən edilmişdir ki, psixologiya və dilçilik elmi daima əməkdaşlıq edir. Bu əməkdaşlığın elmi şərhə ilk dəfə məhz V.Humboldtun əsərlərində müşahidə olunmağa başlanmışdır. Nitq vasitəsilə düşünmənin mahiyyətini şərh edərkən V.Humboldt bəzi fikirlər irəli sürmüşdür ki, həmin fikirlər psixologiyada L.Vıqotski, dilçilikdə isə A.Potebnya tərəfindən davam və inkişaf etdirilmişdir.

V.Humboldt yazır: “Dil fikri formalaşdırən orqandır (Die Sprache ist das bildende Organ des Gedanken). İntellektual fəaliyyət tamamilə ruhidir, dərin daxildir və müəyyən mənada izsiz yox olandır, nitqdə səsin köməyi ilə materialaşır və hiss orqanları vasitəsilə qəbul edilə bilər. Bu səbəbdən intellektual fəaliyyət və dil vəhdət təşkil edir ... Subyektiv fəaliyyət təfəkkürdə obyekt yaradır. Təsəvvürlərin heç biri əvvəlcədən verilmiş əşyaların tam mənimsənilməsi deyil. Hiss orqanlarının fəaliyyəti ruhi fəaliyyətlərin daxili prosesləri ilə sintetik əlaqədə olmalıdır. Məhz bu əlaqə nəticəsində obyektə çevrilərək subyektiv qüvvəyə qarşı qoyulan təsəvvür yaranır və o da yenidən mənimsənilərək subyektə çevrilir. Bütün bunlar dilin yardımı ilə baş verir”¹.

Etiraf edək ki, dil və dərkətmə məsələlərindən yazan, özünə və elmə hörmət edən heç bir tədqiqatçı elmi gerçəyin bir addımlığında dayanan bu fikirlərdən yan keçə və ya onlara öz münasibətini bildirməyə bilməzdi. Çünki V.Humboldt burada hissi mənimsəmədən başlayıb düşünmə fəaliyyətləri ilə müşayiət olunan və təsəvvürün formalaşması ilə başa çatan dərkətmə prosesini şərh etmişdir. Qeyd edək ki, V.Humboldtun bu şərhə bu günə qədər dil və dərkətmənin əlaqələrinin araşdırılması istiqamətində verilmiş ən müasir şərhərdən yalnız bir və ya bir neçə parametri ilə fərqlənir.

§1.3.2. V.Humboldta görə, nitq bir tərəfdən, ümumiyyətlə, səssiz, digər tərəfdən isə hissi təəssüratların, daxilə yönəlmiş ruhi fəaliyyətlərin məcmusudur. Bu hissi təəssürat və fəaliyyətlər dilin yaranması ilə anlayışların əmələ gəlməsinə xidmət edir və ya onların

¹ Гумбольдт В. Избранные труды по языкознанию. М., 1984, с. 75, 77.

önündə gedir¹.

V.Humboldtun „*nitqin səs və hərəkətlərin məcmusu kimi formalaşması, eləcə də bu hissi təəssürat və fəaliyyətlərin dilin yaranmasının ... önündə getməsi*“ fikirləri A.Leontyevin “Nitq fəaliyyəti nəzəriyyəsi”ndə A.N.Leontyev və A.R.Luriyanın adı ilə bağlı irəli sürülən fəaliyyət ideyasından heç bir cəhəti ilə fərqlənmir. A.A. və A.N.Leontyevlərin, A.R.Luriyanın başlıca iradi fəaliyyət sözünün önündəki “ruhi” təyini ilə bağlıdır. Belə ki, onlar “ruhi fəaliyyət” fikrinin materializmlə deyil, idealizmlə bağlı olduğunu iddia etməklə ona idealizm damğası vurmuş, həmin fikri sovet psixologiyası və dilçilik elmi üçün “Non Grande” və ya qəbuledilməz elan etmişdilər.

Bizcə, V.Humboldtun qeyd edilən fikrində irad tutulacaq məsələ „*dilin yaranması ilə anlayışların əmələ gəlməsi*“ fikri idi ki, bu cəhətə nə A.A. və A.N.Leontyevlər, nə A.R.Luriya, nə də digər tədqiqatçılar əhəmiyyət verməmişlər. Amma mahiyyət etibarilə məhz bu fikirlə razılaşmaq mümkün deyil. Belə ki, burada anlayışın gerçəklik elementinə xas bir xüsusiyyət olub, ilk növbədə birinci intellekt obrazında və yalnız bundan sonra və məhz birinci intellekt obrazının dil güzgüsündə əks olunması nəticəsində formalaşması² prinsipi nəzərə alınmamışdır.

§1.3.3. V.Humboldt belə hesab edir ki, dil özünəməxsus mahiyyət yaratma qabiliyyətinə malikdir. Dilin bu xüsusiyyəti yalnız dərkətmə aktı çərçivəsində mövcud olur. Amma mahiyyət etibarilə dil dərkətmə və ya təfəkkürdən asılı deyil³.

Əlbəttə ki, bu fikrin birinci hissəsi, yəni “*dilin mahiyyət yaratma qabiliyyətinin dərkətmə aktı çərçivəsində mövcud olması*” mülahizəsi tamamilə doğrudur. Bu fikrin ikinci hissəsini isə, böyük alimə bəslədiyimiz dərin rəğbətə baxmayaraq, məqbul hesab edə bilmərik. V.Humboldtun “*mahiyyət etibarilə dil dərkətmə və ya*

¹ Гумбольдт В. Избранные труды по языкознанию, М., 1984, с. 61.

² Əsgərov M.B. Dilin psixolinqvistik mahiyyəti. Tədqiqatlar. Bakı, 2004, N 2, s. 60-64.

³ Humboldt V. Həmin əsəri, s. 78

təfəkkürdən asılı deyil” fikri nə dilin yaranması, nə də praktik olaraq ondan istifadə baxımından doğru hesab edilə bilməz. Çünki dilin, eləcə də nitqin yaranması sinktual dərkətmə¹, onun kommunikativ funksiyası isə vizual-verbal dərkətmə ilə birbaşa bağlıdır. İnsanın yüksək psixoloji fəaliyyətlər qrupuna daxil olan nitq yaratma və dil yaratma fəaliyyətlərini, eləcə də ünsiyyəti dərkətmədən kənarında təsəvvür etmək belə mümkün deyil. V.Humboldtun bu fikrinin tam əksinə olaraq, biz belə hesab edirik ki, *insan təfəkküründən kənarında mənasız söz yığını və işarələr zəncirindən başqa bir şey olmayan dilin və ya nitqin əsl mahiyyəti məhz dərkətmə və təfəkkür proseslərində üzə çıxır*².

§1.3.4. V.Humboldt nitq vasitəsilə ünsiyyətin ən fundamental problemlərini düzgün müəyyənləşdirmişdir:

“1) qarşılıqlı anlaşmanın mümkün ola bilməsi üçün kommunikantlar dünyaya haqqında eyni təsəvvürə malik olmalıdırlar, məhz bu eynilik qarşı tərəfin məqsədini müəyyənləşdirməyə və nitq vasitəsilə ötürülən məlumat haqqında fikir bildirməyə imkan verir; 2) nitq vasitəsilə ötürülən məlumatın başa düşülməsi dinləyən tərəfin aktivliyidir, belə ki, o, dil işarəsi gövdələrini (özləri müstəqil gerçəklik elementi olan dil struktur vahidlərini – M.Ə) qəbul edir, onları tanıyır, identikləşdirir, yaddaşında olan ensiklopedik və dilçilik məlumatları ilə tutuşdurur, nəticədə, nitq vasitəsilə ötürülən məlumatın mənası və məzmunu haqqında qərar verir; 3) verilən məlumatda olan dil işarəsi gövdələrinin (dil struktur vahidlərinin – M.Ə) qəbulu – adresatla eyniyyət təşkil edən bilik fraqmentləri ilə bağlı ilkin göstərişlərin qəbuludur, əslində, bu göstərişlər nitq məlumatı haqqında qərar vermək üçün yalnız ilkin təkandır”³.

¹ Əsgərov M.B. Ümumi dərkətmə prosesində sinktual dərkətmənin rolu (psixolinqvistik araşdırma). Tədqiqatlar. Bakı, 2004, N 1, s. 16-19.

² Bu haqda daha ətraflı bax. Əsgərov M.B. Təfəkkür prosesləri baxımından dilin yaranması (məqalə), «Tədqiqatlar». AMEA Dilçilik İnstitutu. Bakı, «Elm», 2008, N 4 s. 45-53; Leksikogrammatik formaların linqvopsixoloji təhlili. «Filologiya məsələləri». AMEA M.Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu. «Elm və Təhsil», Bakı, 2010, № 1, s. 40-52.

³ Тарасов Е.Ф. Тенденции развития психолингвистики. Москва «Наука», 1987, с. 23.

§ 1.4. H.Şteyntalın linqvistik və psixoloji görüşləri

H.Şteyntal nitq prosesini şərtləndirən üç başlıca amilin əhəmiyyətini ön plana çəkir. O, belə hesab edir ki, nitqin məqsədi psixoloji və maddi qüvvələrin köməyi ilə məzmunun ifadəsidir (və ya ötürülməsidir—M.Ə). H.Şteyntal maddi qüvvəni musiqi aləti, psixoloji qüvvəni çalğıcı, məzmun və ya mənanı isə bəstəkarla müqayisə edir¹.

Bütün digər cəhətləri bir kənara qoyaraq etiraf etməliyik ki, bu mövqeyi ilə H.Şteyntal elmi gerçəyə V.Humboldtun daha yaxındır. Belə ki, V.Humboldtun fərqli olaraq, H.Şteyntal məzmunun ifadəsində psixoloji və maddi cəhətlərin birgə iştirakını qəbul edir.

Doğrudur, H.Şteyntal məzmun, maddi və psixoloji cəhətlər deyərəkən heç də gerçəklik elementi, ona ekvivalent olan birinci və ikinci intellekt obrazlarını² nəzərdə tutmur. Bu cəhətdən burada elmi gerçəyə yalnız nisbi yaxınlıqdan söhbət gedə bilər.

§1.4.1. H.Şteyntal dilçilikdə məntiqi meyillərlə mübarizə məqsədi ilə dilçiliyi psixoloji elm, dili isə bütövlükdə psixi fenomen elan edir. Təbii ki, bu, bütün varlığını sevdiyi elmə həsr edən psixoloq-alimin eqoistcəsinə söylədiyi subyektiv fikirdir və həmin fikri söyləməkdə onun əsas məqsədi psixoloq olmayan tədqiqatçıları dilin öyrənilməsi məsələlərindən uzaqlaşdırmaqdır.

H.Şteyntalın əsərlərində psixologiya və linqvistikanın əlaqəsi nəzəri elmlərin metodologiyası səviyyəsində nəzərdən keçirilir. Bu zaman nəinki analizlərin metodoloji sxemləri uyğunlaşdırılmadan dilçiliyə köçürülür, hətta bunun dilçilik baxımından yeganə düzgün metodologiya olduğu iddia edilir. O, dilçiliyə yad olan metodologiyasını gətirməklə kifayətlənməmiş, eyni zamanda dilçilik məsələlərindən bəhs etdikdə belə onun əsas apellyativ vahidləri “danışq”, “danışq qabiliyyəti” kimi sırf psixoloji anlayışlar olmuş, o, dilçiliyin psixologiyadan fərqli sistemi və predmeti olduğunu sanki unutmuşdur³.

¹ Steintal H. Abriss der Sprachwissenschaft, Berlin, 1871, s.483.

² Əsgərov M.B. Gerçəklik elementinin intellekt obrazları. Tədqiqatlar. Bakı, 2003, №4, s. 39-43

³ Тарасов Е.Ф. Тенденции развития психолингвистики. Москва «Наука», 1987, s. 23-24.

Bir sözlə, H.Şteyntal öz tədqiqatlarında dilçilik problemləri ilə məşğul olan psixoloq olaraq qalır. Onun dilçiliyə gətirdiyi yeganə yenilik isə müəllimi İ.F.Herbertin assosianizm ideyası olmuşdur.

§1.4.2. Əslində müxtəlif psixoloji hiss, təsəvvür, obraz və sairə ilə bağlı assosiativ əlaqələr ideyasının çox qədim tarixi vardır. Bütün fəlsəfə tarixində, elməqədərki və elmi psixologiyada ona rast gəlmək mümkündür. Xarici təsirlər nəticəsində yaranıb bədən hissiyyatının əlaqələri kimi çıxış edən və bədən daxilində mühafizə olunan assosiasiyaların mexaniki modeli hələ XVII əsrdə R.Dekart, T.Gibbson, B.Spinoza tərəfindən işlənilib hazırlanmışdır.

Assosianizm və ya assosiativ əlaqələr ideyasının H. Şteyntal tərəfindən dilçiliyə tətbiqi əksər halda tənqidlərə məruz qalsa da¹, nəzərə almaq lazımdır ki, müxtəlif eksperimentlərdə müəyyən edilən sözlərarası assosiativ əlaqələrdən eksperimentə cəlb olunan normal və patologiyalı şəxslərin psixikasında mövcud olan anlayışlar arasındakı əlaqələrin öyrənilməsində bir vasitə kimi istifadə edilir. Bu isə öz növbəsində ontogenezdə sözlərin mənalılarının inkişafı² və insanın daxili leksikonunun quruluşu haqqında³ mühakimə yürütməyə imkan verir.

§ 1.5. V.Vundt. Formanın fərqli məzmun yaratması, təfəkkür elementini anlayışı

V.Vundtda da linqvistika və psixologiyanın əlaqəsi metodoloji səviyyədə nəzərdən keçirilmiş, analiz sxemləri müvafiq adaptasiya aparılmadan dilçiliyə tətbiq edilmişdir. O, dil materialları ilə işlədikdə belə, psixoloq olaraq qalır. V.Vundt mənimsəmə (dərkətmə) və nitq yaratma proseslərini psixoloji analiz sxemlərindən istifadə yolu ilə tədqiq edir.

¹ Тарасов Е.Ф. Тенденции развития психолингвистики. Москва «Наука», 1987, s. 24-25.

² Уфимцева Н.В. Опыт экспериментального исследования развития словесного значения // Психолингвистические проблемы семантики. М., 1983.

³ Залевская А.А. Проблемы организации внутреннего лексикона человека. Калинин, 1977.

§1.5.1. V.Vundt öz tədqiqatlarında dili həm sistem (öz müasiri olan dilçilərin cümlənin quruluşu haqqında mülahizələrindən istifadə edirdi), həm də qabiliyyət (nitq mexanizmi) kimi nəzərdən keçirir. Dilin qabiliyyət və ya nitq mexanizmi olması V.Vundtun tədqiqatlarında mənimsənilən obyekt (dərək olunan gerçəklik elementi – M.Ə) haqqında ümumi təsəvvür (Gesamtvorstellung) formalaşdırmaq və bu təsəvvürü struktur əlaqələri ilə bir-birinə bağlı olan daxili hissələrinə parçalamaq (strukturlarına ayırmaq), həmçinin bu ümumi təsəvvürləri sözlərlə ifadə etmək – ümumilikdə qabiliyyət kimi şərh olunur. V.Vundtun qənaətinə görə, ümumi təsəvvürün hissələri arasındakı əlaqələrin strukturu cümlənin strukturu üçün əsas rolu oynayır¹.

V.Vundt belə hesab edir ki, nitqin mənimsənilməsi prosesi onun xarici formasının qəbulu ilə başlayır. Xarici formanın analizi cümlənin sintaktik strukturunun və bu da öz növbəsində ümumi təsəvvürün daxili elementləri arasındakı struktur əlaqələrinin, yəni cümlə yaradarkən kommunikanın sözlərlə ifadə etdiyi əqli, fikri məlumatın müəyyənləşdirilməsinə şərait yaradır. Bəzi obyektlərin mənimsənilməsi zamanı yaranan ümumi təsəvvürlər daxili elementlərinə parçalanır ki, bu elementlər arasındakı əlaqələr əvvəlcə subyekt-predikat sözləmləri arasındakı məntiqi münasibətlər şəklində təsvir olunur və bundan sonra cümlədə sözlərlə ifadə edilir.

V.Vundta görə, nitqi yaratma və onu mənimsəmə funksiyaları tək bir məqsədə xidmət edir ki, bu da aktiv kommunikanın nitq obyektini ilə bağlı ümumi təsəvvürlərini passiv kommunikanın həmin obyektə bağlı ümumi təsəvvürlərinə çevirməkdir. Nitqin yaradılmasına qədərki və ondan sonrakı fəaliyyətləri V.Vundt təfəkkür (və ya düşünmə) hesab edir.

§1.5.2. Psixologiya tarixində V.Vundt *təfəkkür elementi nəzəriyyəsinin* yaradıcısı kimi tanınır. Bu nəzəriyyəyə görə, psixoloji fəaliyyətlərin şərhinin əsasında sadə elementlər dayanır. Bütün psixoloji proseslər onların qarşılıqlı təsiri nəticəsində yaranır.

¹ Wundt W. *Völkerpsychologie. Eine untersuchung der Entwicklungsgesetze von Sprache, Mythos und Sitte. Die Sprache. Stuttgart, 1900. Bd. 1.*

V.Vundt sadə təfəkkür elementlərindən yaranan psixoloji proseslərin qanunauyğunluqlarını və daxili səbəblərini izah etməyə qadir olan tutarlı dəlil və ya şərhlər irəli sürə bilməmişdir. Bununla belə, *sözlə ifadə olunan mahiyyəti qeyri-söz işarələri arasında mövcud olan xəyali şəkil kimi qəbul etməyi* nitqin yaradılması ilə bağlı tədqiqatlara daxil etmişdir¹.

Buradaca qeyd edək ki, V.Vundtun təfəkkür elementi anlayışı bu tədqiqatımızda irəli sürülən intellekt obrazı anlayışından mahiyyət etibarilə əsaslı surətdə fərqlənsə də, bəzi mülahizələrimizin formalaşmasında əhəmiyyətli dərəcədə rol oynamış, ikinci bir tərəfdən, bizi eyni yanlış yolla getmək əziyyətindən qurtarmışdır.

Bir faktı da etiraf etməyi özümüzə borc bilirik ki, V.Vundtun “sözlə ifadə olunmuş mahiyyəti qeyri-söz işarələri arasında mövcud olan xəyali şəkil kimi qəbul etməsi”, dil struktur vahidinin müstəqil gerçəklik elementi kimi dərək olunması nəticəsində ikinci intellekt obrazının yaranmış olması ilə bağlı fikrimizə birbaşa dəstək verir².

§1.5.3. V.Vundt uzunmüddətli fasilələrdən sonra cümlədə sözlə ifadə olunan düşüncə məzmununu şərh etmək məqsədi ilə yenidən məntiqi anlayışlardan istifadə etmiş³ və bununla da sanki əvvəlki əsərləri ilə elmi həqiqətin bir addımlığında dayanmasına baxmayaraq, qəflətən ondan üz çevirmişdir.

Qeyd edək ki, nitqdə əks olunan və ya öz mövcudluğunun yeni forması kimi nitqə çevrilən fikrin bu şəkildə başa düşülməsi nitqin yaranması və mənimsənilməsi problemləri ilə məşğul olan sonrakı tədqiqatçıların əsərlərində də öz əksini tapmışdır. Məsələn, onun bir qədər ixtisar olunmuş formasına N.Xomskinin cümlənin dərin strukturları ilə bağlı məlum konsepsiyasında⁴, həmin fikrin bir qədər inkişaf etdirilmiş və eksperimentlərlə əsaslandırılmış formasına isə N.İ.Jinkin “universal əşya kodu” anlayışında⁵ rast gəlirik.

¹ Wundt W. *Völkerpsychologie. I. Leipzig, 1912. Bd. 1. Buch 2: Die Sprache.*

² Əsgərov M.B. Gerçəklik elementinin intellekt obrazları. *Tədqiqatlar*. Bakı, 2003, № 4, s. 39-43

³ Wundt W. *Völkerpsychologie. I. Leipzig, 1912. Bd. 1. Buch 2: Die Sprache.*

⁴ Хомский Н. *Аспекты теории синтаксиса*. М., 1972.

⁵ Жинкин Н.И. *Речь как проводник информации*. М., 1982.

§ 1.6. D.Uotsonun behaviorizm nəzəriyyəsi: S-R

Psixolingvistikanın bir elm sahəsi kimi yaradılması Ç.Osqudun adı ilə bağlansa da¹, onun ilkin psixoloji əsasını təşkil edən behaviorizm nəzəriyyəsinin D.Uotsona aid olduğu qeyd edilir. D.Uotson psixologiyanı nəzarət oluna bilən eksperimentlərə əsaslanan dəqiq elm elan edirdi. Behaviorizmin ən başlıca xidməti ondan ibarətdir ki, o, dərk etmə və insanın xarici uyğunlaşma reaksiyaları arasındakı boşluğu doldurmağa cəhd göstərmiş... , sözün tam mənası ilə buna nail ola bilməsə də, dərk etmədən əlavə, insanın xarici aktivliyini, xarici faktora qarşı göstərilən reaksiyaları eksperimental psixologiyanın obyektini elan etmiş, bu vaxta qədər psixologiyanın yeganə obyektini olan daxili psixoloji prosesləri isə obyektiv şəkildə qeydə alma imkanını olmadığına görə eksperimental tədqiqatların obyektini siyahısından silmişdir. Daxili psixoloji prosesləri, o cümlədən təfəkkür və dərk etməni tədqiqat obyektinə hesab etməmək behavioristləri “stimul-reaksiya” sxemi ilə kifayətlənməyə, nitqin tədqiqatını isə nitqyaradan reaksiyalar səviyyəsinə qədər bəsitləşdirməyə vadar etmişdir².

§ 1.7. İ.Seçenyov və üçpilləli psixoloji akt ideyası

Psixologiyada behaviorizmin hakim mövqə tutması insan nitqinin tədqiq olunmasının və eyni zamanda lingvistikla psixologiyanın birgə fəaliyyətinin önünə sədd çəkməsə də, bu qəbildən olan əsərlərin sayının azalmasına, əsas etibarilə kommunikativ reaksiyaların araşdırılmasına və qeyri-nitqə əsaslanan ünsiyyətin formal təsvirinə həsr edilən əsərlərin ortaya çıxmasına səbəb olurdu.

Behavioristlərin psixoloji proseslərin təsvirində istifadə etdikləri iki fazalı “stimul-reaksiya” sxemi İ.M.Seçenyov tərəfindən ümumhələlilə tam psixoloji akt kimi təkmilləşdirildi: 1) insana göstəri-

¹ Psycholinguistics. A survey of theory and research problems. Ed. By Ch.E.Osgood and T.A.Sebeok. Baltimore, 1954.

² Тарасов Е.Ф. Тенденции развития психолингвистики. Москва «Наука», 1987, с. 28-29.

lən xarici təsir, 2) bu təsirlərin insanın daxilində yaratdığı proseslər, 3) xarici cavab fəaliyyətləri¹.

Seçenyov İvan Mixayloviç (1829-1905) rus alimi və filosofudur. “Baş beyinin refleksləri” (1866) adlı əsərində şüurlu və təhtəşüür fəaliyyətlərin reflekslərə əsaslandığını, hər cür psixoloji aktivliyin əsasında obyektiv metodlarla öyrənilməsi mümkün olan fizioloji proseslər dayandığını sübut edirdi. Əsəb sistemində mərkəzi tormozlanmanın, eyni zamanda mərkəzi sinir sistemində ritmik, bioloji proseslərin mövcudluğunu sübut etmiş, hissələrin oyanmasında maddələr mübadiləsi prosesinin rolunu şərh etmiş, qanın tənəffüs prosesindəki rolunu tədqiq etmişdir. Obyektiv fəaliyyət nəzəriyyəsinə yaratmış, əməyin fiziologiyası, yaş fiziologiyası, müqayisəli fiziologiya və təkamül fiziologiyasının əsasını qoymuşdur. İ.M.Seçenyovun əsərləri dərk etmə nəzəriyyələrinin inkişafına təkan vermişdir.

Psixologiyanın predmeti və şüür fəaliyyətinin öyrənilməsi baxımından İ.M.Seçenyovun mövqeyinə qiymət verən M.Q.Yaraşevski bunu psixologiya elmində əsl inqilab adlandırmışdır².

§ 1.8. L.Blumfeld: S-R və R-S əvəzlənməsi

L.Blumfeld behaviorist mövqedən yanaşmaqla nitq vasitəsilə reallaşan ünsiyyət haqqında tam təsəvvür yaradan ilk dilçidir. O, nitqi öz real mühitində əks etdirməyə çalışmış, nitqdən əvvəl və sonra baş verən praktik hadisələri də göstərmişdir. Ən azı nitqdən sonra baş verən hadisələrdə nitqin kommunikaanta təsiri açıq şəkildə müşahidə olunur.

L.Blumfeld behaviorizmin əsas izahat sxemi olan “stimul-reaksiya” sxeminə əsaslanmaqla belə hesab edir ki, insanın həyatı ehtiyacları və onların ödənilməsi məqsədi ilə icra olunan fəaliyyətlər iki tip reaksiyada öz əksini tapır. Bunlardan birincisi praktik əməli reaksiya, ikincisi isə nitq vasitəsilə göstərilən reaksiyadır. Onun qənaətinə

¹ Сеченов И.М. Рефлексы головного мозга. Санкт Петербург, 1866.

² Ярошевский М.Г. Иван Михайлович Сеченев. Л., 1968, с. 177-178.

görə, bütün normal insanlarda nitq (*və ya ümumiyyətlə dil – M.Ə*), hər şeydən əvvəl, praktik ehtiyacların ödənilməsinə xidmət edir¹.

Göründüyü kimi, mahiyyət etibarilə bir-birindən fərqlənməsinə baxmayaraq, hər ikisi insan fəaliyyətlərini tənzimləyən vasitə olduğuna görə L.Blumfild nitq fəaliyyətlərinin qeyri-nitq fəaliyyətlərinə ekvivalent olduğunu düşünür. Çünki bu vasitələrin hər ikisi eyni məqsədə, qarşı tərəfə təsir göstərmək məqsədinə xidmət edir.

§1.8.1. Birgə fəaliyyətdə olan insanlar nitq vasitəsilə və praktik şəkildə bir-birinə təsir göstərə bilər, bu təsirlərə qarşı onların reaksiyası da ikili xüsusiyyət daşıyır: nitq vasitəsilə və nitqdən kənar vasitələrlə. L.Blumfild nitq vasitəsilə baş verən reaksiyaları praktik stimulların əvəzləyicisi hesab edir. Bu baxımdan nitq stimulları və kommunikatorların reaksiyaları praktik xüsusiyyətlərə malikdir².

L.Blumfildin ən başlıca xidmətlərindən biri nitqin tənzimləyici funksiyasını müəyyənləşdirməsidir ki, onun bu fikri, demək olar ki, bütün psixolinqvistik məktəb və istiqamətlər tərəfindən qəbul olunmuş və inkişaf etdirilmişdir.

Artıq qeyd etdiyimiz kimi, L.Blumfildin nitqlə reallaşan ünsiyyət modeli behaviorist paradimlərdə çərçivəsində formalaşdığına görə, “obyektivist” mahiyyət daşıyır, yəni burada kommunikatorun yalnız müşahidə edilə bilən fəaliyyətləri nəzərdən keçirilir və analizə cəlb olunur. Kommunikatorun daxili aktivliyi, onun psixikasında baş verən proseslər, dil struktur vahidlərinin mənalı isə obyektiv şəkildə müşahidə imkanlarına malik olmadığına görə bu tədqiqatın obyektinə daxil edilmir.

§1.8.2. Ünsiyyətdə olan şəxslərin replikalı və praktik fəaliyyətləri S→R (stimul - reaksiya) sxemi əsasında *səbəb-nəticə* modeli üzrə analiz edilərkən praktik fəaliyyətlər nitqdə ifadə olunan sözlərin mənası hesab edilir. Bununla belə, analizin obyektinə yalnız müşahidə edilə bilən fəaliyyətlər olduğuna görə paradimlərdə pozulmalar müşahidə edilir. Çünki kommunikator tərəfindən stimulyaradılarkən bu stimulyaradacağı reaksiya əvvəlcədən təxmin edilir, yəni reaksiya stimulyardan əvvəlcə keçir, başqa sözlə desək, müşahidə edilməyən, ideal olan fakt tədqiqat obyektinə daxil olur.

Behaviorizmlə bağlı qeyd edilən çatışmazlıqları aradan qaldırmaq məqsədi ilə onu təkmilləşdirməyə bir sıra cəhdlər göstərilmişdir.

§ 1.9. Ç.Morrisin neobehaviorizmi – dispoziya

İnsan davranışlarının yeni keyfiyyətdə şərhinə yönələn, neobehaviorizm kimi təqdim olunan yeni psixolinqvistik istiqamətin banisi Ç.Morrisdir.

“Nitq fəaliyyəti nəzəriyyəsi” tərəfdarlarının şiddətli tənqidinə məruz qalmasına baxmayaraq, Ç.Morris nitq vasitəsilə ünsiyyətin analizində düzgün və asanlıqla isbat oluna bilən təsəvvürlərdən çıxış edərək göstərir ki, bəzi hallarda insan işarəyə də, onun əvəz etdiyi əşyaya da eyni tərzdə reaksiya göstərir, yəni əşya və onun işarəsi eyni reaksiya ilə qarşılır. Əşya və onun işarəsinə insan tərəfindən verilən reaksiyanı müşahidə etməyin mümkün olmadığı halları izah etmək məqsədi ilə Ç.Morris “dispoziya”, yəni reaksiya verməyə hazırlıq anlayışından istifadə edir.

Klassik behaviorizmdə işarənin mənası stimuly kimi çıxış edən “işarə gövdəsi”nə qarşı göstərilən reaksiya idisə, Ç.Morrisdə işarənin mənası dispoziyadır, yəni stimulya qarşı reaksiyaya hazırlıqdır və Ç.Morrisin fikrincə, bu məna gələcəkdə, başqa şəraitlərdə üzə çıxacaq, reallaşacaqdır.

“İstər klassik behaviorizm, istərsə də neobehaviorizm nitq vasitəsilə ünsiyyətin necə baş verdiyini və ünsiyyətə xidmət edən dil struktur vahidlərinin insan tərəfindən necə mənimsənildiyini şərh edə bilmədi”¹ kimi son dərəcə kəskin və bir qədər də qərəzli tənqidi fikirlər mövcud olsa da, bircə, klassik behaviorizm də, neobehaviorizm də qeyd olunan məsələləri öz metodologiyasına, meyarlarına uyğun şəkildə şərh etməyi bacarmışdır.

¹ Блумфилд Л. Язык. М., 1968, с. 4.

² Yenə orada, s. 40.

¹ Тарасов Е.Ф. Тенденции развития психолингвистики. Москва «Наука», 1987, с. 37.

Behaviorizm və neobehaviorizm həm, ümumiyyətlə, psixolin-qvistikanın, həm onun üçüncü nəsli və ya pilləsi adlandırılan “Nitq fəaliyyəti nəzəriyyəsinin”, həm də bu tədqiqat əsərində təqdim olunan nəzəri mövqeyimizin formalaşmasında müəyyən pozitiv rol oynamışdır.

§ 1.10. *Alışılmış situativ məqamlar analogiyası və situativ xarakterli psixoloji vəziyyət prinsipi*

Nitq və onun ötürülməsi ilə bağlı verilən informasiyanın gerçəkliyi əks etdirməsi baxımından ən real fikrə A.A. Potebnyada rast gəlirik. A.Potebnya nitqin ötürülməsini müşayiət edən psixoloji prosesləri belə şərh edir ki, sözün tərkibi mürəkkəb məzmunun işarəsi olsa da, həmin səs tərkibinin başqasına ötürülməsi ilə məzmun bütün çalarları ilə informasiyanın ötürüldüyü şəxsə verilmir. Həmin məzmun çalarları informasiyanın ötürüldüyü şəxsin özü tərəfindən yaradılır¹.

Bizcə, burada ötürülən informasiya və yaranan məzmun çalarlarının bəzi hallarda fərqli olduğunu və bu fərqliliyi yaradan iki başlıca səbəbi qeyd etmək lazımdır ki, bunlardan birincisi *alışılmış situativ məqamlar analogiyası*, ikincisi isə *situativ xarakterli psixoloji vəziyyət prinsipidir*.

§1.10.1. *Alışılmış situativ məqamlar analogiyası* dedikdə, eyni fəaliyyətləri daima eyni situativ şəraitdə icra etməyə alışmış və müvafiq dil struktur vahidinə kodlaşdırmış olan informasiya ilə bağlı yaranan məzmun çalarlarının müxtəlif passiv kommunikanlarda yaratdığı mənə çaları fərqi nəzərdə tutulur. A.Şaffin terminoloji meyarlarından istifadə etməklə “effektiv ünsiyyət”in² oppozisiyası kimi qeyri-effektiv ünsiyyət adlandırılacaq biləcəyimiz bu ünsiyyət formasında aktiv kommunikatant tərəfindən ötürülən eyni dil struktur vahidlərinin müxtəlif passiv kommunikatantların təfəkküründə oyatdığı birinci

¹ Потеня А.А. Из записок по теории словесности. Харьков, 1905, стр. 599-600.

² Шаффа А. Введение в семантику, М., 1963: с. 343-344.

intellekt obrazları qismən fərqlənəcəkdir. Bu zaman eyni kod qrupları tərkibində oyanan əlavə obrazlarda da böyük fərqlərin ola bilməsi istisna edilmir.

Saatlı rayonunda “Size asıl Türk sofrası açtırdım və gözəl bir plov yaptırdım”- deyərək Ankaralı həmkarımla mənə evinə dəvət edən Əhməd adlı bir Axısqa türkünün evinə gəlincəyə qədər yalnız Ankaralı həmkarım, qonaq otağına girdikdə isə hər ikimiz şok vəziyyətinə düşməsək də, ən azı təəccübləndik.

Ankara yeməxanalarında plovların qaynadılmış düyüdən başqa bir şey olmadığını bilən həmkarım astadan mənə “Çok acıktım, bir plovla yetinemem, etli birşeyler yemek istiyorum” deyir, bir bəhanə ilə Əhməddən ayrılıb restorana getməyi xahiş edirdi. Mən ona bizim plovlar haqqında qısa izahat verdim və o, sakitləşdi. Qonaq otağında yerə atılmış döşəkləri və sərilmiş süfrəni gördükdə Axısqa türklərində “asil türk sofrası”nın nə demək olduğunu tam mənəsi ilə bilmədiyimi mən də etiraf etməli oldum.

Psixoloji baxımdan alışılmış situativ məqamlar analogiyası yalnız ali şüur daşıyıcısı olan insanla, eləcə də yüksək şüur fəaliyyəti olan dil və ya nitqlə bağlı bir norma deyil. Onu istənilən inkişaf səviyyəsinə malik canlılarda yaradılan şərti reflekslərdə də müşahidə etmək mümkündür.

Məsələn, müxtəlif qaranlıq otaqlarda olan iki itdən birinə eyni rəngdə lampanı yandırmaqla uzun müddət yemək verib, digərinə isə iynə vurduqda, bu itlərdə həmin rəngə qarşı müvafiq şərti refleks yaranır. Həmin itləri eyni bir qaranlıq otağa salıb həmin rəngdə işığı yandırdıqda itlərdən birində şirə ifrazı, digərində isə qorxu və ya həyəcan hissi müşahidə olunur.

İtlərin verilən komandalara mənasına deyil, sadəcə səs tərkibinə reaksiya verdiyini sübut etmək və bu alışqanlığın da daha bir şərti refleks olduğunu sübut etmək məqsədi ilə 1981-ci ildə Hərbi Kinoloqların Mərkəzi Məktəbində (Moskva vilayəti, Dmitrev şəhəri) praporşik Səlimqariyevin eyni cins (Şərqi Avropa ovçarkası) və yaşda (5 aylıq) olan itlərlə apardığı 6 aylıq məşqlər nəticəsində adları

da bür-birinin tərsi olan (Ton və Not) itlərdə eyni bir komandaya tamamilə bir-birinə əks olan reaksiyalar müşahidə olunmuşdur.

“Fas” komandasında Ton düşmən maketinə “hücuma keçir” Not “farağat” dayanır, “Fu” komandasında isə Not düşmən maketinə “hücuma keçir” Ton “farağat” dayanırdı.

“Mesto” komandasında Ton sahibinin sol ayağının yanında oturur, Not sahibinin ətrafında fırlanır, “Qulyay” komandasında isə, əksinə, Not sahibinin sol ayağının yanında oturur, Ton onların ətrafında fırlanırdı.

Artıq qeyd olunduğu kimi, praktik təcrübə xarakteri daşıyan bu eksperimentin qoyulmasında əsas məqsəd heyvanların, o cümlədən də itlərin verilən komandalar əsasında fəaliyyətinin anlama ilə deyil, şərti reflekslə bağlı olduğunu nümayiş etdirmək idi. Detallarına varıb diskussiya açmadan və konturargumentlərə müraciət etmədən yalnız bunu qeyd etmək istərdik ki, ayır-ayrı heyvanlarla aparılan eksperiment və təcrübələr əsasında onlarda da şüurun, dərkətmənin primitiv formalarının mövcud olduğunu sübut etməyə çalışın və bu istiqamətdə inandırıcı, ən azı heyrətləndirici nəticələr¹ əldə edən çoxsaylı tədqiqat əsərləri və mütəxəssis mülahizələri vardır.

§1.10.2. *Situativ xarakterli psixoloji vəziyyət prinsipi* dedikdə, standart nominal-funksional semantikaya malik olan və aktiv kommunikator tərəfindən ötürülən eyni dil struktur vahidlərinin passiv kommunikatorların təfəkküründə oyatdığı birinci intellekt obrazlarının ümumi mahiyyət baxımından identik olması halında belə, eyni kod qrupları tərkibində oyanan əlavə obrazların mütləq şəkildə fərqlənməsi nəzərdə tutulur. Bu ilk növbədə epizodik xarakterli ehtiyacla bağlı olur.

Məsələn, uzun müddət çöldə olan və biri susuzluqdan yanan, digəri isə üşüyən iki adam radiodan “yağış yağacaq” xəbərini eşidir-

¹ Məsələn, təlimçinin verdiyi tək balığı ağzında çıxarıb sahilə atan, vedrəni göstərdikdə başı ilə “hə” işarəsi verən, ağzına boşalan vedrə dolusu balığı yedikdən sonra təlimçini “öpn” ala balına balasının bu kimi davranışları ilə azyaşlı uşağın davranışları arasındakı bənzərlikləri görməmək, bu davranışları “şüursuz” adlandırmaq ən azı insafsızlıqdır.

sə, yağışın yağmasının nə demək olduğunu normal şəkildə anlayan bu adamlar üçün həmin xəbər ikinci bir mənə çaları da ifadə edəcəkdir. “Yağış yağacaq” xəbəri susuzluqdan yanan adam üçün ilk növbədə yangını kəsən maye mənbəyi, ikincisi üçün isə paltarlarını isladib üşüməsini daha da artıran əlavə soyuqluq mənbəyi kimi təsəvvür olunacaqdır.

§ 1.11. *L.S.Viqotskinin psixoloji görüşləri*

V.Humboldtun psixologiya ilə bağlı fikirlərini davam və inkişaf etdirən tədqiqatçılardan birinin də L.Viqotski olduğunu qeyd etmişdik.

İxtisasca psixoloq olmasına baxmayaraq, L.Viqotski psixolinqvistikanın banilərindən, dilçilik və dil nəzəriyyəsinin isə sayılıb-seçilən nümayəndələrindən biri hesab oluna bilər. Dilin linqvistik, psixoloji, fizioloji, sosioloji və s. cəhətlərindən söz açan əksər tədqiqatçılar öz araşdırmalarında L.Viqotskinin bu və ya digər əsərinə mütləq şəkildə istinad edirlər. L.Viqotskinin rəy və mülahizələrinin mütləq gerçək olmasına inam o qədər böyükdür ki, onun fikirlərinə əsaslanan tədqiqatçılar L.Viqotskiyə istinadla söylədikləri fərziyyənin əlavə sübutuna ehtiyac belə duymurlar. Bu, bir tərəfdən, dilin psixoloji mahiyyəti ilə bağlı L.Viqotskinin inandırıcı, dəyərli fikirlər söyləmiş olduğunu, ikinci bir tərəfdən isə, bu fikirlərin əksər tədqiqatçılar tərəfindən qəbul edildiyini göstərir.

§1.11.1. L.Viqotski belə hesab edir ki, təfəkkür və nitq məsələsi elə psixoloji problemlər qrupuna aiddir ki, orada şüurun müxtəlif fəaliyyət növləri ön plana çıxır. Ən başlıca məsələ isə fikrin sözə olan münasibətidir. “Bununla müqayisədə bütün digər məsələlər ikinci dərəcəli əhəmiyyət daşıyır və mahiyyətcə bu əsas məsələnin həllindən birbaşa asılıdır. Bu məsələni həll etmədən, ikinci dərəcəli məsələlərin həllini nəzərdə tutan problemlərin düzgün qoyuluşu belə mümkün deyil”¹.

¹Выготский Л.С. Психология, изд. Апрель Пресс, “Эксмо-пресс”, Москва, 2000, с. 264.

O, şüurun funksiyalararası əlaqələrinin sabitliyini və dəyişməzliyini qəbul edənləri tənqid atəşinə tutaraq göstərir ki, “mənimsəmə (восприятие) həmişə eyni dərəcədə diqqətdən, fikir (мысль) isə yaddaşdan asılı deyil”¹.

§1.11.2. Özünəqədərki psixoloji tədqiqatların əksəriyyətində iki əks qütbə meyilin olduğunu göstərən L.Vıqotski belə hesab edir ki, fikir və sözü Çin səddi ilə bir-birindən ayıranlar da, onları eyni şey hesab edənlər də eyni dərəcədə haqlıdırlar və eyni dərəcədə yanılırlar. Onun fikrincə, həqiqəti harada isə bu iki fikrin arasında axtarmaq, bununla belə metafizika dualizminə yuvarlanmaqdan özünü qorumaq lazımdır. Əksqütblülər nitqi fikrin ifadə vasitəsi, xarici görünüşü, onların arasındakı əlaqəni isə kənar əlaqə hesab edirlər. İkincilərin çatışmayan cəhəti isə odur ki, onlar fikri və nitqi bir vahidin hissələri kimi qəbul edir və bu şəkildə də araşdırırlar. Təbii ki, bu halda fikir və nitqin daxili əlaqəsini müəyyənləşdirmək mümkün olmur.

L.Vıqotskiyə görə, təfəkkür və nitqin öyrənilməsinin dönüş nöqtəsi odur ki, ... tam olanı tərkib hissələrinə deyil, tamın bütün xüsusiyyətlərini özündə əks etdirən vahidlərə ayıraraq öyrənmək lazımdır... Psixologiya daxili elementlərə parçalayaraq öyrənmə metodundan əl çəkməli və tamı vahidlər əsasında öyrənməlidir².

§1.11.3. İlk baxışdan buraya qədər deyilənləri düzgün ümum-psixoloji müddəalar hesab etmək olar. Bu səbəbdən L.Vıqotskiyə hər hansı bir irad tutub polemika açmaq və ya disput yaratmaq, demək olar ki, mümkün deyil. Amma “tam” və “onun vahidləri” dedikdə, L.Vıqotskinin nəyi nəzərdə tutduğunu bir daha diqqətlə gözdən keçirək: “...Təfəkkür gerçəkliyi yaddaşda əks etdirir. Yəqin ki, ... vahidin keyfiyyətə fərqi əsas etibararı ilə gerçəkliyi ümumiləşdirilmiş şəkildə əks etdirməsidir. Bunun əsasında belə bir qənaətə gələ bilərik ki, sözün mənası, onun ümumiləşdirmə imkanı sözün əsl mənasında təfəkkür aktını özündə ehtiva edir... Söz nitq səltənətinə aid olduğu qədər, fikir səltənətinə də aiddir. Bu səbəbdən öz təbiətinə uyğun

¹ Выготский Л.С. Психология, изд. Апрель Пресс, “Эксмо-пресс”, Москва, 2000, с. 165.

² Yənə orada, s. 268.

olaraq məna eyni dərəcədə həm nitqə, həm də təfəkkürə aid edilə bilər... Söz eyni zamanda həm nitq, həm də təfəkkürdür, çünki o, nitq vasitəsilə düşünmənin vahididir.”¹

Belə məlum olur ki, L.Vıqotski “tam” dedikdə nitq və təfəkkürün, düşünmə prosesinin vəhdətini, eyniliyini, onun “vahidi” dedikdə isə, sözü nəzərdə tutur.

Bundan əlavə, L.Vıqotski sözün mənasının təfəkkür aktındakı funksional rolundan danışarkən göstərir ki, “təfəkkür fəaliyyətinin fikirdən sözə doğru hərəkətinin özü, inkişafdır”². Amma bizcə, bu, mövcud fikrin transformasiyasından, başqa sözlə desək, birinci intellekt obrazının ikinci intellekt obrazı ilə əvəzlənməsindən başqa bir şey deyildir³. İkinci bir tərəfdən, bu fikir L.Vıqotskinin özünün başqa bir fikrinə tamamilə ziddir: “Yaddaşda hər hansı sözlü mətnin bərpası *təfəkkür prosesi* deyildir”⁴.

L.Vıqotski belə hesab edir ki, “fikir sözlə ifadə olunmur, o, sözdə tamamlanır”⁵. Məqsəd nitq yaratmaq olduqda bu, həqiqətən də, belədir. Amma daxilən qərara gəlməyin lazım gəldiyi bir nümunəni nəzərdən keçirək.

“Həsən qapını döymədən içəri girdi, əlindəki kağızları müdirin masasının üstünə atdı və heç bir söz demədən qapını çırpıb getdi. Müdir şəhadət barmağını gicgahına qoyub, digər barmaqlarını yumruq şəklində bükdü. Əlini sağa-sola fırlada-fırlada bir az əvvəl Həsənin çırpdığı qarıya baxdı”.

Bu hadisə ilə bağlı fikir-söz əlaqəsi haqqında danışmalı olsaq, belə deməliyik ki, Həsən və müdir heç nə demədiyinə görə heç bir şey də fikirləşmədi. Amma həqiqətdə, təbii ki, bu mümkün deyil.

Vizual şəkildə, yəni bir kino lenti kimi gözlərimiz önündə baş verən bu mənzərənin sonunda qərara gəlirik:

1. Həsən nəzakət qaydalarına əhəmiyyət vermir, yəni mədə-

¹ Выготский Л.С. Психология, изд. Апрель Пресс, “Эксмо-пресс”, Москва, 2000, с.269.

² Yənə orada, s. 335.

³ Əsgərov M.B. Gerçəklik elementinin intellekt obrazları. “Tədqiqatlar”. Bakı, 2003, N 4, s. 39-43

⁴ Vıqotski L.S. Həmin əsəri s. 335.

⁵ Yənə orada, s. 469.

niyyətsiz və kobud adamdır.

2. Müdirə hörmət etmir və ya onu saymır.

Burada düşünmə prosesinin daxili nitq vasitəsilə gerçəkləşdiyi də iddia oluna bilər. L.Vıqotskinin öz fikrinə görə: “*Daxili nitqə təxminən sözsüz nitq də demək olar*”¹.

Bizcə, “daxili nitq sözsüz nitqdır”, “tam olan nitq və təfəkkürün vəhdəti, onun vahidi isə sözdür” müddəalarındakı qarşılıqlı ziddiyyəti izah etmək mümkün deyil. Bunu təsadüfi səhv və ya diqqətsizlik əlaməti də hesab etmək düzgün olmazdı. L.Vıqotskinin əsərlərinin “Psixologiya” adı ilə nəşr olunmuş 1008 səhifəlik külliyyatında, bir-birinə ziddiyyət təşkil edən və tədqiqatın aparıcı xətlərini əmələ gətirən eyni və bənzər fikirlərə rast gəlmək o qədər də çətin deyil.

§1.11.4. L.Vıqotski bu və ya digər funksiyanın filogenetik inkişafında təfəkkür və nitq arasındakı əlaqəni insanabənzər meymunlar üzərində araşdırdıqdan sonra belə bir qənaətə gəlir ki, 1) təfəkkür və nitq müxtəlif genetik köklərə malikdir, 2) təfəkkür və nitqin inkişafı müxtəlif xətlər üzrə gedir və bir-birindən asılı deyil, 3) filogenetik inkişafın davam etdiyi bütün müddət ərzində təfəkkür və nitq arasındakı münasibət heç vaxt bir-birindən tənəsüb asılılığında olmur, 4) antropoidlərdə insani intellekt bir növ münasibətlər nəticəsində (alətdən istifadənin ilkin formaları), insani nitq isə tamamilə başqa münasibətlər nəticəsində yaranır (nitq fonetikasi, emosional funksiyalar və nitqin sosial funksiyalarının ilkin mərhələsi), 5) insanlara məxsus olan təfəkkür və nitq arasındakı bağlılıq antropoidlərdə müşahidə olunmur, şimpanzedə bunların biri ilə digəri arasında heç bir bağlılıq yoxdur, 6) heç bir tərəddüd etmədən təfəkkür və nitqin filogenezi ilə bağlı demək olar ki, intellektin diləqədərki inkişafı və nitqin intellektəqədərki fazası mövcuddur².

Burada söhbətin insanabənzər meymunlardan və antropoidlərdən getməsi diqqəti yayındıra və ya bunun müasir insanlara aid

olmadığı fikrini yarada bilər. Amma təxminən eyni fikrə L.Vıqotskinin əsərlərində dəfələrlə rast gəlinir: “*Fikir və söz arasında ilkin bağlılıq yoxdur*”¹.

Əvvəl deyilənləri bir kənara qoyub yalnız bu son fikirlə bağlı qeyd etmək istəyirik ki, insan olumundan ölümünə qədər əsas həyatı keyfiyyətlərini təkmilləşdirməyə qadir olan ən ali canlıdır. Məntiq və bütün canlılara xas olan fizioloji qanunlar baxımından insan şüurlu varlıq olduğuna görə onun düşünmə qabiliyyəti, cəmiyyət üzvü və ya ictimai fərd olduğuna görə isə onun nitqi daima inkişaf etməlidir. Bu heç də o demək deyil ki, “başlanğıcdan bir-biri ilə heç bir bağlılığı olmayan” bu iki aparıcı xüsusiyyət inkişafın hansı bir mərhələsində isə birləşib vəhdət təşkil etməlidir. Onlardan birinin digərinin inkişafını sürətləndirdiyi şübhəsizdir. Praktiki və verbal intellekt məsələlərindən danışarkən L.Vıqotskinin də qeyd etdiyi kimi, simvolların və xüsusilə də sözün vasitə funksiyası intellektin inkişafında irəliləyiş, hətta böyük sıçrayış yaradır².

Biz bu fikirdəyik ki, fəaliyyətin sürətləndirilməsini təmin edən vasitəni fəaliyyətin özü kimi və ya varlığın yaradılmasında iştirak edən elementi varlığın bütövü kimi qəbul etmək doğru deyil.

§1.11.5. Biz artıq qeyd etmişdik ki, L.Vıqotski uşağın fəaliyyətini müşayiət edən nitqi və ya hər hansı işi icra edən uşağın danışmasını onun sözlü düşünməsi kimi qəbul edir və icra edilən tapşırıq çətinləşdikcə danışığın çoxalmasını dərk etmə və düşünmədə nitqin aparıcı rolu kimi qiymətləndirir³. Yəni doğrudanmı uşaq danışmasa, həmin işi icra edə bilməzdi? Bizcə, bu fikir “portret çəkən rəssamın zümrümə etdiyi mahnı olmasa, o işləyə bilməz” hökmü qədar yanlışdır.

L.Vıqotskinin başqa bir fikrinə nəzər salaq: “Afaziya xəstəliyinə tutulmuş insanlarla insanabənzər meymunların müvafiq işləri yerinə yetirmə qabiliyyəti təxminən eynidir. Bu fakt yüksək psixoloji

¹ Выготский Л.С. Психология, изд. Апрель Пресс, “Эксмо-пресс”, Москва, 2000, с. 368.

² Yəni orada, s. 328-329.

¹ Выготский Л.С. Психология, изд. Апрель Пресс, “Эксмо-пресс”, Москва, 2000, с. 463.

² Yəni orada, s. 838-840.

³ Yəni orada, s. 840-842.

funksiyaların yerinə yetirilməsində nitqin müstəsna rol oynaması ilə bağlı fikirlərimizi sübut edir¹“. Amma bizcə, bu, nitqin müstəsna rolunu yox, sadəcə olaraq belə xəstələrdə yüksək psixoloji funksiyalarla yanaşı, nitq qabiliyyətinin də pozulduğunu göstərir və yalnız onu sübut edir ki, nitq yüksək psixoloji fəaliyyətlər qrupuna daxildir.

§1.11.6. Göstərilən tədqiqatda L.Viqotskinin elə fikirləri vardır ki, onların yarısı inkar olunmaz həqiqət, digər yarısı isə mübahisə obyektinə çevrilən və bəzən tənqiddə davam gətirməyən mülahizələrdir. Belə bir fikrə nəzər salaq: *“Nitq hazır fikrin ifadəsi deyil. Fikrin özü nitqə çevrilir və bunun üçün şəklini dəyişir, yenidən təşkil olunur”*²“. Əgər birinci cümlə olmasaydı, ikinci cümlənin gerçəkliyi qəbul oluna bilərdi. Belə ki, birinci intellekt obrazları şəkildə formalaşan fikrin ikinci intellekt obrazlarına transformasiyası dərk etmənin və idrak prosesinin müvafiq fazalarında tez-tez təsadüf olunan hallardır.

Başqa bir məqamda L.Viqotski yazır: “Söz yalnız nitq və təfəkkürün vəhdəti deyil, eyni zamanda ümumiləşdirmə və ünsiyyətin, kommunikasiya və mənimsəmənin vəhdətidir”³. Sözün nitq və təfəkkürün vəhdəti və vahidi olması məsələsinə münasibətimizi artıq qeyd etmişik. Amma etiraf etmək lazımdır ki, söz geniş mənada ümumiləşdirmə və ünsiyyətin vəhdətidir. Belə ki, sözün və nitqin əsas funksiyası ünsiyyətdir. Bundan başqa, söz istənilən halda hər hansı konkret əşyaya yox, əşyalar qrupuna aid olur (xüsusi isimlər istisna olmaqla). Bu səbəbdən hər bir söz psixoloji baxımdan ümumiləşdirmədir. Belə ki, *alma* sözü rəngindən, növündən, dadından asılı olmayaraq bütün almaları ümumi şəkildə ifadə edir, *getmək* sözü isə piyada, atla, qatarla, təyyarə ilə, sürünərək və s. yollarla məkanda yer dəyişməni ifadə edən, mahiyyətə eyni, üsul baxımından fərqli hərəkətlərin ümumiləşdirilmiş adıdır.

L.Viqotskinin də qeyd etdiyi kimi, *“fikrin sözlə ifadəsi ümumi-*

¹ Вьготский Л.С. Психология. Апрель Пресс, “Эксмо-пресс”, Москва, 2000, с. 842.

² Yəne orada, s. 471.

³ Yəne orada, s. 271.

*ləşdirmənin köməyi ilə həyata keçirilən fəvqəladə bir aktdır və o, gerçəkliyi birbaşa hissetmə və mənimsəmədən fərqli şəkildə əks etdirir”*⁴“.

§1.11.7. Sözün ümumiləşdirmə məsələsindən danışarkən L.Viqotski belə bir fikir söyləyir: *“Bəzi əşyalar haqqında uşaqlara ona görə məlumat vermək mümkün olmur ki, hələ onların məlum ümumiləşdirmələri mövcud deyil”*². Bizcə, burada ümumiləşdirmədən yox, gerçəklik elementinə ekvivalent olan birinci intellekt obrazının yoxluğundan danışmaq daha doğru olardı³. Belə ki, at, qatar, təyyarə kimi gerçəklik elementləri haqqında məlumatı olmayan uşağa və ya böyük adama min dəfə də təkrar etsək, atla, qatarla və ya təyyarə ilə *getməyin* nə demək olduğunu anlaması mümkün deyil. Amma at, qatar, və təyyarəni həmin şəxslərə göstərsək və ya bunların nə olduğunu sözlə izah etsək, yəni bu gerçəklik elementlərinə ekvivalent olan birinci intellekt obrazlarının yaranmasına şərait yaratsaq, o halda atla, qatarla və ya təyyarə ilə *getməyin* nə demək olduğunu asanlıqla başa düşürlər.

L.Viqotski assosiativ və struktur psixologiyanın əleyhinə çıxaraq bu psixoloji mövqələrin zəif cəhətini onda görür ki, onlar sözün ümumiləşdirici mahiyyətini və gerçəkliyi özünəməxsus şəkildə əks etdirməsini, sözün həm formasının, həm də mənasının dəyişməsini görə bilmirdilər⁴.

Bəzi məqamlarda onunla razılaşmasaq da, biz belə hesab edirik ki, nitqin yaranması, sözün təbiəti ilə bağlı L.Viqotskinin bəzi fikirləri bu gün də öz aktuallığını qoruyur.

§1.11.8. Əvvəllər belə hesab olunurdu ki, fərd özünü dərk etdiyinə görə, başqalarını dərk edə bilər. L.Viqotski isə belə hesab edir ki, əsl həqiqət bunun əksidir və *“biz başqalarını dərk etdiyimizə görə özümüzü dərk edə bilirik. Başqalarında gördüyümüzü özümüz-*

¹ Вьготский Л.С. Психология, изд. Апрель Пресс, “Эксмо-пресс”, Москва, 2000, с.269.

² Yəne orada, s. 270.

³ Əsgərov M.B. Ümumi dərk etmə prosesində sinktural dərk etmənin rolu (psixolinqvistik araşdırma). Tədqiqatlar. Bakı, 2004, N 1, s. 16-19

⁴ Viqotski L.S. Göstərilən əsəri, s. 368.

də axtarib tapırıq. Özümüzə kənardan baxa bilirik və anlayırıq¹”.

İlk baxışdan çox sadə görünən bu mülahizə ilə L.Vıqotski dərketmə də daxil olmaqla bütün yüksək psixoloji funksiyaların sosial təbiətini ön plana çəkir və göstərir ki, “bütün yüksək psixoloji fəaliyyətlər əvvəlcə xüsusi formaya malik psixoloji əməkdaşlıq şəklində mövcud olmuş və daha sonra fərdi davranış formasına çevrilmişdir²”.

§1.11.9. Dili də yüksək psixoloji fəaliyyətlərdən biri hesab edən L.Vıqotski qeyd edir ki, dil iki funksiya yerinə yetirir: “birincisi, ayrı-ayrı insanların təcrübəsini və fəaliyyətini koordinasiya edən sosial vasitə kimi, ikincisi, düşünənin aləti kimi çıxış edir. Biz hər zaman hansısa bir dildə düşünürük³”.

Doğrudur, biz düşünmə prosesinin filoloji mənada, yəni hər hansı bir xalqın dili kimi dil vasitəsilə həyata keçirilməsi fikrini qəbul etmirik. Biz dərketmə prosesinin növlərindən (sinktual dərketmə) və ya tərkib hissələrindən, daha doğrusu, onun fazalarından biri olan düşünmə (xatırlama) prosesinin işarə, simvol, obraz və kodlarla reallaşması fikrini irəli sürmüşük⁴ və indi də bu fikirdəyik ki, düşünmə və ya düşünərək dərk etmə prosesi nitq və ya dildən daha tutumlu olan intellekt obrazı və ya kodları vasitəsilə həyata keçirilir⁵. Bu səbəbdən L.Vıqotskinin “daxili nitqin xarici nitqə keçidi, yəni nitqin yeni strukturda qurulması – tamamilə bəsit, özünəməxsus sintaksis, daxili nitqə məxsus mənə və səs quruluşunun xarici nitqə məxsus digər struktur formalarına keçməsi ilə reallaşır⁶” fikrini belə bir şərt daxilində qəbul edirik ki, son məqsədin məhz nitq yaratmaq və ya nə isə söyləmək olduğu hallarda fikir birinci və ikinci intellekt obrazlarının qarışıq kombinasiyası şəklində formalaşır, səslənmə və ya yazılma anında okkazional nitq ehtiyacına uyğun olaraq tam şəkil-

¹ Выготский Л.С. Психология, Апрель Пресс, “Эксмо-пресс”, Москва, 2000, с. 198.

² Yəni orada, s. 866.

³ Yəni orada, s. 765.

⁴ Əsgərov M.B. Dərketmə və onun fazaları. Tədqiqatlar. Bakı, 2003, N4, s. 37-39.

⁵ Əsgərov M.B. Dilin psixolinqvistik mahiyyəti. Tədqiqatlar. Bakı, 2004, N2, s. 60-64.

⁶ Vıqotski L.S. Göstərilən əsəri, s. 375.

də ikinci intellekt obrazlarına transformasiya olunaraq nitqə çevrilir. Əslində, L.Vıqotski də “*daxili nitqin qanunu belədir ki, hər zaman mübtəda buraxılır*”¹ və ya “*daxili nitqə təxminən sözsüz nitq də demək olar*”² kimi fikirlərlə daxili nitqin və ya düşünmənin dildən, sözdən fərqli vahidlərlə həyata keçirildiyini etiraf edir.

L.Vıqotskinin “*bütün sözlər əvvəlcə ilkin əşya və ya hərəkət mənası ilə doğulur, sonradan bu bağlılıq tədricən yox olur, etimoloji araşdırmalar da bunun sübutudur*”³ deməsi və fikrini əsaslandırmaq üçün əksər dilçilərin həmişə örnək gətirdiyi “çermila” (mürəkkəb) sözü ilə bağlı nümunə verməsi, mahiyyət etibarilə hər cür idrak prosesinin, o cümlədən dərketmənin əsasında birinci intellekt obrazının dayanması və öyrənilən hər yeni dil ilə bağlı kommunikantın şüurunda müvafiq ikinci intellekt obrazlarının yaranması fikrini bir-başına olmasa da, dolayısı ilə təsdiq edir.

§1.11.10. “Nitqin mənə tərəfi tamdan hissəyə, cümlədən sözə doğru, nitqin xarici tərəfi isə hissədən tama doğru, sözdən cümləyə doğru inkişaf edir”⁴ deyən L.Vıqotski, dolayısı ilə, bir tərəfdən aktiv kommunikantın şüurunda gerçəklik elementinə ekvivalent olan birinci intellekt obrazları şəklində formalaşmış vahid fikrin nitq prosesində müstəqil gerçəklik elementləri kimi qəbul edilmiş ikinci intellekt obrazları şəklində sıralanmasını⁵, digər tərəfdən isə ikinci intellekt obrazları şəklində sıralanmış nitqin köməyi ilə passiv kommunikantın şüurunda gerçəklik elementinə ekvivalent olan birinci intellekt obrazlarının vahid fikir formalaşdırdığını⁶ bir növ etiraf edir. Təbii ki, “L.Vıqotski qeyd edilən mövqeyi məqsədyönlü və ya şüurlu şəkildə etiraf edir” demək düzgün olmazdı. Çünki o öz mövqeyinin nitqi reaksiyalar sistemi hesab edən behavioristlərin və

¹ Выготский Л.С. Психология, изд. Апрель Пресс, “Эксмо-пресс”, Москва, 2000, с. 364.

² Yəni orada s. 368.

³ Yəni orada s. 197.

⁴ Yəni orada s. 470.

⁵ Əsgərov M.B. Ümumi dərketmə prosesində sinktual dərketmənin rolu (psixolinqvistik araşdırma). Tədqiqatlar. Bakı, 2004, N1, s. 16-19.

⁶ Əsgərov M.B. Dilin psixolinqvistik mahiyyəti. Tədqiqatlar. Bakı, 2004, N2, s. 60-64.

ya subyektin öz daxili dünyasını anlaması üçün yol hesab edən obyektivist psixoloqların mövqeyindən əsaslı şəkildə fərqləndiyini qeyd edərək yazır: “Nitq uşağa öz davranışlarını yenidən qurmağa kömək edən yardımçı simvol-vasitələr sistemidir”¹ .

L.Viqotskinin bu mövqeyi behavioristlərin və obyektivist psixoloqların mövqeyinə nisbətən daha mütərəqqi, daha qabaqcıl mövqe, psixoloji tədqiqatlar istiqamətində irəliyə doğru atılmış cəsarətli addımdır. Amma istənilən halda, L.Viqotskinin sözə həddindən artıq dəyər verməsi və “yüksək psixoloji funksiyaların yerinə yetirilməsində nitqin müstəsna rol oynaması” ilə bağlı fikirləri onu sələflərindən və bu ideyaların əsl mahiyyətini anlama bilməyən “davamçılarından” belə çox-çox irəliyə aparsa da, tədqiqatçı alimin tam elmi gerçəyə qovuşmasına mane olmuşdur. “*İnkişafın başlanğıcında iş dursa da, onun sonunda işə çevrilmiş söz dayanır*”² deyə tədqiqatçı dilin dərk etmə və təfəkkür prosesindəki rolunun illüstrativ və transformativ mahiyyətini qəbul etməmiş və ya anlama bilməmişdir³ .

L.Viqotskidən fərqli olaraq, biz dilin dərk etmə və təfəkkür prosesindəki illüstrativ və transformativ rolunu qeyd etməklə, mahiyyət baxımından nitqi sinktual dərk etmə nəticəsində gerçəklik elementi və birinci intellekt obrazına ekvivalent olaraq yaranan, kommunikat tərəfindən müstəqil gerçəklik elementləri kimi dərk edilən dil struktur vahidlərinin danışıq anındakı məqsədə (və ya okkazional nitq ehtiyacına) uyğun şəkildə sıralanması hesab edirik.

Ç.Osqud, N.Xomski və onların psixolinqvistikası L.Viqotskinin tədqiqatlarından sonrakı dövrə aid olsa da, onların fikirlərini L.Viqotskinin fikirlərindən daha qabaqcıl, irəliyə doğru atılmış addım hesab etmək ədalətsizlik olardı. Onların fikirlərini geriyyə addım da adlandıra bilmərik. Yalnız bunu deməklə kifayətlənək ki, əgər onlar L.Viqotskinin əsərləri ilə tanış olsaydılar, öz əsərlərini bu şəkildə yazmazdılar və ya bu əsərləri ümumiyyətlə yazmazdılar.

¹ Вьготский Л.С. Психология. Изд. Апрель Пресс, “Эксмо-пресс”, Москва, 2000, с. 884.

² Yenə orada s. 891.

³ Бах: Əsgərov M.B. Dilin psixolinqvistik mahiyyəti. Tədqiqatlar. Bakı, 2004, N 2, s. 60-64

§ 1.12. Ç.Osqudun assosiativ psixolinqvistikası

Klassik və neobehaviorizm ideyalarından çıxış edən Ç.Osqud özünün assosiativ psixolinqvistikasını yaradarkən, nitq fəaliyyətinin təsvirində xarici faktorların analizinə əsaslanan və stimül-reaksiya zəncirindən ibarət olan birpilləli modellə yanaşı, stimül və reaksiyaları bir-biri ilə bağlayan daxili, gizli və müşahidə olunmayan psixi proseslərin ikipilləli, hətta üçpilləli modellərindən də istifadə edir.

Bununla belə, mürəkkəbləşdirilmiş bu modellər, A.Leontyevin fikrincə, prinsip etibarilə heç nəyi dəyişməmiş, bunlar öz məqsədinə can atan insanın aktiv fəaliyyəti yox, ətraf mühitə adaptasiya olunmağa çalışan insanın ətraf aləmin təsirlərinə göstərdiyi reaksiyalardır¹ .

Osqudun “Psixolinqvistika” kitabının 1965-ci il nəşrinin qısa xülasəsini verən A.Leontyev göstərir ki, bu kitabda əsasən aşağıdakı məsələlər nəzərdən keçirilir:

1. Dilin və nitq fəaliyyətinin təbiəti, nitqin öyrənilməsi üçün əsas mövqələr;
2. Nitq fəaliyyətinin quruluşu və ya ierarxiyası (səviyyələr, vahidlər və s.);
3. “Növbəlilik psixolinqvistikası” - nitq fəaliyyətinin statistik quruluşu;
4. Mənanın psixolinqvistik problemləri (onun təbiəti, “ölçüləri”, semantik kodlaşdırma, verbal assosiasiya problemləri);
5. Nitq fəaliyyətinin qeyri-dil şərtləri problemi (motivləşmə şərtləri, dil və mədəniyyət və s.).

Cümlənin quruluşunu şərh etmək üçün istifadə olunan S→R sxemi onu (*cümləni* – M.Ə) yalnız bir-birinə bağlanmış reaksiyalar zənciri kimi izah etməyə imkan verir. Dili mənimsəmə vərdişlərinin yaranması isə tədris prosesi kimi izah olunur və bu prosesin əsasında uşaq tərəfindən böyüklərin işlətdiyi hər bir birləşmə və cümlənin əzbərləndiyi iddia olunur² .

¹ Леонтьев А.А. Психолінгвистика, Москва, “Наука”, 1967, с. 20-35.

² Тарасов Е.Ф. Тенденции развития психолінгвистики. Москва «Наука», 1987, с. 44.

Nitqin müxtəlif modelli cümlə tipləri arasından seçilərək söylənməsi prinsipinin düzgün olmadığını C.Miller belə izah edir ki, bu halda dili yenidən öyrənməyə başlayan uşaq saniyədə 3×10^{20} sayda cümlə eşitməlidir. Əgər bu qayda ilə uşaqlıq dövrü 100 il olsaydı və uşaq yeməyə, yatmağa, və s. digər işlərə vaxt sərf etməsəydi, o halda mövcud variantlar arasından lazım gələn düzgün cümləni seçib söyləyə bilərdi¹. Ən inadkar opponentlər də bu hesablamalardan sonra razılaşırlar ki, hər bir cümlə əvvəlcədən sonuna qədər nitq anında orijinal formada yaranır.

§ 1.13. N.Xomskinin transformativ psixolinqvistikası

Dilçilik tarixində N.Xomskinin transformativ psixolinqvistikası adı ilə tanınan nəzəriyyə² o dövrə qədər mövcud olan analoji nəzəriyyələrdən, o cümlədən Ç.Osqud və onun davamçılarının assosiativ psixolinqvistikasından əsaslı surətdə fərqlənir.

Transformativ psixolinqvistikada bir tərəfdən formal dil strukturlarının mənimsənilməsi və onlardan istifadə məsələləri öyrənilir, digər tərəfdən isə kommunikantın nəzərdə tutduğu mənə yükünün dil şəklində formalaşması ilə bağlı təsəvvür yaradılır ki, bu məqsədlə də səthi və dərin səviyyəli nitq elementlərinin yaradılması anlayışından istifadə edilir.

Nitq fəaliyyətinin xüsusi statusu, onun qeyri-nitq fəaliyyətindən fərqi ön plana çəkilməklə nitq fəaliyyətinin mənimsənilməsi üçün ilkin, diləqədərki biliklərin, dilin öyrənilməsində koqnitiv alət kimi çıxış edən mənimsəmə strukturlarının tələb olunduğu qeyd edilir. Dilin öyrənilməsi prosesi abstrakt qrammatik strukturların və onların yaradılma qaydalarının mənimsənilməsi kimi qəbul edilir. Belə hesab olunur ki, qrammatik strukturların mənimsənilməsi üçün uşaqlarda anadangəlmə ilkin biliklər mövcuddur və dilin mənimsə-

¹ Миллер. Дж., Галантер Е. и Прибрам К. Планы и структуры поведения. Москва, 1965, с.158-159.

² Хомский Н. Синтаксические структуры // Новое в лингвистике, М., 1962. Вып. 2.

nilməsi bu anadangəlmə qrammatik biliklərin aktivləşməsidir.

§1.13.1. N.Xomski “Sintaksis nəzəriyyəsinin aspektləri” əsərində yazır: “Bir anlaşılmaqlığı aradan qaldırmaq üçün yenidən təkrar etmək lazımdır ki, yaradıcı qrammatika danışan və ya dinləyən şəxs üçün model deyil. O, dili bilməyi ən ümumi terminlərlə xarakterizə etməyə cəhd göstərir ki, bu bilik də danışan və dinləyən şəxsə dildən əməli şəkildə istifadə imkanı verir. Biz qrammatikanın müəyyən struktur tərkibinə malik olan cümlələr yaratdığını söyləməklə qeyd etmək istəyirik ki, qrammatika cümlə üçün belə bir struktur tərkibi nəzərdə tutur. Biz deyəndə ki, cümlə konkret yaradıcı qrammatikaya istinadən hər hansı məqsədə malik olur, heç də onu nəzərdə tutmur ki, həmin məqsədi əldə etmək baxımından danışan və ya dinləyən şəxs hansısa praktik və ya effektiv hərəkətləri icra etməlidir. Bu məsələlər dildən istifadə nəzəriyyəsinə aiddir¹”.

Eyni fikri davam etdirərək, o, yazır: “Dildən istifadə etməyin məqbul modeli əsas komponentlərdən biri kimi yaradıcı qrammatikanı nəzərdə tutur ki, bu da danışan və ya dinləyən şəxsin dili bilməsini əks etdirir, amma qeyd edilən yaradıcı qrammatika öz-özlüyündə nitq yaratma və ya nitqi mənimsəmə modellərinin xarakterini və ya funksiyalarını müəyyənləşdirmir²”.

O daha sonra fikrini belə inkişaf etdirir: “Yaradıcı qrammatika deyərək mən bəzi eksplisit və formaları düzgün müəyyənləşdirilmiş cümlələrin struktur təsvirini verən sadə qaydalar sistemini nəzərdə tutaram. Belə ki, bu və ya digər dildə danışan hər bir şəxs yaradıcı qrammatikaya əvvəlcədən bələd olur və bu bələdlik həmin şəxsin öz dilini bilməsinə əsaslanır. Bu, o demək deyil ki, həmin şəxs qrammatika qaydalarını süurlu surətdə qavramışdır, qavraya bilər və ya onun dili bilməsi ilə bağlı intuitiv şəkildə söylədiyi mülahizələr mütləq gerçəkdir³”.

Göründüyü kimi, N.Xomski yetkin insanların dil imkanlarını

¹ Хомский Н. Аспекты теории синтаксиса. М., 1972с. 13.

² Yenə orada, s. 14.

³ Yenə orada, s. 15.

cümlə yaradan sistemə ekvivalent götürməklə yaradıcı qrammatika adı altında sintaktik strukturların yaranma sxemini təklif edir.

§1.13.2. Bəzən ziddiyyətli, bəzən isə tam aydınlaşdırılmayan, lazımi qədər şərh olunmayan və bu səbəbdən də opponentləri tərəfindən müxtəlif şəkildə şərh oluna bilən fikirlər irəli sürdüyünə görə, N.Xomski tez-tez tənqidlərə məruz qalmışdır. Məsələn, Y.F.Tarasovun fikrincə, N.Xomskinin dil imkanlarını sintaktik strukturlar yaradan transformativ qrammatika şəklində təqdim etməsi sırf abstrakt təsəvvürdür və onun arxasında heç bir psixoloji gerçəklik dayanmır¹. Bir qədər irəliyə qaçmaq kimi görünsə də, ədalət naminə qeyd edək ki, Y.F.Tarasovun özünün irəli sürdüyü və ya A.Leontyevin “Nitq fəaliyyəti nəzəriyyəsi”ndə irəli sürdüyü və Y.F.Tarasovun canfəşanlıqla dəstəklədiyi bir çox mülahizələrin də “arxasında heç bir psixoloji gerçəklik dayanmır”.

Biz R.M.Frumkinanın bu fikrinin tərəfdarıyıq ki, N.Xomskinin transformativ qrammatikasında irəli sürülən formal model birbaşa empirik yoxlamaya cəlb oluna bilməz, çünki o tamamilə fərqli qnesseoloji statusa malikdir. R.M.Frumkinanın təbiri ilə desək, “uzunmüddətli və ciddi şəkildə analitik araşdırma aparmadan... formal nəzəriyyə (məsələn, transformasiya) çərçivəsində işlənən anlayışın empirik analoqu müəyyənləşdirilə bilməz”².

§1.13.3. N.Xomski, demək olar ki, bütün əsərlərində göstərməyə çalışmışdır ki, “transformativ qrammatikada cümlənin yaradılması ilə, nitq prosesində cümlənin qurulması eyni şey deyil və bunları eyniləşdirmək olmaz”³. Amma artıq qeyd etdiyimiz kimi, tam aydınlaşdırılmayan, lazımi qədər şərh olunmayan və bu səbəbdən də opponentləri tərəfindən müxtəlif formalarda təhrif edilərək şərh oluna bilən bu fikir də A.R.Luriya, A.Leontyev, Y.F.Tarasov və başqaları

¹ Тарасов Е.Ф. Тенденции развития психолингвистики. Москва «Наука», 1987, с. 49.

² Фрумкина Р.М. Лингвистическая гипотеза и эксперимент: (О специфике гипотез в психолингвистике) // Гипотеза в современной лингвистике. М., 1980.

³ Хомский Н. Синтаксические структуры // Новое в лингвистике. М., 1962; Хомский Н., Миллер Дж. Конечные модели использования языка // Кибернетический сборник. Новая серия. М., 1967. Вып. 4; Хомский Н. Аспекты теории синтаксиса. М., 1972.

tərəfindən haqsız tənqidlərə məruz qalmışdır.

A.Leontyev belə hesab edir ki, N.Xomskinin konsepsiyası birtərəflidir, orada əsasən nitqin qəbulu və mənimsənilməsi modelləşdirilmiş, nitqin yaranması məsələsi isə diqqətdən kənar qalmışdır¹. Biz isə belə hesab edirik ki, N.Xomskinin konsepsiyasında nitqin yaranması məsələsinə toxunulmuş və hətta yaradıcı qrammatika əsasında onun tam şərhini də verilmişdir. Doğrudur, N.Xomskinin verdiyi şərh A.Leontyevin “Nitq fəaliyyəti nəzəriyyəsi”ndə şəxsən irəli sürdüyü şərhə tam uyğun gəlmir, amma istənilən halda fərqli düşüncə tərzini qarşı tərəfin müvafiq məsələyə münasibətinin olmaması kimi təqdim edilməməlidir.

A.Leontyev belə hesab edir ki, N.Xomskinin konsepsiyasının ən böyük çatışmazlığı onun real psixoloji fakt və hadisələrdən kənar olmasıdır. Belə ki, Xomskinin insan beyninin bəzi funksiyalarını EHM-in analoji funksiyaları əsasında şərhini qəbul edilməz hesab edən A.Leontyev yazır: “Nitqin formalaşması tamın hissəsi kimi müxtəlif vəziyyət imkanlarına malik olan mürəkkəb bir sistemə daxildir və bu sistemin özü də daha mürəkkəb olan başqa bir sistemə – insanın ictimai fəaliyyətlə əlaqəsi sisteminə daxildir”². İnsan müstəqil fəaliyyət imkanına malik ictimai sistemin, EHM isə kənar idarəyə möhtac olan texniki sistemin elementi olduğundan bunların müqayisəsinin qəbul edilməzliyindən çıxış edən A.Leontyev öz amansız tənqidində nəzərə almır ki, bu müqayisədə N.Xomskinin məqsədi insan beyni və EHM-in eyniyyətini göstərmək deyil. N.Xomskinin məqsədi məlum olan əsasında məchulun funksiyasını şərh etməkdir və ədalət naminə qeyd edək ki, o, buna nail ola bilmişdir. Biz də bu tədqiqat boyu bəzi beyin fəaliyyətlərinin şərhində EHM-in bir sıra funksiyalarına istinadlar vermişik və belə hesab edirik ki, bizi analoji olaraq N.Xomskinin aqibəti gözləmir. Yəni ümid edirik ki, bu qeyddən sonra ağıl və məntiqli normal olan

¹ Леонтьев А.А. Психолингвистические единицы и порождение речевого высказывания. Москва, Наука, 1969, с. 81.

² Yəni orada, s. 83.

heç bir tədqiqatçı bizi insanın beyin aparatı ilə EHM-i eyniləşdirməkdə ittiham etməz.

Etika qaydalarına tam uyğun olmasa da, qeyd etmək istəyirik ki, A.Leontyevin N.Xomskiyə qarşı irəli sürdüyü bu iradın səmimiyyəti bir qədər şübhə doğurur. Yəni təsəvvür etmək çətinidir ki, o, N.Xomskinin insanın beyin aparatı ilə EHM-i tam eyniləşdirməsinə səmimiyyətlə inanmışdır.

§1.13.4. N.Xomskiyə qarşı irəli sürülən bəzi haqsız iradlarla razılaşmasaq da, qeyd edək ki, onun konsepsiyasında zəif yerlər çoxdur. Ən zəif məqamlardan biri isə odur ki, dil struktur vahidlərinin mənimsənilməsi prosesini şərh edərkən tədqiqatçı dilin koqnitiv bazasına istinad edir. Uşaqlar tərəfindən dilin mənimsənilməsi və analizi ilə bağlı koqnitiv vasitələrin necə formalaşdığını müəyyənləşdirməyə çalışan N.Xomski belə yazır: “Dili mənimsəyə bilmək üçün uşaq ilk növbədə istənilən insani dilin qrammatikasının formalaşmasına imkan verən linqvistik nəzəriyyəni, ikincisi isə müvafiq qrammatikanın seçilməsi strategiyasını mənimsəməlidir ki, bu da dil ilə bağlı ilkin məlumatlara ekvivalentdir. Ümumi linqvistikanın perspektiv məsələsi kimi biz dilin mənimsənilməsinin əsasını təşkil edən anadangəlmə linqvistik nəzəriyyənin şərh məsələsini qoya bilərik (qeyd edək ki, biz yenə “nəzəriyyə” terminindən – bu halda “konkret dilin nəzəriyyəsi” yox, ümumiyyətlə “dil nəzəriyyəsi” mənasında – sisteməlik olaraq iki mənada istifadə edirik: həm müəyyən tipdən olan dilin uşaq tərəfindən mənimsənilməsinin ilkin bazisi mənasında, həm də bu ilkin bazisin linqvistlər tərəfindən şərh mənasında)”¹.

Əvvəldə də qeyd etdiyimiz kimi, əgər N.Xomski eyni məsələləri ondan 30 il əvvəl müvəffəqiyyətlə analiz edən L.Viqotski və onun davamçılarının (əsasən psixoloqların) əsərləri ilə tanış olsaydı, çox güman ki, belə bir səhvə yol verməzdi və bu istiqamətdə araşdırma aparın bütün tədqiqatçıların tənqid hədəfinə çevrilməzdi.

§1.13.5. Dil ilə bağlı anadangəlmə biliklər ideyasını psixoloji baxımdan tənqid edən A.R.Luriya əsası L.Viqotski tərəfindən qoyu-

lan və A.N.Leontyev tərəfindən inkişaf etdirilən psixoloji fəaliyyət nəzəriyyəsinin müəllifidir və məlum olduğu kimi, A.Leontyev “Nitq fəaliyyəti nəzəriyyəsi”ni işləyib hazırlayarkən məhz A.N.Leontyev və A.R.Luriyanın bu nəzəriyyəsiyə çıxış etmişdir.

A.R.Luriyaya görə, belə düşünməyə əlimizdə heç bir əsas yoxdur ki, “dilərin strukturları” birbaşa olaraq “fikrin” (mund) əsas kateqoriyalarını əks etdirir; qrammatik strukturların intuitiv şəkildə “tanınması”(competence) onların tətbiqindən(performance) əsaslı surətdə fərqlənir; dil struktur vahidlərindən istifadə intuitiv “bilikdən” asılıdır¹.

Fikrin dildə ifadəsi məsələsinə gəlincə, A.R.Luriya J.Piajenin aparmış olduğu çoxsaylı təcrübə və eksperimentlərə istinad edərək göstərir ki, burada birbaşa əks olunmadan söhbət gedə bilməz. Çünki qeyri-dil gerçəkliyi dil işarələri ilə birbaşa deyil, vasitəli formada, çevrilmiş şəkildə əks olunur.

A.R.Luriya belə hesab edir ki, dilin genetik köklərini dilin özündə axtarmaq lazım deyil, bu kökləri insanın elə fəaliyyətlərində axtarmaq lazımdır ki, orada “obyektiv gerçəklik əks olunur və ona ekvivalent olaraq subyektiv gerçəklik yaranır”².

§1.13.6. Qeyd edilən çatışmazlıqlarına bəzən haqlı, bəzənsə haqsız olaraq tutulan iradlara baxmayaraq, N.Xomskinin psixolinqvistikası psixologiya və linqvistikanın əməkdaşlığı tarixində tamamilə yeni mərhələ idi. İlk dəfə olaraq burada linqvistika metodoloji sxem kimi psixologiyanın ideyalarından istifadə etmədi, əksinə, qrammatik cəhətdən düzgün cümlə qurmağın psixoloji sxemlərini yaratdı.

N.Xomskinin psixolinqvistikası o qədər populyarlıq qazanmışdı ki, bəzi alimlər, o cümlədən C.Miller N.Xomskinin irəli sürdüyü cümlənin yaranması ideyasını psixoloji cəhətdən əsaslandırmağa çalışmışdı³. Təsədüfi deyil ki, bir elm sahəsi kimi psixolinqvistikanın

¹ Хомский Н. Аспекты теории синтаксиса. М., 1972, с. 28.

¹ Лурья А.Р. Научные горизонты и философские тупики... с. 147.

² Yenə orada, s. 148.

³ Миллер Дж., Галенгер Е., Прибрам К. Планы и структура поведения... М., 1967.

yaradıcısı hesab olunan Ç.Osqud N.Xomskinin transformativ qrammatikasını linqvistikada elmi inqilab adlandırmış və onun geniş şərhini vermişdi¹.

§1.13.7. Bununla belə, N.Xomskinin psixolinqvistik mövqeyini tənqid edənlər daha çoxdur və ümumiləşdirmə yolu ilə onları 3 qrupa ayırmaq olar.

Birincilər N.Xomskinin psixolinqvistik görüşlərini sırf psixoloji baxımdan tənqid edənlərdir ki, bu qrupda ilk növbədə J.Piaje və onun psixoloji məktəbinin adını çəkmək olar. Artıq qeyd etdiyimiz kimi, J.Piaje dilin mənimsənilməsinin, koqnitiv vasitələrinin anadangəlmə xarakteri ilə bağlı N.Xomskinin irəli sürdüyü mülahizənin heç bir real psixoloji-eksperimental əsasının olmadığını göstərir. Doğrudur, bu mövqeyi (yəni, hər psixoloji prosesin müşahidə oluna bilən psixoloji-eksperimental əsasının olması) ilə J.Piaje behaviorizm və ya neobehaviorizmin astanasında dayanır. Amma heç bir psixoloji-eksperimental əsası nəzərə almadan da, sadəcə sağlam məntiqə əsaslanmaqla belə demək mümkündür ki, əgər dilin mənimsənilməsinin koqnitiv vasitələri anadangəlmə xarakter daşıysaydı, o halda hələ dil açmadan, ən ilkin körpəlik dövründən yad dil mühitinə düşən uşaqlarda düşdüyü mühitin dilini mənimsəməklə bağlı problemlər yaranardı. Praktika isə tamamilə bunun əksini göstərir. Yəni bioloji baxımdan öz ana dili olmayan, tamamilə fərqli bir dil mühitində (sosial mühitdə) dil açan körpə düşdüyü mühitin dilini ana dili kimi mənimsəyir və bu zaman heç bir çətinlik çəkmir. Həmin uşaq düşdüyü mühitin dilini mənimsəmə baxımından onunla eyni vaxtda bu sosial mühitdə dil açan həmyaşıdlarından heç bir cəhəti ilə fərqlənmir.

İkincilər məhz sosial təsir faktoruna əsaslanır və N.Xomskinin məlum konsepsiyasını sosiallaşdırmaqla nitq fəaliyyəti ilə bağlı yeni ideyalar formalaşdırmağa cəhd göstərirlər. Bu qrupun ən aktiv nümayəndəsi öz həmfikirilərini “International Journal of Psycholinguistics” məcmuəsi ətrafında cəmləşdirən T.Salama-Kazakudur.

¹ Osgood Ch.E. Psycholinguistik // Psycholinguistik. Darmstadt, 1980, s. 46-72.

T.Salama-Kazakunun irəli sürdüyü əsas müddəaya görə, psixolinqvistika dili onun reallaşdığı müxtəlif formalar, yəni “verilən məlumatlar”, danışan və dinləyən şəxslər arasında müxtəlif vəziyyətlərdə mövcud olan “münasibətlər” əsasında öyrənir¹. T.Salama-Kazakunun bu fikrinə əsaslanmaqla belə bir qənaətə gəlmək olar ki, psixolinqvistika aktiv və passiv kommunikanın ünsiyyəti prosesində real linqvistik varlıq kimi mövcud olan dil faktlarını qeydə alır. Başqa sözlə desək, psixolinqvistik araşdırmalarda kommunikanın arasında reallaşan konkret münasibətlər şəraitində mövcud olan dil faktları tədqiq edilir. Psixolinqvistik tədqiqatın yeni nəzəri sxemini təklif edən T.Salama-Kazaku bu sxemi Ç.Osqudun behaviorist analiz sxemində və N.Xomskinin obyektiv neobehaviorizminə qarşı qoyur: “sırf insani fenomen olan dil şüurla idarə olunur, o, sosial determinasiya prizmasından baxmaqla bütün psixoloji həyatın məcmusuna münasibətdə öyrənilməli və şərh olunmalıdır, eyni zamanda nəzərə alınmalıdır ki, dil psixoloji fəaliyyət baxımından böyük əhəmiyyət kəsb edir və anatomik-fizioloji aktivliyin məhsuludur”².

Bu ümumi sxem əsasında T.Salama-Kazaku nəzəri analizin konkret metodunu müəyyənləşdirir və onu dinamik-kontekstual metod adlandırır. Adından da göründüyü kimi, bu metod iki prinsipə əsaslanır ki, onlardan birincisi dinamik, ikincisi isə kontekstual prinsipdir.

Birinci prinsip nitqi yaranma prosesində, dinamik vəziyyətdə nəzərdən keçirməyi tələb edir. Dinamika deyərkən, nitqin özünün zaman daxilində yaranması, kommunikanın fəaliyyətinin tərkib hissəsi kimi bu ümumi fəaliyyətdən asılılığı və ən nəhayət, təkamül dinamikası, yəni uşaq tərəfindən dilin mənimsənilməsi nəzərdə tutulur³. Dinamik-kontekstual metodun ikinci prinsipi ünsiyyətin müxtəlif aspektlərinin ümumi kontekst daxilində öyrənilməsinə tələb

¹ Салама-Казакү Т. Методология психолінгвистики и некоторые ее примечания // Психолінгвистика за рубежом. Москва, 1972, с. 25.

² Yenə orada, s. 24-25.

³ Yenə orada, s. 27.

edir. Burada ümumi kontekst deyərkən, həm ümumi sosial-tarixi şərait, həm kommunikatant ətrafında cərəyan edən konkret vəziyyət, həm də hər bir nitq elementinin daxil olduğu sintaktik bütövlər nəzərdə tutulur. Hər bir konkret nitq elementi ümumi dil sistemi daxilində nəzərdən keçirilməli, konkret faktlar ümumi mətndən ayrılmalıdır¹.

Daha çox sosiolinqvisistik tədqiqatların bazisi mahiyyəti daşıyan bu metodun psixolinqvisistik yönlərini ön plana çəkən T.Salama-Kazaku yazır: “Psixolinqvisistik tədqiqatlarda dinamik-kontekstual metoddan istifadə edərək nəzərə almaq lazımdır ki, dil faktları fərdlərin (danışanın və dinləyənin) fiziki vəziyyəti ilə əlaqəli şəkildə nəzərdən keçirilməli və şərh olunmalıdır... Emosiionalıq (affektivlik), müasir psixoloji mənası ilə “motivləşmə” (maraq, ehtiyac, tendensiya), temperamentın növü və psixoloji vəziyyətin (yorğunluq, kədər və s.) ümumi və spesifik çalarları ifadə vasitələrinin seçilməsində böyük rol oynayır. Psixolinqvisistik tədqiqatlarda nəinki bu cəhətlər nəzərə alınmalıdır, hətta unutmamaq olmaz ki, belə tədqiqatların düzgün və adekvat aparılmasının yeganə yolu məhz bu cəhətlərin araşdırılmasıdır”².

Üçüncülər isə N.Xomskinin psixolinqvisistik mövqeyini bütünlükdə tənqid atəşinə tutan, istər psixoloji mövqə, istərsə də linqvisistik meyar baxımından ondan fərqləndiklərini iddia edən sovet psixolinqvistləri idi. Sovet psixolinqvistlərinin ən tanınmış nümayəndəsi A.Leontyev, onun irəli sürdüyü psixolinqvisistik nəzəriyyə isə “Nitq fəaliyyəti nəzəriyyəsi”dir.

§ 1.14. A.A.Leontyevin psixolinqvisistik görüşləri

A.Leontyev öz psixolinqvisistik tədqiqatlarını əvvəldən sona qədər Ç.Osqud və N.Xomskinin tənqidi ilə başlayıb, onunla da bitirir.

¹ Салама-Казакү Т.Методология психолінгвистики и некоторые ее примечания // Психолінгвистика за рубежом. Москва, 1972, с. 27.

² Уенə orada, s. 27-28.

§1.14.1. A.Leontyev Amerika dilçiliyində olduğu kimi psixolinqvisikanın tədqiqat obyektini və predmetini problemlər qrupu üzrə müəyyənləşdirərək 5 əsas istiqaməti qeyd edir¹.

I. Nitq fəaliyyətinin təbiəti və onun öyrənilmə üsulları.

Bu istiqamət üzrə aparılan tədqiqatları A.Leontyev 3 qrupa bölmür və göstərir ki, birinci qrupa daxil edilən tədqiqatçılar müxtəlif işarələrin fəaliyyətini bəzi ümumi özəlliklərə malik işarələr sisteminin reallaşması kimi qəbul edir və işarələrin bu fəaliyyətini ilk növbədə işarələr sisteminin analizi əsasında şərh etməyə çalışırlar. A.Leontyev bu qrupa V.İvanovun rəhbərliyi altında çalışan tədqiqatçıları aid edir.

İkinci qrupa daxil edilən tədqiqatçılar semiotikadan götürülmüş işarə anlayışını psixoloji baxımdan şərh etməyə çalışırlar. Onlar fəaliyyətin strukturunu araşdırmır, yalnız mövcud işarələr sistemindən çıxış edilir. A.Leontyev bu qrupa D.İ.Ramşvilini, N.A.Slyusarevanı və bəzi başqa tədqiqatçıları aid edir.

Üçüncü qrupa daxil edilən tədqiqatçılar ilkin obyekt kimi işarəni və o cümlədən nitq işarələrini, fəaliyyəti götürür, işarələr sisteminin yaranmasını fəaliyyət prosesində nəzərdən keçirir. Özünün də daxil olduğu bu qrupa A.Leontyev Q.P.Şedrovitskini, L.Vıqotski psixoloji məktəbinin bəzi digər davamçılarını aid edir. Bu qrupa daxil edilən tədqiqatçıların nitq fəaliyyətinin yaranması və reallaşması problemlərinə həsr olunmuş əsərlərində (o cümlədən və bəlkə də, ilk növbədə A.Leontyevin öz əsərlərində – M.Ə) problemin həm fəlsəfi, həm psixoloji, həm də linqvisistik aspektdən (bu aspektin qeyri-qənaətbəxşliyi ilə bağlı bax: §1.16) işıqlandırıldığı göstərir.

II. Nitq fəaliyyətinin ierarxik quruluşu. Nitq mexanizmi və nitqin anlaşılması. Daxili nitq.

Bu istiqamət üzrə N.İ.Jinkin (Механизм речи. М., 1958), S.D.Kasnelsonun, A.R.Luriya və L.S.Svetkovanın, L.Vıqotskinin, N.A.Brenşteynin (Слово в речевой деятельности) bəzi əsərlərinin əhəmiyyətini xüsusilə qeyd edir.

¹ Леонтьев А.А. Психолінгвистика, М., 1972, с. 90-97

III. Davamlılığın psixolinqvistikası.

Burada əsasən vahidlərə və paradiqmatikaya əsaslanan işlər yox, sintaqmatikaya əsaslanan işlər nəzərdən keçirilir.

IV. Semantikanın psixolinqvistik problemləri.

Bu istiqamət üzrə əsasən L.Viqotskinin fəaliyyəti qeyd olunur və göstərilir ki, L.Viqotski tərəfindən mənanın təkamül strukturunun ardıcıl pillələri tədqiq olunmuş, istənilən dilin lüğət tərkibinin psixolinqvistik baxımdan eynicinsli olmadığı göstərilmiş, sözün semantikasının nitq fəaliyyətinin psixolinqvistik cəhətdən kompleks tədqiqi üçün əhəmiyyət kəsb edən bəzi xüsusiyyətləri müəyyən olunmuşdur.

V. Psixolinqvistik xüsusiyyətlərin qeyri-dil şərtləri.

Bu məsələ ilə bağlı sözlər və rənglərə aid az sayda tədqiqat əsərinin olduğu qeyd edilir.

Psixolinqvistikanın tədqiqat obyektinə və predmetinə bağlı A.Leontyev tərəfindən müəyyənləşdirilən problemlər qrupu həm say, həm də ad baxımından Ç.Osqudun bölgüsü ilə eyniyyət təşkil edir. Bəzi hallarda A.Leontyev və Ç.Osqudun problemlərə yanaşma şəkli və onların həlli yolları da mahiyyət baxımından fərqlənir. Bununla belə, A.Leontyev və onun tərəfdarları öz sələflərinin mövqeyini ağız dolusu tənqid etmək və „Nitq fəaliyyəti nəzəriyyəsi” yeni psixolinqvistik məktəb kimi təbliğ edə bilmək üçün ikinci və üçüncü dərəcəli səbəblər tapa bilirlər.

İstər behaviorizmi, istərsə də neobehaviorizmi nə qədər tənqid etsələr də, “Nitq fəaliyyəti nəzəriyyəsi” tərəfdarları bir gerçəyi etiraf etməlidirlər ki, az qala ideallaşdırdıqları bu nəzəriyyə məhz behaviorizm və neobehaviorizm bazasında, ondan bəhrələnməklə, məhz tənqid və bəzən təhqir də etdikləri bu nəzəriyyələrin məntiqi şəkildə davam və inkişaf etdirilməsi nəticəsində formalaşmışdır.

Təəssüflə qeyd etmək lazımdır ki, əski sovet elmlərinin digər sahələrində olduğu kimi, “sovet psixolinqvistikası”nda da başqa şəkildə düşününlərə həqarətlə yanaşma, onlara üstün aşağı baxma meyili mövcud olmuşdur və bircə, bu, qəbul edilməzdir. Bir cəhəti də qeyd etməyi lazım bilir ki, hər hansı elm sahəsində edilən kəşf,

ixtira və ya yenilik ilk anda bizə nə qədər böyük görünsə də, istənilən halda həmin sahədə yüz illərlə aparılan araşdırmalardan bəhrələnməklə mümkün olur¹.

§1.14.2. A.Leontyev V.Humboldta belə bir irad tutur ki, konkret dildən asılı olmayan “səs materialı” yəni, insanların səs aparatının imkanları daxilində olan səslərdən ibarət xammal vardır. İkinci bir tərəfdən, dildən asılı olmayan psixoloji məzmun mövcuddur: *emosiya, təsəvvür, iradə* kimi. Dil forması bu və ya digər konkret dil üçün səs materialı ilə psixoloji mahiyyətin birləşməsidir.

Buradaca qeyd edək ki, psixoloji məzmun vahidliyi qismən, ən azı eyni dil daşıyıcılarından ibarət mikromühit üçün məqbul hesab oluna bilər və bircə, buna görə Humboldta irad tutmağa böyük bir əsas yoxdur. Hətta müxtəlif dil daşıyıcılarından ibarət olan makromühitdə də qorxu, sevinc, ağrı və s. ilə bağlı bir sıra bənzər emosional səslər çıxarılır.

Amma dili “inkişaf etmiş ruh” adlandırmaq, əlbəttə ki, materializm mövqeyindən inandırıcı hesab oluna bilməzdi və bu səbəbdən A.Leontyev ona metafizik damğası vurmaya bilməzdi².

§1.14.3. A.Leontyev marksizm-leninizm fəlsəfi konsepsiyasına əsaslanmaqla insanın ilk növbədə maddi varlıq olması fikrinə, L.Viqotski tərəfindən təkmilləşdirilərək irəli sürülən materialist psixologiyaya və başlanğıcının A.Potebnyadan, Boduen de Kurtenedən gəldiyini iddia etdiyi (şüurun ideya mahiyyətli olduğunu rədd etməklə) sovet linqvistikası ənənələrinə əsaslanaraq yeni dilçilik istiqamətinin yaradılmasını təklif edir³. O qeyd edir ki, nitq fəaliyyəti anlayışına həm dilə malik olan fərdlərin birbaşa ünsiyyətə xidmət edən fəaliyyətləri, həm də ünsiyyətə xidmət etməyən fəaliyyətləri daxildir. Bizim bu düşüncələrimiz V.Humboldtun “insanlar arasındakı ünsiyyəti nəzərə almasaq belə, danışmaq tam təklikdə olan fərdin

¹ Əsgərov M.B. Türk dillərində zaman formaları, adverbial fel formaları və onlar arasında funksional-semantik əlaqələr Bakı, 2003, İkinci nəşr, s. 28.

² Леонтьев А.А. Языкознание и психология. Москва, «Наука», 1966, с. 45.

³ Леонтьев А.А. Слово в речевой деятельности. Москва, «Наука», 1965, с. 4-5.

idrak (düşünmə) prosesinin vacib şərtidir” fikri ilə birləşir və beləliklə, mahiyyətə bir-birinə yaxınlaşan nitqi söyləmək və dinləmək, dialoq və daxili nitq, poetik və daxili nitq kimi nəzəri cəhətdən bir-birinə qarşı qoyulan anlayışlardan yan keçmək imkanı verir¹.

A.Leontyevin bu fikrinin əleyhinə olaraq, biz düşünürük ki, insan heç də həmişə sözlərlə və nitq vasitəsilə düşünür. Çox vaxt düşünmə prosesinin əksəriyyəti söz və ya dildən daha böyük tutuma malik olan intellekt kod və obrazları vasitəsilə həyata keçirilir. Nitqin yaradıcısı və ya dilin mühafizəçisi hesab olunan şüur müstəqil materiya da olsa, ilahi ideya da olsa, istənilən halda, bizim fikrimizə görə, beyin aparatının maddi köynəyi, cildi olan funksiyasıdır. Nitq və dil isə insan beynindən kənarında passiv işarələr sistemindən və ya zəncirindən başqa bir şey deyildir.

§1.14.4. A.Leontyev L.Vıqotskinin belə bir fikrinə istinad edir: “...Ətraf aləm və davranış arasında ikili münasibət vardır, birinci halda ətraf aləm fərdin qarşısında duran vəzifələrin həllinə yönələn davranış aktının obyekt rolunda çıxış edir, ikinci halda isə vasitə rolunda çıxış edir. Bu vasitənin köməyi ilə tapşırığın yerinə yetirilməsi üçün lazım gələn psixoloji əməliyyatları istiqamətləndirir” və buradan A.Leontyev L.Vıqotskinin işarə ilə bağlı yalnız bir fikrinin, kommunikativlik fikrinin dil işarələri üçün məqbul olduğunu göstərir. A.Leontyevin özü dil işarəsini stimulyasiya adlandırır və göstərir ki, stimulyasiya və ya işarə real əşya obyekt olmamalıdır. Çünki son nəticə olaraq real obyekt də stimulyasiya kimi çıxış etdikdə bu obyektin psixoloji ekvivalentini əks etdirir. Yəni fəaliyyət prosesində obyekt və ya əşyanın bütün xüsusiyyətlərini deyil, yalnız bu fəaliyyətə uyğun ayrı-ayrı cəhətlərini əks etdirir².

Bu müddəasında A.Leontyevin ümumi fikri məqbul sayıla bilsə də, bütün işarələri eyni qəlibdən çıxmış stimulyasiya adlandırmaqda o, təbii ki, yanılır. Bu işarələr tam eyni hesab oluna bilməz, burada birinci və ikinci intellekt obrazı və onlara ekvivalent olan

¹ Леонтьев А.А. Слово в речевой деятельности, Москва, «Наука», 1965, с. 12.

² Yəni orada, s. 25.

gerçəklik elementlərindən danışmaq daha doğru olardı¹.

Bunun əvəzinə A.Leontyev virtual və real işarələr cütünü təklif edir. Virtual işarəni qeyri-maddi, real işarəni isə maddi adlandırır, dilin maddiliyinin açarını da bu reallıqda görür². “Dilin reallığı maddi olanın deyil, ideal olanın reallığıdır. Dil obyektiv gerçəklikdir, o dilçilik elmindən kənarında və ondan asılı olmayaraq mövcuddur, amma biz bu gerçəkliyin özündən apellyativ vahid kimi istifadə edə bilmərik və dili onun konkret reallaşmasından ayıra bilmək üçün elmi analiz tələb olunur. Analizin sonunda biz nə əldə edirik, dilçilik fəaliyyətimizlə biz nə yaradıırıq? Bu sadəcə dilin modelidir”³.

Təəssüflə qeyd etməliyik ki, A.Leontyev başqa bir əsərində bu fikrin də üstündən qələm çəkərək yazır: “Deyilənlərdən görünür ki, işarə real predmet və ya gerçəklik elementi deyil....Real işarə dedikdə, konkret işarə əməliyyatının elementini nəzərdə tuturuq. Virtual işarə isə fəaliyyətin məlum xüsusiyyətləridir. Onlar konkret işarə əməliyyatlarından kənarında və müvafiq maddi obyektlərə atributivləşmiş, yəni işarə formasında bərkimişlər”⁴.

Buradaca qeyd edək ki, elmi gerçəyin astanasında dayanan A.Leontyev, hər ikisi təxminən eyni dərəcədə maddi və eyni dərəcədə qeyri-maddi olan birinci və ikinci intellekt obrazlarına ekvivalent götürülə bilən işarələr cütünü müəyyənləşdirməkdə səhvə yol vermişdir. Real və virtual işarələr kimi ilkin meyarlar cütü yanlış seçildiyinə görə, təbii ki, ümumi nəzəri mülahizə də səhvə məhkumdur. Analiz üçün seçilən vahidi həm ilkin obrazın, həm əksətdirmə prosesinin, həm də əks etdirilən elementin xüsusiyyəti kimi araşdıran A.Leontyev qərara gəlir ki, nitqi reallaşdıran (həyata keçirən) bütün proses və mexanizmlərin tam modelini vermək *elmin müasir səviyyəsində hələ mümkün deyil*, çünki biz psixolinqvistik mövqedə qalmaqdayıq və bizi nitq prosesinin fizioloji detalları yox, onların

¹ Əsgərov M.B. Gerçəklik elementinin intellekt obrazları. Tədqiqatlar. Bakı, 2003, N 4, s. 39-43.

² Леонтьев А.А. Слово в речевой деятельности, Москва, «Наука», 1965, с. 26.

³ Леонтьев А.А. Психолингвистические единицы и порождение речевого высказывания. Москва, Наука, 1969, с. 9.

⁴ Леонтьев А.А. Язык, речь, речевая деятельность. Москва, «Просвещение», 1969, с. 47.

prinsipial quruluşu, onların tərkibində olub nitqin tipoloji aspektlərini təmin edən cəhətlər maraqlandırır¹.

§1.14.5. İndiyə qədər mövcud olan modellərin psixolinqvistik semantikanı şərh etməyə qadir olmadığını iddia edən A.Leontyev yazır: “Belə düşünməyə əsas var ki, başqa bir psixoloji əsasa, yəni mənanın əhəmiyyətli rola malik olduğu nəzəriyyəyə söykənən metodla (L.Vıqotski məktəbinin psixoloji konsepsiyası məhz belədir) aparılan eksperimental-semantik analiz daha ardıcıl və daha detallı şəkildə işlənmiş psixolinqvistik modelin yaranmasına gətirib çıxara bilər”². Təklif olunan modelin başlıca xüsusiyyətləri A.Leontyev tərəfindən 5 əsas metodoloji prinsipə uyğun şəkildə şərh edilir³:

1) Analizin “elementlər” əsasında deyil, “vahidlər” əsasında aparılması (artıq qeyd olunduğu kimi, bu fikir L.S. Vıqotskiyə məxsusdur);

2) Nitqin yaranmasının üçfazlılığı (planlaşdırma, reallaşdırma, müqayisə), fəaliyyətin məqsədyönlülüyü, motivləşməsi, ierarxik quruluşu (bu fikir də L.Vıqotskiyə məxsusdur və həmin fikrin daha təkmilləşdirilmiş variantına T.V.Ryabovanın əsərlərində də rast gəlinir);

3) Evristik prinsip, yəni subyekt tərəfindən optimal hesab olunan nitqyaratma üsulundan istifadə olunması ehtimalı və alqoritmik eksperimentlərin uğursuzluğuna səbəb olur (bu fikrə L.Vıqotskinin və hətta ondan da əvvəlki tədqiqatçıların əsərlərində rast gəlinir).

4) Ehtimalı proqnozlaşdırma ideyası (bu fikrin ilkin variantına N.A.Brenşteynin, L.Vıqotskinin, daha təkmil variantına isə E.F.Tarasovun əsərlərində də rast gəlinir);

5) Mənimləmə prosesinin, o cümlədən nitqin mənimləməsinin aktiv xarakteri (bu fikrə L.Blumfeld və N.A.Brenşteynin, eyni zamanda L.Vıqotskinin əsərlərində rast gəlinir).

¹ Леонтьев А.А. Психолингвистические единицы и порождение речевого высказывания. Москва, Наука, 1969, с. 38.

² Леонтьев А.А. Язык, речь, речевая деятельность. Москва, «Просвещение», 1969, с.135.

³ Леонтьев А.А. Психолингвистические единицы. ..., с. 263.

§ 1.15. “Nitq fəaliyyəti nəzəriyyəsi”nin əsaları

Göründüyü kimi, o qədər də orijinal olmayan metodoloji prinsiplər əsasında orijinal tədqiqat modelinin formalaşdırılması və bu bazada psixolinqvistikanın yeni məktəbinin və yeni psixolinqvistik nəzəriyyənin yaradılması, təbii ki, o qədər də asan ola bilməzdi. İstənilən halda sovet və postsovet məkanında uzun illərdən bəri yeni psixolinqvistik nəzəriyyə kimi təqdim və qəbul olunan “Nitq fəaliyyəti nəzəriyyəsi”nin əsas məqamlarını onun müəllifinin və ən bariz tərəfdarlarının şərhində nəzərdən keçirməkdə fayda vardır.

§1.15.1. Üçüncü psixolinqvistika nəslinə və ya məktəbi də adlandırılan¹ “Nitq fəaliyyəti nəzəriyyəsi”nin əvvəlki məktəblərdən bir sıra cəhətləri ilə fərqləndiyi iddia olunur və A.Leontyev həmin fərqlərin aşağıdakılardan ibarət olduğunu göstərir:

“**Birinci.** Sovet psixolinqvistlərinin tədqiqatlarının (“Nitq fəaliyyəti nəzəriyyəsi” nəzərdə tutulur – M.Əsgərov) predmeti nitq yaradıcılığı prosesinin və ya nitqin mənimlənməsi prosesinin material mahiyyəti daşıyan ayrıca cümlə, söyləmə, yaxud mətn yox, bütünlükdə bu proseslərin özüdür. Təbii ki, tədqiqatın metodu da, müəyyənləşdirilən vahidlər də fərqlidir: L.Vıqotskinin təbirincə desək, psixolinqvist “elementlərin analizi” ilə deyil, “vahidlərin analizi” ilə məşğul olur və eyni zamanda, vahid deyərəkən *psixoloji fəaliyyət* nəzərdə tutulur. Bütöv ayrı-ayrı təkcələrin toplanmasından və ya birləşməsindən yox, kiçik fəaliyyətlərin daha mürəkkəb fəaliyyətlərin daxilində və onların da öz növbəsində daha global fəaliyyətlərin tərkibində dinamik şəkildə cərəyanından yaranır. Bunu nitqə tətbiq etməklə belə düşünmək olar ki, onun analiz metodologiyası nitq məhsulu və ya bu məhsulun abstraksiyası statusuna yox, nitq əməliyyatı statusuna malik olmalıdır”².

A.Leontyevin birinci fərq kimi təqdim etdiyi bu mülahizənin

¹ Тарасов Е.Ф. Тенденции развития психолингвистики. Москва «Наука», 1987, с. 94.

² Леонтьев А.А. Эвристический принцип в восприятии, порождении и усвоении речи // Вопросы психологии 1974, № 5.

mahiyyəti bundan ibarətdir ki, *nitq yaradıcılığı prosesinin predmeti cümlə, söyləm, yaxud mətn yox, bu prosesin özü, vahidi psixoloji fəaliyyətdir, metodologiyası isə nitq yaratma əməliyyatı statusuna malikdir.*

Bu fikirdəki taftologiyanı nəzərə almasaq belə, predmeti proses(cümlə,söyləm, mətn yox), vahidi fəaliyyət, metodologiyası əməliyyat olan bir nəzəriyyənin dilçiliklə, linqvistika ilə bağlı tədqiqat aparmasını ehtimal etmək belə mümkün deyil.

İkinci. Sovet psixologiyasında bütün fəaliyyətlər motivləşmiş və məqsədyönlüdür. Bunun nitqə şamil olunmasını belə başa düşmək lazımdır ki, qeyri-dil mahiyyəti daşıyan müəyyən tapşırıq vardır və dil vasitələrinin köməyi ilə reallaşan nitq fəaliyyəti məhz həmin tapşırığın həlli məqsədi ilə həyata keçirilir. Söyləm və mətn ilk növbədə belə bir tapşırığın həllinə xidmət edən prosesdir və yalnız bundan sonra həmin tapşırığın həllinin nəticəsi və ya məhsuludur”¹.

İkinci fərqi izahına “Sovet psixologiyasında bütün fəaliyyətlər motivləşmiş və məqsədyönlüdür” - deyə başlayan A.Leontyevin bu pafosu “Sosialist əməyinə eşq olsun!” şüarı qədər bayağı, məntiqsiz və utandırıcıdır. Dünyanın heç bir yerində “Kapitalist əməyinə eşq olsun!” şüarı olmadığı kimi, “motivləşməyən və məqsədyönlü olmayan fəaliyyət” də nəinki insanda, birhüceyrəli canlı olan amöbdə, infizor tərlində belə yoxdur.

İkinci fərqi izahındakı fikrin davamı V.Humboldtun “Dil ölü məhsul (Erzeugnes) kimi yox, yaradıcı proses kimi (Erzeugung) nəzərdən keçirilməlidir... Əsas mahiyyəti baxımından dil həm stabil, həm də daima dəyişəndir... Dil – fəaliyyətin məhsulu(Ergon) yox, fəaliyyətin(Energeia) özüdür”² fikrinin müəyyən qədər genişləndirilərk yeni redaktədə verilməsindən başqa bir şey deyil. Belə mülahizələr əsasında qurulan nəzəriyyənin həm məntiqiliyi və elmiliyi, həm də orijinallığı şübhə doğurmaya bilməz.

¹ Леонтьев А.А. Эвристический принцип в восприятии, порождении и усвоении речи // Вопросы психологии 1974, № 5.

² Гумбольдт В. Избранные труды по языкознанию, М., 1984, с. 69-70.

Üçüncü. Bizim üçün prosesin hansı vahidlərdən yarandığının müəyyənləşdirilməsi daha vacibdir, nəinki onun məhsulunun hansı elementlərə parçalamağın mümkünlüyü. Dilin real sistemi dil vahidlərinin saxlandığı anbarın daxilən planlaşdırılması yox, bu vahidlərin mövcudluğunu şərtləndirən fəaliyyət prosesində onların işlək vəziyyətdə təşkili və qarşılıqlı əlaqəsidir....

Buradan **dördüncü fərq** meydana çıxır. Bütün fəaliyyətlər kimi nitq fəaliyyəti də məqsəd və hədəflərə uyğun şəkildə təşkil olunmuşdur. O, özünəməxsus “başlangıç qüvvəsinə” (kommunikativ məram), məqsədə yönələn mərhələlər ardıcılığını təmin edən funksional bloklar sisteminə və nəhayət, müəyyənləşdirilmiş məqsədə nail olub son məhsulu əldə etmək üçün sərəncamımızda olan alət və vasitələrə malikdir. Dil məhz bu alət və vasitədir. Amma indicə haqqında bəhs edilən funksional bloklar sistemi çərçivəsində biz heç də Xomskinin və ya Millerin 60-cı illərdə yazdığı əsərlərdə olduğu kimi mütləq şəkildə alqoritmik qaydalara uyğun şəkildə davranmağa, dəyişməz əməliyyat sxeminə tabe olmağa məcbur deyilik. İstənilən fəaliyyət, o cümlədən nitq fəaliyyəti öz mahiyyəti baxımından evristik xüsusiyyətə malikdir ...”¹.

A.Leontyev tərəfindən üçüncü fərq kimi təqdim olunan və dördüncü fərqi əvvəlcədən söylənilən mülahizələr, əslində, ikinci fərqi əlavəsi və dördüncü fərqi son cümləsində verilən əsas fikrə, yəni “nitq fəaliyyəti öz mahiyyəti baxımından evristik xüsusiyyətə malikdir” fikrinə keçid mahiyyəti daşıyan tramplindir. “Evristik” termininin A.Leontyevin özü tərəfindən verilən izahını yada salsaq, “evristik prinsip subyekt tərəfindən optimal hesab olunan nitq yaratma üsulundan istifadə olunmasıdır”² və burada L.Şerbanın “bəzən danışarkən indiyə qədər heç eşitməmiş olduğumuz formalardan, lüğətlərdə olmayan sözlərdən istifadə edir..., tamamilə yeni birləş-

¹ Леонтьев А.А. Эвристический принцип в восприятии, порождении и усвоении речи // Вопросы психологии 1974, № 5.

² Леонтьев А.А. Психолингвистические единицы и порождение речевого высказывания. Москва, Наука, 1969, с. 265.

mələr yaradırıq¹” fikrini xatırlatsaq, əlavə izahat və şərhə gərək qalmadan məlum olur ki, A.Leontyevin bu fikri nə qədər orijinaldır. O da məlum olur ki, ikinci fərqlə bağlı söylədiyimiz fikirlə heç də ifrata varmamışıq.

Adının da tələb etdiyi kimi, dilin psixoloji problemləri ilə məşğul olan **psixolinqvistika** və ya Azərbaycan dilində desək, **psixoloji dilçik** elminin üçüncü nəsli hesab edilən “Nitq fəaliyyəti nəzəriyyəsi”nin yaradılması yolunda bir çox tədqiqat və tədqiqatçıların dilçilik elmi, o cümlədən də **psixolinqvistika** və ya **psixoloji dilçik** elmi isitiqamətində qazandığı uğurların üstündən qələm çəkməyə cəhd göstərsə də, əsl elmi həqiqətləri danmağın mümkün olmadığını görürük. Belə ki, “Nitq fəaliyyəti nəzəriyyəsi”nin digər psixolinqvistik nəzəriyələrdən fərqi və üstünlüyünü ciddi-cəhdlə göstərməyə çalışan A.Leontyev, onun N.İ.Jinkin, A.N.Sokolov, E.F.Tarasov, N.F.Ufimtseva kimi tərəfdarları və çoxsaylı davamçıları 1) digər psixolinqvistik nəzəriyələrdə amansızcasına tənqid etdikləri “səhvləri” özləri də təkrarlamış, 2) bəzi hallarda metodoloji səhvlərə yol vermiş və 3) hətta aid olduqları məktəbin psixolinqvistik məktəb sayılmasını şərtləndirən ən başlıca kriteriyaları pozmaqdan belə çəkinməmişlər.

§1.15.2. Buradaca qeyd edək ki, A.Leontyevin tədqiqat vahidi ilə bağlı yuxarıda dedikləri L.Vıqotskiyə istinadən söylənən fikir əsasında qismən aydın görünür. Amma sırf onun özünə aid olan başqa bir şərhə tamamilə anlaşılmaz və bir qədər də elmilikdən uzaq şəkildə göstərilir ki, nitq fəaliyyətinin psixolinqvistik vahidlərinin tam nomenklaturasını vermək mümkün deyil və buna ehtiyac da yoxdur, vacib olan kriteriyaların müəyyənəşdirilməsi və bu məqsədlə məhdudiyətlərin qoyulmasıdır. A.Leontyevə görə, birinci məhdudiyət ondan ibarətdir ki, vahidlər əsasında analiz yalnız fəaliyyət şəkildə mövcud olan sistemli obyektlərə tətbiq edilə bilər. İkinci məhdudiyət ondan ibarətdir ki, psixolinqvistik vahidlər bir fazadan digər fazaya keçidi təmin edən elementar fəaliyyətlərdir və A.Leont-

yev onları model vəziyyətləri adlandırır. Psixolinqvistik vahidlərin müəyyənəşdirilməsi baxımından ən başlıca məhdudiyəti isə, o, belə şərh edir: “Biz hansısa abstrakt, yalnız müəyyən şərtlər daxilində işə düşən statik sistemin (dili *nəzərdə tutur* – M.B.Əsgərov) quruluşunu yox, konkret fəaliyyətin strukturunu analiz edirik. Buna görə də nitq fəaliyyətinin modelləşdirilməsindən danışarkən, məhz hansı fəaliyyəti nəzərdə tutduğumuzu müəyyənəşdirməliyik”¹.

“Nitq fəaliyyəti nəzəriyyəsi”nin yaradıcı və tərəfdarları psixolinqvistik problemlərə sırf psixoloji mövqedən yanaşanları, o cümlədən də H.Şteyentalı tənqid atəşinə tutsalar da, yuxarıda deyilən fikirlərə istinadən onların da eyni mövqedə dayandıqları aydın görünür. Hətta bu məktəbin aparıcı qüvvələrindən olan E.F.Tarasovun “Nitq fəaliyyəti nəzəriyyəsi” nitq fəaliyyəti prosesinin analizinə linqvistik mövqedən yox, sırf psixoloji mövqedən yanaşır”² şəklində açıq etirafından sonra əlavə polemika açmağa və ya nəyi isə sübut etməyə ehtiyac belə qalmır.

§1.15.3. “Nitq fəaliyyəti nəzəriyyəsi”nin ontologiya, obyekt və predmeti məsələlərini şərh edən E.F.Tarasov yazır: “Artıq qeyd etdiyimiz kimi, nitq fəaliyyəti nəzəriyyəsinin tədqiqat predmeti dilin yaranması, başa düşülməsi və mənimsənilməsi prosesləridir, tədqiqatın vahidi psixoloji proses, nitqin analiz kateqoriyası isə psixoloji kateqoriyadır, dilçilik kateqoriyası deyil və bu səbəbdən də *fəaliyyətin hansı dil elementlərindən ibarət olması əksər hallarda ikinci dərəcəli məsələdir* (kursiv bizimdir – M.Əsgərov). Nitq sözləmi (*viskazivanie*) – kommunikantın qeyri-nitq tapşırığının həllinə xidmət edən prosesdir; nitq sözləminin funksionallığı, uğurluluğu ekstralinqvistik kriteriyalar əsasında müəyyənəşdirilir. Dilin psixolinqvistik sistemi – müəyyənəşdirilməsi, təsvir olunması və əyani şəkildə nümayiş etdirilməsi asan olan elementlərdən əmələ gələn sistem yox, onun yaranma, anlaşılma və mənimsənilmə proseslərini reallaşdıran

¹ Щерба Л.В. Языковая система и речевая деятельность. Ленинград, «Наука», 1974. с. 24.

¹ Леонтьев А.А. Психолингвистические единицы и порождение речевого высказывания. Москва, Наука, 1969, с. 37.

² Тарасов Е.Ф. Тенденции развития психолингвистики. Москва «Наука», 1987, с. 97.

vahidlərindən əmələ gələn real sistemdir. Hər cür məqsədyönlü fəaliyyət kimi nitq fəaliyyəti də məqsəd, şərait və vasitələrdən asılı olduğuna görə həmişə eyni şərt, qayda və sxemlər əsasında baş verə bilməz, öz təbiəti etibarilə o, evristikdir. Bu qısa şərhdə ontologiya, predmet və obyektin analizinə yanaşmanın evristikliyi göstərilmişdir. Qeyd edək ki, bütün psixolinqvistik məktəblərin antoloji mənzərəsi müxtəlif şəkildə qurulmuşdur”¹.

Həqiqətən də, linqvistika və psixologiya elmlərinin kəsişmə nöqtəsində yaranan ayrı-ayrı fikir, mülahizə və istiqamətlərdən, onların şərtlərindən, psixolinqvistik məktəb və istiqamətlərlə bağlı buraya qədər verilən qısa xülasələrdən də göründüyü kimi, yaradıldığı gündən etibarən ilkin məqsədi dilin psixoloji problemlərini və ya dil ilə bağlı psixoloji problemləri öyrənmək olan psixolinqvistika inkişafının bəzi mərhələlərində qeyd edilən problemlərin həllinə maksimum dərəcədə yaxınlaşmış, bəzi mərhələlərində isə kifayət qədər uzaqlaşmışdır. Hətta ilk baxışdan bu və ya digər konkret nitq, mətn və söyləmin şərhinə həsr olunan psixolinqvistik tədqiqat əsərlərində belə, əksərən sırf psixoloji problemlərin həlli məsələləri nəzərdən keçirilmiş, linqvistik məsələ və problemlərinin qoyuluşuna belə ehtiyac duyulmamışdır.

§1.15.4. Unutmaq olmaz ki, “Nitq fəaliyyəti nəzəriyyəsi”nin ideya atalarından biri hesab olunan E.F.Tarasovun da qeyd etdiyi kimi, “hər bir psixolinqvistik məktəbin nəzəri təsəvvürü nitq vahidlərinin yaranması və başa düşülməsi prosesinə, ünsiyyət prosesinə, uşaq tərəfindən dilin mənimsənilməsi prosesinə, eləcə də dilin quruluşuna və nitq söyləminin strukturuna linqvistik baxış əsasında formalaşır. Beləliklə, hər bir psixolinqvistik məktəbin anlayışlar aparatı psixoloji və linqvistik fraqmentdən ibarət olur. Hər bir psixolinqvistik məktəbin özünəməxsusluğu psixoloji fraqmentlərin bazisi rolunda çıxış edən psixoloji nəzəriyyə və linqvistik fraqmentlərin yaranmasında istifadə edilən linqvistik təsəvvürlər əsasında formalaşır”².

¹ Тарасов Е.Ф. Тенденции развития психоллингвистики. Москва «Наука», 1987, с. 129.

² Yenə orada, s. 8-9.

Gətirilən arqumentlər və əksəriyyəti bu nəzəriyyə tərəfdarlarının şəxsi etiraflarına əsaslanan sübutlar “Nitq fəaliyyəti nəzəriyyəsi”nin psixolinqvistik nəzəriyyə olması məsələsini belə şübhə altına almağa əsas verir. Əvvəla, ona görə ki, bu nəzəriyyədə “dil quruluşuna və nitq söyləminin strukturuna linqvistik baxış” mövcud deyil, ikincisi, bu “məktəbin özünəməxsusluğunu göstərən psixoloji fraqmentlərin bazisi rolunda çıxış edən psixoloji nəzəriyyə” mövcud olsa da, “lingvistik fraqmentlərin yaranmasında istifadə edilən linqvistik təsəvvürlər” müşahidə olunmur. Dilə sırf psixoloji mövqedən yanaşmaq və nitq fəaliyyətini insana məxsus olan digər psixoloji fəaliyyətlərlə eyni sıraya qoymaq öz-özlüyündə müsbət hal olsa da, psixologiya elmi üçün müəyyən pozitiv nəzəri nəticələr versə də, linqvistik baxımdan bu nəzəriyyənin əhəmiyyəti böyük deyildir.

§ 1.16. Birinci fəsil üzrə nəticə və təkliflər

Psixolinqvistikanın bir elm sahəsi kimi formalaşması tarixinə qədər dil və psixologiyanın kəsişmə nöqtəsində, eləcə də psixolinqvistikanın yaranmasının rəsmən elan olunduğu tarixdən bu günə qədər qeyd edilən istiqamətdə aparılan, az və ya çox dərəcədə əhəmiyyət daşıyan araşdırmaların ilkin analizinin nəticəsi kimi belə bir qənaətə gəlmək olar ki, istinad edilən psixoloji və linqvistik əsaslar, tətbiq olunan metodologiyalar, sırf psixoloji və linqvistik problemlərin qoyuluşu və həllinə münasibət baxımından bir-birindən az və ya çox dərəcədə fərqlənən 3 psixolinqvistik istiqamət və ya məktəb mövcud olmuşdur. Bu parametrlər baxımından həmin psixolinqvistik istiqamət və ya məktəblərin qısa xarakteristikası aşağıdakı kimidir.

§1.16.1. Behaviorizm adlandırılan və yaradıcısının Ç.Osqud olduğu qəbul edilən *birinci* psixolinqvistik istiqamətin və ya məktəbin istinad etdiyi psixoloji əsaslar D.Uotson tərəfindən irəli sürülən “stimul-reaksiya” sxemi, linqvistik əsasları L.Blumfeld tərəfindən irəli sürülən “dil tənziqləmə funksiyası”dır.

Behaviorizm tərəfindən tətbiq olunan metodologiyalar sırf

psixoloji metodologiyadır. Qoyulan və həll olunan problemlər sırf psixoloji mahiyyət daşıyır.

§1.16.2. *Neobehaviorizm* adlandırılan, yaradıcısının Ç.Osqud və N.Xomski olduğu qəbul edilən *ikinci* psixolinqvistik istiqamətin və ya məktəbin istinad etdiyi psixoloji əsaslar Ç.Morrisin irəli sürdüyü “stimul-dispozisiya-reaksiya” sxemi, linqvistik əsasları N.Xomski tərəfindən irəli sürülən “transformativ qrammatika” nəzəriyyəsidir.

Neobehaviorizmin ilkin mərhələsində tətbiq olunan metodologiyalar sırf psixoloji metodologiyadır. Bununla belə, N.Xomski tərəfindən linqvistik metodologiyanın işlənilməsinə cəhd göstərilmişdir. N.Xomski qismən buna nail olsa da, yaradıcı qrammatikanın koqnitiv kökləri ilə bağlı bağlılaşdırılmaz səhvə yol verilməklə yaradılmış metodologiyanın elmi dəyərini, az qala, heçə endirilmişdir.

Qoyulan və həll olunan problemlər C.Morris, Ç.Osqud, J.Piaje xətti üzrə sırf psixoloji, C.Miller, N.Xomski, T.Salama-Kazaku xətti üzrə həm psixoloji, həm də linqvistik, yəni qismən də olsa, adına uyğun şəkildə *psixolinqvistik* mahiyyət daşıyır.

§1.16.3. *Nitq fəaliyyəti nəzəriyyəsi*” adlandırılan və yaradıcısının A.Leontyev olduğu qəbul edilən *üçüncü* psixolinqvistik istiqamətin və ya məktəbin istinad etdiyi psixoloji əsaslar L.Vıqotskinin və A.R.Luriyanın irəli sürdüyü “fəaliyyət nəzəriyyəsi”dir.

Linqvistik əsaslar kimi L.Vıqotski tərəfindən “işə çevrilmiş söz”, A.Leontyev tərəfindən isə “real və virtual işarə” anlayışları irəli sürülsə də, linqvistik əsasların yalnız adda mövcud olduğunu desək, heç də səhv etmərik. “Nitq fəaliyyəti nəzəriyyəsi”nin əsas metodologiyası sırf psixoloji metodologiyadır. Linqvistik əsasların psixolinqvistik tədqiqatlar üçün qəbul edilməzliyindən danışan E.F.Tarasovun fikrincə, “eksperimental şəkildə aparılan psixolinqvistik tədqiqatların əsasında heç bir linqvistik təsəvvür dayana bilməz”¹.

“Nitq fəaliyyəti nəzəriyyəsi”nin tətbiqi ilə nəzərdən keçirilən və həll olunan bütün problemlər, artıq dəfələrlə qeyd edildiyi kimi, sırf psixoloji mahiyyət daşıyır və E.F.Tarasovun fikrincə, “psixolin-

qvistik araşdırma aparən tədqiqatçılara “Sizin işinizin əsasında hansı linqvistik nəzəriyyə dayanır?” deyərək sual vermək belə qanunauyğun sayılmamalıdır”¹.

§1.16.4 Behaviorizm və neobehaviorizm nəzəriyyələri, eləcə də nitq fəaliyyəti nəzəriyyəsi əsasında ilk baxışdan konkret nitq, mətn və ya sözlərin şərhinə həsr olunan tədqiqat əsərlərində belə, sırf psixoloji problemlərin həlli birinci dərəcəli əhəmiyyət daşıyan məsələlər kimi ön planda dayanır. Aparılan bütün psixolinqvistik araşdırmaların hər sətirində, hər cümləsində aydınca görünür ki, linqvistik problemlərə ikinci dərəcəli məsələlər kimi baxılır, psixolinqvistik araşdırmalarda onların həlli o qədər də əhəmiyyətli hesab olunmur.

Psixolinqvistikada ilkin meyar və ya apellyativ vahid olaraq söz götürülür, düşünmə və təfəkkür proseslərinin, dolyası ilə də dərketmə prosesinin əsasında nitqin və ya dilin dayandığı iddia edilir. Belə bir mövqə, təbii ki, dilin və nitqin adekvat analizinin önünə sədd çəkir. Həqiqətən də, ilkin meyar və apellyativ vahid əsasında prosesi izah etmək olar. Amma proses əsasında apellyativ vahid və ilkin meyarın izahı mümkün deyildir.

Məhz bu səbəbdəndir ki, psixolinqvistika öz tədqiqat obyektinə olan nitqin yaranma və mənimsənilmə proseslərinin mexanizmini şərh edərkən yalnız psixoloji məsələlərə toxunur. Linqvistik məsələləri isə ümumiyyətlə şərh edə bilmir. Buna görə də “Nitq fəaliyyəti nəzəriyyəsi nitq fəaliyyəti prosesinin analizinə linqvistik mövqedən yox, sırf psixoloji mövqedən yanaşır”² kimi açıqlamalarla bu çatışmazlığı ört-basdır etməyə cəhdlər göstərilir.

Nitq fəaliyyəti prosesinin analizinə sırf psixoloji mövqedən yanaşan, sadəcə psixoloji məsələlərin həllinə cəhd edən, linqvistik məsələlərə isə ümumiyyətlə əhəmiyyət verməyən bu elmi istiqamətin nə üçün “psixolinqvistika” və ya “psixoloji dilçilik” adlandırılmasının məntiqi və məramı aydın deyildir.

¹ Tarасов Е.Ф. Тенденции развития психолингвистики. Москва «Наука», 1987, с.136.

¹ Tarасов Е.Ф. Тенденции развития психолингвистики. Москва «Наука», 1987, с. 135

² Yenə orada, s. 97

§1.16.5 Bu fəsildə nəzərdən keçirilən məsələlərə və gəlinən nəticələrə istinadən belə hesab edirik ki, əvvəlki psixolinqvistik məktəblərdən fərqli olaraq yalnız psixoloji problemlərin analizinə deyil, eyni zamanda nitq və ya dil struktur vahidlərinin yaranması, qəbulu və mənimsənilməsi, nitq vasitəsilə ünsiyyət, ilkin və ikinci dilin mənimsənilməsi, eləcə də dilin quruluşu və nitq söyləməsinin strukturu məsələlərinin həm psixoloji, həm də linqvistik yöndən analizinə imkan verən yeni bir dilçilik istiqamətinin və ya psixolinqvistikanın dördüncü pilləsinin yaradılması vacibdir.

Yeni yaradılan bu istiqamətin göstərilən imkanlara malik olması üçün onun müvafiq ilkin meyar və apellyativ vahidlərinin, psixoloji və linqvistik əsaslarının müəyyənləşdirilməsi, işlənilməsi tələb olunur.

Linqvistika və psixologiya elmlərinin kəsişmə nöqtəsində dayanan, əsas müddəaları növbəti fəsillərdə təqdim və şərh olunan, bu məktəbin və ya istiqamətin “Linqvopsixologiya” və ya “Dilin psixologiyası” adlandırılmasını məqsədəuyğun hesab edirik.

II FƏSİL

DƏRKETMƏ VƏ TƏFƏKKÜRÜN MEXANİZMİ

§ 2. Bu günə qədər canlı varlıq və təbiət, insan və ətraf mühit, şüur və gerçəklik, fərd və cəmiyyət arasındakı qarşılıqlı əlaqə, təsir və münasibət məsələlərinə minlərlə tədqiqat əsəri həsr olunmuş, qeyd edilən əlaqə, təsir və münasibətlər müxtəlif istiqamət və aspektlərdən tədqiq olunmuşdur. Təqdim olunan tədqiqatın bu fəsildə insani şüur və insanın təmasda olduğu gerçəkliklə qarşılıqlı əlaqəsini, təsir və münasibətlərin bəzi cəhətlərini araşdırmağa cəhd göstərəcəyik. Burada ümumiyyətlə “şüur və gerçəklik” deyil, məhz “insani şüur və onun təmasda olduğu gerçəkliklə qarşılıqlı əlaqə, təsir və münasibəti” deməklə biz tədqiqat obyektimizi qismən konkretləşdirməyə ehtiyac duyduq. Çünki insandan başqa digər canlı varlıqlarda da ən primitiv şəkildə olsa belə, şüurun mövcudluğu haqqında müəyyən fikirlər səslənməkdə, bunun sübutu və təsdiqi ilə bağlı konkret tədqiqatlar aparılmaqdadır.

Konkret dəlil və əyani sübutların olmaması səbəbi ilə şüur və gerçəklik arasındakı qarşılıqlı əlaqə, təsir və münasibətlərin öyrənilməsi istiqamətində istər insanlar, istərsə də digər canlılarla bağlı aparılan araşdırmalarda tədqiqatçılar əksərən nəzəri mülahizə və müddəalara, analogiya və funksional bənzərlik prinsiplərinə əsaslanmışlar.

Bu tədqiqat əsərində irəli sürülən elmi-nəzəri müddəalar həm prinsip, həm meyar, həm də əldə edilən nəticələr baxımından əvvəlkilərdən fərqlənsə də, etiraf edək ki, tədqiqat boyu biz də müəyyən nəzəri mülahizə və analogiyalara əsaslanmış, əvvəlki tədqiqat əsərlərinin bəzi cəhətlərindən yaradıcı şəkildə faydalanmış, sələfimiz hesab etməkdən qürur duyduğumuz bəzi alimlərin fikirlərini davam və inkişaf etdirmişik.

Əyanilik məqsədi ilə belə deyə bilərik ki, müasir kompüterlər insan beyninin ən bəsit texniki modeli hesab oluna bilər. Növündən

asılı olmayaraq mətn, şəkil, riyazi məlumat, səs və s. kimi hər cür informasiya kompüterə daxil edilərkən avtomatik olaraq xüsusi kodlara çevrilir və kod şəklində kompüterin yaddaşına “yazılır”. Belə kodlar kompüterin yaddaşında istənilən qədər qalır. Lazım gəldiyi an həmin kodlar xüsusi komandalarla “geri çağırılır” və bu zaman kodlar yenidən avtomatik şəkildə ilkin daxil edildiyi mətn, şəkil, riyazi məlumat, səs və s. formasına düşür (bəzən isə xüsusi komandalarla onların forması dəyişdirilir).

Obyektiv aləmin insan tərəfindən dərk olunması, dərk olunmuş məlumatın yadda saxlanması və tələb olunduqda yaddaşdakı çoxsaylı məlumatlar arasından məhz lazım olanın seçilməsi və ondan müvafiq şəkildə istifadə edilməsi də təxminən eyni qayda və ardıcılıqla, başqa sözlə desək, analogi mərhələ və ya fazalarla baş verir.

Təbii ki, bu günə qədər mövcud olan ən mükəmməl kompüterlər belə hərtərəfli imkanları baxımından insan beyni ilə müqayisə oluna bilməz. Heç bir kompüter insan beyninin imkan və qabiliyyətlərinə, ən başlıcası isə, ilkin komandanı almadan müstəqil fəaliyyət göstərmək imkanına malik deyildir. Ayrı-ayrı proqramlar üzrə “ixtisaslaşmış” kompüterlər həyata keçirdiyi əməliyyatlar baxımından bizi təəccübləndirsə və hətta bəzən heyrətləndirsə də, hal-hazırda mövcud olan ən müasir, ən mükəmməl “superkompüterlər” belə insan beyni ilə müqayisədə dəryanın bir damlası kimidir.

Nəzərə almaq lazımdır ki, bu və ya digər məlumatın kompüterin yaddaşına yazdırılması və bu zaman istifadə olunan ən kiçik apellyativ vahidlərin təbiəti, iş prinsipi və yenilənməsi qaydası kibernetika elminə çoxdan məlumdur. Əks halda, kompüter icad və istismar oluna bilməzdi.

Kompüterdən fərqli olaraq hər hansı məlumatın “insanın beyninə yazılması”, bu zaman istifadə olunan ən kiçik apellyativ vahidlərin təbiəti, iş prinsipi və yenilənməsi qaydası isə tam şəkildə elm aləminə, hələ ki, məlum deyildir. Qeyd olunanlardan bəziləri haqqında epizodik xarakterli məlumatlar olsa da, bu günə qədər hələ heç bir tədqiqatçı, heç bir alim məlumatın “insanın beyninə yazılması” və

onun vahidləri, onların yenilənməsi qaydasını eksperiment və ya təcrübə yolu ilə müəyyən edə bilməmişdir.

Başqa sözlə desək, bu günə qədər heç bir cərrah hər hansı canlının beynində əməliyyat apararkən orada xüsusi məlumat bazasına və ya içərisində ətraf mühitlə bağlı hər hansı informasiya olan zərrəciyə, hüceyrəyə rast gəlməmişdir. Bu günə qədər məlumatın “insanın beyninə yazılması” zamanı istifadə olunan ən kiçik apellyativ vahidlərin təbiəti, iş prinsipi və yenilənmə qaydası haqqında yalnız nəzəri mülahizə və təsəvvürlər mövcuddur¹.

Etiraf edək ki, bu tədqiqat çərçivəsində də məlumatın “insanın beyninə yazılması” və bu zaman istifadə olunan apellyativ vahidlər, onların təbiəti, iş prinsipi və yenilənməsi qaydası ilə bağlı olaraq, əsas qismi bu sətirlərin müəllifinə aid olan elmi mülahizə, ehtimal və təsəvvürlərə müraciət olunur. Biz bu tədqiqatda verdiyimiz şərhlərlə nə “transformativ qrammatiklər”, nə də “nitq fəaliyyəti nəzəriyyəçiləri” kimi psixologiya elmində inqilab etmək niyyətində və ya ambisiyasında deyilik. Sadəcə olaraq, dilçilik məsələləri ilə bağlı fikir və mülahizələrimizə ən çox uyğun gələn yeni bir model təqdim edirik.

Bu modelin psixoloqlar tərəfindən qəbul edilməsi özümüzü peşəkar psixoloq kimi hiss etməyimizə əsas verməyəcəyi kimi, bu modelin psixoloqların bir qismi tərəfindən qəbul edilməməsi də bizi təqdim etdiyimiz modeldən imtina etməyə məcbur edə bilməz. Çünki 1988-ci ildən bu günə qədər apardığımız sınaq və təcrübələr əsasında bu modelin heç bir cəhəti ilə mövcud psixoloji modellərdən zəif olmaması və hətta bəzi cəhətlərinin onlardan daha mükəmməl olması yoxlanılmışdır.

§ 2.1. Dərketmə və təfəkkürün vahidləri

Hər hansı məlumatın “insanın beyninə yazılması” zamanı istifadə olunan apellyativ vahidlərin iş prinsipinin analizi, əslində, dərketmənin ən primitiv formasının analizinə bərabər götürülə bilər.

¹ Nəcəfov M. Beyin fəaliyyəti və psixi hadisələr. Bakı, 1989, 44-52 s

Əlbəttə ki, söylənən fikrin düzgünlüyünün sübutu və əməli tətbiqi məsuliyyətindən yaxa qurtarmaq üçün ilkin vahidlərlə bağlı E.F.Tarasov və onların davamçıları kimi psixolinqvistik tədqiqatda ilkin meyar və apellyativ “vahidləri müəyyən etmək olmaz və buna ehtiyac da yoxdur”¹ deyərək problemdən yan keçmək də olardı. Amma nəzərə almaq lazımdır ki, ilkin meyar və apellyativ vahidin seçilməsi, düzgün əsaslandırılması və tədqiqatın əvvəlində xüsusi olaraq vurğulanması həm tədqiqatın sonrakı mərhələlərinin aparılması, həm də bu tədqiqat və onun nəticələrinin anlaşılıq bir şəkildə başqalarına şərh edilməsi üçün son dərəcədə əhəmiyyət kəsb edir. L.Viqotskinin təbircə desək, “əsas məsələni həll etmədən, ikinci dərəcəli məsələlərin həllini nəzərdə tutan problemlərin düzgün qoyuluşu belə mümkün deyil”². Bu baxımdan dərkətmə və təfəkkür proseslərində istifadə olunan ilkin meyar və apellyativ vahidlər haqqında bir neçə söz deməyi məqsədəuyğun hesab edirik.

Bütün dini elmlərin istisnasız olaraq “ilahi ruh”la bağlı olduğu dərkətmə və ya təfəkkür prosesinin əsasını təşkil edən ilkin meyar və vahidlər haqqında həmin elmlər daxilində heç bir əlavə izahata təsadüf olunmur. Dini elmlər baxımından buna təsadüf edilməsi mümkün də deyil. Çünki bütün dinlər - İslam da, Xristianlıq da, Musəvilik də qeyd edir ki, dərkətmə və təfəkkürün hər bir forması insan doğularkən Allah tərəfindən verilən “ruh”un vasitəsilə həyata keçir. Dini elmlərə görə, insan bədəni və ya cismi ayrı-ayrı əza və orqanlardan, başqa sözlə desək, bir bütöv halında xəlv olunmuş vahidlərdən ibarətdir. “Ruh” və ya “can” isə bölünməz, bölünməsinin fikrən və ya xəyalən ehtimal edilməsi belə mümkün olmayan bir bütövdür.

Dünyəvi elmlərin natural fəlsəfədən ayrıldığı tarixdən bu yana biologiya, insan fiziologiyası və psixologiya elmləri də daxil olmaqla müasir dəqiq elmlər, eksperimental təcrübəyə və maddi obyektivizmə əsaslanan təbiət elmləri belə, dərkətmə və təfəkkürün ilkin meyarı və vahidi ilə bağlı maddi dəlilə malik deyildir.

¹Тарасов Е.Ф.Тенденции развития психолнгвистики. Москва «Наука», 1987, с.136-137.

²Выготский Л.С.Психология, изд. Апрель Пресс, “Эксмо-пресс”, Москва, 2000, с. 264.

Kibernetika elminin və kompüter texnologiyasının qismən inkişaf etdiyi dövənlərdə (1950-70-ci illərdə), gerçəkliyin canlıların beynində əks olunmasının da analoji vahidlər əsasında baş verməsi fikrinin tərəfdarları tədricən artırdı. Amma müxtəlif canlılar üzərində aparılan təcrübələr bu tendensiyanın da heç bir əyani sübutunun olmadığını göstərdi.

Bu gün də dərkətmə və onun vahidləri ilə bağlı elmi fikirlərin əsasında heç bir maddi sübutu olmayan nəzəri mülahizə və fərziyyələr dayanır. Belə mülahizə və fərziyyələrdən hər birinin təfərrüatına varıb detallarını açmadan, polemikaya girib onların üstün və çatışmayan cəhətləri ilə bağlı uzun-uzadı fikir söyləyib şəxsi mövqeyimizin daha düzgün və dəqiq olduğuna oxucuları israrla inandırməyə cəhd göstərmədən¹, birbaşa şəxsi mülahizələrimizin təqdimatına keçməyi və beləliklə, mülahizələrimizin müsbət və mənfi cəhətlərini qiymətləndirmə haqqını oxuculara verməyi daha məsədəuyğun hesab edirik.

Əvvəlcədən qeyd edək ki, bəzən “dərk olunan minimal vahid”, bəzən isə “dərkətmə və təfəkkür proseslərinin reallaşmasına şərait yaradan minimal apellyativ vahid” mənasında işlədilən “dərkətmə vahidi” anlayışı və ya termininin yarada biləcəyi anlaşılmaqlığın qarşısını almaq üçün bu tədqiqat daxilində həmin termin və ya anlayışın əvəzinə öz mahiyyətinə və funksiyasına uyğun olaraq iki fərqli termindən istifadə edəcəyik. Bizcə, nəzəri müddəaların şərhindən əvvəl “dərk olunan minimal vahid” və “dərkətmə və təfəkkür prosesinin reallaşmasına şərait yaradan minimal apellyativ vahid” anlayışlarının özünün şərhinə və eyni zamanda bu anlayışlarla bağlı istifadə etdiyimiz terminlərin şərhinə ehtiyac vardır.

§2.1.1. Mahiyyət etibarı ilə “dərk olunan minimal vahid” ətraf ələmdə mövcud olan real və ya irreal əşya, varlıq və hadisələrin insan beynində inikasını təmin edən minimum cəhətləri və ya xüsusiyyətləridir desək, yəqin ki, səhv etmərik.

V.P.Zinçenkoya görə, “... dərkətmə vahidi dedikdə subyekt tərəfindən həyata keçirilən bu və ya digər əməli tapşırığı yerinə

¹ Rəcəbov Ə. Dil, Şüur, Cəmiyyət, Tarix. Bakı, 1993, 160 s.

yetirərkən müəyyənləşdirilən (seçilib ayrılan) məzmun başa düşülür. Belə vahidlər işıqlıq səviyyəsi, xarici görünüş, əşyaların digər əlaməti və ya əlamətlər kompleksi, bütöv əşyalar, nəhayət, əşyaların məzmunu və onlar arasındakı münasibətlər ola bilər”¹.

Doğrudan da, miqyasından və ya əhəmiyyət dərəcəsindən asılı olmayaraq, hər hansı bir xüsusiyyət əşyanın, varlığın və hadisənin ən sadə və bəsit şəkildə olsa belə, təsəvvürünü yaradırsa, həmin xüsusiyyəti müvafiq əşya, varlıq və hadisənin dərk olunan minimal vahidi hesab etmək olar. Məsələn, ümumilikdə 4 ayaq üstünə bərkidilmiş lövhə “masa”nın, bir-birinə bərkidilmiş və üzərində yazılar olan kağızlar “kitab”ın dərk olunmasını təmin edirsə, bu əlamət və xüsusiyyətləri müvafiq olaraq masa və kitabın “dərk olunan minimal vahid”ləri hesab etmək mümkündür.

Obyektiv səbəblər üzündən tez-tez nitq fəaliyyəti nəzəriyyəçilərinin əsas mövqe və fikirləri ilə bağlı iradlar, tənqidi fikirlər söyləmək məcburiyyətində qalsaq da, onların düzgün fikirlərini layiqincə qiymətləndirməkdən, həmin fikirlərə söykənərək öz mövqeyimizi şərh etməkdən də çəkinmirik.

E.F.Tarasovun “kənar obyektlər insan psixikasında onun fəaliyyətinə uyğun şəkildə əks olunurlar, yəni obyektin təsir nəticəsində müəyyənləşən cəhətləri insan psixikasında əks olunur. Əşyaların insana təsir edən xarici effektləri birbaşa əşyaların özündən yox, bu əşyaya yönəlmiş fəaliyyətdən asılıdır”² fikri, dolayısıyla da olsa, burada “dərk olunan minimal vahid”lə bağlı dediklərimizi bir daha təsdiq edir.

“Dərk olunan minimal vahid” heç də həmişə birbaşa hiss orqanlarına təsir edən və ya belə bir təsir nəticəsində dərk olunan “real varlıqla bağlı yaranmış vahid” kimi başa düşülməməlidir. Heç bir halda “dərk olunan minimal vahid” anlayışını marksizm fəlsəfəsi tərəfindən yeganə reallıq mücəssəməsi kimi təqdim olunan materiya

¹ Зинченко В.В. Теоретические проблемы психологии восприятия. «Инженерная психология». Москва, 1964

² Тарасов Е.Ф. Тенденции развития психологии. Москва «Наука», 1987, с. 102.

anlayışının ekvivalenti hesab etmək olmaz. Nəzərə almaq lazımdır ki, varlığı qəbul edilən, təsəvvür və ya güman edilən bütün irreal varlıq, hadisə və substansiyalar da “dərk olunan minimal vahid” anlayışına aiddir. İfadə etdiyi məna baxımından materialist mövqedən yanaşanlara bir qədər ziddiyyətli görünsə də, “dərk olunan minimal vahid” anlayışını biz “*gerçəklik elementi*” adlandırırıq.

Elə buradaca qeyd edək ki, irreal varlıqları və ona ekvivalent hesab edilən anlayışları gerçəklik elementi adlandırmağı yalnız materialistlər ziddiyyət kimi qəbul edir. Etiraf edək ki, postsovet məkanında yaşamış olan bizlər hələ ki, şüur etibarilə onlardan biri olaraq qalmaqdayıq, yəni materialistlərik. İldə bir ay oruc tutsaq da, gündə beş vaxt namaz qılsaq da, hələ ki, ideyanın, xəyal və təsəvvürün də bir reallıq, gerçəklik olduğunu qəbul edə bilmirik. Onilliklər boyu şüurumuza hakim kəsilən marksizm-leninizm və onun əkiz qardaşı olan materializm “*gerçəklik yalnız materiya formasında mövcuddur*” fikrini bizim beynimizə ustalıqla yerləşdirmiş, hətta bəşəri bir anlayış olan dialektikanı da “özəlləşdirmiş”, öz malı və “*materializmin ayrılmaz tərkib hissəsi*” elan etmişdir.

Əslində isə, dialektikanın, inkişaf və təkamülün, insanlar tərəfindən süni şəkildə yaradılan materialist və idealist fəlsəfi cərəyanlarla heç bir ortaq tərəfi və ya cəhəti yoxdur. Biz burada “dialektika materializmin tərkib hissəsi olduğu kimi, idealizmin də tərkib hissəsidir” deyib, dünyamızın özü qədər qədim olan materialist-idealizmi mübarizəsindən kənarında dayanmış olduğumuzu da nümayiş etdirə bilərdik. Amma “metafizik” və ya “dualist” damğası vurulmaq təhlükəsi bahasına olsa belə, qeyd etməyi lazım bilirik ki, dialektika bu fəlsəfi cərəyanların tərkibində yox, onların fəvqündədir. Materialist də, idealist də hər hansı təkamülü və ya inkişafı məhz dialektika əsasında şərh edir.

Eyni mövqedən yanaşmaqla bunu da qeyd edək ki, gerçəklik və onun elementləri də fəlsəfənin fəvqündədir və ya başqa şəkildə deyə bilərik ki, materialist və ya idealist yönündən asılı olmayaraq, fəlsəfənin özü belə, gerçəkliyin elementi və ya vahididir.

Bu qısa fəlsəfi ekskursdan sonra təkrarən nəzərdən keçirdiyimiz “dərək olunan minimal vahid” anlayışı üzərinə qayıdaraq qeyd edək ki, bu tədqiqat çərçivəsində “*gerçəklik elementi*” - dedikdə, obyektiv aləmdə real şəkildə mövcud olan və ya mövcud olduğu qəbul edilən əşya, varlıq və hadisələr, anlayış, norma və prinsiplər, həmçinin onların real və ya təsəvvür olunan əlamət, keyfiyyət, xüsusiyyət və hərəkətləri nəzərdə tutulur.

§2.1.2. Xarici aləmdə mövcud olan əşya və hadisələrin insan tərəfindən dərək olunması və ya ətraf mühətdə müşahidə olunan varlıqların canlıların beynində inikasına şərait yaradan, yaxud bu prosesin reallaşmasını təmin edən ilkin vahid və ya elementlərin məhz nə olması ilə bağlı psixologiya tarixində müxtəlif fikirlər mövcud olmuşdur. Bəzi tədqiqatçılar onu təfəkkür elementi¹, bəziləri diferensial element və ya kinakem², bəziləri “işə çevrilmiş söz”³, bəziləri isə “real və virtual işarə”⁴ adlandırmışlar.

Əvvəl mövcud olan terminlərdən istifadə etmək istəməməyimizin ümumi bir səbəbi ondan ibarətdir ki, terminoloji dəqiqləşdirmə bölməsində də qeyd etdiyimiz kimi, çox vaxt başqa bir tədqiqatçı tərəfindən yaradılmış hər hansı bir terminin qəbul edilməsi yaxşı halda həmin tədqiqatçının bu terminlə bağlı bütün fikir və mülahizələrinin qəbul edilməsi kimi başa düşülür. Bəzi hallarda isə həmin tədqiqatçının yol verdiyi bütün xətalər avtomatik olaraq həmin terminlərdən istifadə etməklə yazılmış tədqiqat əsərlərinə də şamil edilir.

Bundan başqa, mövcud terminlərdən istifadə etmək istəməməyimizin konkret səbəbləri də vardır, məsələn, “təfəkkür elementi”, “diferensial element” və ya “kinakem” terminləri təxminən “dərək etmə vahidi” termini kimi həm “dərək olunan minimal vahid”, həm də “dərək etmə və təfəkkür prosesinin reallaşmasına şərait yaradan mini-

mal apellyativ vahid” mənasında işlədilir. Yəni “dərək etmə vahidi” termininin bunlardan hər hansı biri ilə əvəz edilməsi mahiyyətdə heç nəyi dəyişmir, eyni dolaşılıqlığın olduğu kimi qalmasına şərait yaradır.

“İşə çevrilmiş söz” anlayışını və ya terminini isə, “dərək etmə və təfəkkür prosesinin reallaşmasına şərait yaradan minimal apellyativ vahid” mənasında qəbul etməyimiz ümumiyyətlə mümkün deyil. Çünki həmin termin və ya anlayışı qeyd edilən rəqəsdə təqdim edən L.Viqotskinin bu nəzəri mövqeyi ilə bizim nəzəri mövqeyimiz arasında prinsiplial ziddiyyətlər mövcuddur və irəlidə dərək etmənin fazalarından danışarkən, L.Viqotskinin mövqeyinin yanlışlığı bütün çıpaqlığı ilə üzə çıxacaqdır.

Biz bu araşdırma çərçivəsində “dərək etmə və təfəkkür prosesinin reallaşmasına şərait yaradan minimal apellyativ vahid” mənasında “*intellekt obrazı*” terminindən istifadə edirik və ümumi şəkildə qeyd etməyi lazım bilir ki, “intellekt obrazı” dedikdə, gerçəklik elementinin və ya onun hissələrinin real obrazına ekvivalent olan təfəkkür vahidi nəzərdə tutulur.

Yanlış anlaşılmanın deyə verdiyimiz bu tərifdən sonra belə intellekt obrazının mahiyyətini, iş prinsipini bir qədər də açıqlamağı, daha detallı şəkildə şərh etməyi lazım bilir.

İstər psixologiya, istərsə də dilçilik elminə indi daxil olan bu anlayışın şərhində analogiya prinsipindən başqa bir yolun olmaması səbəbindən opponentlərimizin A.Leontyevdən daha insafli və obyektiv olacağı, bizi də kompüterlə insan beynini eyniləşdirməkdə suçlanan N.Xomskinin aqibətinin gözləməyəcəyi ümidi ilə dərək etmə prosesinin şərhində “məlumatın kompüterin yaddaşına daxil edilməsi” analogiyasından istifadə edəcəyik.

§2.1.2.1. Əvvəldə müasir kompüterlərin insan beyninin texniki modelinə bənzədiyini qeyd etmişdik. Belə ki, konkret bir şəklin, rəqəmlərdən ibarət cədvəlin və ya yazının kompüterə daxil edilməsi, mahiyyət etibarlı ilə olmasa da, iş ardıcılığı və ya iş prinsipi etibarlı ilə gerçəklik elementinə ekvivalent olan hər hansı məlumatın insan beyninə daxil olması ardıcılığı və ya prinsipinə uyğundur. Yəni həm

¹ Wundt W. Völkerpsychologie. Eine untersuchung der Entwicklungsgesetze von Sprache, Mythos und Sitte. Die Sprache. Stuttgart, 1900.

² Леонтьев А.А. Психоллингвистика. Ленинград, «Наука» 1967, с. 96.

³ Выготский Л.С. Психология, изд. Апрель Пресс, “Эксмо-пресс”, Москва, 2000, с. 469.

⁴ Леонтьев А.А. Слово в речевой деятельности. Москва, «Наука», 1965, с. 26.

kompiuterin, həm də insanın yaddaşında məlumat transformasiya olunmuş və ya çevrilmiş şəkildə qeyd edilir. Bu mövqeyi “Nitq fəaliyyəti nəzəriyyəsi” tərəfdarları da qəbul edirlər.

A.Leontyev hər cür dərkətmə və təfəkkür proseslərini fəaliyyət adlandıraraq yazır: “Fəaliyyət insan beynində dünyanın psixi obrazını yaradan prosesdir, yəni əks olunanlar psixi obrazlara çevrilir, digər tərəfdən isə bu proses psixi obrazlar vasitəsi ilə idarə olunur”¹.

Texniki tədqiqatlar kompiuterin yaddaşının minimal elementinin maqnit dalğaları olduğunu sübut etmişdir. Televiziya verilişlərinin, telefon danışqlarının, maqnitofon səs və görüntü qeydlərinin də eyni maqnit dalğaları vasitəsilə reallaşdığı məlumdur. Yəni istənilən məlumat kompiuterin yaddaşına baytlarla ölçülən maqnit dalğaları vasitəsilə daxil edilir, bu şəkildə mühafizə olunur və lazım gəldikdə müvafiq maqnit dalğaları minlərlə digər analogi dalğalar arasından seçilib ayrılarq xüsusi komandalarla aktivləşdirilir, ilkin daxil edildiyi formaya və ya başqa bir formaya çevrilərək lazımı məqsədlərlə istifadə olunur.

İnsanın fiziki şəkildə və ya əqli formada təmasda olduğu gerçəklik elementləri ilə bağlı məlumatların onun yaddaşına daxil olmasını təmin edən minimal vahidlərin real təbiətini müəyyənləşdirmək, yəni bu vahidlərin maqnit dalğası, işıq şüası, istilik enerjisi və ya başqa bir formada olan maddi varlığını, yoxsa “ilahi ruh”mu olduğunu müəyyənləşdirmək bu günə qədər nə dünyəvi, nə də dini elmlərə müyəssər olmamışdır.

§2.1.2.2 Təbiəti, mövcudluq forması bilinməyən və bu tədqiqat çərçivəsində *intellekt obrazı* adlandırılan həmin vahidlərə kənarından müdaxilə və onlarla manipulyasiya etmək, subyektin iradəsindən asılı olmadan, yəni insandan xəbərsiz onun yaddaşında olan məlumatlardan istifadə etmək, onları dəyişdirmək, silmək və yeniləmək də mümkün deyil.

Əgər bu mümkün olsaydı, o halda fantastik filmlərdə gördüyümüz kimi, intellekt obrazları ilə manipulyasiya etməyi bacaranlar

öz beyinlərini maksimum dərəcədə “zənginləşdirər”, rəqiblərinin və ya düşmənlərinin yaddaşını silər və oraya özlərinə lazım olan məlumatları daxil edərdilər ki, bunun da hansı nəticələrə gətirib çıxaracağını təsəvvür etmək belə, dəhşətdir. Bunun ən bəsit nümunəsi kimi beyni yenicə doğulmuş körpənin beyni qədər “təmiz”, tamamilə “boş”, dediyi yeganə söz “inqə” olan 40-50 yaşlarında yetkin insan və ya anadan olduğu günün səhəri Nyuton binomunu şifahi həll edən, atomun parçalanması reaksiyasını əzbər deyən körpə təsəvvür edin.

Psixoloq, parapsixoloq və ekstrasenslərin beyin fəaliyyətinə, yaddaşa cüzi müdaxilə imkanları heç bir halda intellekt obrazı ilə total manipulyasiya kimi qəbul edilməməlidir. Trans vəziyyətində olan və ya bu vəziyyətə salınan insanla birbaşa təmas nəticəsində onun iradəsindən asılı olmadan beyin fəaliyyətində tormozlanma yaratmaq (insanı yuxulatmaq), onu müxtəlif hərəkətlərin icrasına təhrik və ya təlqin etmək, verilən konkret suallara cavablar almaq ilk baxışdan parapsixoloq və ekstrasensin intellekt obrazları ilə manipulyasiya etməsi kimi görünsə də, seansın başa çatması ilə həmin təsirlər öz effektini itirir. Yaddaşın total şəkildə oxunması, silinməsi, yeni yaddaşın yazılması, başqa sözlə desək, intellekt obrazları ilə total manipulyasiya isə, elmin müasir səviyyəsində hələ ki, mümkün deyil.

Son dövrlərdə eşitmə və görmə qabiliyyətini itirmiş şəxslər üçün eşitmə və görmə cihazlarının istehsalı yanlışıqla süni yolla intellekt obrazlarının yaradılması və ya onlarla manipulyasiya kimi təqdim olunur. Amma nəzərə almaq lazımdır ki, bu cihazlar sadəcə süni qulaq və süni gözdən başqa bir şey deyil. Yəni onlar əl və ayaq protezləri səviyyəsində olan orqan əvəzləyiciləridir. Onların əl və ayaq protezlərindən yeganə fərqi ondan ibarətdir ki, bu süni orqanlar insanın beyin aparatı üçün müvafiq eşitmə və görmə effektinə malik informasiya vermək qabiliyyətinə malikdir.

Nəzərə almaq lazımdır ki, yaddaşını itirmiş adamların yaddaşının tibbi müdaxilə yolu ilə bərpası itirilmiş intellekt obrazlarının yeniləri ilə əvəz olunması şəkildə baş vermir. Yaddaşın bərpası zamanı zədələnmiş beyin qırıqlarına kimyəvi-bioloji (dərmanlarla müa-

¹ Леонтьев А.А. Психология общения. Москва 1974. с. 48

licə) və ya mexaniki (fizeoterapiya) təsir göstərilir. Bunun nəticəsində beyin hüceyrələrinin sırf fizioloji funksiyaları bərpa olunur. Yaddaşın qayıtması isə, təbiəti bu günə qədər elm aləminə məlum olmayan intellekt obrazlarının yenilənməsi, əvəzlənməsi yolu ilə deyil, böyük ehtimalla, özünübərpa yolu ilə həyata keçir.

§ 2.2. Dərketmənin mexanizmi

Dərketmə və təfəkkür proseslərində istifadə olunan intellekt obrazlarının fəaliyyət mexanizmini və bu fəaliyyət zamanı həmin vahidlərin asanlıqla bir formadan başqa formaya transformasiya imkanlarını daha təfərrüatlı və anlaşılıqlı şəkildə şərh edə bilmək üçün yenə kompüter analogiyası prinsipindən istifadə edəcəyik.

§2.2.1. Artıq qeyd olunduğu kimi, bütün növ məlumatlar kompüterin yaddaşına “Bayt”larla ölçülən eyni tipli maqnit dalğaları vasitəsilə daxil edilir. Kompüterin yaddaşına daxil edilən informasiyanın növündən asılı olaraq istifadə edilən maqnit dalğalarının yalnız həcmi və ya tutumu fərqli olur.

Eksperimental hesablamalarda Windows sistemindən, Word proqramından istifadə edilmişdir. Bu proqramda açılan hər bir sənədin boş vəziyyətdə tutumu 10752 bayt, içərisinə hər hansı məlumat yazıldıqdan sonra boşaldılan sənədin tutumu 19456 bayt olmuşdur (*Windows XP sistemində Word sənədlərinin boş vəziyyətdə tutumu 10752 bayt, məlumat daxil edildikdən sonra boşaldılan sənədin tutumu 24064 bayt olmuşdur və onu da qeyd edək ki, bu ilkin göstəricilər iş prosesində istifadə olunan sistemdən və kompüterin konfigurasiyasından asılı olaraq dəyişə bilər*). Başqa sözlə desək, pəncərələr sistemində (*“Windows” –ingilis dilində “pəncərə” deməkdir*) dialoq proqramında (*“Word” – nitq, dialoq deməkdir*) işləyən kompüterə məlumat daxil etmək üçün açılan hər bir sənədin işlək vəziyyətində tutumu (yəni, ilk hərf kompüterə daxil edilərək qeyd olunduqda) 19456 bayt olmuşdur. Yaddaş tutumunun dəyişmə amplitudu və ya məlumatın artması ilə sənəd tutumunun böyümə ad-

dımı 512 bayt olmuşdur (*konfigurasiya, proqram və sistemdən asılı olaraq bu amplitud və ya addım daha böyük, yaxud da kiçik ola bilər*), yəni iş prosesində yaddaş tutumunun amplitud ardıcılığı 19456, 19968, 20480, 20992 bayt və s. olmuşdur¹.

§2.2.1.1. Bu tip sənədlərlə işləyərkən daxil edilən məlumat daşıyıcılarının növ, tutum və miqdarının statistik analizi belə bir nəticəyə gəlməyə əsas verir ki, Word proqramında istifadə olunan müxtəlif işarələrin tutumu birinci pillə və ya addımda bir-birindən müəyyən qədər fərqlənir:

N	Tutum (Bayt)	Boşluqsuz H hərflərinin sayı	Boşluqsuz I hərflərinin sayı	Boşluqsuz Z hərflərinin sayı
1	19 456	1-1003	1-974	1-733
2	19 968	1004-1517	975-1487	734-1245
3	20480	1518-2030	1488-2000	1246-1758
4	20992	2031-2543	2001-2513	1759-2271
5	21 504	2544-3056	2514-3026	2272-2784
6	22 016	3057-3589	3027-3539	2785-3297

Cədvəldən də göründüyü kümü, *birinci pillədə* 19456 bayt tutumu olan sənədə ara boşluğu vermədən yazdıqda 1003 ədəd “H”, 974 ədəd “I”, 733 ədəd “Z” hərfinin transformasiya olunmuş obrazı və ya maqnit dalğasına çevrilmiş kodu yerləşir. Bu nəticə kompüter texnologiyaları istehsalçılarının proqramlaşdırma ilə bağlı “0” və “1”-lərlə ifadə olunan kodlaşdırma prinsipinə tamamlə uyğundur.

Sonrakı pillə və ya mərhələlərdə istər yaddaş tutum miqdarının, istərsə də daxil edilən işarə kodu miqdarının sayı təxminən eyni və hər ikisi 512-yə bərabər olmuşdur.

İlk və sonrakı pillələrdə müşahidə edilən tutum fərqi yalnız “başlangıç faylı” və “məlum kod analogiyası” prinsipi ilə izah oluna

¹ Babayev C.Ə.,Əliyazadə A.Ə.,Nuriyev Ü.Q.Beyzik dili əsasında proqramlaşdırmanın elementləri. Bakı. “Maarif”,1997, s. 18-21.

bilər. Belə ki, müasir kompüter texnologiyalarında bütün proqramların əsasını təşkil edən “başlanğıc faylları” həmin sistemin müraciət etdiyi bütün məlumat vahidlərinin nümunələrini özündə daşıyır və bu səbəbdən də ən tutumlu fayl xüsusiyyətinə malik olur.

Nəzərdən keçirilən sənədlərdə birinci pillədə yer alan məlumatlar məhz “başlanğıc fayl” xüsusiyyəti daşıyır, yəni “0” və “1”-lərdən ibarət ilkin kodlara istinad edir və bu səbəbdən daha tutumludur. Sonrakı pillələrdə isə artıq hər bir hərfin “0” və “1”-lərdən ibarət ilkin koduna yox, belə kodların maqnit dalğasına çevrilmiş formada mövcud olan “dalğa titrəyiş izləri”nə istinad olunur. Bu səbəbdən də hər bir növbəti pillədə daxil edilən hərflərin sayı (512 ədəd) onun qeydiyyat tutumuna (512 bayt) bərabər olur.

§2.2.1.2. Bu tip sənədlərlə işləyərkən hər bir işarədən sonra boşluq verməklə daxil edilən məlumat daşıyıcılarının növ, tutum və miqdarının statistik analizi ilk baxışdan yuxarıda qeyd edilən prinsipin pozulması, paradoksu kimi görünə bilər. Yəni bu halda həm birinci, həm də sonrakı pillələrdə daxil edilən hərflərin sayı bərabər olur (birinci pillədə 386, sonrakı pillələrin hər birində 83).

Tutum (Baytla)	Boşluqlu I hərflərinin sayı	Boşluqlu II hərflərinin sayı	Boşluqlu III hərflərinin sayı
19 456 bayt	1-386	1-386	1-386
19 968 bayt	387-470	387-470	387-470
20 480 bayt	471-554	471-554	471-554
20 992 bayt	555-738	555-738	555-738
21 504 bayt	739-822	739-822	739-822
22 016 bayt	823-910	823-910	823-910

Yuxarıda qeyd edilən proqramlaşdırma (“0” və “1”lər) prinsipinə əsasən fərqli tutumlara malik olması lazım gələn müxtəlif yazı işarələrinin (H, I, Z) miqdar bərabərliyinin səbəbini araşdırmağa çalışsaq.

Nəzərə almaq lazımdır ki, ara boşluğu vermədən sənədə daxil edilən işarələr, məsələn, “H” hərfi, eyni tipli və ayrıca hərflər kimi kompüterin yaddaşında mövcud olsa da, onların əmələ gətirdiyi “vahid söz kodu” kompüterin məlumatlar bazasında mövcud deyil və bu “söz” yenidən “vahid element” kimi və onu əmələ gətirən struktur elementləri isə “0” və “1”lər kodu ilə yenidən qeydə alınır.

Boşluqlarla növbəli şəkildə sənədə daxil edilən ayrı-ayrı hərflərin kodu isə kompüter tərəfindən “tanınır” və bu zaman artıq “0” və “1”-lərdən ibarət koda yox, belə kodların maqnit dalğasına çevrilmiş formada mövcud olan dalğa titrəyiş izlərinə istinad olunur.

§2.2.1.3. Burada bir faktı yenidən xatırladaq ki, heç bir kompüterin yaddaşında (əsas yaddaş diskində) vizual şəkildə görünən bilən şəkil, eşdilməsi mümkün olan səs, birbaşa oxunması mümkün olan mətn olmadığı kimi, proqramlaşdırma sistemində istifadə edilən “0” və “1”-lərdən ibarət kodlar da yoxdur. Orada belə kodların maqnit dalğasına çevrilmiş “izləri” vardır. Kompüterin optik oxuyucusu məhz həmin “izləri” oxuyaraq bu və ya digər məlumatı ilk öncə “0” və “1”-lərdən ibarət kodlara çevirir, operativ yaddaşda bərpa edir və yalnız bundan sonra həmin məlumatı ilkin yazıldığı və ya istifadəçinin istəyindən asılı olaraq mətn, şəkil və s. formada ekranda canlandırır. Belə ki, “kompüter bu və ya digər məlumatı anlamır, dərk etmir, sadəcə olaraq tanıyır, çünki maşın obrazı deyil, kodu görür”¹.

Bəzən belə iddia olunur ki, məlumatlar arasında verilən boşluqlar tutuma malik deyil və ya yaddaşda yer tutmur. Amma aparılan eksperimental statistik analiz tamamilə bunun əksini göstərir. Belə ki, aralarında boşluqlar verməklə kompüterin yaddaşına daxil edilən hərflərin miqdarı, boşluq verilmədən daxil edilən hərflərin miqdarından az, eksperimentə istinadən daha dəqiq desək, orta hesabla 3 dəfə, ikinci və daha sonrakı pillələrdə 6 dəfə az olur. Deməli, kompüterin yaddaşına daxil edilən boşluğun özü belə kompüter tərəfindən müstəqil, yazı kodlarından daha böyük tutuma malik məlumat kimi qəbul edilir.

¹ Mahmudov M.Ə. Azərbaycan mətnlərinin avtomatik işlənməsi sistemi. Elmləri namizədi alimlik dərəcəsi almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiyanın avtoreferatı, Bakı, 1994, s. 18.

§ 2.3. *İntellekt obrazının təbiəti*

İnsan tərəfindən qəbul edilən məlumatın məhz hansı vahidlər əsasında reallaşmasının hələlik elmə məlum olmadığını və bu səbəbdən də təqdim olunan tədqiqat çərçivəsində həmin vahidlərin intellekt obrazı adlandırıldığını qeyd etmişdik. Eyni mövqedən və insan beyninin texniki modeli adlandırdığımız kompüter tərəfindən məlumatın qəbul edilməsi ilə bağlı yuxarıda nəzərdən keçirilən eksperimental statistik analizin nəticələrindən çıxış edərək belə deyə bilərik ki, insanın beyin aparatının informasiya daşıyıcıları da həm dünyəvi elmlərin iddia etdiyi kimi maqnit, işıq və ya istilik dalğaları tipində “maddi varlıqlar”, həm də dini elmlərin iddia etdiyi kimi “ilahi ruh” ola bilər.

Burada bilərəkdən intellekt obrazının “maddi varlıq” və ya “ilahi ruh” olması məsələsini açıq qoyuruq. Çünki bizim məqsədimiz dərk etmə və təfəkkür proseslərinin həyata keçməsinə təmin edən intellekt obrazlarının təbiətini və ya maddi əsasını üzə çıxarmaq deyildir. Sırf fəlsəfənin və ya mühəndis psixologiyasının predmeti olan bu məsələnin həllinə cəhd göstərmək bizi əsas tədqiqat istiqamətindən yayındıra bilər. Amma istənilən halda, bu sahədə problemin mövcudluğunu göstərməklə yanaşı, bir faktı da qeyd edək ki, insanın beyin aparatının informasiya daşıyıcılarının maqnit, işıq və ya istilik dalğaları tipində “maddi varlıqlar” olması fikri ilk baxışdan materializmə meyil kimi qəbul olunsada, əslində, bu materialist fikir “enerjinin itməməsi, bir formadan başqa formaya keçməsi” kimi başqa bir materialist fikirlə birləşdikdə “ruhun müstəqil şəkildə mövcudluğu və ölməzliyi” kimi tam idealist fikrə də dəstək verir (bax: §5.1).

İntellekt obrazı ilə bağlı deyilənləri yekunlaşdıraraq deyə bilərik ki, intellekt obrazlarının təbiəti və maddi əsasının müəyyənləşdirilməsi imkanı elmin müasir səviyyəsində belə, az inandırıcı görünür. İkincisi, bu, intellekt obrazları ilə total manipulyasiya imkanlarına yol açma bilməsi səbəbindən heç də arzuolunan deyil.

Tədqiqatın bu mərhələsində məqsədimiz ən mücərrəd şəkildə

də olsa, intellekt obrazlarının, kodlarının mahiyyəti ilə bağlı ümumi təsəvvür yaratmaq, bu təsəvvür əsasında gerçəklik elementlərinin qəbul və dərk olunmasını, dərk edilmiş gerçəklik elementinə ekvivalent olaraq yaranan intellekt obraz və kodlarının iş prinsipini, mexanizmini müəyyənləşdirməkdir. Növbəti mərhələdə isə məqsədimiz bəzən bu tip psixoloji iş və fəaliyyətin vasitəsi¹, bəzən məhsulu², bəzən də həmin iş və fəaliyyətin həm məhsulu, həm də vasitəsi³ hesab olunan söz, nitq və dilin ümumi dərk etmə və ya təfəkkür prosesindəki rolunu və yerini müəyyənləşdirmək olacaqdır.

§ 2.4. *Dərk etmənin faza və aktları*

Öz-özlüyündə tam, bütöv bir axın, fəaliyyət⁴ və ya proses mahiyyəti daşıyan, təfəkkür əməliyyatlarını, onun ayrılmaz tərkib hissəsi olan dərk etmənin forma və mahiyyətini ən sadə şəkildə şərh etmək, onun oxucular tərəfindən qavranılmasını asanlaşdırmaq məqsədi ilə biz təfəkkür və dərk etməni ayrı-ayrılıqda götürülmüş bu və ya digər gerçəklik elementləri haqqında məlumatların qəbulu, mənimlənməsi, qavranılması, onlarla apellyasiya kimi təqdim etməyi və hər bir aktı da sıra ardıcılığı ilə cərəyan edən dörd müxtəlif faza şəkildə nəzərdən keçirməyi daha məqsədəuyğun hesab edirik.

§2.4.1. Birinci faza. Belə fərz edək ki, biz Qubada bir dağda gəzinti zamanı gördüyümüz gözəl təbiət mənzərəsinə doya-doya baxır, bu gözəlliyin hər cizgisindən, hər çalarından həzz alır, onun seyrinə dalırıq. Mənzərəni seyr edə-edə həyatımızda ilk dəfə eşitdiyimiz çox gözəl, həzin musiqi parçası, tütəkdə çalınan bir çoban bayatısı dinləyir və eyni zamanda dadlı, ətirli giləmeyvələr də yeyirik.

Bu zaman biz təbiət mənzərəsi, tütək səsi, giləmeyvə və onun qoxusu, dadı, yumşaq gövdəsi kimi gerçəklik elementləri ilə vizual,

¹ Выготский Л.С. Психология, изд. Апрель Пресс, “Эксмо-пресс”, Москва, 2000, с. 197.

² Леонтьев А.А. Эвристический принцип в восприятии, порождении и усвоении речи // Вопр. Психологии. 1974, № 5.

³ Тарасов Е.Ф. Тенденции развития психолингвистики. Москва «Наука», 1987, с. 97.

⁴ Гумбольдт В. Избранные труды по языкознанию, М., 1984, с. 61.

vokal, friktual, tastual, attaral təmasda oluruq.

Kompüterdən fərqli olaraq insan beyni heç bir “qeyd et” komandasına ehtiyac duymadan mənzərəni, tütək səsinə, meyvənin dadını, qoxusunu, yumşaqlığını müstəqil gerçəklik elementləri kimi “qəbul və qeyd edir”. Təbii ki, bu “qəbuletmə” maddi şəkildə baş vermir, yəni əzəmətli dağlar, meşələr, tütək, meyvə beynimizə daxil olmur. Sadəcə beynimizdə gördüyümüz mənzərəyə, eşitdiyimiz musiqi səsinə, meyvənin dadına, qoxusuna, yumşaqlığına ekvivalent olan, yəni bu gerçəklik elementlərini və onların müxtəlif cəhətlərini əks etdirən məlumatlara uyğun intellekt obrazları yaranır. Beləliklə, dərkətmə prosesinin birinci fazası – *məlumatın qəbulu və intellekt obrazına çevrilməsi fazası* başa çatır.

§2.4.1.1. İlk baxışdan çox sadə görünən bu psixoloji prosesi bir qədər araşdırmağa, yəni məlumatın intellekt obrazına çevrilməsi, daha doğrusu, intellekt obrazının yaranması zamanı beyin aparatının sensomotor şəkildə həyata keçirdiyi işlərin və ya kodlaşdırmaların sıra ardıcılığını, cərəyan sxemini bərpa, daha doğrusu, təxmin etməyə çalışaq. Çünki A.Leontyevin də qeyd etdiyi kimi, “nitqi reallaşdıran bütün proses və mexanizmlərin tam modelini vermək elmin müasir səviyyəsində hələ mümkün deyil. Biz psixolinqvisitik mövqedə dayanmaqdayıq və bizi nitq prosesinin fizioloji detalları deyil, əslində, onların prinsipial quruluşu... maraqlandırır”¹.

Qeyd edək ki, “Nitq fəaliyyəti nəzəriyyəsi” tərəfdarları, eləcə də dərkətmə və təfəkkür vahidinin “söz” olduğunu iddia edənlər, eləcə də bu vahidlə bağlı “işə çevrilmiş söz” meyarından çıxış edənlər dərkətmə və təfəkkür proseslərində ara kodlaşdırmaların və ya aralıq proseslərin mövcudluğunu bütünlüklə inkar edirlər. Bunun bir sıra köklü səbəbləri var və başlıcaları aşağıdakılardır.

Çünki, əks halda, bir qədər obrazlı tərzdə ifadə etsək, bir beşillikdə iki-üç beşillik yerinə yetirməyə alışmış sovet psixoloq-fizioloqlarının və dilçilik problemləri ilə məşğul olan psixoloq-analitiklərinin

¹ Леонтьев А.А. Психолингвистические единицы и порождение речевого высказывания. Москва, Наука, 1969, с. 38.

fəxrlə “kifayət qədər inkişaf etmiş nəzəriyyənin əsas müddələrinin qısa vaxt ərzində və bir tədqiqatçı tərəfindən işlənilib hazırlanmasına elm tarixində az təsadüf olunur; bunun bariz nümunəsinə sovet psixologiyası tarixində rast gəlirik ki, NFN (Nitq fəaliyyəti nəzəriyyəsi) onun ayrılmaz tərkib hissəsidir”¹ demək imkanı olmazdı.

Psixoloji fəaliyyət nəzəriyyəsinin əsaslarını psixologiya elminə L.Vıqotski “nitqəqədərki təfəkkür və təfəkkürəqədərki nitq mövcud olmuşdur”² şərti ilə birlikdə “işə çevrilmiş söz”³ şəklində gətirmişdir. Amma A.N.Leontyev və A.R.Luriya tərəfindən bu əsaslar təhrif olunmuşdur. Həkim-psixoloqların dili ilə desək, vahid bir bütöv şəkildə L.Vıqotski tərəfindən irəli sürülən elmi fikrin “nitqəqədərki təfəkkür və təfəkkürəqədərki nitq” qisimləri “amputasiya olunduqdan” sonra ona stimulyasiya və qeyri-real obyekt xüsusiyyətləri “protez edilmiş”, beləcə, ilkin əsasların deformasiyalı şəkildə “inkişafi”, nəticəsində “Nitq fəaliyyəti nəzəriyyəsi” yaradılmışdır.

Təbii ki, dərkətmə və təfəkkür proseslərində ara kodlaşdırmaların və ya aralıq proseslərin mövcudluğunu qəbul və ya etiraf etmək, yanlış bazis üzərində qurulmuş bu nəzəriyyənin domino daşlarından düzəldilmiş bir fiqur kimi uçulub dağılmasına səbəb olardı. Belə ki, bu halda sözün, nitqin və ya dilin özünün reallıqla təfəkkür arasındakı vasitə rolu üzə çıxardı və onu da etiraf etmək lazım gələrdi ki, söz, nitq və ya dil reallıqla təfəkkür arasındakı aralıq vasitə və ya proseslərin yalnız biri, reallıqdan təfəkkürə doğru yüksələn növbəti pilləsidir.

§2.4.1.2. Psixoloji fəaliyyət nəzəriyyəsinin ilkin əsaslarını psixologiya elminə gətirməklə böyük xidmətlər göstərən L.Vıqotski sözün və onun mənasının təfəkkür aktındakı funksional rolundan danışarkən qeyd edir ki, “təfəkkür fəaliyyətinin fikirdən sözə doğru hərəkətinin özü inkişafdır. Fikir sözlə ifadə olunmur, o sözdə tamamlanır”⁴. Bununla da, o, “Nitq fəaliyyəti nəzəriyyəsi” tərəfdarlarını dibsiz

¹ Тарасов Е.Ф. Тенденции развития психолингвистики. Москва «Наука», 1987, с. 95.

² Выготский Л.С. Психология, Апрель Пресс, “Эксмо-пресс”, Москва, 2000, с. 463.

³ Yenə orada. s. 471, 891.

⁴ Yenə orada. s. 469.

uçuruma aparan yanlış bir yolun ilkin başlanğıcını qoyur.

Əleyhinə söylənmiş fikirlərdə belə öz fikirlərinin təsdiqini tapmağı bacaran A.Leontyev L.Vıqotskinin işarə ilə bağlı yalnız bir fikrinin, kommunaktivlik fikrinin dil işarələri üçün məqbul olduğunu göstərir. A.Leontyev özü isə dil işarələrini stimül-vasitə adlandırır və göstərir ki, “stimül-vasitə və ya işarə real əşya obyektı olmamalıdır. Çünki nəticə etibarı ilə real obyekt də stimül-vasitə kimi çıxış etdikdə o, obyektin psixoloji ekvivalentini əks etdirir. Yəni fəaliyyət prosesində obyekt və əşyanın bütün xüsusiyyətlərini deyil, yalnız bu fəaliyyətə uyğun ayrı-ayrı cəhətlərini əks etdirir”¹.

A.Leontyevin həm L.Vıqotski və istinad etdiyi digər tədqiqatçıların fikirlərinə münasibətdə, həm də “Nitq fəaliyyəti nəzəriyyəsi”ni qurarkən məharətlə istifadə etdiyi bu yarımgerçək müddəalarını layiqincə dəyərləndirə bilmək üçün onun təkcə bu son fikrini diqqətlə analiz etmək kifayətdir.

Əvvəla, A.Leontyev “*real obyekt də stimül-vasitə kimi çıxış etdikdə, o, obyektin psixoloji ekvivalentini əks etdirir*” deyərək hansı “*psixoloji ekvivalenti*” nəzərdə tutduğunu, bu psixoloji ekvivalentin söz və ya nitq olmasının mümkün olub-olmadığını nəzərdən keçirək. Təbii, bu psixoloji ekvivalent söz ola bilməz. Psixoloji ekvivalent, bizim terminlərimizdən istifadə etsək, intellekt obrazı kimi başa düşülməlidir. Çünki fəaliyyət prosesində “*obyekt və əşyanın bütün xüsusiyyətlərini deyil, yalnız bu fəaliyyətə uyğun ayrı-ayrı cəhətlərini əks etdirmək*” qabiliyyəti məhz intellekt obrazına məxsusdur. “Söz” və ya “sözə çevrilmiş iş”in belə bir qabiliyyəti və ya imkanı yoxdur. Məsələn, sadəcə “ay” dedikdə gecələr göydə parlayan səma cisminin ümumi obrazından başqa bir şey xatırlamırıq. Əgər danışğın obyektı ayın üzərindəki ləkələdirsə, mütləq şəkildə nitqimizdə ən azı “ay” və “ləkə” sözlərini, danışğın obyektı təqvim ayının əvvəlində, ortasında və ya sonunda ay planetinin müxtəlif forma və görüntülərə malik olmasıdır, o halda, mütləq şəkildə nitqimizdə ən azı “ay” və “görünüş” sözlərini müxtəlif semantik və qrammatik əlaqələrlə yan-yana

işlətməliyik. Ayrılıqda götürülmüş “ay” sözü müvafiq planetin bütün xüsusiyyətlərini canlandırmaq və ya əks etdirmək iqtidarında deyil. Belə bir xüsusiyyət yalnız intellekt obrazlarının birləşməsindən yaranan intellekt kodunda vardır.

İkinci bir tərəfdən, “*stimül-vasitə və ya işarə real əşya obyektı olmamalıdır*”sa və müstəqil gerçəklik elementi kimi kommunikator tərəfindən dərk olunmursa, o halda ayrı-ayrı söz formaları arasından düzgün olanın necə seçilməsi, məsələn, “ata” sözünün “aat”, “taa”, “aata”, “ataa” və ya “atta” şəklində deyil, məhz “ata” şəklində deyilməli və ya yazılmalı olduğunu necə müəyyən etdiyimiz bir müəmmədir.

“Nitq fəaliyyəti nəzəriyyəsi” tərəfdarlarının bütün iddialarına baxmayaraq, qeyd etmək lazımdır ki, *obyektiv aləmdə mövcud olan bütün əşya, varlıq və hadisələr qədər hər bir söz də müstəqil gerçəklik elementidir və bütün digər gerçəklik elementləri kimi onlar da intellekt obrazlarına transformasiya olunaraq dərk edilirlər*.

Bu qənaət “Nitq fəaliyyəti nəzəriyyəsi”nin yanlış bazis üzərində qurulduğunu və yanlış bünövrə üzərində qurulan hər bir nəzəriyyə kimi, nəticə etibarı ilə onun da uğursuzluğa məhkum olduğunu söyləmək üçün kifayətdir.

§2.4.1.3. Bu mövqedən yanaşdıqda informasiyanı kompüterin yaddaşına daxil edərək müşahidə olunan ara kodlaşdırma və ya aralıq proseslərin mövcudluğunu insani dərk etmə və təfəkkür prosesində axtaran N.Xomskini belə bir bənzətmə və ya analogiyaya görə “Nitq fəaliyyəti nəzəriyyəsi” tərəfdarlarının nə üçün ağır tənqidlərə məruz qoyduğunun əsl səbəbi də aydın olur.

Belə ki, “Nitq fəaliyyəti nəzəriyyəsi” tərəfdarları insani dərk etmə və təfəkkür proseslərində ara kod və ya aralıq proseslərin mövcudluğunu heç bir halda qəbul edə bilməzdilər. Əks halda, onlar dərk etmə və təfəkkür proseslərini söz və ya nitq əsasında şərh edə və psixoloji fəaliyyət nəzəriyyəsinin dilə tətbiqini də, təbii ki, heç bir vəchlə “Nitq fəaliyyəti nəzəriyyəsi” adlandırma bilməzdilər. Çünki, əslində, psixoloji proses və ya fəaliyyət söz, nitq vasitəsilə deyil,

¹ Леонтьев А.А. Слово в речевой деятельности. Москва, «Наука», 1965, с. 22-26.

intellekt obrazı ilə baş verdiyinə görə məlum nəzəriyyəyə “Nitq fəaliyyəti nəzəriyyəsi” yox, “İntellekt obrazı nəzəriyyəsi” və ya başqa bir ad vermək lazım gələrdi.

Artıq qeyd edildiyi kimi, mahiyyət etibarı ilə gerçəklik elementi kimi dərk olunan bütün dil struktur vahidləri və onlardan biri olan söz dərk etmə vahidi yox, dərk olunan vahiddir. Başqa sözlə desək, “söz” real obyektin dil güzgüsündəki əksi, şərti işarəsi olsa da, istənilən halda dərk etmə baxımından müstəqil intellekt obrazının köməyi ilə dərk olunan gerçəklik elementidir.

Bu qısa şərhərdən də görüldüyü kimi, söz, nitq və hətta dilin özü belə varlığını “Nitq fəaliyyəti nəzəriyyəsi” tərəfdarlarının israrla inkar etdiyi aralıq proses və ya ara kodları¹, irəlidə də görəyimiz kimi, kod funksiyalı transformativ vasitələrdir.

Burada bilərəkdən şərhlərimizin qavranılması və başa düşülməsi daha asan olsun deyə yalnız vizual, vokal, friktual, tastual, attaral təmasda olduğumuz, yəni birbaşa hiss orqanlarımız vasitəsilə varlığını qəbul etdiyimiz real obyekt, əşya və hadisələrin intellekt obrazlarının yaranması haqqında danışdıq. Başvermə prinsipi, üsul və qaydaları daha mürəkkəb olan sinktual dərk etmə, onun mərhələ, akt və fazaları, belə dərk etmə nəticəsində yaranan intellekt obrazları haqqında isə daha sonra danışacağıq.

Tədqiqatın bu mərhələsi üçün heç bir prinsipial əhəmiyyət daşımasa belə, sadəcə “Nitq fəaliyyəti nəzəriyyəsi” tərəfdarlarının yanlış yolda olduğunu bir daha sübut edən əyani bir fakt kimi onu da qeyd etmək ki, dağ gəzintisi ilə bağlı dərk edilən, meşə, ağaclar, musiqi, giləmeyvə, quşlar, bəcəklər və s. ilə bağlı dərk etmənin bu fazasında bizim söz, nitq və ya dilə ehtiyacımız olmadı.

Doğrudur, bəzən dərk olunan mənzərə, musiqi və ya meyvə ilə bağlı nə isə deyir və ya düşünürük, məsələn, “nə gözəl mənzərədir, musiqidir, meyvədir..., filan şeyi xatırladır” və s. Amma bu deyilən və ya düşünülənlərin həmin gerçəklik elementlərinin intellekt obrazlarına transformasiyası və qəbul edilməsi ilə heç bir əlaqəsi

yoxdur. O sözlər olsa da, olmasa da dərk etmə aktının birinci fazası olan informasiyanın qəbulu prosesi öz axarı ilə gedəcəkdir¹.

§2.4.2. İkinci faza. Biz dağ gəzintisi zamanı gördüyümüz ecazkar mənzərəni, bənzərsiz musiqini və bu cənnət bağında yediyimiz dadlı, ətirli, yumşaq giləmeyvələri yadımızda saxlayır, bəlkə də ömrümüzün sonuna qədər unutmuruq.

Dərk etmə prosesinin ikinci fazası hesab olunan və yadda saxlama fazası adlanan bu mərhələdə beynimizdə haqqında danışılan dağ gəzintisi ilə bağlı minlərlə intellekt obrazı yaranır, öz aralarında birləşərək vahid bir intellekt kodları silsiləsinə çevrilir və baş beynimizin müəyyən hissəsində mühafizə olunur.

Beləliklə, dərk etmənin ikinci fazası və ya birinci yarımağa başa çatır.

§2.4.2.1. Dərk etmənin ilk baxışdan çox sadə görünən ikinci fazasında və bütövlükdə birinci yarımağında beynimizdə hansı psixoloji proseslərin baş verdiyini bir qədər təfərrüatlı şəkildə aydınlaşdırmağa çalışacağıq.

Yuxarıda gerçəklik elementi və intellekt obrazları haqqında danışarkən qeyd etmişdik ki, dərk etmə baxımından insanın istənilən formada təmasda olduğu bütün ətraf aləm yalnız gerçəklik elementlərindən ibarətdir. Real və ya irreal olmasından asılı olmayaraq, ətraf aləmin bütün vahid və elementləri, eləcə də bu vahid və elementlərə aid olan real və irreal əlamət və keyfiyyətlərin, bu vahid və elementlərə aid olub həqiqətən baş verən və ya baş verdiyi güman, təsəvvür, ehtimal edilən hərəkətlərin hər biri müstəqil gerçəklik elementləridir. Bütün bu gerçəklik elementləri insanın beyin aparatı tərəfindən eyni qayda ilə, yəni intellekt obrazlarına çevrilərək qəbul edilir.

Məsələn, Qubada dağ gəzintisi zamanı təmasda olduğumuz meyvə ilə bağlı beynimizdə yaranan intellekt obrazlarını fikrən xatırlamağa çalışaq.

a. Vizual təmasın nəticələri (görünüşü ilə bağlı): ümumi görü-

¹ Əsgərov M.B. Gerçəklik elementinin intellekt obrazları // Tədqiqatlar, Bakı, 2003, N 4, s. 40.

¹ Əslində, bu deyilənlər “Nitq fəaliyyəti nəzəriyyəsi” tərəfdarlarının, eləcə də dərk etmə və təfəkkür vahidinin “söz” olduğunu iddia edənlərin mövqeyinə vurulan sarsıdıcı zərbədir.

nüşü deformasiyalı kürə şəklindədir, ümumi rəngi tünd qırmızıdır, gövdə kiçik kürəciklərin birləşməsindən yaranıb, hər kiçik kürənin üstündə tünd rəngli xırda nöqtələr, nöqtələrin ortasında tikanvari nazik tükcüklər var, şirəsi əldə qırmızı ləkələr yaradır, adi su ilə yuduqda bu ləkələr, demək olar ki, yox olur;

b. Friktual təmasın nəticələri (toxunma ilə bağlı): ümumi gövdəsi yumşaqdır, diş altında əzildikdə içindən maye çıxır, kiçik kürəciklərin içində diş altında xırçıldayan xırda toxumcuqlar var; tikanvari nazik tükcükləri dodaq və dili yüngülcə dalayır, şirəsi əldə və dodaqlarda zəif yapışqanlıq yaradır, adi su ilə yuduqda yapışqanlıq yox olur;

c. Tastual təmasın nəticələri (dadbilmə ilə bağlı): ümumi dadı şirindir, çox çeynədikdə müəyyən turşluq, diş altında əzilən xırda toxumcuqlarında zəif yağ dadı hiss olunur;

d. Attaral təmasın nəticələri (qoxubilmə ilə bağlı): spesifik qalıcı (təxminən 1 saat) qoxusu var, adi su ilə yuduqda bu qoxu yox olmur və s.

Göründüyü kimi, burada vizual, friktual, tastual, attaral təmas nəticəsində yaranan intellekt obrazlarının yalnız sözlə ifadəsi mümkün olan bir qismi sadalanmışdır. Burada təmasda olduğumuz meyvənin dağ moruğu olduğunu başa düşdünüz və yəqinliklə deyə bilərsiniz ki, bu meyvə ilə bağlı yaranan intellekt obrazları yalnız bu sadalananlardan ibarət deyil. Təbii ki, həmin meyvə ilə bağlı yaranan daha bir sıra xüsusiyyəti yuxarıdakı sıralara əlavə edə bilərsiniz.

Bir cəhətə də diqqət yetirmək lazımdır ki, həmin meyvə ilə bağlı sözlə ifadə olunmuş xüsusiyyətlər bu xüsusiyyətlərin real intellekt obrazları ilə müqayisədə daha zəif və solğundur. Yəni birbaşa vizual, friktual, tastual, attaral təmas nəticəsində yaranan intellekt obrazları daha canlı və gerçəyə daha yaxındır.

§2.4.2.2. Yaz yağışından sonra səmanı bəzəyən göy qurşağını hamımız görmüşük və onu da bilirik ki, istənilən dildə mövcud olan 7 və ya 12 rəng adı onun təsviri üçün kifayət edə bilməz. Yəni həmin rəng adlarının istənilən ardıcılıqla və ən böyük sənətkarlıqla sıralan-

ması belə, heç bir halda göy qurşağındakı əsrarəngiz gözəlliyin real təsvirinə kifayət edə bilməz. Təbii ki, göy qurşağının yaddaşımıza həkk olunmuş obrazının təsviri üçün də bu sözlər kifayət deyil.

Göy qurşağının rəng keçidlərindəki bütün çalarları sözlə ifadə edə biləcək bir dil və ya nitq mövcud deyil. Təbiətdə göy qurşağını bircə dəfə də olsun görənlər və daltonik olmayan hər bir insan həmin rəng keçidlərini sözlə ifadə edə bilməsə də, yadına salıb gözləri önündə canlandırma, xatırlaya bilər. Bu deyilənlər onu sübut edir ki, gerçəklik elementini insan beynində əks etdirən “Nitq fəaliyyəti nəzəriyyəsi” tərəfdarlarının iddia etdiyi kimi söz və ya nitq yox, intellekt obrazıdır. Əksətdirmə imkanları baxımından intellekt obrazı sözdən daha tutumlu və dəqiqdir.

Söz və onun əks etdirmək, təsvir etmək imkanları ilə bağlı professor K.Abdullayev yazır: “Söz, əslində, real həyatda gedən prosesin ümumiləşdirilmiş adıdır... Həyat zəngindir, əlbəttə ki, söz o zənginliyi əks etdirə bilməz. Həyat sonsuzluq qədərincə rəngarəngdir, söz isə sonsuz deyil... Həyat rəngli televizordur, söz isə ağ-qara. Həyat mütləqdir, söz təhrif edir...”¹.

Söz də təsvir etmək və ya əks etdirmək qabiliyyətinə malikdir. Amma göy qurşağı nümunəsində də gördüyümüz kimi, əvvəla, tutum və dəqiqlik baxımından söz intellekt obrazı ilə müqayisə oluna bilməz. İkinci tərəfdən, *söz birbaşa gerçəklik elementinin özüni deyil, onun intellekt obrazı şəklində dərk olunmuş xüsusiyyətlərini təsvir və əks etdirən yardımçı vasitədir* və bu haqda irəlidə daha təfərrüatlı şəkildə danışacağıq.

§2.4.2.3. Təmasda olduğumuz bütün gerçəklik elementləri ilə bağlı, eləcə də yuxarıda haqqında danışılan dağ gəzintisi ilə bağlı beynimizdə minlərlə intellekt obrazı yaranır. Yəni bütöv təbiət mənzərəsi dağlar, ağaclar, səma, bulaq, quşlar və s., eşitdiyimiz çoxsaylı musiqi notları, davam edən və kəsilən səs axarı və s. bu kimi vahidlərdən ibarətdir. Dərketmə prosesinin birinci fazasında beynimizdə o vahidlərin hər birinə ekvivalent olan ayrı-ayrı intellekt obraz-

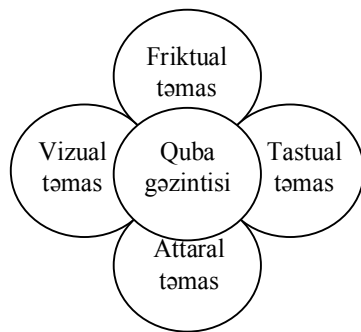
¹ Abdullayev K. Dilçiliyə səyahət. Dilçi olmayanlar üçün dilçilik. Bakı, 2010, s. 136-137.

ları yaranır. İkinci fazada bu obrazlar beyin aparatının yardımı ilə intellekt kodu və ya kodları silsiləsi şəklində birləşərək yaddaşımıza həkk olunur.

Nəzərə alaq ki, konkret bir gerçəklik elementinə ekvivalent olan intellekt obrazından fərqli olaraq, intellekt kodu silsiləsi yönü və məqsədi baxımından şəhərdəki çoxmənzilli binalardan ibarət mürəkkəb sistemi və ya həmin sistemlərin birləşməsindən əmələ gələn meqapolis sxemini xatırladır. Belə ki, çoxmənzilli bina, bir tərəfdən müxtəlif dil, din, irq, peşə və sənət sahiblərinin yaşadığı binalardan biri kimi, digər tərəfdən də, konkret qrupların (məsələn, rusların, xristianların və ya hərbi qulluqçuların) yaşadığı çoxsaylı binalardan biri kimi meqapolisdəki çoxmənzilli binalar sistemində nəzərdən keçirilə bilər. Yəni hər bir intellekt kodu silsiləsinə bir tərəfdən konkret bir hadisə ilə bağlı (məsələn, Qubada dağ gəzintisi), eləcə də həmin koda daxil olan ayrı-ayrı elementlərlə bağlı (məsələn, dağ gəzintisi, mənzərə, musiqi, dad, qoxu və s.) müraciət oluna bilər.

Başqa sözlə desək, kodların yaranması və onlara istinad məsələsində fərdilik və ortaq cəhətlilik prinsipləri nəzərə alınmalıdır. Yəni konkret olaraq haqqında danışılan dağ gəzintisi ilə bağlı yaranan kod bir tərəfdən müstəqil “Quba gəzintisi” kodu kimi formalaşır. Digər tərəfdən isə həmin kodun bir qismi digər “*Vizual təmas* kodları” ilə, bir qismi digər “*Friktual təmas* kodları” ilə, bir qismi digər “*Tastual təmas* kodları” ilə, bir qismi digər “*Attaral təmas* kodları” ilə birləşərək ən böyük meqapolis sxemlərindən daha mürəkkəb sistemlər yaradır.

“Quba gəzintisi” kodlar silsiləsinin qeyd edilən digər dörd intellekt kodu ilə birləşməsindən yaranan sisteminin sadələşdirilmiş sxemini Eyler dairələrinin köməyi ilə belə təsvir etmək mümkündür.

Kod birləşmələrinin əmələ gətirdiyi sistemin mürəkkəbliyini tam olaraq təsəvvür edə bilmək üçün bir faktı da nəzərə alaq ki, intellekt kodları heç də bu sxemdə göstəriləndiyi kimi stabil dairə formasına malik deyil və onların əmələ gətirdiyi sistem mütləq həmin dairələrin kəsişməsi formasında təzahür etmir.

Böyük ehtimalla intellekt kodlarının əmələ gətirdiyi birləşmələr sisteminin real mənzərəsini təsəvvür edə bilmək üçün ilk növbədə fəza müstəvisindən və təbii ki, mürəkkəb xarici görünüşə malik fəza fiqurlarından qarışıq şəkildə istifadə etmək daha doğru olardı. Çünki intellekt kodlarının birləşməsindən yaranan sistem, ən mürəkkəb sistem anlayışı ilə bağlı bizim təxəyyül gücümüzün təsəvvür edə biləcəyi ən çoxşaxəli və qarışıq sxemlərdən dəfələrlə mürəkkəbdir.

Yenə də analogiya prinsipindən istifadə edərək belə deyə bilərik ki, intellekt obrazları və kodlarının birləşməsi nəticəsində insan beynində yaranan dərkətmə və təfəkkür sistemi bütün serverləri, saytları və protokolları nəzərə alınmaqla vahid dünya internet sistemində bənzəyir. Amma bu sistem dünya internet sistemindən də dəfələrlə mürəkkəb və zəngindir, istifadə imkanları baxımından isə, ondan dəfələrlə effektiv, sürətli və asan idarə olunandır.

§2.4.2.4. Dərəkətmə aktının ikinci fazasının və ya birinci yarımaktının analizinin nəticələrinə əsaslanaraq belə deyə bilərik ki, insanın beyin aparatı tərəfindən təmasda olduğu bütün gerçəklik elementlərinə ekvivalent olan intellekt obrazları yaradılır və yadda saxlama məhz intellekt obrazları vasitəsilə həyata keçirilir.

Qeyd edək ki, haqqında danışılan gerçəklik elementləri ilə bağlı yaranan intellekt obrazlarının yadda saxlanması fazasında da dilə heç bir ehtiyac duyulmur. Əks halda, söz qarşılığı olmayan gerçəklik elementlərinin dərk olunaraq yadda saxlanması mümkün olmazdı.

Doğrudan da, əgər dərkətmə və təfəkkür vahidi “Nitq fəaliyyəti nəzəriyyəsi” tərəfdarlarının iddia etdiyi kimi söz və ya nitq olsaydı, o halda necə adlandırıldığı məlum olmayan əşya, varlıq və hadisələri dərk edə bilməzdik, gözümlə gördüyümüz, əlimizlə toxunduğu-

muz, gözlərimizi yumarkən belə, dəqiq obrazını bütün təfərrüatları ilə xatırladığımız, amma adını bilmədiyimiz əşya və varlıqları dərk etdiyimizi inkar etməli olardıq. Bu da nə normal məntiqə, nə də elmə sığan bir məsələ deyil.

§2.4.3. Üçüncü faza. Haqqında danışılan gəzintidən sonra illər keçir. Bir dəfə təsadüfən duyduğumuz bir çiçək qoxusu, melodiya, dad, yaxud gördüyümüz başqa bir mənzərə həmin o “Quba gəzintisi” zamanı eşitdiyimiz musiqini, yediyimiz meyvəni və ya bütövlükdə həmin dağ gəzintisi ilə bağlı bütün təfərrüatları bizə xatırladır və beləliklə, dərk etmə və təfəkkür prosesinin xatırlama və ya yadasalma adlanan üçüncü fazası reallaşmış olur. Bu fazada baş verən psixoloji prosesləri bir qədər aydınlaşdırmağa çalışaq.

Əvvəlki yarımdan şərhində insan beynində yaranan dərk etmə və təfəkkür sisteminin dünya internet sisteminə bənzədiyini qeyd etmişdik. Eyni fikri inkişaf etdirərək deyə bilərik ki, yaddaşımızdakı hər hansı məlumatın tapılması və ondan istifadə, bir növ “Google” xidmətindən istifadə yolu ilə internet sisteminə olan müvafiq məlumatın axtarılıb tapılmasına və ondan istifadəyə bənzəyir.

Fərq yalnız ondadır ki, internetdə olan lazımı məlumatı tapmaq üçün “Google” xidmətinə daxil olmaq, axtarılan məlumatla bağlı “açar kod”u daxil etmək və “axtar” komandası verməklə proqramı işə salmaq lazımdır. Digər proseslər proqram dəstəyi ilə avtomatik şəkildə həyata keçir və daxil edilmiş “açar kod”a uyğun olan bütün məlumatlar müstəqil sayt, qovluq və ya sənəd şəklində bufer yaddaşa gətirilir. İstifadəçi bu məlumatlardan məqsədinə daha uyğun olanını seçir, “aç” komandasını verib həmin məlumatı operativ yaddaşda tam şəkildə açır və ondan istifadə edir.

Dərk etmə prosesinin üçüncü fazasında nəzərdə tutulmuş və ya gözlənilməz bir “komanda”(məsələn, bir çiçək qoxusu, musiqi və s.) ilə baş beynimizdə mühafizə olunan milyonlarla intellekt kodları arasından haqqında danışılan dağ gəzintisi ilə bağlı kod, sanki avtomatik olaraq seçilir (digər kodlarla birlikdə və ya ayrılıqda) və aktiv yaddaşa gətirilir.

Qeyd edək ki, haqqında danışılan gerçəklik elementləri ilə bağlı yaranan intellekt obrazlarının xatırlanması fazasında da dilə heç bir ehtiyac duymuruq.

§2.4.4. Dördüncü faza. Haqqında danışılan dağ gəzintisi gözlərimiz önündə canlanır. Ən xırda təfərrüatlarına qədər o ecazkar gözəlliyi, o şahənə musiqini, dadını, ətrini və yumşaqlığını hələ də damağımızda hiss etdiyimiz o cənnət meyvəsini yada salırıq.

Dərk etmə prosesinin dördüncü fazası hesab olunan və intellekt kodunun gerçəklik elementinə ekvivalent olan intellekt obrazları şəklində açılması fazası adlanan bu mərhələdə aktiv yaddaşa gətirilmiş intellekt kodu bütün tərkib hissələri ilə, yəni onu təşkil edən obrazlarla aktiv yaddaşda bərpa olunur, başqa sözlə desək, “gözlərimiz önündə canlanır”.

Haqqında danışılan dağ gəzintisi ilə bağlı intellekt kodlarının gerçəklik elementinə ekvivalent olan obrazlara çevrilməsi prosesində də dilə ehtiyac duymuruq.

§2.4.5. Biz vahid dərk etmə prosesini ayrı-ayrı aktlar və hər bir aktın özünü də 4 ayrı faza kimi təqdim etsək də, nəzərə almaq lazımdır ki, onlar tamın hissələridir və çox vaxt sıx ardıcılıqla cərəyan edir. Bu zaman fazalar arasında sərhədləri müəyyənləşdirmək çətin olur. Bütün proses bir tam, bir bütöv kimi görünür.

Bəzən birinci və ikinci yarımlar arasında illərlə fasilə olsa belə, əksər halda, birinci (qəbul) və ikinci (yadda saxlama), eləcə də üçüncü (xatırlama) və dördüncü (tətbiq) fazalar sıx ardıcılıqla cərəyan edir və onlar arasında olan keçidləri müəyyənləşdirmək çox çətin olur. Sanki ilk iki və son iki fazalar öz aralarında birləşir. Yəni gerçəklik elementinin beyin aparatı tərəfindən intellekt obrazlarına çevrilərək qəbul edilməsi (mənimləmə, qavrama prosesi) və qəbul olunmuş məlumatın intellekt kodları şəklində toplanıb informasiya bazasında (baş beyində) mühafizəsi (yadda saxlama prosesi) bütöv bir yarımdan kimi baş verir. Tələb edilən müvafiq intellekt kodunun aktiv yaddaşa gətirilməsi (xatırlama prosesi) və onun beyin aparatı vasitəsilə gerçəklik elementinə ekvivalent olan intellekt obrazlarına çevrilməsi

(tətbiq prosesi) də digər bütöv bir yarımaq kimi görünür.

Qeyd olunan 4 faza öz məzmun və mahiyyətini itirmədiyi kimi, onların sıra ardıcılığı da pozulmur. Yəni bu fazaların cərəyan ardıcılığı nə qədər sıx da olsa, onlar mütləq şəkildə baş verir və heç bir zaman birinci fazadan üçüncüyə, ikinci fazadan dördüncüyə və ya birinci fazadan dördüncüyə birbaşa keçid mümkün deyildir.

İndiyə qədər dərkətmə ilə bağlı deyilən fikirləri ümumiləşdirərək belə bir nəticəyə gələ bilərik ki, **dərkətmə** - dedikdə, gerçəklik elementi ilə bağlı məlumatın insanın beyin aparatı vasitəsilə intellekt obrazı formasına transformasiya olunaraq qəbul edilməsi, intellekt obrazları şəklində qəbul edilmiş məlumatların intellekt kodlarına çevrilərək baş beyində mühafizəsi, tələb olunduqda lazımi intellekt kodunun axtarılıb tapılması və bu kodun yenidən tam şəkildə və ya qismən müvafiq gerçəklik elementlərinə ekvivalent olan intellekt obrazları formasında və ya sonrakı dərkətmə proseslərinin tələbinə uyğun olaraq digər formalarda modullaşdırılaraq istifadəsini əhatə edən tam bir təfəkkür prosesi nəzərdə tutulur.

§ 2.5. *Sinktual dərkətmə*

Sinktual dərkətmə düşünmə yolu ilə müəyyən edilən gerçəklik elementinin intellekt obrazının yaranması prosesini ehtiva edir (*think* – ingilis sözü olub, Azərbaycan dilində mənası “düşünmək, fikirləşmək”dir).

Bəzən bizə elə gəlir ki, bütün şüurlu həyatımız boyu yalnız düşünmək yolu ilə dərk etmişik və düşünərkən də həmişə dildən istifadə etmişik. Bunun, həqiqətən də, belə olub-olmadığına, yəni əvvəla, düşünərək dərkətmənin digər üsullara nisbətən məhsuldar olub-olmadığına, ikincisi isə, düşünərək dərkətmənin həmişə dil vasitəsilə reallaşmış-reallaşmadığına nəzər salaq. Bu və bunun kimi digər məsələlərə tam təfərrüatı ilə aydınlıq gətirə bilmək üçün, hər şeydən əvvəl, bu məsələlər çərçivəsində sinktual dərkətmənin mahiyyətini, onun üsul və yollarını psixoloji proseslər baxımından araşdırmaq lazımdır.

§2.5.1. Düşünərək dərkətmənin digər üsullara nisbətən daha məhsuldar olub-olmadığını müəyyən etmək üçün yaddaşımıza qısaca bir ekskurs etmək kifayətdir.

Biz nə qədər insan siması xatırlayırıq. O cümlədən uşaqlıq dostları, orta məktəb yoldaşları və müəllimlər, ali məktəb yoldaşları və müəllimlər, iş yoldaşları, dostlar, qohumlar, qonşular, təsadüfi tanışlar, məşhur adamlar, mənfi və müsbət cəhətləri ilə yadda qalan insanlar və s.

Yaddaşımızda nə qədər quş, həşərat, suda və quruda yaşayan heyvan və s. canlı obrazı, o cümlədən xüsusi hadisələrlə bağlı xatırladığımız obrazlar var.

İndi isə evdə, işdə, çöldə gördüyümüz əşyaları, avadanlıqları, cihaz, mexanizm və maşınları, onların hissələrini, funksiyalarını, ölçülərini və s. yadımıza salaq.

Müxtəlif səslər, rənglər, dad və qoxular və s.

Bunlar yaddaşımıza yalnız vizual dərkətmə vasitəsilə daxil olan gerçəklik elementlərinin kiçik bir hissəsidir. Detallarını nəzərə almadan yalnız bunlarla bağlı yaddaşımızda olan obrazların sayı milyonlardır.

Dil vahidi olan səs, hərf, söz, qrammatik və leksik qəlib, birləşmə və cümlə qəlibi.

Məqsədimiz dil vahidlərini say etibarını ilə yaddaşımızdakı digər obrazlarla müqayisə etmək və dil vahidlərinin digər obrazlardan sayca az olduğunu göstərmək deyil. Əksinə, dil struktur vahidlərini ona görə yada saldıq ki, onların ümumi miqdarını da digər obrazların miqdarına əlavə edək. Çünki hər bir hərf, fonetik səs eyni zamanda vizual, vokal dərkətmə vasitəsilə yaddaşa daxil olmuş bir intellekt obrazıdır. Hər bir leksik vahid bir dil elementidir, eyni zamanda öz forması baxımından vizual-verbal dərkətmə vasitəsilə yaddaşa daxil olmuş bir intellekt obrazıdır, digər tərəfdən isə, ifadə etdiyi mənanın köməyi ilə yaddaşa daxil olan daha bir neçə vizual obrazın kodudur. Yəni “masa” sözü (forma etibarını ilə 4 hərfdən ibarət bir söz obrazı yaradır) məna çalarları ilə yazı masası, mətbəx masası, taxta masa,

dəmir masa, alçaq masa, hündür masa və s. kimi çox sayda vizual obrazların, “getmək” sözü atla, piyada, maşınla, sürünərək, qaçaraq getmək və s. kimi bir neçə getmək obrazının kodudur. Yəni hər bir sözün arxasında ən azı həmin sözlərin öz sayı qədər, əksər hallarda isə daha çox sayda gerçəklik elementinə ekvivalent olan müxtəlif obrazlar dayanır.

§2.5.2. Sinktual dərkətmənin digər üsullara nisbətən daha məhsuldar olması haqqında yaranan yanlış təsəvvürün səbəblərindən biri də odur ki, bəzən yazılı (vizual-vokal) və şifahi (vokal) nitqin vasitə kimi istifadə olunması yolu ilə baş verən müxtəlif təfəkkür prosesləri sinktual dərkətmə kimi qəbul edilir.

Biz hər hansı bir ədəbiyyatı oxuyarkən və ya mühazirə dinləyərkən yalnız hazır məlumatı qəbul edirik, kodlaşdırıq və yaddaşımızda mühafizə edirik. Doğrudur, bəzi yazılı və şifahi məlumatların qəbulu zamanı düşünmək lazım gəlir və bu, adətən, yazanla oxuyan və ya danışanla dinləyən arasında səviyyə fərqinin olması, şifahi və yazılı mətn formalaşdırılarkən bu fərqin nəzərə alınmaması nəticəsində əmələ gəlir. Amma istənilən halda, bu təfəkkür proseslərini sinktual dərkətmə hesab etmək olmaz.

Müxtəlif elm sahələrində elə ilk oxunuş və ya ilk tanışlıqdan anlaya bilmədiyimiz bir çox çətin qanun, teorem və düsturlar vardır. Bəzən onları yaddaşımıza həkk edə bilmək üçün saatlarla, günlərlə düşünür, müxtəlif yol və üsullardan istifadə edirik. Bu səbəbdən bizə elə gəlir ki, bu təfəkkür prosesləri məhz sinktual dərkətmədir.

Məsələn, “Elementlərin dövrü sistemi” və “Atomun parçalanması reaksiyası”-ni anlamaq üçün biz xeyli düşünməli oluruq. Amma “Cazibə qanunu”-nu bir dəfə oxuyuruq və uzun düşünməyə ehtiyac duymadan dərhal anlayırıq. Bu səbəbdən bizə elə gəlir ki, “Elementlərin dövrü sistemi”-ni və “Atomun parçalanması reaksiyası”-ni düşünmə yolu ilə (sinktual olaraq), “Cazibə qanunu”-nu isə sadəcə oxumaqla (vizual-vokal şəkildə) dərk edirik. Belə bir qənaətə gəlmək, təbii ki, yanlıştır. Onları anlamaq üçün aylarla düşünmək lazım gəlsə belə, artıq kəşf olunmuş, elm aləminə məlum olan ən çətin qanun-

ların mənimsənilməsi də vizual-vokal dərkətmə üsulu ilə baş verir.

§2.5.3. Sinktual dərkətmə məlumatların sadəcə qəbulu, qruplaşdırılıb yerləşdirilməsi, bölüşdürülməsi və s. deyildir. Sinktual dərkətmənin nəticəsi yalnız novatorluq, səmərəli təklif, elmi yenilik, kəşf və ya ixtira ola bilər. Onun böyüklüyünün, kiçikliyinə, qəbul edilib yadda saxlanılmasının asanlıq və ya çətinliyinin isə mətləbə heç bir dəxli yoxdur.

Qoyulan çoxsaylı eksperimentlərdən alınan nəticələr və statistik hesablamalar belə deməyə əsas verir ki, insanın dərkətmə və təfəkkür proseslərinin 86 faizə qədəri vizual və vokal dərkətmənin, qalan 14 faizdən bir qədər çoxu sinktual, friktual, tastual, attaral və s. dərkətmə növlərinin payına düşür. Qeyd olunan 14 faizdən friktual, tastual, attaral və s. üsullarla dərkətmənin payına düşən miqdarlar çıxılırsa, o halda sinktual dərkətmənin payının nə qədər azaldığını görə bilərik. Sinktual dərkətmənin payı fiziki əməklə məşğul olan insanlarda təxminən 3-5%, zehni əməklə məşğul olanlarda təxminən 4-7%, fenomenal düşünmə qabiliyyətinə, fitri istedadla malik insanlarda isə təxminən 7-10%-ə qədərdir. Sonuncularda dərkətmə növlərinin pay nisbəti digərlərindən fərqlənir. Onlarda vizual və vokal dərkətmənin payı təxminən 82 faizə qədər, sinktual, friktual, tastual, attaral və s. dərkətmələrin ümumi payı isə təxminən 18 faiz olur.

Anadangəlmə və sonradan qazanılan anomal, həmçinin fenomenal faktorlar dərkətmə növləri ilə bağlı qeyd edilən faiz nisbətlərinə əsaslı şəkildə təsir göstərir. Məsələn, korluq anadangəlmə olduqda, vizual dərkətmə sifirə bərabər hesab olunur. Sonradan yaranan korluq zamanı isə orta insan ömrünün 70 yaşa bərabər götürülməsi şərti ilə vizual dərkətmə imkanının hər 10 yaş üçün 8%-nin itirilmiş olduğu təxmin edilir və $(70-X):10 \times 8$ düsturu ilə hesablanır, yəni 20, 30, 50 yaşında kor olan insanlarda vizual dərkətmə imkanı müvafiq olaraq 40, 32, 16 faiz itirilmiş hesab edilir:

$$(70-20):10 \times 8 = 40$$

$$(70-30):10 \times 8 = 32$$

$$(70-50):10 \times 8 = 16$$

İnsanın bir dərkətmə növündə hər hansı səbəbdən itirilən imkanı başqa bir dərkətmə növündə qismən əvəzlənsə də (məsələn, korlarda vokal, friktual, tastual, attaral dərkətmə aktivləşir), bunu adekvat əvəzlənmə hesab etmək, əlbəttə ki, sadələşmə olardı. Nə qədər acı da olsa, etiraf etmək lazımdır ki, itirilən heç bir dərkətmə imkanının başqa dərkətmə növləri hesabına tam adekvat əvəzlənməsi mümkün deyil. Ən məhsuldar dərkətmə növü olan vizual və vokal dərkətmə imkanlarının itirilməsi, yəni karlıq və korluq ümumi idrak qabiliyyətinin 60%-ə qədər, sinktual dərkətmə imkanının 40-50% azalmasına səbəb olur.

§2.5.4. Vizual və vokal dərkətmə təsviri xarakter daşıyır, yəni obyektiv gerçəklik elementi qəbul olunur, intellekt koduna çevrilir və mühafizə olunur. Əslində, sinktual dərkətmədən başqa bütün digər dərkətmə növləri bu qaydada baş verir və onların qəbul yarımaktı bu iki faza ilə başa çatmış olur. Növbəti iki faza isə mövcud məlumatın verilməsi və ya praktik tətbiqi fazasıdır.

İnsan bu günə qədər bizə məlum olan canlılardan bir cəhəti ilə fərqlənir: o, yaradıcı şəkildə düşünmə və ya başqa sözlə desək, sinktual dərkətmə qabiliyyətinə malikdir. Sinktual dərkətmə bir neçə dərkətmə tipinin sintezindən yaranmış mürəkkəb və çoxtərəfli dərkətmə üsuludur.

Sinktual dərkətmənin “xammalı” artıq məlumat bazasında, yəni baş beyində mövcud olan informasiyalar arasından seçilib götürülür. Birbaşa dərkətmə prosesinin başlanğıc mərhələsində kənardan daxil olan məlumatlar da bu dərkətmənin ilkin materialı rolunu oynaya bilər. Nəzərə almaq lazımdır ki, istənilən halda sinktual dərkətmə ikinci aktın 1-ci fazasında gerçəkləşir. Yəni sinktual dərkətmə üçün lazım olan ilkin məlumat baş beyindən deyil, kənardan götürüldükdə, bu məlumat vizual, vokal və ya hər hansı digər bir dərkətmə üsulu ilə (sinktual dərkətmədən başqa) qəbul yarımaktından (1-ci və 2-ci fazalardan) keçərək baş beyinə daxil olur. Buna sinktual dərkətmənin hazırlıq mərhələsinin birinci yarımaktı da deyə bilərik.

İkinci yarımakt - sinktual dərkətmənin ilkin materialının aktiv

hala və ya aktiv yaddaşa gətirilməsidir. Birinci aktın ikinci yarımaktında sinktual dərkətmənin ilkin materialı baş beyində mühafizə olunan məlumatlar arasından seçilib götürülür (xatırlanır). Baş beyində intellekt kodları şəklində mövcud olan bu məlumat aktiv yaddaşa gətirilməklə eyni anda beyin aparatının köməyi ilə gerçəklik elementinin real obrazlarına, sinktual dərkətmənin icra olunacağı obrazlara çevrilir, yəni bu məlumatlar dərkətmə prosesinin 3-cü və 4-cü fazalarından keçir.

Burada bir məqamı xüsusi qeyd etmək lazımdır. İntellekt kodlarının gerçəklik elementinin obrazına çevrilməsi müxtəlif şəkillərdə baş verə bilər. Yəni birinci fazada hər hansı bir gerçəklik elementi (əşya, varlıq) haqqında məlumatın mətn şəklində olmasına baxmayaraq, dördüncü fazada həmin məlumat haqqındakı intellekt kodu mətnə deyil, gerçəklik elementinin rəsm, sxem, riyazi məlumat və s. kimi obrazlarına çevrilə bilər. Eyni qayda ilə birinci fazada gerçəklik elementinin rəsm, riyazi məlumat, səs formasında olan obrazı dördüncü fazada mətn kimi təqdim oluna bilər. Hətta birinci fazada gerçəklik elementinin riyazi məlumat formasında olan intellekt obrazının dördüncü fazada bir neçə obraz şəklində, məsələn, mətn, şəkil, düstur, diaqram və s. kimi təqdim olunması belə mümkündür ki, bu intellekt obrazının modullaşmasıdır.

İntellekt obrazlarının modullaşmasının prinsiplial əhəmiyyət kəsb edən bəzi cəhətlərini qeyd etməyi lazım bilirik.

§ 2.6. Modullaşma

İntellekt obrazının modullaşması - mövcud intellekt obrazının dərkətmə prosesinin icra olunacağı obrazlara çevrilməsidir. Modullaşmanın iki başlıca növü vardır: *transformativ modullaşma* və *representativ modullaşma*.

Transformativ və representativ modullaşma mahiyyət etibarilə dərkətməyə yaxın proseslərdir və bu səbəbdən bəzən onlar yanlışlıqla dərkətmənin, əksər halda da sinktual dərkətmənin növü, bəzən

də özü hesab edilir. Çox vaxt hər hansı bir riyazi qaydanın, yaxud kimyəvi formulun sözlə ifadəsi, məsələnin şərti əsasında riyazi tənlik qurulması, bədii əsərlərdə təbiət mənzərələrinin verilməsi, bədii əsərlərin motivləri əsasında karikatura, peyzaj, miniatürlərin çəkilməsi kimi beyin fəaliyyətləri eyniləşdirilir və “transformativ modullaşma dərkətmənin bir növüdür” kimi səhv qənaətə gəlinir.

Nəzərə almaq lazımdır ki, bu sadalananlardan riyazi qaydanın və kimyəvi formulun sözlə ifadəsi, məsələnin şərti əsasında riyazi tənlik qurulması modullaşma, bədii əsərlərdə təbiət mənzərələrinin verilməsi, bədii əsərlərin motivləri əsasında karikatura, mənzərə və miniatürlərin çəkilməsi isə sinktual dərkətmənin təzahürləridir.

Bu deyilənlərlə bağlı opponentlərimiz tərəfindən belə iradlar söylənə bilər ki, a) riyazi qaydanın, kimyəvi formulun sözlə ifadəsi və bədii əsərlərdə təbiət mənzərələrinin verilməsi – gözlə görülən gerçəkliyin sözlə ifadəsidir; b) məsələnin şərti əsasında riyazi tənliyin qurulması, bədii əsərlərin motivləri əsasında karikatura, peyzaj, miniatürlərin çəkilməsi isə, sözlə ifadə olunmuş gerçəkliyin başqa növdən olan simvollarla ifadəsidir və bunları bir-birindən fərqləndirmək, ayrı-ayrı şeylər hesab etmək doğru deyil.

Belə düşünən opponentlərimizə bunları demək istərdik:

1) Riyazi qayda və kimyəvi formul sözlə ifadə edilərkən, eləcə də məsələnin şərti əsasında riyazi tənlik qurularkən insan tərəfindən yeni heç bir şey icad olunmur və ya yaradılmır. Sadəcə, baş beyində mövcud olan bir simvolik ifadə forması digər simvolik ifadə forması ilə əvəz edilir. Məsələn, $(a+b)^2 = a^2 + b^2 + 2ab$ şəklində olan riyazi düsturun sözlə ifadəsində deyilir:

“İki hədd cəminin kvadratı bərabərdir – birinci həddin kvadratı, üstəgəl ikinci həddin kvadratı, üstəgəl birinci həddin ikinci həddə hasilinin iki misli”.

Göründüyü kimi, burada söhbət yalnız əvəzlənmədən gedir. İstər bu düstur, istərsə də onun sözlə ifadə şəkli orta məktəbdə oxuduğumuz illərdən bəri əzbər şəkildə yaddaşımıza həkk olunmuşdur. İstənilən insan tərəfindən onlardan hər hansı birinin təhrifə yol veril-

mədən düzgün şəkildə söylənməsi mahiyyət etibarını ilə heç nəyi dəyişmir və eyni intellekt obrazını əks etdirir.

2) Bədii əsərlərdə təbiət mənzərələri verilərkən və ya bədii əsərlərin motivləri əsasında karikatura, peyzaj, miniatürlər çəkilərkən bu prosesləri həyata keçirən insanlardan tam mənası ilə yaradıcı təxəyyül tələb olunur və məhz bu səbəbdən həmin fəaliyyətlər sinktual dərkətmə, yəni düşünərək dərkətmə adlandırılır. İkinci bir tərəfdən stabil və dəyişməz təbiət mənzərəsi olmadığı kimi, eyni bir mənzərəni istər sözlə, istərsə də fırça ilə eyni şəkildə təsvir edən iki sənətkar da tapmaq mümkün deyil.

Müqayisə üçün eyni bir mənzərənin və ya şəxsin eyni vaxtda, eyni bucaq altında, eyni tip 3 fotoaparata çəkilmiş fotosəkillərini, eləcə də həmin mənzərənin və ya şəxsin eyni vaxtda, eyni bucaq altında, eyni məktəbi bitirmiş eyni yaşlı 3 rəssam tərəfindən çəkilmiş rəsmlərini nəzərdən keçirək.

Görürük ki, fotoaparata çəkilmiş şəkillər arasında heç bir fərq yoxdur. Amma rəssamlar tərəfindən çəkilmiş hər 3 rəsm bir-birindən və fotoaparata çəkilmiş şəkillərdən fərqlənir. Çünki fotoaparata öz obyektivinin qarşısında olan bütün gerçəklik elementlərini həmin anda olduğu kimi əks etdirir. Amma rəssam fotoaparata fərqli olaraq, gerçəkliklə bağlı yalnız həmin anda görüb dərk etdiklərini deyil, ümumiyyətlə, indiyə qədər analoji mənzərələrlə bağlı *fərdi qaydada* dərk etmiş olduqlarını, yəni həmin anda haqqında danışılan mənzərənin malik olmadığı cizgi və ştrixləri də *sırf özüinə məxsus olan bir tərzdə* əsərinə daxil edir. Bu səbəbdən rəssamlar tərəfindən çəkilmiş rəsmlərin hamısı bir-birindən və eyni zamanda fotoaparata çəkilmiş şəkillərdən fərqlənir. Bu prosesin sinktual dərkətmə olduğunu şərtləndirən başlıca amil də məhz analoji gerçəkliklərlə bağlı *fərdi qaydada* dərk edilmiş cəhətlərin *sırf özüinə məxsus olan bir tərzdə* ifadə edilməsidir. Əgər gerçəklik elementi ilə bağlı *fərdi qaydada* dərk edilmiş cəhətlər və onların *sırf özüinə məxsus olan bir tərzdə* təbiiqi olmasaydı, o halda bu proses sinktual dərkətmə yox, transformativ modullaşma olardı.

Təbiət mənzərələrinin bədii şəkildə (sözlərlə) ifadəsi prosesində də analoji fərqlərin olduğu müşahidə edilir. Yəni heç bir şəxs həmin mənzərəni təsvir edərkən sözbəsöz digər şəxsləri təkrarlamır və bu mümkün də deyil.

§2.6.1. Transformativ modullaşmanın və sinktual dərkətmənin tətbiqi ilə bağlı bir əyani nümunəyə baxaq: “Əvvəlcə zavodun giriş qapısından idarə binasına uzunluğu 300 metr olan yol, sonra isə bu yola perpendikulyar olmaqla idarə binasından istehsalat sexinə uzunluğu 400 metr olan ikinci bir yol çəkildi. İstehsalat binasından giriş qapısına çəkiləcək yolun uzunluğu nə qədər olacaq?” şəklində bir tapşırıq verilmişdir.

Bu tapşırıq sinktual dərkətmə metodu ilə həll olunacaqdır.

Sinktual dərkətməyə hazırlığın birinci yarımında tapşırığın verilmiş şərti oxunaraq yadda saxlanılır, yəni həmin mətn vizual-vokal dərkətmə yolu ilə dərk olunaraq intellekt obrazlarına çevrilir və yaddaşa qeyd edilir.

Sinktual dərkətməyə hazırlığın ikinci yarımında aşağıdakılar baş verir:

1) Məsələnin şərti xatırlanılır, perpendikulyar xətlərin əmələ gətirdiyi bucaq, tərəflərindən biri düz olan üçbucaq, ədədin kvadratı, kvadrat kökü, ilə bağlı əvvəl dərk etdiklərimiz, eləcə də Pifaqor teoreminin $\sqrt{a^2 + b^2} = c^2$ şəklində olan düsturu aktiv yaddaşa gətirilir (üçüncü faza);

Burada haşiyə çıxaraq qeyd etmək lazımdır ki, bəzən riyazi işarələr və onları ifadə edən terminlər sadəcə ekvivalent deyil, tam mənada bərabər vahidlər hesab olunur, yəni “+” işarəsi ilə “üstəgəl” termini, “-” işarəsi ilə “çix” termini, “=” işarəsi ilə “bərabər” termini eyni şey hesab edilir və belə bir arqument gətirilir ki, $2+2=4$ də yazılsa, “iki üstəgəl iki bərabərdir dörd” də yazılsa, bunun həm oxunuşu, həm də ifadə etdiyi məna bir-birindən fərqlənmir. Ən azı bunu nəzərə almaq lazımdır ki, riyaziyyatda istifadə olunan işarə və əməliyyatlar heç bir dilə aid deyil, çünki onlar ümumiyyətlə dil vahidi deyil. Termin isə beynəlxalq olsa belə, istənilən halda hansısa

bir dilə aiddir, çünki o, dil vahididir. Azərbaycan dilində işlənən riyazi terminlərin, böyük bir qismi milli dilə məxsus imkanlar hesabına formalaşmışdır¹, bu səbəbdən yalnız Azərbaycan dilinə məxsus olan sözlərdir, məsələn, “kökalı”, “düzbucaqlı”, “üstəgəl” və s.

2) Tapşırığın yaddaşımdakı şərti mətn və ya səs formasından digər formaya, yəni sinktual dərkətmənin həyata keçiriləcəyi obrazlar formasına transformasiya olunur: beynimizdə giriş, idarə və sex binaları üç nöqtə kimi, yollar isə bu nöqtələri birləşdirən xətlər kimi təsvir edilərkən tərəflərindən ikisi məlum, biri isə məlum olmayan düzbucaqlı üçbucaq obrazı yaranır. Məsələnin şərti yuxarıdakı bəndlərdə xatırlanan məlumatlar əsasında $\sqrt{300^2 + 400^2} = x^2$ tənliyinə transformasiya olunur və daha sonra bu tənlik sinktual dərkətmə yolu ilə həll edilir (dördüncü faza).

Buraya qədər deyilənlərdən görüldüyü kimi, sinktual dərkətməyə hazırlıq mərhələsi çərçivəsində tam bir vizual dərkətmə aktı baş verdi. Bu aktın birinci fazasında gerçəklik elementi ilə bağlı məlumat qəbul edildi, ikinci fazada qəbul olunmuş məlumat intellekt obrazına və koduna çevrilərək yaddaşa qeyd edildi, üçüncü fazada həmin intellekt obrazı, eləcə də onunla bağlı olan digər intellekt obrazları (və ya kodları) aktivləşdirilərək operativ yaddaşa gətirildi, dördüncü fazada gerçəklik elementi ilə bağlı məlumat aktiv yaddaşa gətirilmiş digər məlumatlarla birləşdirilərək sinktual dərkətmənin həyata keçiriləcəyi obrazlar formasına transformasiya olundu.

Bu deyilənlərə opponetlərimiz aşağıdakı iradları tuta bilər:

Əvvəla, vizual dərkətmənin birinci fazasında qəbul edilib ikinci fazasında intellekt obrazına çevrilərək yaddaşa daxil edilən məlumatın, təxminən elə həmin anda başlayan üçüncü fazada yenidən xatırlanaraq əsas yaddaşdan aktiv yaddaşa gətirilməsi və intellekt obrazının yenidən gerçəklik elementinə ekvivalent olan obrazlar şəklində açılması inandırıcı deyil. Çünki insan beyni əməliyyat proseslərini

¹ Sadıqova S. Azərbaycan dilində fizika-riyaziyyat terminologiyasının formalaşması və inkişafı. Bakı, “Elm”, 1997, 191 s.

proqramlaşdırılmış ardıcılıqla icra edən maşın deyil. İnsan bütün fəaliyyətini ən optimal və məntiqi üsulla həll edən, hər bir fəaliyyəti ilə bağlı vaxtında və müstəqil şəkildə qərar verməyə qadir olan şüurlu varlıqdır.

İkincisi, modullaşma və sinktual dərkətmənin dördüncü fazası gerçəklik elementinin özünə aid olan, eləcə də, həmin məlumatla bu və ya digər şəkildə bağlı olması səbəbi ilə aktiv yaddaşa gətirilən digər məlumatların birləşməsindən yaranmış yeni obrazlara əsaslanır. Bu bənzərlik və ya eynilik modullaşma və sinktual dərkətmənin fərqləndirilməsinə imkan vermir.

Belə incəlikləri diqqətlə izləyən oponentlərimizin iradlarına elə həmin ardıcılıqla cavab verərək onların nəzərinə aşağıdakıları çatdırmaq istərdik:

1) İradda qeyd edildiyi kimi, insan beyni əməliyyat proseslərini proqramlaşdırılmış ardıcılıqla icra edən maşın olmasa da, dərkətmənin müvafiq fazaları məhz qeyd edilən ardıcılıqla cərəyan edir, yəni vizual dərkətmənin birinci fazasında məlumat qəbul edilib ikinci fazasında intellekt obrazına çevrilərək yaddaşa daxil edilir. Üçüncü faza elə həmin anda baş versə belə, həmin intellekt obrazı yenidən xatırlanaraq əsas yaddaşdan aktiv yaddaşa gətirilir və yenidən intellekt obrazı gerçəklik elementinə ekvivalent olan obrazlar şəklində açılır. Çünki dərkətmənin birinci fazasında qəbul edilib ikinci fazasında intellekt obrazına çevrilərək yaddaşa daxil edilməyən məlumat – şüurlu varlıq olan insan üçün “olmayan məlumat” deməkdir. Şüurunda “olmayan məlumat”la bağlı insanın hər hansı psixoloji əməliyyatı icra etməsi isə, təbii ki, mümkün deyil. Bundan əlavə, nəzərə almaq lazımdır ki, bəzən dərkətmə prosesinin birinci və ikinci yarımları arasında illərlə fasilə olur və əgər vizual məlumat dərkətmənin birinci fazasında qəbul edilib, ikinci fazada intellekt obrazına çevrilərək yaddaşa daxil edilməsə, üçüncü fazada həmin intellekt obrazını yenidən xatırlamaq mümkün olmazdı və dərkətmə prosesi yarıda qırılardı.

2) Doğrudur, modullaşma və sinktual dərkətmənin reallaşması

prosesi, əvvəldə də qeyd etdiyimiz kimi, müəyyən cəhətləri ilə bir-birinə bənzəyir. Buna baxmayaraq, modullaşma zamanı mövcud intellekt kodu və ya obrazı gerçəklik elementi ilə bağlı ilkin daxil edilən məlumat formasına deyil, başqa tip məlumat formasına çevrilsə də, mahiyyət etibarilə eyni gerçəklik elementini əks etdirən və eyni intellekt koduna daxil olan eyni intellekt obrazı olaraq qalır. Sinktual dərkətmə zamanı isə, gerçəklik elementi ilə bağlı daxil edilən ilkin məlumatın yalnız forması dəyişmişdir, bununla eyni zamanda tamamilə fərqli gerçəklik elementi və onu əks etdirən yeni intellekt obrazı və ya kodu da yaranır.

Sinktual dərkətməyə hazırlıq mərhələsi başa çatdıqdan sonra sinktual dərkətmə aktı başlanır:

Sinktual dərkətmənin birinci yarımlığında həmin tənlik həll olunur və nəticə yadda saxlanılır:

$$\begin{aligned} \sqrt{300^2 + 400^2} &= x^2 \\ x^2 &= \sqrt{90000 + 160000} \\ x^2 &= \sqrt{250000} \\ x &= 500 \end{aligned}$$

İkinci yarımlığında əldə edilmiş nəticə beynin aparatının köməyi ilə mətn formasına transformasiya olunur və tapşırıqın cavabı mətn formasında verilir: “CAVAB: İstehsalat binasından giriş qapısına çəkiləcək yolun uzunluğu 500 metr olacaqdır”. Bununla sinktual dərkətmə prosesi və tapşırıqın həlli başa çatır.

Göründüyü kimi, sinktual dərkətməyə hazırlıq mərhələsinin ikinci yarımlığında və sinktual dərkətmənin ikinci yarımlığında transformativ modullaşmadan istifadə olunmuşdur. Transformativ modullaşmaya sinktual dərkətmə prosesində tez-tez rast gəldiyinə görə, başqa sözlə desək, sinktual dərkətmənin hazırlıq mərhələsində bir qayda olaraq modullaşmadan istifadə edildiyinə görə transformativ modullaşmaya aid nümunəni bu dərkətmə üsulu ilə bağlı verdik. Amma bu, digər dərkətmə üsullarında modullaşmadan istifadə olunmaması kimi başa düşülməməlidir.

§2.6.2. *Reprezentativ modullaşma* isə dərk edilmiş gerçəklik elementinin və onun intellekt obrazının müvəqqəti (okkazional) olaraq yeni mahiyyətdə təqdim edilməsi və ya ona yeni situativ mənalər verilməsidir.

Belə bir nümunəyə baxaq:

“İnstitutda ağır bir şkafin yerini dəyişmək lazımdır. Onu yerindən qaldıracaq qədər fiziki qüvvə, eləcə də xüsusi alət və ya vasitə yoxdur. Hamı çox düşünür və nəhayət, təsərrüfat işləri müdiri 3 ədəd qısa dəmir boru gətirir. Bəziləri onlardan ling kimi, bəziləri xərək qolu kimi istifadə etməyi təklif edir. Amma bu təkliflər heç bir nəticə vermir. Təsərrüfat işləri müdiri bunlardan təkər kimi istifadə etməyi məsləhət görür. Boruları təkər kimi şkafin altına qoyub onu asanlıqla lazımı yerə aparırlar.

Bir həftə sonra su borusu partlayır. Təmir ustası çağırırlar. Direktor təsərrüfat işləri müdirinə deyir ki, o günkü “təkər”ləri gətir, ustaya ver, su xəttini təmir etsin. Usta təkərlə su xəttinin necə təmir olunacağına çox təəccüblənir”.

Bu nümunədə verilən boru gerçəklik elementi kimi müvafiq intellekt obrazı ilə hamı tərəfindən dərk olunmuşdur (vizual dərk etmə). Amma həmin boru təkər kimi müvəqqəti olaraq yalnız institut əməkdaşları tərəfindən qəbul olunmuşdur. Şkafin daşınması hadisəsi yaddan çıxdıqdan sonra, şübhəsiz ki, borunu təkər kimi nə direktor, nə də təsərrüfat müdiri xatırlayacaqdır. Okkazional olaraq yaranan bu kimi vəziyyətlər representativ modullaşmaya nümunə ola bilər.

Deməli, transformativ modullaşmadan fərqli olaraq representativ modullaşmada təkə intellekt obrazının yeni forması deyil, həm yeni gerçəklik elementi (daha doğrusu, yeni keyfiyyətdə təqdim olunan əvvəlki gerçəklik elementi), həm də ona paralel olaraq yeni intellekt obrazı yaranır. Amma istər bu gerçəklik elementi, istərsə də onun intellekt obrazı dərk etmə prosesində yaranmış bir dəfəlik ehtiyacı ödəmək məqsədi daşıyır. Bu ehtiyac ödəndikdən sonra okkazional şəkildə yaranmış olan gerçəklik elementi də (təkər kimi təqdim olunan boru), onun intellekt obrazı da yox olur (unudulur).

Bunu da qeyd edək ki, bəzən okkazional şəkildə yaranmış gerçəklik elementi və onun intellekt obrazı da həyata daimi vəsiqə alır.

Məhz bu cəhət, mahiyyət etibarı ilə representativ modullaşmanın sinktual dərk etməyə daha yaxın olduğunu və nadir hallarda da olsa, representativ modullaşmanın sinktual dərk etməyə çevrilə bildiyini göstərən bir faktordur.

§2.6.3. Sinktual dərk etmə zamanı modullaşmış obraz gerçəklik elementinə və təfəkkür subyektinə uyğun olmalıdır.

Modullaşmış obrazın gerçəklik elementinə uyğunluğu – dedikdə, üzərində sinktual dərk etmə aktının icra olunduğu obrazın dərk edilməsi nəzərdə tutulan gerçəklik elementini həqiqi mənada əks etdirməsi nəzərdə tutulur. Məsələn, gerçəklik elementi təbiət mənzərəsidirsə, o halda üzərində sinktual dərk etmə aktının icra olunduğu obraz, yəni modullaşmış obraz rəsm, mətn və ya bunların sintezi ola bilər, amma heç bir halda akustik səs¹ ola bilməz. Çünki akustik səsin mənzərəni əks etdirməsi mümkün deyildir.

Modullaşmış obrazın təfəkkür subyektinə uyğunluğu dedikdə, üzərində sinktual dərk etmə aktının icra olunduğu modullaşmış obrazın onu dərk etməyə çalışan subyektə tanış olması nəzərdə tutulur. Məsələn, yazıb-oxumağı bacarmayan, amma bədahətən gözəl bayatılar qoşan qoca bir nənə hər hansı bir bayatının şifahi sözlər şəklinə modullaşmış obrazındakı yanlışlıqları asanlıqla müəyyən edib düzəldə bildiyi halda, həmin bayatının yazılı mətn şəklinə modullaşmış obrazı qarşısında aciz qalacaqdır.

§2.6.4. Sinktual dərk etmənin hazırlıq mərhələsinin ikinci yarımında intellekt kodları gerçəklik elementinin modullaşmış obrazına çevrilərkən onlar bir növdən, bir neçə növdən, əksər halda isə müxtəlif növlərin sintezindən ibarət olur. Yüksək intellekt və böyük təxəyyül gücünə malik olan insanlarda sinktual dərk etmə prosesi tutumu intellekt kodlarına yaxın olan ən mücərrəd obrazlarla həyata keçirilir. Bütün normal düşünmə qabiliyyətinə malik olan insanlarda bu proses sintez olunmuş, qarışıq tipli obrazlarla həyata keçirilir.

¹ Şifahi nitqdən başqa bütün digər səslər akustik səsdür.

Düşünmə qabiliyyəti zəif olan insanlarda isə bu proses ya ümumiyyətlə alınmır, ya monoton intellekt obrazları ilə, ya da mətn formasında modullaşmış obrazlarla həyata keçirilir. Yəni onlarda düşünmə prosesi monoloq-mətn şəklində və böyük ehtimalla, mətn oxunuşu sürəti ilə gedir. Buna görə də hər hansı bir kinoda və ya tamaşada sərxoş, yaxud da dəli obrazı yaratmaq istəyən rejissorlar, aktyorlar məhz bu qanunauyğunluqdan böyük məharətlə istifadə edərək onların səsli düşünmələrini tamaşaçılara təqdim edirlər.

Onu da qeyd edək ki, düşünmə qabiliyyəti çox zəif olan insanlar sinktual dərketməyə hazırlığın ikinci yarımaktında intellekt kodu mətn formasında modullaşmayan gerçəklik elementlərini dərk edə bilmədiklərindən sinktual dərketmə prosesi ilə bağlı onlardan danışmağa ehtiyac belə qalmır.

§ 2.7. Sinktual dərketmədə dilin iştirakı

“Düşünərək dərketmə həmişə dil vasitəsilə gerçəkləşir” fikri ilə yalnız qismən razılaşımaq olar. Belə ki, sinktual dərketmənin əksər hissəsi dilin iştirakı olmadan baş verir.

Fərz edək ki, biz rəssamıq və bir vaxt firçanı əlimizə alıb yuxarıda haqqında danışılan dağ gəzintisini xatırlayaraq, o cənnət guşəsinin rəsmiini çəkirik. Dağ, meşə, ağaclar, çəmən, çiçəklər, quşlar, kəpənəklər və s. kimi gerçəklik elementlərini xatırlayırıq, təxəyyülümüzün gücü ilə onların kompozisiyasını, rəng çalarlarını müəyyənləşdirir, gözəl bir tablo yaradırıq. Bu yaradıcılıq prosesində biz dilə heç bir ehtiyac duymuruq.

Fərz edək ki, bəstəkarıq, piano arxasında oturub o vaxt eşitdiyimiz çoban bayatısının motivləri əsasında gözəl bir musiqi əsəri bəstələyirik, yaxud kulinarıq, həmin giləmeyvənin dadını təkrarlayan bir şirniyyat növü bişiririk, yaxud da əttarıq və həmin meyvənin ətrinə bənzər yeni bir ətir hazırlayırıq. Sinktual dərketmənin nəticəsi olan bu yaradıcılıq proseslərində biz heç bir sözə və ya ümumiyyətlə, dilə ehtiyac duymuruq.

Sinktual dərketmədə dildən, ayrı-ayrı leksemlərdən ümumiləşdirici, birləşdirici, fərqləndirici, əlaqələndirici vasitələr kimi istifadə oluna bilər. Əsas düşünmə və dərketmə prosesi isə intellekt obrazları və kodları ilə həyata keçirilir. Hətta gerçəklik obrazı (1-ci aktın 1-ci fazasındakı obraz) və sinktual dərketmə obrazı (1-ci aktın 4-cü fazasında yaranan obraz) mətn olduqda belə düşünmə prosesinin 90%-dən çoxu dil və ya mətndən daha yığcam və mücərrəd olan intellekt obrazları ilə həyata keçirilir.

Əgər real obrazı mətn əsasında formalaşan gerçəklik elementi ilə bağlı dərketmə və düşünmə prosesi intellekt obrazları ilə deyil, ünsiyyət zamanı istifadə etdiyimiz mətnlə həyata keçsəydi, o halda hər hansı bir romanın personajlarından birini səciyyələndirmək üçün bizə 1-ci aktın 4-cü fazasında və 2-ci aktın 1-ci fazasında həmin romanı oxumağa sərf olunan vaxt qədər, cümləni üzvlərə görə təhlil edib onların ifadə vasitələrini müəyyənləşdirmək üçün isə cümlə üzvləri və onların ifadə vasitələri haqqında elmi ədəbiyyatlarda verilmiş mətnlərin oxunmasına sərf olunan qədər vaxt lazım gələrdi. Amma faktiki olaraq belə tapşırıqların həlli ilə bağlı bizə təxminən bir neçə saniyəyə qədər (bəzən daha az) vaxt lazım olur və bundan sonra biz artıq həmin tapşırığın əməli icrasına başlayırıq.

Bəzən bu kimi tapşırıqların həlli zamanı biz yalnız verilmiş tapşırığın birbaşa cavabını deyil, onunla bağlı olan digər məlumatları da xatırlayırıq.

Məsələn, bir elmi seminarda ətin zərəri və ya faydası haqqında mübahisə edərkən qəflətən evdə ətin qurtardığını və ət almaq lazım gəldiyini xatırlayırıq (yuxarıda çoxmənzilli binalara və dünya internet şəbəkəsinə bənzətməklə intellekt kodlarının belə çoxfunksiyalı və çoxgirişli olduğunu qeyd etmişdik).

Bəzən də heç bir şey düşünmədən sakitcə oturub musiqi dinlədiyimiz halda, qəflətən hansısa bir hadisəni və ya şəxsi xatırlayırıq. Amma dərindən analiz etdikdə yadıma düşür ki, həmin şəxs və ya hadisə ilə qarşılaşarkən bu musiqi parçasını eşitmişdik. Bəzən də qəflətən yada düşən belə hadisə və ya şəxslərin hal-hazırkı vəziyyəti-

mizlə nə əlaqəsi olduğunu, onu nə üçün və ya nəyin təsiri ilə xatırladığımızı, ümumiyyətlə, müəyyənləşdirə bilmirik. Bunun səbəbi odur ki, şüurumuz baş beyindəki intellekt kodları üzərindən çox böyük sürətlə şütüyərək keçir və həmin anda aktiv yaddaşın təmasda olduğu məlumata, yaxud da gerçəklik elementinə az və ya çox dərəcədə uyğun gələn intellekt kodlarını ani olaraq aktivləşdirir. Kompüter analogiyasına uyğun şəkildə desək, “axtarış” rejimi daxilində operativ yaddaşa yerləşdirilmiş məlumat əsasında əsas yaddaşdakı bütün uyğun məlumatlara istinadlar verilir.

§2.7.1. Yuxarıda verilmiş nümunələrdən də görüldüyü kimi, vizual, vokal, friktual, tastual, attaral dərkətmə və təfəkkür proseslərinin nəzərdən keçirilən fazalarının heç birində nə sözə, nə də, ümumiyyətlə, dilə ehtiyac duymadıq. Dərkətmə prosesinin bütün fazaları söz və ya dil vasitəsilə deyil, dildən daha yığcam və mücərrəd olan intellekt obrazları və kodları ilə həyata keçirilir.

Deməli, insanın bilavasitə və bilvasitə təmasda olduğu bütün gerçəklik elementləri beyin aparatı tərəfindən intellekt obrazlarına çevrilir və qəbul edilir (qəbul prosesi). Qəbul olunmuş məlumat intellekt kodları şəklində informasiya bazasında (baş beyində) mühafizə olunur (yadda saxlama prosesi), tələb edilən müvafiq intellekt kodu aktiv yaddaşa gətirilir (xatırlama prosesi) və nəhayət, aktiv yaddaşdakı intellekt kodu beyin aparatının köməyi ilə yenidən gerçəklik elementinin və ya onun hissələrinin obrazlarına çevrilir (tətbiq prosesi).

İnsanın bilavasitə və bilvasitə təmasda olduğu gerçəklik elementləri deyərəkən, bir tərəfdən insanın özünün birbaşa gerçəklik elementini real həyatda gözü ilə görməsi, əli ilə toxunması, dadını, qoxusunu və s. hiss etməsi (bilavasitə təmas), digər tərəfdən isə gerçəklik elementinin özünü yox, onun fotosəklini, diafilmini, televizorda və ya böyük ekranda o haqda film görməsi, onun özü, dadı, qoxusu, xarici görünüşü haqqında məlumat oxuması və ya söhbətlər eşitməsi və s. (bilvasitə təmas) nəzərdə tutulur.

Bunlardan, bilavasitə təmas yolu ilə dərkətmədə bütünlüklə, bilvasitə təmas yolu ilə dərkətmənin isə foto, diafilm, film vasitəsilə

dərkətmə qisimlərində dilin, ümumiyyətlə, iştirak etmədiyi heç bir şübhə və tərəddüd doğura bilməz. Məlumat oxumaq və söhbətlər eşitməklə dərkətməyə gəlincə isə, burada dilin iştirak etdiyini görürük. Doğrudan da, oxunan məlumat yazılı, söhbət isə şifahi nitqdirdir. Buna görə də burada dilin iki ən başlıca ünsürünün dərkətmədə iştirakı ilə rastlaşmış oluruq.

Bu faktı bir daha qeyd edək ki, dərkətmənin birinci fazasının “vəzifəsi” gerçəklik elementi haqqında məlumat alıb ikinci fazada onu intellekt obrazına çevirmək və yaddaşa qeyd etməkdir. Birinci fazada gerçəklik haqqında alınan məlumatın üsulunun (dərkətmə üsulu) və növünün (rəsm, mətn, səs və s.) heç bir prinsipial əhəmiyyəti yoxdur. L. Vıqotskinin fikrincə, söz gerçəkliyi özünəməxsus şəkildə əks etdirir, onun forması və mənası daima dəyişir, inkişaf edir¹. Gerçəkliyin sözlə ifadəsi alınan məlumatın keyfiyyət və təmliyinə təsir edən faktordur.

Beləliklə, birinci fazada gerçəklik elementi haqqında məlumat həmin elementi canlı təbiətdə görməklə, onun rəsminə baxmaqla, bu element haqqında yazılmış təsviri oxumaq, dinləməklə və s. üsullarla əldə oluna bilər. İstənilən halda bu gerçəklik elementi haqqında məlumat almaq yolu və ya üsuludur. Onun əldə olunmasının yeganə məqsədi isə bu məlumat əsasında gerçəklik elementinə ekvivalent olan abstrakt təsəvvür yaradıb onu intellekt obrazına çevirməklə qəbul etməkdir.

Məsələn, biz orta məktəbdə oxuyarkən molekulyar fizikanın tədqiqat obyektini olan atom, elektron, proton və s. haqqında müəyyən biliklərə yiyələnmişik. Təbii ki, orta məktəbdə atom, elektron, proton və s. kimi zərrəciklərin özü ilə birbaşa təmasda olmamışıq, yəni onları gözümüzlə görməmişik, əlimizlə toxunmamışıq və s. Sadəcə, onlarla bağlı kitablar oxumuşuq, film və slaydlara baxmışıq, molekul sxemlərini və maketlərini seyr etmişik, müəllimin müvafiq izahatını eşitmişik. Beləliklə, beynimizdə molekul, atom, elektron, proton və s. ilə bağlı müvafiq intellekt obrazı yaranmışdır.

¹ Выготский Л.С. Психология, изд. Апрель Пресс, “Эксмо-пресс”, Москва, 2000, с. 468.

Dərketmənin dördüncü fazası birinci fazanın əksinə cərəyan edən bir fazadır və bu fazanın “vəzifəsi” intellekt kodu şəklində operativ yaddaşa gətirilən (xatırlanan) məlumatı gerçəklik elementinin obrazına, onun haqqında məlumata çevirməkdir. Bu fazada gerçəklik elementi haqqında verilən məlumatın da üsul və növünün heç bir prinsipial əhəmiyyəti yoxdur. Bu, birinci faza ilə bağlı qeyd olunduğu kimi, yalnız verilən məlumatın keyfiyyət və tamlığına təsir edən faktordur. İndi molekul və onun elementlərini düşünərkən ilk növbədə gözümlər önündə məhz orta məktəb illərində gördüyümüz həmin sxem və maketlər, fırlanan və ya titrəyən kiçik kürəciklər canlanır, oxuduğumuz və eşitdiyimiz bəzi şeylər yadımıza düşür. Yəni dərketmənin dördüncü fazasında gerçəklik elementinin görünüşü haqqında məlumat rəsm, mətn və s. formalarda verilə bilər. İstənilən halda bu gerçəklik elementi haqqında məlumat verməkdən başqa bir şey deyildir.

Göründüyü kimi, dil vasitəsilə (vokal və ya vizual-vokal) daxil olan məlumatlarda belə dilin rolu analogi informasiya daşıyan digər üsul və növlər qədərdir. Dolğunluq və tamlıq baxımından isə, hətta dil onlardan bir qədər zəifdir.

§2.7.2. İnsan yarandığı gündən ünsiyyət mühitinə düşür. Bu onun həyat tərzinə çevrilir. Cəmiyyət daxilində yaşayan insan istənilən vaxt ya aktiv, ya da passiv ünsiyyətdə olur. Başqaları ilə söhbət edərkən, bildiklərini yazarkən və ya danışarkən o, aktiv kommunikator, danışılanları dinləyərkən, yazılmışları oxuyarkən passiv kommunikator funksiyasında olur. Ünsiyyət insanın və insanlığın atributlarından biridir. Buna görə də insanın hər hansı fəaliyyətini, o cümlədən də təfəkkür prosesini tam olaraq ünsiyyətsiz, dilsiz təsəvvür etmək çətindir.

Artıq qeyd olunduğu kimi, ümumi təfəkkür proseslərinin dərketmə mərhələsində dil yalnız birinci və dördüncü fazalarda və illüstrativ şəkildə iştirak edir. Amma bununla belə, diqqətlə fikir versək, görürük ki, dillə heç bir əlaqəsi olmayan şeylər haqqında düşündükdə, məsələn, çoxdan görmədiyimiz köhnə bir tanışın sifətini yada

salmağa çalışanda da, biz öz-özümüzə bəzi sözlər deyirik: “Yox, o deyil, ... yox, ... yox, bu da o deyil, ... hə, yadıma düşdü”.

Bu kimi sözlər mahiyyət etibarını ilə kiminsə sifət cizgilərinin xatırlanmasında heç bir rol oynamır. Amma elə sözlər də vardır ki, onlar sifət cizgilərini xatırlamaq üçün bir növ açar, xüsusi kod rolunu oynayır.

Belə deyə bilərik ki, hər hansı bir xarici əlamətinə uyğun ləqəbi olan insanları xatırlamaq, ləqəbi olmayan digər insanları xatırlamaqdan xeyli asandır. Məsələn, mən Bıqlı Bağçalını, Çopur Ələsgəri, Topal Məcidini asanlıqla xatırlayıram, amma nə qədər cəhd etsəm də, onlarla eyni vaxtda gördüyüm digər insanları xatırlamaqda çətinlik çəkirəm. Bıqlı Bağçalı dedikdə, əvvəlcə onun ucları yuxarı qalxmış pələ bıqları gözümlə önündə canlanır və yalnız bundan sonra sifətinin digər cizgilərini xatırlayıram. Bu kimi nümunədən də görürük ki, sinktual dərketmə ilə heç bir əlaqəsi olmayan vizual dərketmədə belə sözlər artıq açar, kod rolunu oynayır.

Sinktual dərketmənin dünyada ən geniş yayılmış forması qarışıq və ya sintez obrazlarla dərketmədir. Sintez obrazların, demək olar ki, hamısının tərkib hissələrindən birini ən cüzi şəkildə də olsa, dil elementləri, sözlər təşkil edir. Amma bu obrazlardakı dil elementləri həm forma, həm də daşdığı məna baxımından ünsiyyət vasitəsi kimi istifadə etdiyimiz dildən və dil elementlərindən əsaslı şəkildə fərqlənir. Bu obrazlardakı dil elementləri ləqəbli insan adları ilə bağlı verdiyimiz nümunədə (vizual dərketmədə) olduğu kimi, artıq ünsiyyət dili mahiyyəti daşımır, kod, açar, simvol rolu oynayır.

§2.7.3. Dil və dərketmə bənzər funksiyalar yerinə yetirir. Hər şeydən əvvəl, onlar təmasda olduğu gerçəklik elementlərini özünəməxsus olan struktur vahidləri ilə və ya apellyativ vahidlərlə əks etdirir. Bundan əlavə dil də, dərketmə də geniş mənada götürülmüş ətraf mühitlə (təbiətlə, cəmiyyətlə) insan arasında əlaqə yaratmağa xidmət edir:

- dərketmə, artıq qeyd edildiyi kimi, gerçəklik elementləri və insanın şüuru arasında əlaqə yaradır, obyektiv aləmdəki gerçəklik

elementlərini intellekt obrazı və kodları vasitəsilə baş beyində mühafizə edir, ən başlıcası isə, insanın obyektiv aləmlə, canlı və cansız təbiətlə, digər insanlarla təmasını tənzimləyir;

- dil isə fərdlər arasında, fərdlə cəmiyyət arasında əlaqə, ünsiyyət yaradır, gerçəklik elementini, onunla bağlı əşya və hadisələri, gerçəklik elementləri arasında olan əlaqə və münasibətləri söz və söz qalıbları ilə ifadə edir.

Dərketmə bütün gerçəklik elementlərini, o cümlədən dilin obyektiv aləmdə gerçəklik elementi kimi mövcud olan struktur vahidlərini intellekt obrazları ilə əks etdirir. Dil isə öz növbəsində dərketmə prosesində intellekt obrazları ilə əks olunmuş və haqqında danışma zəruriyyəti yaranan bütün gerçəklik elementlərini, o cümlədən gerçəklik elementləri kimi intellekt obrazları ilə əks olunmuş öz struktur vahidlərini də yenidən özündə əks etdirir.

§2.7.4. Dil və dərketmədə müşahidə olunan qarşılıqlı, ikitərəfli əksətdirmə qarşı-qarşıya qoyulmuş güzgüləri xatırladır. Dil və dərketmə sanki qarşı-qarşıya qoyulmuş güzgülər kimi bir-birini ardıcıl silsilələrlə əks etdirir. Bu qarşılıqlı əksətdirmə 4 mərhələ şəklində davam edir.

Dilin təfəkkürlə eyniləşdirilməsi, dilin obyektiv gerçəkliyin insan beynindəki inikası hesab olunması, eləcə də dərketmə prosesinin dil vasitəsilə həyata keçməsi kimi artıq yuxarıda nəzərdən keçirdiyimiz yarıgerçək təsəvvürlərin yaranma səbəblərindən biri də məhz bu qarşılıqlı əksətdirmə silsilələrinin mürəkkəbliyidir.

Dil və təfəkkür müəyyən cəhətləri ilə bir-birinə bənzəsə də, onlar arasında əhəmiyyətli dərəcədə fərq vardır. Gerçəklik elementi və intellekt obrazı bir-birindən nə qədər fərqlənirsə, təfəkkür və dil, intellekt kodu və nitq, intellekt obrazı və söz də bir-birindən ən azı o qədər fərqlənir.

§2.7.5. Dil haqqında deyilmiş müxtəlif fikirlərlə bağlı diskussiya açmadan düzgün hesab etdiyimiz mülahizələrə və bu tədqiqatda indiyə qədər deyilənlərdən gəldiyimiz nəticələrə əsasən funksional-semantik və linqvistik-psixoloji mövqedən yanaşmaqla dilin mahiy-

yətini müəyyənləşdirməyə çalışmaq.

Fəlsəfi terminlə desək, dil “şey özündə” deyil, öz-özünə yaranmır. Güzgülər prinsipi ilə ifadə etsək, dil dərketmə güzgüsündə əks olunmuş gerçəklik elementlərinin dil güzgüsündəki əksidir. Bəzi filosof, psixoloq və dilçilər “dil obyektiv gerçəkliyin insan beynindəki inikasıdır” fikrini irəli sürsələr və ya dəstəkləsələr də, biz bu tədqiqatda əldə edilən nəticələrə əsasən həmin fikri rədd edirik və bununla bağlı aşağıdakı faktlara əsaslanırıq:

Birincisi, obyektiv və ya subyektivliyindən asılı olmayaraq dil gerçəkliyin özünü yox, həmin gerçəkliyin yalnız dərk olunmuş və intellekt obrazları vasitəsilə *insan beynində əksini tapmış olan qismini* əks etdirə bilər (gerçəkliklər tam və axıra qədər dərk edilmiş olsaydı, həyatda heç bir problem və sual doğuracaq məsələ qalmazdı).

İkincisi, dil gerçəkliyin insan beynində əksini tapmış qismini də tam deyil, onun yalnız *bəzi cəhətlərini* əks etdirir (üst dodaqda burnun altında bir çökəklik və ya kanalciq var, ayağın diz bükəcəyinin arxası ilə daban arasında qalın əzələ var: mənim nədən danışdığımı anladınız, demək haqqında danışılanlar dərk olunmuşdur, amma bu bədən üzvlərinin və ya əzələlərinin adı dildə öz əksini tapmamışdır).

Üçüncüsü, dil gerçəkliyin dərk olunmuş qisminin bəzi cəhətlərini yalnız *ünsiyyətə, yəni sözlə ifadə etməyə ehtiyac yarandıqda* əks etdirə bilər. Kommunikasiya ehtiyacı olmadan söz yaranmır. Dilin müasir səviyyəsində belə, nitqdə istifadə olunmayan sözü yaratmağa heç kim ehtiyac duymamışdır. Əgər ehtiyac olmadığı halda, hər hansı bir söz kiminsə tərəfindən süni şəkildə yaradılsa da, belə, həmin söz dildə qalmayacaqdır və yox olmağa məhkumdur.

Bu deyilənlər, bir tərəfdən dilin mahiyyəti ilə bağlı mövqeyimizin ortaya qoyulmasında əhəmiyyətli dərəcədə rol oynayır, ikinci tərəfdənsə, “*materiyamı, yoxsa ideyamı birincidir, toyuqmu, yoxsa yumurtamı birincidir?*” tipli cavabsız suallar səviyyəsinə qaldırılan və dilçiliklə bağlı olan “*fikirmi birincidir, yoxsa sözmü?*” sualına qətiyyətlə cavab verməyə imkan yaradır: “*dərketmə, yəni fikir əsasdır və birincidir, dil, nitq və söz isə ondan törəmədir və ikincidir?*”

§2.7.6. Dil və təfəkkürün güzgülər prinsipi ilə bir-birini qarşılıqlı surətdə əks etdirmə ardıcılığının bəzi mərhələlərini nəzərdən keçirək. İlk mərhələdə obyektiv aləmin əşyalar, varlıqlar, hadisələr, əlamətlər, keyfiyyətlər, xüsusiyyətlər, əlaqələr, münasibətlər və s. kimi gerçəklik elementləri intellekt obrazları vasitəsilə insan tərəfindən dərk olunur.

Sonrakı mərhələdə gerçəklik elementlərinin insan beynində mövcud olan intellekt obrazlarının nitqdə ifadəsi, ünsiyyət, informasiya mübadiləsi ehtiyacı yaranır. Bu zaman burada verilən ardıcılığa uyğun olmasa da, istənilən halda müxtəlif danışq səsləri, yazı işarələri, yəni hərflər, leksik və qrammatik, əsas və yardımçı morfemlər, leksik, qrammatik, leksik-qrammatik söz qəlibləri, sintaktik vahidlərin qəlibləri, müxtəlif qayda və normaların ifadəsi şəkildə dildə əks olunur və beləliklə, dilin maddi tərəfi yaranmış olur.

Burada “yaranmış olur” ifadəsinə xüsusi fikir vermək lazımdır. Çünki dilin bu maddi əsası harada isə qeyri-müəyyən bir yerdə və ya “özündə şey kimi” öz-özünə deyil, məhz insan beynində, sinktual dərk etmə nəticəsində, intellekt obrazları şəkildə yaranır.

Bu mərhələdə dil artıq struktur baxımdan səslərdən, hərflərdən, leksik və qrammatik, əsas və yardımçı morfemlərdən, leksik, qrammatik, leksik-qrammatik söz qəliblərindən, sintaktik vahidlərin qəliblərindən, müxtəlif qayda və normalardan ibarət olur (daha ətraflı növbəti fəsildə).

Dilin bütün struktur vahidləri dili əmələ gətirən elementlər olmaqla yanaşı, eyni zamanda insan tərəfindən dərk olunmuş gerçəklik elementləridir. Yəni dərk etmə baxımından dilin struktur vahidləri ilə obyektiv aləmin digər gerçəklikləri arasında, yəni Mars, Venera kimi planetlər və ya masa, stul kimi əşyalar ilə hal şəkilçisi (-a, -ə, -ın, -in və s.) və ya ahəng qanunu arasında heç bir fərq yoxdur. Dərk etmə baxımından onların hamısı obyektiv aləmdə mövcud olan gerçəklik elementləridir.

Bu mərhələdə artıq gerçəklik elementinin yan-yanı iki intellekt obrazı ilə əks olunduğunu görürük. Bunlardan birincisi gerçəklik

elementinin dərk olunması prosesində yaranmış birinci intellekt obrazıdır. İkincisi isə, həmin bu intellekt obrazının dildə ifadə olunmaqla yenidən gerçəklik elementinə çevrilməsi və bu gerçəklik elementinin yenidən dərk olunması nəticəsində yaranmış ikinci intellekt obrazıdır. Başqa sözlə desək, bu mərhələdə beynimizdə, bir tərəfdən, masanın əşya kimi real obrazına ekvivalent olan birinci intellekt obrazı, digər tərəfdən, “masa” şəkildə dörd hərfdən (və ya səsdən) ibarət sözə ekvivalent olan ikinci intellekt obrazı mövcud olur.

Dilin struktur vahidləri kimi təqdim olunan bütün elementləri eyni prinsiplə, dərk etmə və dil arasında ardıcıl şəkildə əks olunmaqla indiki səviyyəsinə gəlib çatmışdır.

Bir qədər irəli gedərək belə də deyə bilərik ki, dil struktur vahidi bir gerçəklik elementinin beynimizdə artıq mövcud olan intellekt obrazını əks etdirməyəydi, o halda onun forması olmasına baxmayaraq, heç bir məzmunu ola bilməzdi.

Bu fikrin əksi daha maraqlıdır, yəni dil struktur vahidinin forma ilə bərabər müəyyən məzmunu da malik olması onun beynimizdə bir gerçəklik elementi ilə bağlı mövcud olan intellekt obrazını əks etdirməsi sayəsində mümkündür. Dilin və onun struktur vahidlərinin semiotikliyi məhz bununla izah oluna bilər. Yəni dilin həm forma, həm də məzmun cəhətlərinə malik olmasının səbəbi məhz budur. Sözü səs tərkibi ilə onun mənası arasındakı münasibətləri şərh edərkən L. Vıqotski göstərir ki, bunları ayırmaq olmaz. Canlı danışq səsi yalnız insanın nitqində mövcuddur. Ayırmaq onun fizioloji və akustik yönünü öyrənmək əhəmiyyətsizdir. Səs-fonem vəhdəti yalnız nitqdə mövcuddur¹.

Sözün ifadə olunan və ifadə edən mahiyyətinin əsas model kimi irəli sürülməsi, təbii ki, təfəkkür və ya dərk etmə nəzəriyyəsi ilə bağlıdır və buna ilk dəfə F. De Sessürdə rast gəlirik. Sözü semiotik mahiyyətinin daha geniş şərhini isə E. Kassirerdə görürük².

¹ Вьготский Л.С. Психология, изд. Апрель Пресс, “Эксмо-пресс”, Москва, 2000, с. 272.

² Cassirer E. Was ist der Mensch? Versuch einer Pilosophie der Menschlichen Kultur. Stuttgart, 1950

§2.7.7. Aparılan müşahidələr göstərir ki, peşə, sənət və ixtisasından, təhsil səviyyəsindən asılı olmayaraq hər bir fərdin yaddaşında, ən azı nitqində (şifahi və ya yazılı) istifadə etdiyi qədər səs, hərfin, leksik, qrammatik, leksik-qrammatik söz qəliblərinin, sintaktik vahidlərin qəliblərinin hər birinin ayrı-ayrı olmaqla dərk edilmiş gerçəklik elementləri kimi müstəqil intellekt obrazları vardır.

Əgər həmin dil bu fərdin doğma dili deyilsə, fərd bu dili yetkin yaşında müxtəlif dərslərlə, elmi qrammatikaların köməyi ilə mənimsəmişdirsə, yuxarıda qeyd olunanlardan əlavə, onun yaddaşında leksik və qrammatik, əsas və yardımçı morfemlərin, dilçilik elmi ilə bağlı çoxsaylı qayda və normaların hər birinin ayrı-ayrı olmaqla dərk edilmiş gerçəklik elementləri kimi müstəqil intellekt obrazları və ya kodları da vardır. Leksik və qrammatik söz qəliblərinin mənimsənilməsinə baxmayaraq, ayrı-ayrı leksik və qrammatik morfemləri müstəqil gerçəklik elementi kimi mənimsəməyən dinləyicilər müxtəlif leksik və qrammatik vahidləri (formaları) yarada bilmirlər.

Məsələn, öyrənilən dildə leksik vahid kimi “*kitab*”, “*dəftər*”, “*qonşu*”, “*güzgü*”, “*ana*” sözlərini və mənsubiyyət kateqoriyasının qəlibi kimi “*söz+mənsubiyyət şəkilçisi*” formulunu bilməsinə baxmayaraq, mənsubiyyət şəkilçilərinin tam paradiqmasını(-*im*, -*im*, -*um*, -*iim*, -*m*) müstəqil gerçəklik elementləri kimi dərk edib yadda saxlamayan dinləyici həmin sözləri mənsubiyyət şəkilçiləri ilə düzgün işlədə bilmir, yəni bu sözlərə konkret olaraq nə əlavə etmək lazım gəldiyini bilmir.

Sözləri də, şəkilçiləri də ayrı-ayrılıqda dərk etmiş dinləyici saitlərin ahəngini müstəqil gerçəklik elementi və ya kodu kimi dərk etməyibse, yenə də həmin sözləri mənsubiyyət şəkilçiləri ilə düzgün işlədə bilmir, yəni hansı sözə şəkilçilərin konkret olaraq hansı variantının artırılmasının lazım gəldiyini müəyyən edə bilmir.

Öyrənmə prosesinin əvvəlində dinləyicilərin nitqində müşahidə olunan “*qarışqaxana*”, “*qatıqçı*” (qarışqa yuvası, qatıq satan əvəzinə) kimi dildə mövcud olmayan sözlərin işlədilməsi müstəqil gerçəklik elementləri kimi dərk olunmuş leksik qəliblərin təsiriidir.

§2.7.8. Fərdlər və qruplar üzərində illərlə apardığımız çoxsaylı eksperiment və müşahidələr qətiyyətlə belə söyləməyə əsas verir ki, *hər bir fərdin dili həmin fərd tərəfindən gerçəklik elementləri kimi qəbul edilən və intellekt obrazları formasında dərk olunaraq mənimsənilən dil struktur vahidlərinin məcmusundan ibarətdir*. Bu mülahizə dərkətmə baxımından dilə verilən tərif kimi qəbul oluna bilər. Bu tərifə Ferdinand de Sessürün “ayrı-ayrı fərdlərin yox, ümumilikdə cəmiyyətin” ibarətini əlavə etməklə bu tərif yalnız fərdlərin dilinə deyil, ümumiyyətlə, dilə aid etmək mümkündür:

Dil – cəmiyyət (həmin dildə danışan insanlar) tərəfindən gerçəklik elementləri kimi intellekt obrazları ilə dərk olunan dil struktur vahidlərinin məcmusudur.

Bu tərifdə iki vacib məsələ öz əksini tapmışdır:

1) Dərketmə baxımından dilin struktur vahidləri gerçəklik elementləridir.

2) Dərketmə prosesində dil struktur vahidləri də eyni vizual-vokal dərkətmə üsulu ilə dərk olunaraq intellekt obrazlarına çevrilirlər.

İnsanın bütün təfəkkür proseslərinin əsasında dərkətmənin dayandığını nəzərə almaqla bu tərifin ən dəqiq, məntiqi və düzgün tərif olduğunu qəbul etmək olardı. Amma deyilən fikrin mütləq gerçək olmasına baxmayaraq, bu tərifdə dilin tam obrazı, onun fəaliyyət mexanizmi öz əksini tapmamışdır. Bu səbəbdən formaların, nitqin və dilin yaranmasını, eləcə də fəaliyyət mexanizmini dərkətmə ilə yanaşı ümumi təfəkkür prosesləri çərçivəsində nəzərdən keçirməyi lazım bilir.

§ 2.8. İkinci fəsil üzrə nəticə və təkliflər

Dərketmə və təfəkkürün mexanizminin müəyyən olunması ilə bağlı bu fəsilə aparılan araşdırmanın *nəticələri* aşağıdakılardan ibarətdir:

1. Dərketmə və təfəkkür proseslərinin izləmə bilməsi, onun

mexanizminin müəyyən olunması üçün birinci növbədə dərketmə və təfəkkürün ilkin meyar və vahidləri dəqiqləşdirilmiş, dərək olunan minimal vahidin *gerçəklik elementi*, dərketmə və təfəkkürün apellyativ vahidinin *intellekt obrazı* olduğu qəbul edilmişdir.

2. Dərketmə mexanizminin açıqlamasını asanlaşdırmaq məqsədilə vahid axın mahiyyəti daşıyan dərketmə prosesi ayrı-ayrılıqda aktlar şəklində nəzərdən keçirilmiş və hər bir akt şərti olaraq dörd fazaya bölünmüşdür. Dərketmənin bu ardıcılıqla cərəyan edən mexanizmə malik olduğu müəyyən edilmişdir: *birinci fazada* hiss orqanlarına təsir yolu ilə gerçəklik elementi haqqında məlumat qəbul edilir və ona ekvivalent olan intellekt obrazı yaranır, *ikinci fazada* bu məlumat yadda saxlanılır, *üçüncü fazada* həmin məlumat xatırlanaraq aktiv yaddaşa gətirilir, *dördüncü fazada* fəaliyyətə uyğun obraza çevrilməklə bu məlumatdan istifadə olunur.

3. Müəyyən edilmişdir ki, dərketmənin bir növü olan *sinktual dərketmə* ümumi dərketmə prosesinin ikinci aktında reallaşır və eyni mexanizm əsasında cərəyan edir. Sinktual dərketmənin nəticəsi və ya son məhsulu elmi kəşf, ixtira və ya yenilikçilikdir (novatorluqdur).

4. Dilin nitqin və ya sözün dərketmədə iştirakının, əksərən, illüstrativ xarakter daşdığı müəyyən edilmişdir. Bəzi hallarda dərketmənin birinci və dördüncü fazalarında total modullaşma şəklində rast gəlinən nitq dərketmə prosesinin aktiv vahidi kimi deyil, gerçəklik elementi ilə bağlı məlumat mənbəyi kimi çıxış edir.

Dərketmə və təfəkkür mexanizminin müəyyən olunması ilə bağlı aparılan araşdırma və əldə edilən nəticələrə istinadən **təklif edirik:**

1. Forma, nitq və dilin linqvistik və psixoloji yönlerini dərketmə prosesləri əsasında ümumi şəkildə analiz etməyə ehtiyac vardır.

2. Dilçiliyin istənilən istiqaməti üzrə aparılan təsviri, funksional, funksional-semantik və stuktur analizlər zamanı nitq söyləmi və dil struktur vahidlərinin linqvistik xüsusiyyətləri ilə yanaşı onun psixoloji cəhətləri də nəzərə alınmalıdır.

III FƏSİL

TƏFƏKKÜR PROSESLƏRİ VƏ FORMALAR

§ 3. Araşdırmamızın ilk iki fəslində dərketmənin obyektı və minimal apellyativ vahidi, faza və aktları, başvermə mexanizmi və ardıcılığı və s. ilə bağlı nəzəri fikirlərimizi şərh etdik.

Bir faktı qeyd etmək lazımdır ki, *hal-hazırda bu və ya digər dildə mövcud olan formaların, eləcə də ümumilikdə nitqin və ya dilin linqvopsixoloji analizi, əslində, gerçəklikdə baş vermiş dərketmə aktlarının və ya təfəkkür proseslərinin əks ardıcılıqla izlənməsidir*. Bunu nəzərə alaraq araşdırmanın bu fəslində dilin, habelə onun real həyatda yeganə tətbiqi şəkli olan nitqin, həm dilin, həm də nitqin yeganə mövcudluq şəkli olan dil struktur vahidlərinin, yəni forma, qəlib və normaların yaranması, eləcə də ümumi təfəkkür prosesində onların rolu məsələlərini linqvistik və psixoloji (lingvopsixoloji) cəhətdən nəzərdən keçirəcəyik. Leksik, leksik-qrammatik və ya qrammatik forma, nitq və sözləm şəklində çıxış edən dil struktur vahidlərinin yaranması və mənimsənilməsi mexanizmini, funksiyalarını araşdıracaq, əldə edilən nəticələr əsasında dil struktur vahidlərini və nitqi modelləşdirməyə çalışacağıq. Dilin ümumi və aktiv sistem kimi struktur tərkibi, forma və mənə vəhdəti, inkişaf tendensiyaları əsasında onun linqvopsixoloji mahiyyətini müəyyənləşdirməyə cəhd göstərəcəyik.

Dilin, nitqin, yoxsa formanın daha əvvəl yaranması məsələsinə münasibətlər müxtəlifdir. Formanı səs və söz, nitqi sözləm və danışma prosesi, dili isə formanın və ya nitqin yaranmasını tənzimləyən qaydalar toplusu hesab etməklə, əvvəlcə, formanın, sonra nitqin, daha sonra dilin yaranmış olduğu birbaşa və ya dolayısı ilə ifadə olunmaqdadır.

Əvvəldə bu məsələyə münasibətimizi bildirsək də, bir daha demək istərdik ki, insan toplumu və ya cəmiyyətinin yarandığı gün-

dən etibarən toplumun və cəmiyyətin digər üzvlərinə hər hansı məlumat vermək məqsədi ilə insan oğlunun çıxardığı ən ilkin, ən bəsit və ən sadə səsler belə həmin insanlar üçün, eyni zamanda, həm “dil”, həm “nitq”, həm də “forma” funksiyasını yerinə yetirmişdir.

Toplumun, qəbilə və tayfanın dilində və ya ondan da əvvəlki dövrlərdə cəmi bir söz, məsələn, “o” sözü olduqda belə, bu yeganə söz həmin toplumun həm dili, həm nitqi, həm də dilindəki və nitqindəki yeganə forma olmuşdur. Başqa sözlə desək, yaranan ilk forma ilə eyni zamanda insanın nitqi və dili də yaranmışdır.

Əlbəttə ki, ibtidai nitq və ya dil müasir səviyyədə təmasda olduğumuz nitq və dildən zənginlik, informasiya ötürmə imkanları baxımından müqayisəyəgəlməz dərəcədə fərqlənmişdir¹. Bu dil və nitq çox primitiv şəkildə də olsa, müasir dillər kimi ünsiyyətə, bu və ya digər məlumatın ötürülməsinə xidmət etmişdir.

Bu deyilənlərə əsaslanaraq insan toplumunun sonrakı təkamül və inkişafı nəticəsində “o” formasından başqa, məsələn, “sən” və “mən” formalarının da yaranması dil və nitqin yenidən yaranması kimi başa düşülməməlidir. Çünki artıq qeyd etdiyimiz kimi, “dil” və “nitq” birinci formanın yaranması ilə eyni vaxtda təşəkkül tapmışdır. Sonrakı hər bir formanın yaranması isə artıq mövcud olan dilin və nitqin zənginləşməsi prosesidir.

§ 3.1. Dil struktur vahidi olan formaların yaranması

İstənilən əsas və ya yardımçı morphem, yəni söz dil struktur vahidi kimi müstəqil bir gerçəklik elementi olmaqla, eyni zamanda leksik, leksik-qrammatik və ya qrammatik formadır. Hər biri müstəqil dil struktur vahidinin, başqa sözlə desək, gerçəklik elementi olan hər sözün, yəni formanın dərk olunması ilə ikinci intellekt obrazı yaranır.

Dilçilik elminin və ya psixolinqvistikanın yeni sahəsi olan linqvopsixologiyanın formalarla bağlı əsas vəzifəsi də məhz bu cür ardıcılıq və əks ardıcılıqlara əsaslanaraq, etalon dəqiqliyinə malik

¹ Bayramov Ə. İnsan fikirləşməyi və danışmağı necə öyrənmişdir. Bakı, 1963, s. 25-47.

olan dərk etmə aktlarının izi ilə leksik, leksik-qrammatik və qrammatik formaların, nitqin və ümumilikdə dilin yaranma mexanizmini, eləcə də ümumi təfəkkür proseslərində onların funksional mövqeyini müəyyənləşdirməkdir. Belə ki, tədqiqatımız, bir tərəfdən, forma və onun dərk olunması nəticəsində yaranan ikinci intellekt obrazı arasında olan bağlılığı, digər tərəfdən də, forma ilə onun əks etdirdiyi birinci intellekt obrazı və ona ekvivalent olan gerçəklik elementi arasındakı hər cür (semantik, məntiqi, funksional və s.) əlaqəni müəyyənləşdirməyə imkan verir.

İstənilən halda belə bir faktı nəzərə almaq lazımdır ki, birinci intellekt obrazının yaranması üçün gerçəklik elementinin insanın hiss orqanlarına təsiri kifayətdir. Amma ikinci intellekt obrazının yaranması üçün mütləq şəkildə dərk olunmuş gerçəklik elementi ilə bağlı nitq ehtiyacının yaranması vacibdir. Bu ehtiyac nəticəsində forma yaranır və onun dərk olunması ilə də ikinci intellekt obrazı əmələ gəlmiş olur. Yeni söz yalnız dərk olunmuş gerçəklik elementi ilə bağlı yarana bilər. Əgər gerçəklik elementi yoxdursa və ya ümumiyyətlə dərk olunmamışdırsa, onunla bağlı söz yarana bilməz və eləcə də yaddaşdan silinmiş gerçəklik elementi ilə bağlı olan söz dildə qala bilməz.

Sözün yalnız dərk olunmuş gerçəklik elementi ilə bağlı yarandığını professor Kamal Abdullayev belə şərh edir: “Həm söz, həm cümlə vasitəsi ilə təfəkkürümüz dünya və onun ən müxtəlif çalarlarını... adlandırmağa cəhd edir... adlandırdınsa, artıq dərk etdin deməkdir... dərk etməyə nə qədər isə, adlandırma bilmərsən”¹.

Q.A.Klimovun qənaətinə görə, linqvistik vahid linqvist (dilçi, tədqiqatçı) tərəfindən bu və ya digər dil vahidinin formalaşdırılması zamanı istifadə edilən linqvistik modelin, yəni bəzi metodik quruluşların komponenti kimi müəyyən olunur².

Əslində Q.A.Klimovun bu tərifini müəyyən qədər müasir morfem anlayışının şərhinə bənzəyir. Bununla belə, bu tərifdə bizi ma-

¹ Abdullayev K. Dilçiliyi səyahət. ..., s. 135.

² Климов Г.А. Фонема и морфема. Москва, 1967, с. 8.

raqlandırılan məsələ sadəcə morfemlərlə bağlı deyil, eyni zamanda Q.A.Klimovun qısaca “dil vahidi” adlandıraraq öləri şəkildə üzərindən keçdiyi dil struktur vahidləridir.

Dil struktur vahidi və eyni zamanda gerçəklik elementi adlandırdığımız anlayışlar P.V.Çesnokov tərəfindən “dil vasitəsi” kimi təqdim olunur və qeyd edilir ki, dil vasitələri – müstəqil hissi-maddi faktlar (törəmələr) kimi çıxış edir, dil fəaliyyətinin daimi və müvəqqəti (bərkimiş və ya bərkiməmiş) nəticəsi olaraq meydana çıxır və bu qəbildən olan digər müstəqil törəmələrə ayrıca səslər (fonemlər), hecalar, morfemlər, sözlər, söz birləşmələri, cümlələr və s. oppozisiya təşkil edir. Belə vasitələri dil vahidləri adlandırmaq lazımdır¹.

Bizim dil struktur vahidi adlandırdığımız anlayış həm ad, həm də aid olduğu obyekt baxımından istər dil vahidi (Q.A.Klimov), istərsə də dil vasitəsi (P.V.Çesnokov) anlayışlarından fərqlənir.

Belə ki, dil struktur vahidi, hər şeydən əvvəl, gerçəklik elementidir. Bu səbəbdən dil struktur vahidlərinin yaranma və mənimsənilmə mexanizmi, digər gerçəklik elementlərinə xas olan dərkətmə aktları, fazaları əsasında və ikili intellekt obrazları prizmasından nəzərdən keçiriləcəkdir.

Həm dərkətmədə, həm də dildə əks olunan hər bir gerçəklik elementi ilə bağlı beynimizdə iki intellekt obrazı mövcud olur. Bunlardan birincisi obyektiv aləmdə mövcud olan gerçəklik elementinə, ikincisi isə dil struktur vahidinə ekvivalent olan intellekt obrazıdır².

Belə ki, obyektiv aləmdə mövcud olan gerçəklik elementi hiss orqanlarımıza təsir edərək bizə öz varlığı haqqında məlumat verir. Daxil olan məlumat əsasında beyin aparatının köməyi ilə həmin gerçəklik elementinə ekvivalent olan intellekt obrazı yaranır. Bu intellekt obrazı gerçəklik elementinin ilkin, əsas obrazıdır və adətən gerçəklik elementinin dərk olunması aktının birinci yarımında yaranır. Güzgülər prinsipi ilə desək, dərkətmə zamanı (və ya təmas nəticəsin-

də) obyektiv aləmdə mövcud olan gerçəklik elementi dərkətmə güzgüsündə əks olunur.

Mexanizm olaraq, ikinci intellekt obrazı ardıcıl şəkildə baş verən dərkətmə prosesləri və birinci intellekt obrazının dildə əks olunaraq dil struktur vahidinə çevrilməsi və həmin dil struktur vahidinin yenidən müstəqil gerçəklik elementi kimi dərk olunaraq intellekt obrazına çevrilməsi yolu ilə yaranır.

Dərkətmə akt və fazaları bazasında dil struktur vahidinin yaranması mexanizmini və prosesini nəzərdən keçirək.

Sinktual dərkətmənin ümumi prinsiplərinə uyğun olaraq, əgər gerçəklik elementi əvvəlcədən dərk olunubsa, *Sinktual dərkətməyə hazırlıq mərhələsində* (ümumi dərkətmə prosesinin birinci aktının ikinci yarımında) ona ekvivalent olan intellekt obrazı aktiv yaddaşa gətirilir, yəni əsas yaddaşa intellekt kodu şəkildə saxlanılan analogi məlumatlar modullaşdırılır, onların arasından üzərində sinktual dərkətmənin icra olunacağı müvafiq intellekt obrazı (və ya obrazları) seçilir və onun ekvivalent olduğu gerçəklik elementi tam təfərrüatı ilə xatırlanır (və ya bütün dolğunluğu ilə göz önündə canlandırılır).

Belə fərz edək ki, ikinci intellekt obrazını yaratmalı olduğumuz həmin gerçəklik elementi bizə məlum deyil, yəni bu ana qədər onu heç görməmişik, dərk etməmişik və hələlik adı da yoxdur.

Bu, bizə göstərilən bir qabdır: xarici görünüşü etibarilə ləyəni, və ya böyük boşqabı xatırladır, xırda dəlikləri var. Qabın funksiyası ilə bağlı məlumat verirlər: “Bu qab içərisinə tökülən maye qarışığı olan cisimləri mayedən ayırmağa xidmət edir, yəni içərisinə tökülən cismin suyunu süzmək üçündür”. İstehsalına başlanan bu qabın reklamı məqsədi ilə ona ad vermək və potensial müştərilərə tanımaq tələb olunur.

Bu halda *Sinktual dərkətməyə hazırlıq mərhələsində*, yəni ümumi dərkətmə prosesinin birinci aktının birinci fazasında həmin qabın görünüşü, əlaməti, eləcə də funksiyası ilə bağlı verilən izahat və s. əsasında vizual-vokal dərkətmə metodu ilə beynimizdə ona

¹ Чесноков П.В. Основные единицы языка и мышления. Ростов, 1966, с. 91.

² Əsgərov M.B. Dilin psixolinqvistik mahiyyəti. “Tədqiqatlar”. AMEA Dilçilik İnstitutu. Bakı, “Elm”, 2004, № 2, s. 60-64.

ekvivalent olan birinci intellekt obrazı yaranır.

Birinci aktın ikinci fazasında həmin qabın birinci intellekt obrazı bənzər vizual və funksional xüsusiyyətlərə malik gerçəklik elementlərinin (məsələn, ləyənin, boşqabın və s.) baş beyində mühafizə olunan birinci və ikinci intellekt obrazları, yəni xarici görünüşü, haqqında asanlıqla mətn formasına çevrilə bilən məlumatın və adların da mühafizə olunduğu kodlar qrupuna qeyd olunur (yadda saxlanılır) və beləliklə, həmin qab dərk edilir.

Birinci aktın üçüncü fazasında həmin qabın birinci intellekt obrazı bənzər vizual və funksional xüsusiyyətlərə malik digər gerçəklik elementlərinin baş beyində mühafizə olunan intellekt obrazları və ya kodları ilə birlikdə yada salınır, yəni aktiv yaddaşa gətirilir.

Dərketmə prosesinin ümumi qaydalarına uyğun olaraq birinci aktın üçüncü fazasında aktiv yaddaşa gətirilən intellekt obrazları dördüncü fazada modullaşaraq sonrakı beyin aktivliklərinin icrası üçün ən uyğun olan obraz və simvollarla çevrilir¹. Bu fazadan sonra icra olunan sinktual dərketmə prosesi ilə həmin qaba ad veriləcəyinə görə, birinci aktın dördüncü fazasında həmin qabın birinci intellekt obrazı həm vizual şəkildə, həm də onun forma və funksiyalarının təsvirindən ibarət olan mətnlər şəkildə, onunla bərabər aktiv yaddaşa gətirilmiş bənzər vizual və funksional xüsusiyyətlərə malik digər gerçəklik elementlərinin birinci intellekt obrazı da həm vizual şəkildə, həm də həmin qabların forma və funksiyalarının təsvirindən ibarət olan mətnlər şəkildə, ikinci intellekt obrazları isə bu gerçəklik elementlərinin adlarına ekvivalent olan sözlər, yəni “ləyənin”, “boşqab” sözləri kimi aktiv yaddaşda tam açılır.

Sinktual dərketmənin birinci fazasında forması, funksiyası, təbiəti və s. cəhətləri nəzərə alınmaqla həmin qaba ad verilir. Funksiyası nəzərə alınmaqla bənzərlik və analogiya prinsiplərinə uyğun olaraq (funksiyası süzmək və forması ləyəninə, boşqaba bənzədiyinə görə) bu qaba “*süzəyən*” və “*süzqab*” adı da vermək olardı. Amma

¹ Əsgərov M.B. Dərketmənin mexanizmi. “Tədqiqlər”. AMEA Dilçilik İnstitutu. Bakı, “Elm”, 2006, N 4, s. 44-59.

başqa analogiya və bənzərlik, eyni zamanda bir sıra digər linqvistik cəhətlər də nəzərə alınmaqla bu qaba “*süzgəc*” adı verilmişdir.

Sinktual dərketmənin ikinci fazasında bu qabın altı hərfdən ibarət olan adının “*süzgəc*” şəkildə yazılışını və □süzgəc□ kimi tələffüzünü əks etdirən sözə ekvivalent olan ikinci intellekt obrazı yaranır və həmin qabın birinci intellekt obrazı ilə birləşərək vahid kod əmələ gətirir. Bu kod bənzər vizual və funksional xüsusiyyətlərə malik gerçəklik elementlərinin baş beyində mühafizə olunan intellekt obrazlarının və kodlarının olduğu kodlar qrupuna qeyd edilir (yadda saxlanılır). Beləliklə, həmin qabın adı *süzgəc* kimi dərk edilmiş olur və bununla da, ikinci intellekt obrazının yaranması prosesində sinktual dərketmənin aktiv mərhələsi başa çatır.

Bu tədqiqatın **psixoloji əsasını** L.Viqotskinin psixoloji fəaliyyət nəzəriyyəsinin xaricə yönələn fəaliyyətlər qisminin mütləq şəkildə nəzərə alınması şərti ilə, akademik İ.M.Seçenov tərəfindən irəli sürülən: 1) insana göstərilən xarici təsir(stimul), 2) bu təsirin insan beynində yaratdığı hisslər(obraz), 3) insan tərəfindən həyata keçirilən fəaliyyət¹ kimi üçpilləli dərketmə aktı və bu akt əsasında müəyyən edilən S+O+F (stimul + obraz + fəaliyyət) sxemi təşkil edir.

Nəzəriyyənin şərhində dərketmənin minimal vahidləri olaraq **gerçəklik elementi** və **intellekt obrazı** cütündən istifadə olunur. **Gerçəklik elementi** dedikdə, obyektiv aləmdə real şəkildə mövcud olan və ya mövcud olduğu qəbul, yaxud ehtimal edilən əşya, varlıq və hadisələr, anlayış, norma və prinsiplər, həmçinin onların real və ya təsəvvür olunan əlamət, keyfiyyət, xüsusiyyət və hərəkətləri nəzərdə tutulur. Gerçəklik elementinin hiss orqanlarına təsiri nəticəsində **intellekt obrazı** yaranaraq baş beyində mühafizə edilir və əks etdirdiyi gerçəklik elementinə ekvivalent olur².

Bu tədqiqatın **linqvistik əsası** ondan ibarətdir ki, okkazional şəkildə ünsiyyət ehtiyacından yaranan dil struktur vahidləri və

¹ Семенов И.М. Рефлексы головного мозга. Санкт Петербург, 1866.

² Əsgərov M.B. Gerçəklik elementinin intellekt obrazları. “Tədqiqlər”. AMEA Dilçilik İnstitutu. Bakı, “Elm”, 2003, № 4, s. 39-43.

söyləmlər əks etdirdiyi gerçəklik elementinin yaddaşdakı intellekt obrazları və ya kodları ilə birləşdikdə dilə çevrilir. Yəni dil, bir tərəfdən öz struktur vahidləri olan forma və nitq sözləmləri ilə birlikdə təfəkkür proseslərinin son məhsulu kimi meydana çıxır, ikinci bir tərəfdənsə, bir güzgü kimi məhz dərk olunmuş gerçəklik elementlərini əks etdirir. Yəni dil həm yaranması, həm də funksiyası baxımından tam linqvopsixoloji mahiyyət daşıyır. Bu səbəbdən istər təsviri, istər funksional, istərsə də struktur dilçilikdə aparılan tədqiqatlarda obyekt olaraq seçilən dil struktur vahidlərinin, nitq sözləmlərinin və ya bütövlükdə mətnin analizi prosesində dilin linqvistik yönləri ilə yanaşı, psixoloji cəhətlərini də nəzərə almaq lazımdır. Əks halda, əldə edilən nəticələrin ən azı tamlığı və dolğunluğu, etimoloji və funksional-semantik araşdırmalarla bağlı bəzi konkret hallarda isə, hətta nəticələrin doğruluğu belə şübhə altına alın bilər.

Təqdim etdiyimiz psixoloji sxemdə gerçəklik elementinin nəzərə alınmadığı ehtimal oluna bilər. Amma stimulun varlığı, artıq gerçəklik (G) elementinin də mövcudluğunu təsdiq edir. Aydındır ki, bu fəaliyyətin son məqsədi dərk etmədir. Yəni həmin sxemin $G+S+O+F=D$ (gerçəklik elementi + stimulye + intellekt obrazı + fəaliyyət = dərk etmə) şəklində olması, bizcə, mahiyyətcə heç nəyi dəyişmir. Amma istənilən halda həmin sxem formal olaraq bu şəkildə tamamlanmalıdır.

Gerçəklik elementinin və onun adının dərk olunması (F) belə baş verir ki, gerçəklik elementinin (G_1) hiss orqanlarına təsiri (S_1) nəticəsində beyin aparatı vasitəsilə həmin gerçəklik elementinə ekvivalent olan *birinci intellekt obrazı* (O_1) yaranır (F_1 – birinci fəaliyyət). Gerçəklik elementinin (məs.:masanın) vizual obrazının gözlərimiz önündə canlanmasını, məhz dərk etmə nəticəsində beynimizdə yaranan birinci intellekt obrazı təmin edir. Dərk olunmuş gerçəklik elementi haqqında informasiya vermək ehtiyacı (S_2) nəticəsində *sinktial dərk etmə* yolu ilə həmin gerçəklik elementini əks etdirən *dil struktur vahidi* (G_2) yaranır (məsələn, “masa” sözü). İkinci sıra gerçəklik elementi mahiyyəti daşıyan dil struktur vahidinin dərk

olunması nəticəsində *ikinci intellekt obrazı* (O_2) yaranır (F_2 – ikinci fəaliyyət). Gözlərimiz önündə dörd hərfdən ibarət olan “masa” sözünün vizual obrazının canlanmasını, məhz dərk etmə nəticəsində beynimizdə yaranan ikinci intellekt obrazı təmin edir. Dörd ayaq üzərinə müstəvi formasına malik düz səthin bərkidilməsi yolu ilə yaranan əşya (G_1 - birinci sıra və ya ilkin gerçəklik elementi) və onun dörd hərfdən ibarət olan adı (G_2 - ikinci sıra gerçəklik elementi) və hər iki gerçəklik elementinə ekvivalent olan intellekt obrazı (O_1, O_2 – birinci və ikinci intellekt obrazı) eyni bir *intellekt kodunda* (K) birləşərək ($G_1+G_2+ O_1+ O_2=K$) baş beynimizdə mühafizə olunur. Göründüyü kimi, bu linqvopsixoloji proses və fəaliyyətlərin məcmusu tam şəkildə $D= G_1 + S_1 + O_1 + F_1 + S_2 + G_2 + O_2 + F_2$ sxemi əsasında reallaşır.

İlk baxışdan elə görünə bilər ki, ilkin gerçəklik elementinin və dil struktur vahidinin yaranması və dərk olunması prosesinin burada verilən şərhə bəzi cəhətləri ilə İ.M. Seçenov tərəfindən irəli sürülən dərk etmə prosesindən müəyyən qədər fərqlənir və ilkin sxemə sığmır. Burada (G_1+G_2)= G ; (S_1+S_2)= S ; (O_1+O_2)= O ; (F_1+F_2)= F olduğunu nəzərə alsaq, o halda ilkin sxemin bizim tərəfimizdən tamamlanmış variantının dərk etməni bütünlüklə əks etdirdiyinin şahidi oluruq, yəni $G+S+O+F=D$ (gerçəklik + stimulye + obraz + fəaliyyət = dərk etmə). Onu da nəzərə alsaq ki, $G_1+G_2+O_1+O_2= K$, o halda görürük ki, ilkin sxem belə, istənilən dərk etmə prosesinin şərhə baxımından özünü doğruldur və buradakı yeganə fərq dərk etmənin intellekt obrazları ilə deyil, intellekt kodları ilə reallaşmasıdır: $S+K+F=D$ (stimulye + kod + fəaliyyət = dərk etmə).

Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, istənilən dərk etmə prosesinin ikinci yarımaktı qəbul edilmiş intellekt obrazının və ya kodunun yenidən aktiv yaddaşa gətirilməsi və ondan istifadədir.

Gerçəklik elementlərinə hansı adın verilməsindən asılı olmayaraq, istənilən halda nəzərə almaq lazımdır ki, gerçəklik elementinə verilən ad, dildə həmin gerçəklik elementinə ekvivalent olan dil struktur vahididir və ya başqa sözlə desək, gerçəklik elementinin dil

güzgüsündəki əksidir. Verilən adın məhz nə olmasına baxmayaraq, yetər ki, həmin ad eyni dil daşıyıcıları tərəfindən eyni tərzdə dərk olunsun və ya mənimsənilsin. Çünki L.Şerbanın qeyd etdiyi kimi, dil sisteminin vahidliyi, eyni məzmunla bağlı bənzər reaksiyaların yaranmasını şərtləndirir¹.

Haqqında danışılan qaba ad verildikdən sonra həmin qabın funksiyalarını da əlavə etməklə bu qabı potensial alıcılara tanıtmmaq, yəni onu reklam etmək mümkündür.

L.Şerba danışmaq və anlama proseslərinin məcmusunu “nitq fəaliyyəti” adlandırır və onu dil təzahürlərinin birinci aspekti hesab edir... Bəlli bir dövr ərzində bu və ya digər ictimai qrupun danışma və anlama aktlarının məcmusu əsasında dillərin lüğətlərinin və qrammatikalarının yaradıldığını qeyd edən L.Şerba bunu dil sistemi adlandırır və dil təzahürlərinin ikinci aspekti hesab edir. O göstərir ki, düzgün tərtib olunmuş lüğət və qrammatika aid olduğu dildəki bilgiləri tam şəkildə və bütün dolğunluğu ilə əks etdirməlidir².

Bu və ya digər gerçəklik elementinə verilən ad gerçəklik elementinin dərk etmə güzgüsündəki obrazının dil güzgüsündəki əksi olmaqla yanaşı, dilin maddi hissəsini təşkil edən struktur vahidlərindən biri, başqa sözlə desək, hərf və ya səslərdən ibarət materiya forması (məsələn, “*süzgəc*” sözü 6 hərf və ya səsdən ibarət olduğu kimi), yəni gerçəklik elementidir. Bu səbəbdən gerçəklik elementi olan söz (söz forması və ya qəlibi) yenidən vizual-vokal dərk etmə yolu ilə ikinci intellekt obrazına çevrilir. Beləliklə, obyektiv aləmdə mövcud olan eyni bir gerçəklik elementinin beynimizdə iki intellekt obrazı yaranmış olur. Bunlardan birincisi, gerçəklik elementinin özünə ekvivalent olan birinci intellekt obrazıdır. İkincisi isə, həmin birinci intellekt obrazı haqqında məlumat vermək məqsədi ilə yaradılmış dil struktur vahidi şəkildə mövcud olan gerçəklik elementinin dərk olunması nəticəsində yaranan və dil struktur vahidinə ekvivalent olan ikinci intellekt obrazıdır.

¹ Шерба Л.В. Языковая система и речевая деятельность. Ленинград. Наука, 1974, с. 28.

² Yəni orada, s. 25.

Hər iki intellekt obrazı həmişə eyni bir intellekt kodunda olur və onlardan birinin xatırlanması avtomatik olaraq digər intellekt obrazını da aktiv yaddaşa gətirir.

Bəzən ayrı-ayrılıqda bu obrazlardan birinin aktiv yaddaşa tam şəkildə xatırlanmasına baxmayaraq, digər obrazın xatırlanmasında gecikmələr olur.

Keçirdiyimiz eksperiment və sınaq təcrübələri belə deməyə əsas verir ki, adətən gerçəklik elementinə ekvivalent olan intellekt obrazının tam şəkildə xatırlanmasına baxmayaraq, onun dil struktur vahidinə ekvivalent olan intellekt obrazının xatırlanması prosesindəki gecikmələr ana dilindəki yeni sözlər və ya terminlərlə bağlı olur. Belə hallarda biz “Dilimin ucundadır, bu dəqiqə deyəcəyəm ... bircə dəqiqə” deyərək həmin dil struktur vahidinin şifahi və ya yazılı obrazını xatırlamağa çalışırıq.

Dil struktur vahidinə ekvivalent olan intellekt obrazının tam şəkildə xatırlanmasına baxmayaraq, onun gerçəklik elementinə ekvivalent olan intellekt obrazının xatırlanması prosesindəki gecikmələr, əsasən, xarici dillərin öyrənilməsi ilə bağlı müşahidə olunur. Belə hallarda biz dəqiqliklə xatırladığımız həmin əcnəbi sözü dəfələrlə təkrarlayır və onunla bağlı olan gerçəklik elementini, onun birinci intellekt obrazını və ya bu obrazın ana dilimizdəki söz qarşılığını, yaxud da bu sözə ekvivalent olan ikinci intellekt obrazını xatırlamağa çalışırıq.

§ 3.2. *Leksik formalar*

Dil struktur vahidi olaraq formaların üç əsas növü mövcuddur: 1) leksik, 2) leksik-qrammatik, 3) qrammatik formalar.

Dil struktur vahidlərinin birinci növünə aid olan leksik formaların özünün də üç tipi mövcuddur: 1) ilkin variantda müəyyən leksik məna ifadə edən (kök) formalar; 2) yeni leksik məna yaratmaq məqsədilə konkret leksik şəkilçilərlə işlənən söz qəlibləri (kök/əsas + konkret leksik şəkilçi); 3) müxtəlif leksik, qrammatik, leksik-qrammatik formaların birləşməsindən yaranan mürəkkəb formalar.

Leksik formaların birinci tipi. Bu tədqiqat çərçivəsində istər forma, istər nitq, istərsə də dillə bağlı danışarkən və onların həm yaranma, həm də fəaliyyət mexanizmini linqvopsixoloji mövqedən analiz edərkən apellyasiya vahidi kimi leksik səviyyəli sözlərdən və məhz ilkin variantda müəyyən leksik məna ifadə edən (kök) sözlərdən istifadə etmişik. Başqa sözlə desək, indiyə qədər deyilənlərin hamısı dil struktur vahidlərinin kök söz səviyyəsində linqvopsixoloji analizi idi. Bu səbəbdən həmin məsələni təkrarən nəzərdən keçirməyə heç bir ehtiyac duymuruq. Amma bununla belə, ilkin variantda müəyyən leksik məna ifadə edən sözlərlə və ümumiyyətlə, leksik formalarla bağlı yarana biləcək bəzi sualları və sual doğurma ehtimalı olan konkret məsələləri nəzərdən keçirməyi lazım bilirik.

Bəzən göz önündə canlandırılan görüntü birinci intellekt obrazı hesab edilməklə belə bir yanlış təsəvvür yarana bilər ki, mücərrəd isimlərin birinci intellekt obrazı yaranmır və bu səbəbdən düşünmə prosesində onların birinci deyil, ikinci intellekt obrazı iştirak edir.

Nəzərə almaq lazımdır ki, masanın səth və ayaqlarının birləşməsindən ibarət olan cismani və ya əşyavi obrazı onun birinci intellekt obrazı deyil. Daha doğrusu, birinci intellekt obrazı sadəcə buna ekvivalent olan obraz deyil.

Birinci intellekt obrazı gerçəklik elementi ilə bağlı dərk olunan bütün cəhətləri özündə birləşdirən, yəni onun xarici görünüşünün, hissələrinin, funksiyalarının, mahiyyətinin ümumi obrazları cəminə ekvivalent olan təfəkkür vahididir. Kompüterin yaddaş qutusunu açıb baxan “maraq əsirləri” onun içində heç bir rəsm, rəqəm və ya yazıya rast gəlmədiyi kimi, insan beynində əməliyyat aparən cərrahlar da indiyə qədər beynində heç bir rəsm, rəqəm, yazı və s-yə rast gəlməmişlər. Əgər intellekt obrazı gerçəklik elementinin və ya onun hissələrinin görüntü obrazı olsaydı, o halda gözlə görünməyən, yəni vizual şəkildə müşahidə olunmayan heç bir şeyin birinci intellekt obrazı yarana bilməz, onlar dərk oluna bilməzdi. Bu isə nihilizmdən, “görmürəmsə, yoxdur” fəlsəfəsindən başqa bir şey deyil.

Obyektiv aləmdə elə gerçəklik elementləri var ki, onların nə təsəvvür oluna bilən görüntü obrazı, nə də adı var, bununla belə, həmin gerçəklik elementləri dərk olunur. Məsələn, səsin görüntü obrazı ümumiyyətlə yoxdur. İkinci intellekt obrazı isə onlardan təxminən 5-8% hissəsində var. Bunlar da səs təqlidi nəticəsində yaranan sözlərin dərk olunması nəticəsində formalaşmışdır. Yerdə qalan 92-95% səsin ikinci intellekt obrazı da yoxdur. Məsələn, quş səsinin təqlidi kimi “cık-cık” sözü və həmin sözə uyğun ikinci intellekt obrazı vardır. Amma buna baxmayaraq, ayrı-ayrılıqda sərçənin, qaranquşun, alacəhrənin, sığırcının, şanapıpiyin, qaratoyuğun və s. quşların səsinin vizual obrazı olmadığı kimi, səs təqlidi formasında yaranan söz qarşılığı da yoxdur. Çünki əlifbadakı hərflərin səs qarşılığı bu quşların hər birinin səsinə fərqli şəkildə əks etdirməyə imkan vermir. Amma bununla belə, biz eşitdiyimiz səsləri fərqləndirib, hansı quşa aid olduğunu müəyyən edə bilərik. Deməli, biz bu səsləri ayrı-ayrılıqda vokal dərk etmə üsulu ilə dərk etmişik. Şübhəsiz ki, onları nə vizual obrazlar, nə də ikinci intellekt obrazları ilə deyil, gerçəklik elementinin dərk oluna bilən bütün xüsusiyyətlərini məcmu halda özündə birləşdirən təfəkkür vahidlərinin köməyi ilə dərk etmişik. Biz bu tədqiqat çərçivəsində onlara birinci intellekt obrazı deyirik.

“Kitab” sözünü eşidən və ya oxuyan insanın gözləri önündə “cildi və səhifələri üzərində müəyyən yazılar yazılmış əşya” obrazı canlanır.

Bu obrazın canlanma səbəbini araşdıraraq:

1) Söz və ya forma müstəqil gerçəklik elementi kimi insan tərəfindən dərk olunmalıdır. Yəni söz forması dil struktur vahidi kimi həmin şəxsə məlum olmalıdır. İnsan ona tanış olmayan dil struktur vahidini qəbul etməklə heç bir şey dərk edə, mənimsəyə bilməz. Yəni yuxarıdakı 5 hərfin ixtiyari birləşməsindən yaranan “kabit”, “kibat”, “kitab” yazısı müstəqil dil struktur vahidi kimi dərk olunmadığına görə, bu formalar heç bir məna ifadə edə bilməzlər.

2) Dərk olunmuş dil struktur vahidi obyektiv aləmdə mövcud

olan konkret gerçəklik elementi ilə bağlı olmalıdır. Yuxarıda birinci bənddə gördüyümüz *kitab* sözündə hərflərin yerini dəyişməklə çoxsaylı yeni söz formaları “icad edə bilərik”. Bu yolla süni şəkildə yaradılmış “kabit”, “kibat”, “kitba” yazısını biz bir neçə dəfə oxumaqla əzbərləyə, yəni dil struktur vahidi kimi yadda saxlaya da bilərik. Amma bununla belə, yenə də bu “sözlər” bizim üçün heç bir mənə ifadə edə bilməz. Bunun səbəbi odur ki, həmin formalar obyektiv aləmdə mövcud olan heç bir gerçəklik elementi ilə bağlı deyil.

Deməli, bu və ya digər formanın müəyyən bir mənə ifadə edə bilməsi üçün, əvvəla, həmin forma hər hansı bir gerçəklik elementinə bağlı və ya ekvivalent olmalıdır, ikincisi, həmin forma müstəqil gerçəklik elementi kimi mənimsənilmiş olmalıdır.

Leksik formaların hər üç tipi bağlı olduqları, daha doğrusu, dildə əks etdirdikləri birinci intellekt obrazlarına əsasən böyük söz siniflərinə – nitq hissələrinə ayrılırlar.

Nitq hissələrini xarakterizə edən bir sıra semantik xüsusiyyətlərin¹, qrammatik və sintaktik şərtlərin² və hər iki cəhətin eyni zamanda nəzərə alınması nəticəsində formalaşan ənənəvi bölgü prinsipinin də olmasına baxmayaraq³, qeyd etmək istəyirik ki, əsas və ya aparıcı cəhət həmin sözün obyektiv aləmdə bağlı olduğu gerçəklik elementinin insan beynində əks olunan birinci intellekt obrazıdır. Yəni həmin sözün bağlı olduğu gerçəklik elementi insan tərəfindən dərk olunarkən onunla bağlı yaranan intellekt obrazı əşya və ya varlığa ekvivalent olursa, bu forma isim, əşya və ya varlığa aid əlamət, keyfiyyət və ya xüsusiyyətə ekvivalent olursa, bu forma sifət, əşya və ya varlığa aid miqdar və ya sıraya ekvivalent olursa, bu forma say, əşya və ya varlığa aid hərəkət və ya vəziyyətə ekvivalent olursa, bu forma fel, hərəkət və ya vəziyyətə aid əlamət, keyfiyyət və ya xüsusiyyətə ekvivalent olursa, bu forma zərf kimi qəbul olunur. Əvəzliyinin birinci intellekt obrazı isə həm əşya və ya varlığa, həm

¹ Məşədiyev Q. Müasir Azərbaycan dilində nitq hissələrinin semantikasi. Bakı, 1998, 106 s.

² Hüseynzadə M. Müasir Azərbaycan dili, Morfologiya, III hissə, Bakı, 1983, s.16.

³ Zeynalov F.R. Türk dillərində nitq hissələrinin ənənəvi bölgüsü. Bakı, 1957, 64 s.

əşya və varlığa aid əlamət, keyfiyyət, xüsusiyyət, miqdar və ya sıraya, həm də hərəkət və vəziyyətə aid əlamət və ya xüsusiyyətə ekvivalent olur. Təbii ki, nitq hissələrində bəzən müşahidə olunan keçid prosesləri¹, yəni bir nitq hissəsi kimi qəbul olunmuş sözün başqa bir nitq hissəsinə aid sözlər qrupuna keçməsi, həmin sözlə bağlı olan intellekt obrazının dəyişməsi, yenilənməsi, əksər hallarda isə yeni məzmununda dərk olunması nəticəsində baş verir.

Deməli, bu və ya digər leksik formanın hansı nitq hissəsinə aid olması birbaşa onun birinci intellekt obrazından asılıdır. Linqvopsixoloji analiz zamanı birinci intellekt obrazı bəlli olan formanın hansı nitq hissəsinə aid olması ilə bağlı onun qrammatik əlamət və ya sintaktik funksiyasına istinad etməyə ehtiyac qalmır. Çünki həmin formanın birinci intellekt obrazı məhz onun haqqında tam təsəvvür yarandıqdan sonra müəyyən olunur. Başqa sözlə desək, bu və ya digər sözün qrammatik forma və ya sintaktik funksiyasına onun birinci intellekt obrazının müəyyənləşdirilməsi prosesində ehtiyac duyulur.

Məsələn, ayrılıqda işlənən “yaz” sözünü və ya formasını ilk dəfə oxuduqda, yaxud eşitdikdə bu forma ilə “bahar” mənasında ilin fəslininmi, yoxsa “yazmaq” felinin kökü ilə ifadə olunmuş hərəkətinmi nəzərdə tutulduğunu müəyyənləşdirməkdə çətinlik çəkirik. Əslində, bu çətinlik elə birinci intellekt obrazının müəyyən olunması ilə bağlı qarşıya çıxan çətinlikdir. Bu forma ilə obyektiv aləmdə mövcud olan gerçəklik elementi və ya onun birinci intellekt obrazı arasındakı əlaqəni müəyyənləşdirmək üçün həmin formanın digər dil struktur vahidləri zəncirindəki mövqeyinə, yəni qrammatik əlamətinə və ya sintaktik funksiyasına ehtiyac duyulur. Onu da qeyd edək ki, bu ehtiyac məhz passiv kommunikaanta, yəni informasiyanı alan şəxsə məxsus olan bir ehtiyacdır. Aktiv kommunikaant isə, həmin sözü söyləyərkən onun hansı gerçəklik elementi və ona ekvivalent olan birinci intellekt obrazı ilə bağlı olduğunu, təbii ki, bilir.

¹ Cəfərov C. Nitq hissələrində keçid prosesləri (Azərbaycan dili materialları əsasında). Bakı, 1983, 96 s.

Leksik formaların ikinci tipi. Leksik mənə yaratmaq məqsədi ilə konkret leksik şəkilçilərlə işlənən söz qəlibləri hansı nitq hissəsinə aid olmasına baxmayaraq, müəyyən mənada kateqoriya xüsusiyyəti daşıyır. Belə ki, hər bir konkret leksik şəkilçi bu kateqoriyanın şəkli əlaməti, yaxın və ya bənzər mənə çalarları isə ümumi kateqoriya məzmunu kimi qəbul olunur¹.

Məsələn, *-çi* şəkilçisi müxtəlif adlardan isim düzəldən bir kateqoriyanın şəkli əlaməti, onun yaratdığı peşə, sənət, fəaliyyət növü ilə bağlı olan şəxs məzmunu isə, bənzər mənə çalarları kimi qəbul edilir.

Leksik kateqoriyaya daxil olan və ya bu kateqoriya əsasında yaranan hər bir sözün, formanın birinci intellekt obrazı kök və ya əsasın birinci intellekt obrazı ilə eyni dərəcədə əhəmiyyət kəsb edən, amma bununla belə həmin obrazdan əsaslı şəkildə fərqlənən, tamamilə müstəqil bir intellekt obrazıdır.

Məsələn, *-çi* şəkilçisinin köməyi ilə *dəmir* sözündən əmələ gələn *dəmirçi* sözü və ya formasının birinci intellekt obrazı, həmin formanın əmələ gəldiyi kökün (*dəmir*) birinci intellekt obrazı ilə eyni dərəcədə əhəmiyyət kəsb edir. Yəni “dəmir” sözünün dildə əks etdirdiyi birinci intellekt obrazına ekvivalent olan gerçəklik elementinin insan tərəfindən qavranılması üçün həmin birinci intellekt obrazı nə qədər vacibdirsə, “dəmirçi” sözünün birinci intellekt obrazına ekvivalent olan gerçəklik elementinin insan tərəfindən qavranılması üçün də onun birinci intellekt obrazı o qədər vacibdir. Başqa sözlə desək, metal parçası olan dəmiri dərk etmək üçün beynimizdə *dəmir* adlı gerçəklik elementinə ekvivalent olan intellekt obrazı yarandığı kimi, metal məmulatları hazırlayan bir sənətkarı dərk etmək üçün də beynimizdə *dəmirçi* adlı gerçəklik elementinə ekvivalent olan tamamilə fərqli bir intellekt obrazı yaranır. Göründüyü kimi, bu intellekt obrazlarından biri bir parça metalın real obrazına, digəri isə müəyyən bilik, bacarıq və vərdislərə malik olan insan obrazına ekvivalentdir.

¹ Иванов С.Н. Курс турецкой грамматики. Ч.1. Ленинград, 1975, 100 с.; Yenə onun. Курс турецкой грамматики. Ч.2. Ленинград, 1977, 88 с.

İlkin gerçəklik elementi kimi tamamilə müstəqil, hətta biri canlı insan, digəri isə cansız metal parçası olan bu gerçəklik elementlərinin dildə bənzər adlarla adlandırılması, hətta onlardan birinin adının digərinin adından əmələ gəlməsi, birinci intellekt obrazları baxımından tamamilə təsadüfi xarakter daşıyır. Belə ki, *dəmir-dəmirçi, kömür-kömürçü* cütlərinin yanında *daş-bənna, ağac-dülgər-xarrat* kimi heç bir uyğunluğu olmayan analogi cütlər də vardır.

Burada hər hansı bir uyğunluqdan yalnız ikinci intellekt obrazı səviyyəsində danışmaq olar. Belə ki, tamamilə fərqli mahiyyətə malik olan gerçəklik elementləri (əşya və insan) dərk olunarkən onların birinci intellekt obrazları bir-birindən əsaslı surətdə fərqlənir. Amma bununla belə, müəyyən olunan bəzi ümumi cəhətləri əsasında birinci intellekt obrazları bir-birindən əsaslı şəkildə fərqlənən gerçəklik elementlərinə bənzər adlar verilir. Beləliklə, onların ikinci intellekt obrazlarında müəyyən uyğunluq yaranır. İkinci intellekt obrazlarıdakı eyni tip uyğunluqlar (məsələn, *-çi* şəkilçisi ilə bağlı əşya və əşyanın istehsalı, yaxud da satışı və s. ilə məşğul olan şəxs) V.Q.Quzevin qeyd etdiyi kimi, “leksik kateqoriya olaraq qəbul edilən analogi leksik formalarla yaranır”¹.

Bir cəhəti də qeyd edək ki, leksik kateqoriyaların eyni mənə çaları yaradan formaları qohum dillər üzrə bir-birini tamamlayır. Məsələn, Azərbaycan dilində *dəmirçi, kömürçü* formaları olduğu halda *taxtaçı, daşçı* formaları yoxdur. Bu formalar əvəzinə Azərbaycan dilində *dülgər, xarrat* və *bənna* sözləri işlənir. Türk dilində isə analogi olaraq *aşşapçı (aşşap – taxta, ağac) və taşçı* formaları işlənir. Türk dilində işlənən *tişçi, gözçü* formalarının yerinə Azərbaycan dilində *diş həkimi* və *göz həkimi* ifadələri işlənir. Özbək dilində işlənən *ukituvçi* (müəllim), *terimçi* (əsasən pambığı, ümumiyyətlə isə, məhsulu yığan adam), *eskiçi* (köhnə əşyalar alan və ya satan adam), *kükçi* (göy-göyərtili becərən və satan adam), *olmaçi* (alma yetişdirən

¹ Гузев В.Г. Система торкских словоизменительных категорий в функционально-семантическом аспекте. Диссертация на соискание ученой степени доктора филологических наук. Ленинград, 1986, 356 с.

və ya satan adam) və s. kimi formalara da Azərbaycan dilində təsadüf olunmur.

Bunun səbəbi dillərdən birinin zənginliyi, digərinin kasıblığı yox, əvvəldə də qeyd olunduğu kimi, nitq ehtiyacıdır. Yəni özbək dilində *terimçi* forması – bu forma ilə adlandırılan şəxsləri pambığın əkilməsi (*ekinçi*), suvarılması (*suçi*), becərilməsi proseslərində işləyən işçi və digər maddəli fəhlələrdən (*botrak*) fərqləndirmək, onların yalnız və yalnız pambığın dərilməsində iştirak etdiyini vurğulamaq üçün yaranmışdır.

Müəyyən leksik və qrammatik əhəmətlər yaranıb inkişaf etdikdən sonra isə, analogiya prinsipinin məna məsələsindən öndə keçmə ehtimalı yüksəlir. Belə ki, dəmirlə işləyən adama *dəmirçi*, kömürlə işləyən adama *kömürçü* deyilməsi əhəməti yarandıqdan sonra, kompüter proqramı ilə işləyən adama *proqramçı*¹, perforasiya ilə məşğul olan şəxsə *perforatorçu*² deyilməsi artıq məna tərəfindən deyil, sadəcə analogiyadan və ya əhəmətdən gələn bir xüsusiyyət kimi də ortaya çıxmağa bilər.

Leksik formaların üçüncü tipi. Bu formalar nə birinci tip kimi kök sözlər, nə də ikinci tip kimi leksik şəkilçilərlə işlənən söz qəlibləridir. Bu formalar hər iki tipdən olan leksik formaların öz aralarında birləşməsindən yaranan yeni leksik formalardır.

Burada birləşmə dedikdə, birinci və ikinci tip leksik formaların birinci və ikinci intellekt obrazlarının deyil, ikinci intellekt obrazlarının ekvivalent olduğu söz formalarının və ya qəliblərinin birləşməsi nəzərdə tutulur. İki leksik formanın ikinci intellekt obrazına ekvivalent olan söz formalarının və ya qəliblərinin müəyyən qrammatik və ya sintaktik vasitələrlə öz aralarında birləşməsi nəticəsində üçüncü tip leksik formanın ikinci intellekt obrazına ekvivalent olan söz formaları və ya qəlibləri əmələ gəlir.

¹ Məmmədli N. Alınma terminlər (1920-1995-ci illər). Bakı, "Elm", 1998, s. 114.

² İsrailova S. Azərbaycan dilində informatika terminlərinin leksik-semantik təhlili. Bakı. "Beynəlxalq universitet". 2006, s. 90.

Məsələn,

şana+pipik = şanapipik,
ağac+dəl+ən = ağacdələn,
quş+əppək+i = quşəppəyi,
dəvə+daban+ı = dəvədabanı,
ayı+döşək+i = ayıdöşəyi və s.

Əlbəttə ki, mürəkkəbin mənası heç də həmişə onu əmələ gətirən sadələrin məna cəminə bərabər olmur¹. Bu yolla yaranan leksik formaların birinci intellekt obrazı onu təşkil edən leksik formaların birinci intellekt obrazlarının hər birindən və hər ikisinin birinci intellekt obrazları cəmindən əsaslı surətdə fərqlənir. Yəni *şanapipik* forması *şana* və *pipik* kimi söz formalarının birləşməsindən yaranmış olsa da, *şanapipik* formasının birinci intellekt obrazı *şana* və *pipik* formalarının birinci intellekt obrazlarının cəminə ekvivalent deyil. Yəni bu formanın birinci intellekt obrazı nə *şana*, nə *pipik* formalarının birinci intellekt obrazları ilə, nə də bu obrazların məcmusu ilə heç bir eyniyyət təşkil etmir. Belə ki, *şana* formasının birinci intellekt obrazı *dürmüq, yaba* və ya *daraq* kimi gerçəklik elementlərinin reallıq obrazlarına, *pipik* formasının birinci intellekt obrazı quşların başı üzərindəki daraq formalı ət parçası, topa tük və ya kəkil kimi gerçəklik elementlərinə ekvivalent olduğu halda, *şanapipik* formasının birinci intellekt obrazı müstəqil bir canlı varlıq, quş gerçəklik elementi-nə ekvivalentdir.

Hər üç tipdən olan leksik formaların ikinci intellekt obrazına ekvivalent olan söz formaları və ya qəlibləri qismən və ya tam şəkildə bir-birini təkrar etdikdə belə onların birinci intellekt obrazları tamamilə müstəqil olur.

İkinci intellekt obrazına ekvivalent olan söz formaları və ya qəlibləri bir-birini tam şəkildə təkrar edən leksik formaların ən geniş yayılmış nümunəsi dilçilik elmində omonimlər adı ilə tanınan leksik formalardır. Məsələn, ikinci intellekt obrazına ekvivalent olan söz forması və ya qəlibi *top* olan leksik formaların birinci intellekt obraz-

¹ Баранников А.П. Сложновербальные глаголы хиндустани. Ленинград, 1930, с.76

larından biri idman oyunu aləti (futbol topu, voleybol topu və s.), digəri artilleriya silahı kimi; ikinci intellekt obrazına ekvivalent olan söz forması və ya qəlibi *qaz* olan leksik formanın birinci intellekt obrazlarından biri maddənin mövcudluq forması, digəri ev quşu (hətta bəzi dialektlərdə əfəl adam) kimi gerçəklik elementlərinə ekvivalentdir.

İkinci intellekt obrazına ekvivalent olan söz forması və ya qəlibi bir-birini qismən təkrar edən leksik formaların ən geniş yayılmış nümunəsi dilçilik elmində düzəltmə və mürəkkəb sözlər adı ilə tanınan və yuxarıda leksik formaların ikinci və üçüncü tipi kimi nəzərdən keçirdiyimiz formalardır.

Göründüyü kimi, leksik formaların ikinci intellekt obrazına ekvivalent olan söz forması və ya qəlibi bir-birini tam və ya qismən təkrar etsə də, onların birinci intellekt obrazları tamamilə fərqli, müstəqil gerçəklik elementlərinin obrazlarına ekvivalent olur.

§ 3.3. *Leksik-qrammatik formalar*

İstər dil, istərsə də nitqdə istifadə olunan sözlər yalnız leksik səviyyəli sözlərdən, yəni leksik formalardan ibarət deyil. Amorf və ya kök dillərdən başqa heç bir dildə yalnız leksik formalarla nə ünsiyyət tam təmin oluna bilər, nə də axıcı nitq yarana bilər.

Türk dillərində də ünsiyyəti tam şəkildə təmin edəcək dolğun və lakonik dilin, yaxud da nitqin yarana bilməsi üçün mütləq şəkildə leksik-qrammatik və qrammatik formaların iştirakı vacibdir.

Təsviri və normativ qrammatikanın bəzi xüsusiyyətlərindən danışan L.V.Şerba belə hesab edir ki, “normativ qrammatikada dil daşlaşmış formada təsvir olunur, ... (*əslində isə* – M.Əsgərov) dil daima dəyişir və təsviri qrammatikada bu öz əksini tapmalıdır. Dilin bəzi cəhətləri, həqiqətən də, kifayət qədər uzun müddət ərzində dəyişməz olaraq qalır, ikincilər köhnələrək işləklidən düşür, üçüncülər isə yenidən yaranmağa başlayır”¹.

¹ Щерба Л.В. Языковая система и речевая деятельность. Ленинград. Наука, 1974, с. 50.

Türk dillərində daxili inkişaf və təkmilləşmə prosesi mahiyyət etibarlı ilə dünya dillərində mövcud olan ümumi qanunauyğunluqlar çərçivəsində və əksər halda dilçilik elminə artıq çoxdan məlum olan yol və üsullarla gedir. Dillərin daxili inkişaf prosesində qrammatik kateqoriya və şəkilçilərin leksikləşməsi ilə yanaşı, bunun əksinə olan proses, yəni leksik şəkilçi və kateqoriyaların qrammatikləşməyə doğru dəyişməsi də müşahidə olunur¹.

Bu dəyişkənliklərin hansının progressiv, hansının regressiv, başqa sözlə desək, hansının dili inkişaf etdirməsi, hansının inkişafa mane olması ilə bağlı heç bir polemikaya yol vermədən yalnız belə proseslərin mövcudluğu faktını ön plana çəkmək istəyirik. Məhz bu kimi faktların mövcudluğu və onların zaman-zaman tədqiqatçılarımızı düşündürməsinin nəticəsidir ki, türkologiya tarixində bəzən qrammatik, bəzən leksik kateqoriya kimi təqdim olunan formalarla bağlı on illər boyu tədqiqatlar aparılmış² və bu gün də həmin problem tam şəkildə öz həllini tapmamışdır.

Bəzən eyni bir problem müxtəlif müəlliflər tərəfindən fərqli şəkildə şərh olunur, bəzənsə konkret bir problemin eyni bir müəllifin əsərində müxtəlif hissələrə parçalanaraq izah edilməsi halına rast gəlinir³.

Eyni bir problemin müxtəlif müəlliflər tərəfindən fərqli şəkildə şərhini, əlbəttə ki, tədqiqatlararası müddət ərzində dilin əhəmiyyətli dərəcədə dəyişməsi ilə izah etmək olmaz. Çünki mühafizəkar mahiyyətə malik olan dildə ən xırda leksik dəyişkənliklərin baş verməsi üçün belə, on illərlə vaxt tələb olunur. Bütöv bir kateqoriyanın öz leksik xüsusiyyətini qrammatik xüsusiyyətə dəyişməsi və ya əksinə, qrammatik kateqoriyanın leksik kateqoriyaya çevrilməsi üçün

¹ Daha ətraflı bax: Əfəndiyev İ.R. Müasir Azərbaycan dilində qrammatik kateqoriyalar. Filologiya elmləri doktoru alimlik dərəcəsi almaq üçün təqdim olunmuş dissertasiyanın avtoreferatı. Bakı, 1960, 46 s.;

² Bax: 1) Mirzəyev H. Azərbaycan dilində fəl. Bakı, 1986, s. 221, 2) Велиев К. Н. Аффиксы - кы в азербайджанском языке. Автореферат на соискание ученой степени кандидата филологических наук. Баку, 1974, с. 20

³ Məsələn, -ki şəkilçili formanın müxtəlif cür izahı.

isə, göründüyü kimi, əsrlər belə kifayət etmir.

Türk xalqlarının ən qədim yazılı abidələrindən olan Orxon-Yenisey, “Kitabi-Dədə Qorqud” abidələrində rast gəlinən bəzi substantiv, atributiv və adverbial fel formaları bu gün də müxtəlif türk dillərində eyni mənə və funksiyamı qoruyur, məsələn, “Qaradərə ağzında qara buğa dərisindən beşiginin yapuğu *olan*, acığı *tutanda* qara taşı kül *eləyən*... Qaragüne *çapar yetdi*”¹.

Həmin abidələrdə həm qrammatik, həm də leksik formalar yaratmağa xidmət edən felin icbar, məchul və qayıdış növlərinə kiçik fonetik dəyişkənliklərlə eyni mənə və funksiyalarda müxtəlif müasir türk dillərində rast gəlinir². Deməli, eyni bir problemin müxtəlif yönərdən şərhə vaxt faktoru ilə bağlı deyil. Aydındır ki, eyni bir problemin müxtəlif müəlliflər tərəfindən fərqli şəkildə şərhə əvvəlki tədqiqatçıların, yəni sələflərimizin səhvi, çatışmazlığı və ya sərbətsizliyi kimi də qiymətləndirilə bilməz.

Bizcə, eyni bir problemin həm fərqli şəkillərdə izah edilməsinin, həm də fərqli şəkillərdə adlandırılmasının səbəbi, haqqında danışılan forma və kateqoriyaların ikili, hətta bəzən üçlü və s. mahiyyət daşımada, sabitləşməməsində, dəyişmə, yeniləşmə və inkişaf prosesinin hələ davam etməsində, amorfliyundadır.

Dünya dillərindən heç biri keçid mərhələsində olan amorf formalardan xali deyil və ola da bilməz. Çünki heç bir dil birdən-birə indiki səviyyəsində yaranmamışdır. Bu səviyyəyə tədricən gəlib çatmış, təbii ki, uzun bir təkamül və inkişaf yolu keçmişdir.

Dillərin tarixi aspektdə araşdırılmasına həsr edilən tədqiqat əsərlərinin bəzilərində leksikləşməyə meyil edən qrammatik forma və kateqoriyalardan, digərlərində isə qrammatikləşməyə doğru meyil edən leksik forma və kateqoriyalardan bəhs olunur³. Daima inkişafda

¹ Ələkbərova E.N. Dilimizin ulu səsi – Dədə Qorqud abidəsi. Bakı, “Nurlan”, 2007, s.121; “Kitabi-Dədə Qorqud” dilinin izahlı lüğəti. Red. Axundov A., Bakı, “Elm”, 1999, s. 103.

² Mirzəliyeva M. Müasir Azərbaycan dilində felin mənə növləri və həmhüdüv kateqoriyalar. Elmləri namizədi alimlik dərəcəsi almaq üçün təqdim olunmuş dissertasiya. Bakı, 1976.

³ Məmmədov İ. Azərbaycan dilində qrammatik sinonimlik, (Fel formaları əsasında). Bakı, 1985, 88 s

olan dildə hər iki istiqamətdə dəyişkənliklərin baş verməsi təbiidir¹.

Eksperimental və statistik müşahidələr, eyni zamanda məntiqi araşdırmalar əsasında demək olar ki, dillərin inkişafının ilkin mərhələsində leksik vahid, forma və kateqoriyaların qrammatikləşməyə doğru meyili daha güclü olur. Funksional-semantik və linqvopsixoloji araşdırmalar da təxminən eyni nəticələri təsdiq edir.

Leninqrad Dövlət Universitetinin Psixologiya və Rus filologiyası kafedralarının əməkdaşlarının yaxından dəstəyi ilə rus dilini yeni öyrənməyə başlayan xarici tələbələr arasında tərəfimizdən qrup şəklində test keçirilmiş və fərdi müsahibələr aparılmışdır.

Əldə olunan nəticələrin statistik-laborator və məntiqi analizi mahiyyət etibarını ilə yuxarıda qeyd olunan fikri təsdiq edir.

Belə ki, xarici tələbələr tərəfindən leksik vahid, forma və kateqoriyaların (əsasən kök sözlərin) daha tez və asan mənimsənilməsi müəyyən olunmuşdur. Çox vaxt onların qurduğu “cümlələrdə” heç bir qrammatik forma düzgün olmasa da, leksik vahidlər əsasında onların demək istədikləri təxmin oluna bilirdi. Çox qərribə də olsa, onların “qurduğu cümlələrin” mənasını rus dili daşıyıcısı olmayan eksperiment təşkilatçıları rus dili daşıyıcılarından daha tez anlayırdı. Təbii ki, burada analogiya və “mən olsam, belə deyərdim...” prinsipi aparıcı rola malikdir.

Bir haşiyə çıxaraq onu da qeyd edək ki, istənilən səviyyədə həyata keçirilən təlim-tədris prosesinin uğurunu təmin edən başlıca faktorlardan biri məhz “mən olsam, belə edərdim...” prinsipi olmalıdır. Dinləyicinin fərdi psixoloji tipini və səviyyəsini dəqiq şəkildə müəyyən edib özünü onun yerində təsəvvür etməyən və bu halda özünün ən çox nəyə ehtiyacı, həvəsi, marağı olacağını və nədə çətinlik çəkəcəyini təxmin edə bilməyən müəllimin müvəffəqiyyətsizliyi şübhəsizdir.

1988-ci ilin oktyabr-dekabr aylarında Leninqrad şəhər 34 sayılı Əsəb xəstəlikləri dispanserində və 1990-cı ilin fevral ayında Leninqrad şəhər Mərkəzi Psixoloji Dispanserində beyin sinir siste-

¹ Cəfərov S. Azərbaycan dilində sözdüzəldici və sözdəyişdirici şəkilçilər. Bakı, 1968, 107s.

mində müxtəlif dərəcədə çatışmazlıqlar olan xəstələrlə qrup şəklində bəzi testlər keçirmiş və fərdi qaydada eksperimental müşahidələr aparmışdır. Bu eksperimentlər də nitqdə yaranan qüsurların ilk növbədə qrammatik qata təsir etdiyini göstərmişdir.

Dillərin diaxron aspektdə tədqiqinə həsr olunmuş araşdırmalar ilkin mərhələdə nitqin kök sözlər və sırf leksik vahidlərdən ibarət olması fikrinə dəstək verir.¹

Dilin ayrı-ayrı qrammatik fraqmentlərinin leksik vahidlərin ixtisarı nəticəsində yarandığını göstərən araşdırmalar kifayət qədərdir. Bunlara nümunə olaraq, Osmanlı türkcəsində şəxs sonluqlarının inkişafı probleminə həsr olunmuş bir tədqiqat əsərini² qeyd etmək yerinə düşərdi. Bu məsələ ilə bağlı həmin əsərdə şəxs sonluqlarının şəxs əvəzliliklərindən yaranması fikri əsaslandırılır. Əvəzliliklərin insanın bəlkə dil açdığı gündən müraciət etdiyi ən ilkin sözlərdən olması şübhə doğurmamalıdır. İlkin nitqin “o”, “sən” və “mən” əlifbasından başlanmış olması artıq dilçilik elminin sübuta ehtiyacı olmayan aksiomlarındanıdır.

Dillərin müasir səviyyəsində hər hansı yeni əşya, varlıq və ya məfhum adını bildirən söz, əksər hallarda isə termin bəzən bir nəfərin (istisna hal kimi), bir sıra hallarda isə xüsusi komissiyanın müzakirəsi və qərarı ilə dilə gətirilə bildiyi halda³, istər qrammatik formaların leksikləşməsi, istərsə də leksik formaların qrammatikləşməsi qəfildən və bir vahid qərarla baş vermir. Belə dəyişikliklərin yolu mütləq şəkildə okkasionallıq və polifunksionallıqdan keçir. Yəni dildə mövcud olan hər hansı bir forma və hətta bütövlükdə tam bir kateqoriya eyni zamanda həm leksik, həm də qrammatik mənə və funksiyalara malik olur.

Belə hallar dilin “gəncliyini”, “hələ tam formalaşmadığını” deyil, inkişafda və özü də aktiv inkişafda olduğunu göstərir. Bizcə,

¹ Bax: Rəcəbli Ə. Göytürk dilinin morfolojiyası. Bakı, “Nurlan”, 2002.

² Hazai G. Zur Frage der historischen Entwicklung der Personalendungen im Osmanisch-Türkisch. // Studia turcica Budapest, 1971, 226 s.

³ Sadıqova S. Azərbaycan dili terminologiyasının nəzəri problemləri. Bakı, “Elm”, 2002, 230 s.

dildə bu cür formaların olmasını yox, olmamasını dilin çatışmazlığı hesab etmək daha doğru olardı. Belə ki, bu formaların olmaması dilin bu cür aktiv və çevik imkanlardan məhrum olması kimi qəbul edilməlidir. Artıq dəfələrlə qeyd olunduğu kimi, bu cür formalardan xali olan dillər, yalnız inkişafı tam şəkildə dayanan, o dildə danışan insan topluluğu olmayan dillər, yəni ölü dillərdir.

Dilçilikdə, o cümlədən türkologiyada bir sıra kateqoriya və formaların həm leksik, həm də qrammatik mahiyyətə malik olması uzun müddət mübahisə obyektinə çevrilmişdir. Artıq qeyd etdiyimiz kimi, *-ki* şəkilçili ad formaları hal-hazırda da gah sözdüzəldici, gah da sözdəyişdirici forma hesab olunur¹. Türkologiya tarixində bəzi fel formaları da (ənənəvi qrammatika kitablarında təsriflənməyən fel formaları kimi təqdim olunan formalar) gah leksik, gah qrammatik kateqoriya hesab edilmiş², fellərdə növ kateqoriyasının isə gah sözdüzəldici³, gah sözdəyişdirici kateqoriya olduğunu sübut etməyə cəhd göstərilmiş, gah da bu kateqoriyanın sözdüzəltmə və sözdəyişmə çərçivəsinə sığmadığı etiraf olunmuş⁴, bu kimi formalar üçün formadüzəldici şəkilçilər modelinin daha uyğun olduğu göstərilmişdir⁵. Amma slavyan dilləri üçün xarakterik olan və türk dillərinə heç bir cəhəti ilə, ən başlıcası isə mahiyyəti etibarlı ilə uyğun gəlməyən formadüzəldici şəkilçilərin qeyri-qənaətbəxşliyi qeyd olunmuşdur⁶.

Verilən təkliflər və aparılan tədqiqatlar problemi həll etməsə də, istənilən halda problemin mövcudluğunun etirafı bu problemin həllinə doğru atılan addım kimi çox dəyərlidir. Belə ki, bu cür axtarıqlar nəticəsində bir tərəfdən “feli sifət, feli bağlama və məsdər-

¹ Hüseyinzadə M. Müasir Azərbaycan dili. Morfolojiya. 3-cü hissə. Bakı, 1983.

² Mirzəyev H. Azərbaycan dilində fel. Bakı, 1986, c. 221.

³ Баскаков Н.А. Категория наклонения и времени в тюркских языках. Вопросы категорий времени и наклонения глагола в тюркских языках. Баку, 1968.

⁴ Сəfərov С. Azərbaycan dilində söz yaradıcılığı. Bakı, 1960, c.27.

⁵ Севортян Э.В. Аффиксы глаголообразования в азербайджанском языке, Москва, 1962, с. 449.

⁶ Mirzəliyeva M. Müasir Azərbaycan dilində felin mənə növləri və həmhüdəd kateqoriyalar. Filologiya elmləri namizədi alimlik dərəcəsi almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiya. Bakı, 1976, s.123-124.

lərin, o cümlədən felin məna növlərinin sözdüzəltmə və sözdəyişmədən fərqli formalar kimi nəzərdən keçirilməsi”nə¹ ehtiyac olduğu, digər tərəfdən isə “felin növ kateqoriyasının sözdüzəltmə və sözdəyişmə arasında orta vəziyyət tutan leksik-qrammatik kateqoriya olması”² fikri yaranmışdır.

Yeri gəlmişkən, bir məsələni də qeyd etmək istəyirik ki, bəzən elmi yenilik axtaran tədqiqatçı həmkarlarımız artıq mövcud olan fikir və mülahizələrdən fərqli fikirlər söyləmək, heç kimin toxunmadığı məsələlərə toxunmaqla, həqiqətən də, elmə böyük dəyər və əhəmiyyət kəsb edən yeniliklər gətirir, yeni mövqe və istiqamətlər açırlar. Bəzənsə, bu cür axtarışların pozitiv nəticəsi olmur, amma bununla belə, bu kimi tədqiqatlar nəticəsində ən azı gələcəkdə də tədqiqatçıların eyni yanlış yolla getməsinin qarşısı alınmış olur.

Nəticələrin pozitiv və ya neqativ olmasına baxmayaraq, istənilən halda tədqiqatçının əsas vəzifəsi “yenilik ovu” deyil, bu və ya digər prinsipial mövqedən çıxış etməklə mövcud faktı araşdırmaqdır. Əks halda, sırf elmi mülahizələr və fikirlərin yanlış-döğru cəhətlərini araşdırmaqla əldə edilən nəticə nə qədər elmi və düzgün görünsə də, M.Mirzəliyevanın haqlı olaraq qeyd etdiyi kimi³, heç bir praktik əhəmiyyətə malik olmur.

Aparılan müşahidələr göstərir ki, bəzən situativ xarakterli nitqin müvəqqəti, keçici ehtiyacları ilə bağlı olaraq ilkin variantda ad və ya hərəkət mənasına malik olan sözlər ikinci dəfə mücərrəd əşya, ismi və ya feli əlamət və s. kimi təqdim olunur ki, buna dilçilik ədəbiyyatında **ikinci təqdimat** və ya **representasiya**⁴ hadisəsi deyilir. *İkinci təqdimat* şəklində meydana çıxan epizodik xarakterli formalar konkret nitq prosesinin situativ ehtiyacı, dilin lakonikliyə

¹ Орузбаева Б. Словообразование в киргизском языке, Фрунзе, 1964, с.15.

² Харитонов Л.Н. Залоговые формы в якутском языке, М.,Л., 1963 с.11

³ Mirzəliyeva M. Müasir Azərbaycan dilində felin məna növləri və həmhüdəd kateqoriyalar. Filologiya elmləri namizədi alimlik dərəcəsi almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiya. Bakı,1976, s. 124.

⁴ Гузев В.Г. Очерки по теории тюркского словоизменения: Глагол (на материале старобашкирского языка). Ленинград, 1990, с. 104.

olan meyili¹ və nitq prosesində ifadə olunmuş ümumi mənanın köməyi ilə yaranır.

Çox vaxt kommunikant nitq prosesində istifadə etdiyi elementlərdən birini və ya bir neçəsini xüsusi olaraq nəzərə çatdırmaq məqsədilə məntiqi vurğudan, intonasiyadan, sintaktik söz sırasından, üslubi məqamlardan və xüsusi formalardan istifadə edir.

Nitqdə istifadə edilən elementlərdən birini və ya bir neçəsini xüsusi olaraq nəzərə çatdırmaq üsullarından biri də, digər elementlərin məna yükünü azaltmaq, yəni onları mücərrədləşdirməkdir. Belə ki, mücərrədləşdirilmiş elementlər fonunda ilkin mənası ilə işlənən elementlər daha qabarıq şəkildə nəzərə çarpır, məsələn:

Qabaqda bir oğlan qaçır, o qonşumdur.

Qaçan oğlan qonşumdur.

Qabaqdakı oğlan qonşumdur.

Qaçan qonşumdur.

Qabaqdakı qonşumdur.

Nümunələrdən də göründüyü kimi, birinci cümlədə iki sintaqmatik mərkəz vasitəsilə ifadə olunmuş və danışan şəxs üçün, demək olar ki, eyni dərəcədə əhəmiyyət daşıyan iki fikir (cümlə) vardır.

Eyni sözləri ikinci və üçüncü cümlədə bir sintaqmatik mərkəz ətrafında cəmlənmiş həmin iki fikrin sintezi (*Qaçan oğlan qonşumdur; Qabaqdakı oğlan qonşumdur*) haqqında demək çətindir. Çünki bu dəyişiklik nəticəsində meydana çıxan məna fərqi onu göstərir ki, danışan şəxs üçün birinci cümlədə ikinci sintaqmatik mərkəz vasitəsilə ifadə olunmuş fikir (*o, qonşumdur*) birinci sintaqmatik mərkəz vasitəsilə ifadə olunmuş fikirdən (*Qabaqda bir oğlan qaçır*) daha vacibdir. Yəni birinci sintaqmatik mərkəz vasitəsilə ifadə olunmuş fikir danışan şəxsi yalnız yerləşdiyi yerə və ya gördüyü işə görə digər şəxslərdən fərqlənən subyekt və ya şəxs kimi maraqlandırır. Buna görə də həmin şəxsin gördüyü iş və ya yerləşdiyi yer ismi əlamət anlayışı yaradan okkazional forma ilə ifadə olunur.

Bir haşiyə çıxaraq qeyd edək ki, nitq prosesində əvəzlilikdən

¹ Валиев К.Н. Аффиксы -кы в азербайджанском языке. АКД, Баку, 1974, с. 19-20

istifadə, ümumiləşdirmə, mücərrədləşdirmə və lakonikliyin ən yüksək həddidir. Yəni, əslində, birinci cümlədə danışan şəxs üçün əsas fikir ikinci sintaqmatik mərkəz vasitəsilə ifadə olunmuş (*o, qonşumdur*) fikirdir. Birinci sintaqmatik mərkəz vasitəsilə ifadə olunmuş fikir (*Qabaqda bir oğlan qaçır*) isə, danışan şəxsi yalnız əsas fikrin subyektini yerləşdiyi yerə və ya gördüyü işə görə digər şəxslərdən fərqləndirərək dinləyən şəxsin diqqətinə çatdırmaq məqsədi daşıyır. Əgər söhbətin kimdən getdiyi dinləyən şəxsə əvvəldən məlum olsaydı, yəni dinləyən şəxs həmin oğlanı özü müşahidə edib, “O, kimdir?” deyə soruşsaydı, və ya “Bir ona bax” desəydi, o halda danışan şəxs “*Qabaqda bir oğlan qaçır, o qonşumdur*” cümləsinin əvəzinə sadəcə “*O, qonşumdur*” deyərdi.

İndi isə *qaçan, qabaqdakı* tipində okkazional ismi əlamət formalarını dərk etmə və təfəkkür prosesləri baxımından nəzərdən keçirək.

Gördüyümüz kimi, dildə okkazional şəkildə yaranan *qaçan, qabaqdakı* tipində söz formaları və ya dil struktur vahidləri mövcuddur. Deməli, gerçəklik elementi olan dil struktur vahidləri varsa, onlara ekvivalent olan ikinci intellekt obrazları da mövcuddur.

Buradan belə bir sual yaranır: dil struktur vahidi və ona ekvivalent şəkildə ikinci intellekt obrazı olan bu sözlərin, yəni ikinci təqdimat nəticəsində meydana çıxan epizodik xarakterli okkazional formaların birinci intellekt obrazı da varmı? Əgər varsa, nə üçün onlar müstəqil söz, yəni ikinci tip leksik forma deyil? Yox, əgər birinci intellekt obrazı yoxdursa, onlar necə dərk olunmuşdur?

Əvvəldə də qeyd etdiyimiz kimi, dildə mövcud olan bütün formaların, o cümlədən okkazional formaların, birinci intellekt obrazı, əlbəttə ki, vardır. Çünki yalnız o gerçəklik elementi ilə bağlı informasiya vermək və ya almaq ehtiyacı yarana bilər ki, həmin gerçəklik elementi ya əvvəlcədən dərk olunmuş olsun, ya da *birbaşa informasiya mübadiləsi anında* dərk edilsin¹. Gerçəklik elementi isə

¹ Əsgərov M.B. Dil və dərk etmədə qarşılıqlı əks-solunmalar. Elmi axtarışlar, AMEA Folklor institutunun elmi toplusu, XXV buraxılış, Bakı, “Səda”, 2006, s. 111-115.

o vaxt dərk olunmuş hesab edilir ki, beyin aparatı vasitəsilə onun birinci intellekt obrazı yaradılmış və yaddaşda qeyd edilmiş olsun¹.

İlkin variantda ad və ya fel kimi dərk olunmuş gerçəklik elementlərinin birinci intellekt obrazı müvəqqəti olaraq okkazional formaların birinci intellekt obrazı funksiyasını yerinə yetirir. Yəni *qaçan* tipində okkazional formanın birinci intellekt obrazı *qaçmaq* hərəkətinin ismi əlamət şəklində təqdim olunmuş birinci intellekt obrazıdır. Bu halda *qaçmaq* hərəkətinin birinci intellekt obrazı *ağıllı, qoçaq, tənbel, uzun, qısa* sözlərinin birinci intellekt obrazları ilə eyni sərəya qoyulur. Amma müvəqqəti nitq ehtiyacı ödənildikdən sonra *qaçmaq* hərəkətinin birinci intellekt obrazı bu sərəyanı tərkdir, yəni yalnız özünün əvvəlki hərəkət obrazına ekvivalent olaraq qalır.

Eyni qayda ilə *qabaqdakı* tipində okkazional formanın birinci intellekt obrazı *qabaq* adının ismi əlamət şəklində təqdim olunmuş birinci intellekt obrazıdır. Bu halda *qabaq* adının birinci intellekt obrazı *ağıllı, qoçaq, tənbel, uzun, qısa* sözlərinin birinci intellekt obrazları ilə eyni sərəya qoyulur. Müvəqqəti nitq ehtiyacı ödənildikdən sonra *qabaq* adının birinci intellekt obrazı bu sərəyanı tərkdir, yəni yalnız özünün əvvəlki intellekt obrazı mahiyyətində qalır.

Deməli, tam müstəqil mahiyyət daşımasa belə, istənilən halda okkazional formaların birinci intellekt obrazı mövcud olur, yəni onların əmələ gəldiyi leksik formaların intellekt obrazı müvəqqəti olaraq bu funksiyanı yerinə yetirir. Bu cəhəti təsdiq edən əsas faktor həmin okkazional formaların bəzən leksikləşməsidir, məsələn,

Ağacdələn – quş adı kimi,

Danaqıran – bitki adı kimi.

Başqa bir nümunəyə baxaq:

Qacar: - *Xoşbəxt xəlq eyləmiş səni Yaradan!*

Vaqif: - *Dünyada qalacaq, yalnız yaradan!* (S.Vurğun. “Vaqif”)

Göründüyü kimi, burada birinci misrada “*Yaradan*” sözü

¹ Əsgərov M.B. Dərk etmənin mexanizmi. “Tədqiqlər”, AMEA Dilçilik İnstitutu, Bakı, “Elm”, 2006, N 4, s. 44-59.

Allahın mübarək adlarından biri kimi işlədilmiş, yəni Allah gerçəkliyinin birinci intellekt obrazı ilə eyni koda birləşmişdir.

İkinci misradakı “*yaradan*” sözü isə bir şeyi icad edən, tikən, quran, formalaşdırən qeyri-müəyyən bir şəxs, yəni okkazional olaraq fəaliyyəti əsasında xarakterizə olunan mücərrəd şəxs mənasında işlədilmişdir.

Belə leksikləşmənin baş verməsinin əsas səbəbi odur ki, həmin formanın ekvivalent olduğu ikinci intellekt obrazı eyni kod daxilində müstəqil gerçəklik elementinə ekvivalent olan birinci intellekt obrazı ilə birləşir.

Müxtəlif leksik, qrammatik fərqləndirmə, vurğulama üsulları ilə yanaşı, mücərrədləşdirmədən istifadə də dilin okkazional ehtiyaclarından doğur. Okkazional ehtiyac dedikdə - nitq prosesində konkret kontekst daxilində və məhz bu kontekstdə işləmək məqsədi ilə hər hansı bir məna çalarına malik formanın yaradılması nəzərdə tutulur.

Okkazional formanın əsas əlaməti onun amorfluğunda, leksik və qrammatik kateqoriyalar arasında keçid mərhələsində olmasıdır. Belə ki, bu formalar nə tam qrammatik kateqoriyalar kimi leksik vahidlər arasındakı əlaqə və münasibətləri əks etdirir, nə də leksik kateqoriyalar kimi yeni müstəqil leksik vahidlər yaradır.

Okkazional formaların yaranma şəkli qrammatik kateqoriyalara, yaratdıqları məna çaları isə leksik kateqoriyalara bənzəyir. Amma, əslində, bu formalar keçici, müvəqqəti, birdəfəlik ehtiyacın ödənməsinə xidmət etdiyinə, polifunksionallığına və məna dəyişkənliyi yaratdığına görə onları leksik yox, qrammatik kateqoriyalar qrupuna daxil etmək lazımdır¹.

Buraya qədər deyilənlərə əsaslanaraq belə nəticəyə gəlmək olar ki, türk dillərində adlara və fellərə müəyyən şəkilçilərin artırılması ilə düzələn okkazional formalar ilkin variantda əşya, əlamət və hərəkət məzmununa malik olan sözləri ikinci dəfə mücərrəd əşya, ismi və feli əlamət və s. kimi təqdim edir.

¹ Гузев В.Г. Система тюркских словоизменительных категорий в функционально-семантическом аспекте. АДД, Ленинград, 1986, с. 56-64.

Həm adlarda, həm də fellərdə müşahidə olunan bu formaların məcmusunu müvəqqəti nitq ehtiyaclarını ödəmək məqsədi ilə okkazional şəkildə yaranmış leksik-qrammatik formalar kimi *ikinci təqdimat kateqoriyaları* ümumi başlığı altında birləşdirmək mümkündür.

Türk dillərində həm adlarda, həm də fellərdə ikinci təqdimat kateqoriyalarının mövcudluğu bu araşdırmanın müəllifi tərəfindən Türk və Azərbaycan dilləri materialları üzrə əsaslandırılmış və funksional-semantik cəhətdən ətraflı şəkildə şərh edilmişdir¹. Həmin formaların linqvopsixoloji cəhətdən ümumi analizinin nəticələri də funksional-semantik cəhətdən araşdırmanın nəticələrinin düzgünlüyünü bir daha təsdiq etdiyinə və qeyd olunan əsərdə kifayət qədər faktiki dil nümunəsi verildiyinə görə burada nümunələr gətirməklə nəzəri şəkildə söylənmiş fikirləri yenidən əsaslandırmağa ehtiyac duymuruq. Sadəcə onu qeyd etmək istəyirik ki, leksik-qrammatik formalar quruluş etibarı ilə qrammatik formalara və müəyyən qədər ikinci tip leksik formalara (əslində ikinci tip leksik formaların özü də qrammatik formalara) bənzəyir. Yəni bu formalar leksik forma + konkret leksik-qrammatik şəkilçi qəlibi əsasında yaranır. Amma bu formalar leksik formalardan fərqli olaraq tam müstəqil birinci intellekt obrazına malik deyil. Onların ikinci intellekt obrazı isə eynilə qrammatik formaların ikinci intellekt obrazları kimi müxtəlif şəkilçilər formasında mövcuddur, qrammatik formalar kimi mənimsənilir. Bu səbəbdən leksik-qrammatik formaların dil struktur vahidləri və ikinci intellekt obrazları haqda “qrammatik formalar” başlığı altında ətraflı danışılacaqdır.

§ 3.4. Qrammatik formalar

F. de Sessürün təbiri ilə desək, diaxron və sinxron linqvistikanın bəzi cəhətlərindən danışan L.V.Şerba qeyd edir ki, “sinxron linqvistikanın rolunun kifayət qədər qiymətləndirilməməsinin səbəbi nitq fəa-

¹ Əsgərov M.B. Türk dillərində zaman formaları, adverbial fel formaları və onlar arasında funksional-semantik əlaqələr Bakı, “Elm”, 2003, İkinci nəşr, s. 65-76.

liyyətində qrammatikanın roluna o qədər də əhəmiyyət verilməməsidir ... Bəzi tədqiqatçıların təsviri qrammatikanı qeyri-elmi fəaliyyət hesab etməsi, ən azı ədalətsizlikdir.”nitq” faktları əsasında ümumi olanı, yəni “dil sistemini” müəyyənləşdirmək, əslində, təkcələrin ümumiləşdirilməsi prosesidir ki, mahiyyət etibarını ilə bütün elmlər hər zaman buna cəhd edir”¹. Bu günə qədər Azərbaycan və türk dillərinin həm leksikası², həm morfologiyası³, həm də sintaksisi⁴ çox detallı şəkildə tədqiqatlara çəlb olunmuş, istər tarixi⁵, istərsə də dilin müasir səviyyəsi baxımından⁶ dəyərli əsərlər yazılmışdır.

Tədqiqatın bu hissəsi sadəcə türk dillərində deyil, ümumiyyətlə dilçilik elmində qrammatik formaların psixolinqvistik və ya linqvopsixoloji analizinə ilk cəhddir. Burada nümunələr Azərbaycan və ya türk dilindən verilsə də, əslində, bu tədqiqatın nəticələrindən sadəcə türk dillərinin deyil, ümumiyyətlə bütün aqlütinativ dillərin eyni istiqamət üzrə tədqiqində istifadə oluna bilər.

Qrammatik formaların linqvopsixoloji analizi zamanı onların ilkin və ikinci yaranma mexanizmləri, əsas və ikinci dərəcəli obrazlar sistemi, birinci və ikinci intellekt obrazları arasındakı münasibətlər nəzərə alınacaqdır. Obyektiv aləmdə mövcud olan gerçəklik elementinin dərk olunması nəticəsində yaranan birinci intellekt obrazı, onun dildə əksi ilə yaranan dil struktur vahidi və dil struktur vahidinin dərk olunması nəticəsində yaranan ikinci intellekt obrazı dərk etmə aktları ardıcılığı ilə izlənəcək, qrammatik formaların hər iki intellekt obrazının həm ənənəvi, həm də əks ardıcılıqla mənimsənilməsi qaydası nəzərdən keçiriləcəkdir.

Qrammatik formaların yaranması. Tədqiq olunan dillərdə qrammatik formaların yaranması və mənimsənilməsi əks ardıcılıqla cərəyan edən ikinci mənimsəmə üsulu əsasında izah və şərh olunaca-

ğına görə, burada qrammatik formaların ikinci intellekt obrazının, növbəti, “Qrammatik formaların mənimsənilməsi” adlı paraqrafda isə, onların birinci intellekt obrazının yaranma mexanizmi, mahiyyəti və strukturu şərh olunacaqdır.

Müəyyən qrammatik məna yaratmaq məqsədilə konkret qrammatik şəkilçilərlə işlənən söz qəlibləri (leksik forma+konkret qrammatik şəkilçi) də bütün digər dil struktur vahidləri kimi nitq ehtiyacından yaranmış, müstəqil gerçəklik elementi kimi dərk olunaraq yaddaşımıza həkk olunmuşdur. Amma bununla belə, qrammatik formaların yaranması leksik və leksik-qrammatik formaların yaranması qədər qısa və asan yolla baş verməmişdir.

Müxtəlif sistemli dillər, eləcə də türk dilləri üzrə aparılan müşahidə və araşdırmalar dilin istənilən səviyyəsinə aid olan struktur vahidlərinin bütün dillərdə eyni prinsip və üsullarla yarandığını söyləməyə əsas verir.

Dilin ilkin qolunu təşkil edən şifahi nitqin leksik, leksik-qrammatik, qrammatik formalar ardıcılığı ilə yaranması və təkamül etməsi fikri, demək olar ki, bütün tədqiqatçılar tərəfindən qəbul olunur. Belə ki, diaxron aspektdə aparılan əksər tədqiqatlar və məntiqi araşdırmalar ilkin dil struktur vahidlərinin leksik formalardan ibarət olduğunu göstərir.

Mövcud tədqiqatların gerçəkliyi şübhə altına alınsa belə, yalnız düzgün məntiqə əsaslanmaqla dil və ya nitqin ilk əvvəl leksik formalardan ibarət olduğunu söyləmək mümkündür. Yəni ulu əcdadlarımızın nitqinin ilkin variantının yalnız leksik vahidlərdən ibarət olması fikri heç bir şübhə doğurmur. Çox güman ki, dilin yenicə təşəkkül tapdığı zamanlarda qəbilə başçısı və ya baş ovçu ov planını öz qəbiləsindən olan digər ovçulara belə izah etmişdir: “*Mən heyvan qov. Sən heyvan ox vur. Sən heyvan daş vur. Sən heyvan tut...*”. Bu nitq söyləmələrində sadəcə ovçuların rol bölgüsü verilmiş, onlardan hər birinin konkret funksiyası qeyd olunmuşdur.

Əslində bu tip nümunələrin qədim yazılı mənbə və abidələrdən götürülməsi daha düzgün, məntiqi və inandırıcı olardı. Heç bir

¹ Щерба Л.В. Языковая система и речевая деятельность. Ленинград. Наука, 1974, с 49.

² Həsənov H. Müasir Azərbaycan dilinin leksikası. Bakı. “Bakı Universiteti”, 2000, 334 s.

³ Xəlilov B. Müasir Azərbaycan dilinin morfologiyası. II hissə, Bakı.. 2003, 340 s.

⁴ Kazımov Q. Müasir Azərbaycan dili. Sintaksis. Bakı, 2000, 496 s.

⁵ Besim Atalay. Türkçe’de kelime yapma yolları. İstanbul, 1956, 342 s.

⁶ Ergin Muharrem. Türk Dilbilgisi, İstanbul, 1958, 462 s.

abidə və mənbəyə istinad etmədən şərti olaraq bu nümunələri verməyimizin iki əsas səbəbi vardır. Birinci və ən başlıca səbəb odur ki, eyni məzmunu və ya fikri əks etdirməklə bu üç ardıcıl mərhələni tam şəkildə əks etdirən yazılı mənbələr mövcud deyil və ya ən azı bizə məlum deyil. Müxtəlif məzmunlu mətnlər üzrə bu mülahizənin şərhini isə fikrin yayınmasına, məntiqi sıranın pozulmasına səbəb ola bilər. İkinci səbəb isə odur ki, sırf leksik formalardan ibarət nitq söyləmələrinin yaranma dövrü, əsasən yazıyaqədərki dövrüdür və onların yazılı mənbələrdə mövcud olması az inandırıcı görünür.

Əlbəttə ki, ilkin nitqin məhz bu sözlərdən ibarət olduğu və ya bu ardıcılıqla söyləndiyi qəti şəkildə iddia oluna bilməz. Böyük ehtimalla bu cür izahat prosesində güclü şəkildə mimika, əl-qol hərəkəti, səs və hərəkət təqlidindən istifadə olunmuşdur. Şübhəsiz ki, yaranan ilkin nitqdə məhz bu sözlər işlənməmiş, çox güman ki, *mən, sən, o* əvəzliyinin *ben, min, sen, sin, ol* kimi¹, *heyvan, ox, daş* isimlərinin *amba, ok, taş* kimi², *qov, vur, tut* fellərinin *qo, ur, dut* kimi³ daha qədim variantlarından istifadə olunmuşdur. Amma bununla belə, istənilən halda, nümunə kimi verilmiş nitqin anlaşılması mümkündür və türk toplumunun inkişafının müəyyən bir dövründə onun nitqi məhz bu tip cümlələrlə, daha doğrusu, söz qrupları ilə ifadə olunmuşdur.

Toplumun inkişafının müəyyən mərhələsində (məsələn, bir neçə əsr və ya min il sonra) onun nitqi yalnız leksik vahidlərdən ibarət olmamış bu nitqdə dolğunluq yaratmaq, ifadə dəqiqliyinə nail olmaq üçün polifunksional leksik-qrammatik formalardan da istifadə olunmuş, yuxarıda verdiyimiz nümunə təxminən bu şəkildə düşmüşdür: *"Mən heyvan qov dur mən. Sən heyvan ox vur dur sən. Sən heyvan daş vur dur sən. Sən heyvan tut dur sən ..."*.

Toplumun inkişafının daha sonrakı mərhələlərində isə onun

nitqində leksik və leksik-qrammatik formalarla yanaşı artıq söz formaları arasındakı əlaqə və münasibətləri əks etdirən formalar, yəni polifunksional qrammatik formalardan da istifadə olunmuş, daha sonrakı mərhələlərdə polifunksional formalar da diferensiallaşmış və yuxarıda verdiyimiz nümunə təxminən bu şəkildə düşmüşdür: *"Mən heyvanı qovuram, sən oxla vurursan, sən daşla vurursan, sən tutursan ..."*. Burada qrammatik formaların yaranması ilə yanaşı, diqqəti cümlənin quruluşunda baş verən dəyişikliklərə yönəlmək də yerinə düşər. Məlum olduğu kimi: "sadə cümlələr tarixin ən qədim dövrlərində yaranmış, zaman keçdikcə inkişaf edərək mürəkkəbləşmiş, təkmilləşmişdir. Mürəkkəb cümlənin inkişafında birinci mərhələni tabesiz mürəkkəb cümlə təşkil edir, ... tabeli mürəkkəb cümlələr ədəbi yazı dilinin inkişaf etdiyi dövrdə meydana gəlmişdir"¹.

Göründüyü kimi, diaxron aspektdə aparılan çoxsaylı tədqiqat əsərlərinə istinad etmədən belə, yalnız məntiqi analizlərə əsaslanmaqla dil və nitqin leksik, polifunksional leksik-qrammatik, polifunksional qrammatik, diferensial qrammatik formalar xətti ilə inkişaf edərək zənginləşməsi sxemini bərpa etmək mümkündür.

Ümumi cümlə strukturunda baş verən dəyişmələr, modallıq və predikativliyin yenidən təşkili, ilkin predikativ mərkəzlərdən bəzilərinin zəifləyərək ikinci dərəcəli mərkəzlərə çevrilməsi və ya ümumi cümlə strukturuna ikinci dərəcəli yeni predikativ mərkəzlər daxil etməklə onların genişləndirilməsi, eləcə də cümlə predikativliyinin intonasiya və digər fonetik vasitələrin köməyi ilə yaradılması qrammatik formaların, yəni sintaktik və fonetik-sintaktik səviyyəli qrammatik formaların əmələgəlmə yollarındandır. Əslində, bu kimi halların mövcudluğu nitq söyləməsinin yaranmasındakı evristikliyi bir daha təsdiq edən faktlardır ki, bu haqda nitqin yaranması və mənimlənməsi mexanizmini şərh edərkən danışmaq daha doğru olacaqdır.

Verilən nümunələr əsasında bu zəncirin son həlqəsini təşkil edən qrammatik formaların ilkin yaranma sxemini ümumi şəkildə də

¹ Rzasoy S. Oğuz mifinin paradigmaları. Bakı. "Səda", 2004, 200 s.

² Насилов Д.М. Структура времен индикатива в древнеуйгурском языке (по памятникам уйгурского языка). АКД, Москва, 1963, 21 с.

³ Бах: Рəcəбли Ə. Göytürk dilinin leksikası. Bakı. "Nurlan", 2004.

¹ Mirzəzadə H. Azərbaycan dilinin tarixi sintaksisi. Bakı, "Maarif", 1968, 162 s.

olsa, bərpa olunmuş hesab edə bilərik. Bununla belə, qrammatik formaların linqvopsixoloji analizinə keçməmişdən əvvəl daha bir neçə məsələni də nəzərə almaq lazımdır.

Birincisi, istər aqqlütinativ, istərsə də flektiv dillərdə minlərlə dil struktur vahidi ilə təmsil olunan qrammatik formaların hər birinin ilkin yaranma sxemini bərpa etmək heç də asan deyil. Qədim və ən qədim dövrlərdə baş vermiş dəyişkənlikləri dəqiqliklə əks etdirə biləcək heç bir mənbə yoxdur. Digər tərəfdən, əksər dəyişkənlik və çevrilmələr yazıyaqədərki dövrlərdə baş vermişdir və bu səbəbdən belə mənbələrin olması ehtimalı belə yoxdur.

İkincisi, ilkin yaranma sxemi bərpa olunan qrammatik formaların gerçəklik elementinin real obrazına ekvivalent olan həm birinci, həm də ikinci intellekt obrazında elə böyük dəyişkənlik, çevrilmə və yeniləşmələr baş vermişdir ki, onların ilkin variantda dərk olunmuş obrazları ilə hal-hazırda malik olduqları obrazlar arasında uzaq bənzərlikdən başqa heç bir eyniyyət yoxdur və ola da bilməz. Əks halda, onlar qrammatikləşə bilməzdilər.

Amma bütün bunlara baxmayaraq, qrammatik formalar dil struktur vahidləri kimi mövcuddur və nitq prosesində onlardan aktiv şəkildə istifadə olunur. Bu gün istifadə olunan qrammatik formaların ilkin əmələ gəlmiş olduqları leksik (və ya leksik-qrammatik) formaların birinci və ikinci intellekt obrazları ilə birbaşa bağlılığı yoxdur və qrammatik formaların dərk olunması müstəqil şəkildə baş verir.

Burada L.Şerbanın bir mülahizəsini yada salmaq yerinə düşər. O yazır: “Qrammatika nitq fəaliyyəti ilə bağlı qaydalar toplusudur ... və danışan şəxs ifadə etmək istədiyini fikrə uyğun deyimləri formalaşdırarkən ona əsaslanır. Əgər bizim linqvistik təcrübəmiz qrammatika adlandırdığımız sistem şəklində formalaşmış olmasaydı, o halda bizim eşitdiklərini təkrarlayan və başa düşən tutuqşundan heç bir fərquimiz olmazdı¹.”

Yuxarıda leksik formaların müstəqil şəkildə mövcud olan tam müstəqil birinci və ikinci intellekt obrazlarının, leksik-qrammatik

formaların okkazional şəkildə meydana çıxan, bu ehtiyac ödənilmədən sonra yox olan birinci intellekt obrazının olduğunu gördük. İndi də dərk etmə prosesində qrammatik formalarla bağlı yaranan birinci və ikinci intellekt obrazlarının yaranma və mənimsənilmə mexanizmini izləməyə çalışaq.

İlk növbədə onu qeyd edək ki, digər dil struktur vahidləri kimi, qrammatik, o cümlədən leksik-qrammatik formalara və kateqoriyalara aid olan bütün şəkilçi variantları ayrı-ayrı olmaqla dərk edilmişdir. Yəni qrammatik forma olan şəxs kateqoriyasının bütün şəkilçiləri, o cümlədən birinci şəxs üzrə *-im⁴*, *-m*, *-imiz⁴*, *-miz⁴*, ikinci şəxs üzrə *-in⁴*, *-n*, *-iniz⁴*, *-niz⁴*, üçüncü şəxs üzrə *-i⁴*, *-si⁴*, *-lari²* şəkilçiləri, və yaxud da leksik-qrammatik forma olan substantiv fel formalarının *-maq²*, *-mā²* şəkilçiləri və s. müstəqil gerçəklik elementləri kimi dərk edilərək ikinci intellekt obrazı şəklində yaddaşımıza həkk olunmuşdur. Əks halda, bu və ya digər sözə lazım gələn şəkilçi variantını düzgün artırma bilməzdik. Deməli, baş beynimizdə müstəqil dil struktur vahidi kimi gerçəklik elementi mahiyyəti daşıyan hər bir şəkilçi variantının dərk olunması nəticəsində yaranmış ikinci intellekt obrazı mövcuddur.

Yuxarıda qeyd etdik ki, dilin ilkin təşəkkülü prosesində qrammatik və leksik-qrammatik formalar leksik formalardan yaransa da, onların birinci və ikinci intellekt obrazlarında ümumi bənzərlikdən başqa heç bir eyniyyət yoxdur.

Burada haqqında danışılan mənsubiyyət şəkilçiləri, eləcə də ismi və feli xəbər formaları ilə işlənən şəxs sonluqları və tarixən onların əmələ gəlmiş olduğu şəxs əvəzlilikləri arasında ikinci intellekt obrazları baxımından müəyyən bənzərliklər vardır. Bu bənzərliyin özü belə yalnız dilçilərin müşahidə edə biləcəyi bir bənzərlikdir. Bu və ya digər dillərdə danışan milyonlarla insanlar, yəni həmin dillərdəki bu və ya digər qrammatik və ya leksik-qrammatik formaları dərk edib onlardan öz nitqində aktiv şəkildə istifadə edənlər isə yalnız dilçilər deyildir.

Bundan başqa, bəzi qrammatik və ya leksik-qrammatik forma-

¹ Щерба Л.В. Языковая система и речевая деятельность. Ленинград. “Наука”, 1974, с. 47.

ların tarixən əmələ gəlmiş olduğu leksik formalar nəinki digər şəxslərə, hətta bəzən dilçilərə belə məlum olmur. Məsələn, isimlərdə hal şəkilçilərinin, sifətlərdə dərəcə şəkilçilərinin, fəllərdə xəbər forması yaradan müxtəlif şəkilçilərin tarixən əmələ gəlmiş olduğu leksik vahidləri müəyyənləşdirmək heç də asan deyildir.

Aparılan eksperimentlər sübut edir ki, ismi sifətdən, zərfi saydan ayırmağı bacarmayan, tamamlıqla təyinin adını isə bir vaxtlar eşitmiş olduğunu böyük çətinliklə yada salan dil daşıyıcıları, eləcə də dilçiliklə bağlı oxuduğu “ən böyük elmi kitab” rus məktəbinin 8-ci sinfində oxuyarkən hərdən qiymət almaq üçün vərəqlədiyi “rus dili” dərsliyi olan qeyri-dil daşıyıcıları Azərbaycan və türk dilində demək olar ki, əksər qrammatik forma və kateqoriyaları düzgün dərk edə və onları yerli-yerində işlədə bilməmişlər. 2001-ci ilin yanvar-iyun aylarında “Fortuna Lux” tərcümə və dil öyrənmə mərkəzində bir ukraynalı, bir alman və üç rus dinləyicisi ilə tərəfimizdən aparılan eksperiment dərslərin nəticələri göstərir ki, qrammatik formanın mənimsənilib düzgün şəkildə işlədilər bilməsi üçün həmin formaların tarixən əmələ gəlmiş olduğu leksik forma ilə əlaqəsini bilib-bilməməyin heç bir əhəmiyyəti yoxdur.

Deməli, müasir dillərdə mövcud olan qrammatik formaların dərk olunması mexanizmini onların tarixən əmələ gəlmiş olduğu leksik formaların dərk olunması mexanizmi ilə əlaqələndirmək və ya eyniləşdirmək heç bir halda düzgün nəticə verə bilməz.

Qrammatik formaların mənimsənilməsi. Qrammatik formalar bu və ya digər şəxs tərəfindən dərk olunarkən və ya mənimsənilərkən mahiyyət etibarlı ilə eyni olan, sadəcə, cərəyan ardıcılığı ilə fərqlənən iki mənimsəmə üsulundan istifadə edilir.

Əks ardıcılıqla cərəyan edən ikinci dərkətmə və ya mənimsəmə üsulunda, ilk növbədə, dilin müasir səviyyəsində mövcud olan qrammatik formanın şəkli əlaməti və ya maddi hissəsi ilə, başqa sözlə desək, dil struktur vahidi ilə tanışlıq baş verir (məsələn, türk dilində *-da*, *-də*, *-ta*, *-tə* şəkilçisi ilə düzələn qrammatik formanın olması haqqında məlumat daxil olur). Bu zaman dinləyicinin beynin-

də bu dil struktur vahidlərinin hər birinə ekvivalent olan ikinci intellekt obrazları yaranır.

Əvvəldə də qeyd etdiyimiz kimi, əgər ikinci intellekt obrazlarının yaranmasından sonra keçən qısa vaxt ərzində obyektiv aləmdə mövcud olan gerçəklik elementi haqqında məlumat daxil olmazsa və həmin gerçəklik elementinin real obrazına ekvivalent olan birinci intellekt obrazı yaranmazsa, qismən qısa bir vaxtdan sonra dil struktur vahidinin dərk olunması nəticəsində yaranmış ikinci intellekt obrazı da unudulur¹.

Linqvopsixoloji problemlərə həsr olunan bəzi araşdırmalarımızda qeyd etmişdik ki, dərk olunan gerçəklik elementlərinin tipindən asılı olmayaraq, onlarla bağlı bütün dərkətmə və təfəkkür prosesləri analoji vahidlər vasitəsilə, analoji ardıcılıqla cərəyan edir².

Həmin fikri davam və inkişaf etdirərək belə deyə bilərik ki, potensial olaraq hiss orqanlarına təsir imkanına malik olan və olmayan, dildə əks olunan və olunmayan bütün gerçəklik elementləri ilə bağlı bütün dərkətmə və təfəkkür proseslərinin həm apellyativ vahidləri, həm də cərəyan ardıcılıqları tam identikdir.

Qrammatik formanın birinci intellekt obrazı haqqında danışmazdan əvvəl, ona ekvivalent olan gerçəklik elementinin özünü digər tiptən olan gerçəklik elementləri ilə müqayisəli şəkildə nəzərdən keçirməyə ehtiyac vardır.

Klassik psixolinqvistikanın stimül-reaksiya, stimül-oppozisiya-reaksiya, yaradıcı qrammatika kimi əsaslarına istinadən gerçəklik elementinin üç tipini fərqləndirmək mümkündür:

- 1) birbaşa fizioloji hiss orqanlarına təsir edən bilən və dildə əks olunan gerçəklik elementləri (məs.: “kitab” kimi),
- 2) birbaşa fizioloji hiss orqanlarına təsir edən bilməyən, amma dildə əks olunan gerçəklik elementləri (məs.: “xəyal” kimi),

¹ Əsgərov M.B. Dil və dərkətmədə qarşılıqlı əks olunmalar. Elmi axtarışlar, AMEA Folklor institutunun elmi toplusu, XXV buraxılış, Bakı, “Səda”, 2006, s. 111-115.

² Əsgərov M.B. Dərkətmə və təfəkkürün vahidləri. Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin “Xəbərlər”i, Humanitar elmləri seriyası, Bakı, N 4, 2006, s. 115-119.

3) birbaşa fizioloji hiss orqanlarına təsir edə bilən, amma dildə əks olunmayan (məs.: “üst dodaqdakı kanalcıq” kimi)

Təbii ki, klassik psixolinqvistik mövqedən yanaşmaqla gerçəklik elementinin başqa tiplərinin də olduğunu iddia etmək mümkün deyil. Çünki mövcud meyarlar sadəcə bu üç tipi fərqləndirməyə imkan verir. Meyar yetərsizliyi və naqisliyindən klassik psixolinqvistika bir sıra çatışmazlıqlara yol vermiş və o cümlədən dil struktur vahidlərinin müstəqil gerçəklik elementləri olmasını nəzərə almamışdır.

Klassik psixolinqvistika bazasında yaranıb özünü onun varisi və üçüncü pilləsi və ya yeni məktəbi elan etsə də, məsələnin linqvistik yönünü demək olar ki, əhəmiyyətsiz bir şey hesab edib bir tərəfə atan nitq fəaliyyəti nəzəriyyəsi problemi həll etmək əvəzinə, dili dərk etmə və təfəkkür proseslərinin içində əritməklə bu problemin həllindən yan keçmişdir¹. Əslində hər bir dil struktur vahidi öz-özlüyündə ikinci sıra gerçəklik elementidir². Dillərin sinxron səviyyəsində qrammatik formalar müstəqil gerçəklik elementi kimi məhz dil struktur vahidləri arasında mövcuddur.

Dil struktur vahidlərini obyektiv aləmin birbaşa təbiət tərəfindən yaradılan əşyalar, varlıqlar, faktlar, hadisələr kimi birinci sıra gerçəklik elementləri arasında axtarmaq ən azı sadələşmə olardı. Çünki dil struktur vahidi aktiv bir sistemin vahidi olaraq insanın beyin aparatı vasitəsilə yaradılır və həmin aktiv sistemin aktiv vahidi xüsusiyyətini məhz yenidən beyin aparatı ilə birləşdikdə qazanır. İnsanın beyin aparatından kənarında mövcud olan forma və ya nitq mənasız səsdən və ya işarələr zəncirindən başqa bir şey deyildir.

Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, söylədiyimiz bu mülahizə N.Xomskini “transformativ qrammatika” və ya “koqnitiv köklər”³ kimi yanlış nəzəri əsaslara yönəldən analogi mülahizələr qədər

təhlükəli bir sərhəddə dayanır. Bəlkə də, bu mülahizə yanlışla gerçək arasındakı sərhəddin özüdür.

Problemə N.Xomski mövqeyindən yanaşılarsa, yuxarıda irəli sürdüyümüz mülahizə ilə bağlı belə demək olardı: “beyin aparatı vasitəsilə yaranan və aktiv sistemin aktiv vahidi xüsusiyyətini məhz yenidən beyin aparatı ilə birləşdikdə qazanan dil struktur vahidlərinin əsasında transformativ və ya yaradıcı qrammatika dayanır və bütün insanlarda bu qrammatikanın irsən keçən koqnitiv kökləri vardır”. Əslində isə, yaradıcı qrammatika olmadığı kimi, onun irsən keçən koqnitiv kökləri də yoxdur.

Yenidən qrammatik formaya ekvivalent olan gerçəklik elementi məsələsinə qayıdaraq qeyd edək ki, dillərin müasir səviyyəsində ilk baxışdan elə görünə bilər ki, qrammatik formaya ekvivalent olan birinci sıra gerçəklik elementi həmin formanın şəkli əlamətidir, yəni cəmlilik məzmununu ifadə edən qrammatik formaya ekvivalent olan əsas gerçəklik elementi məhz *-lar*, *-lər* şəkilçisidir.

Belə düşünmək, əlbəttə ki, yanlışdır.

Dərk olunma və ya mənimsənilmə üsulundan asılı olmayaraq, qrammatik formanın şəkli əlaməti bu formanın ikinci intellekt obrazına ekvivalent olan ikinci sıra gerçəklik elementidir. Başqa sözlə desək, cəmlilik məzmununu dildə və ya nitqdə ifadə edən *-lar*, *-lər* şəkilçisi bu formanın ikinci intellekt obrazına ekvivalent olan gerçəklik elementidir.

Biz insanlar cəmiyyətin fərdi kimi daima nitq vasitəsi ilə ünsiyyətdə olduğumuza görə, bizə elə gəlir ki, qrammatik formanın birinci intellekt obrazı təfəkkür və düşüncəmizdə izahedici mətn formasında mövcuddur. Eyni qaydada “xəyal”, “fikir”, “düşüncə” kimi mücərrəd isimlərin birinci intellekt obrazını da izahedici mətn formasında təsəvvür edirik.

Nəzərə almaq lazımdır ki, bu mətnin özündə belə həmin leksik və ya qrammatik formanın bütün xüsusiyyət və çalarlarını əhatə edən bitkinlik, hərtərəflilik yoxdur. Bu mətn birinci intellekt obrazı yox, onun bəzi cəhətlərinin dil güzgüsündəki əksinin sözlərlə ifadəsidir.

¹ Bu məsələ birinci fəsildə ətraflı şərh olunmuşdur.

² Bax: Əsgərov M.B. Dilin psixolinqvistik mahiyyəti. “Tədqiqatlar”. AMEA Dilçilik İnstitutu, Bakı, “Elm”, 2004, N 2, s. 60-64.

³ Хомский Н. Аспекты теории синтаксиса М., 1972.

Həmin xüsusiyyətləri nə qədər çox saysaq da, bu mətni nə qədər uzatsaq da, bizə elə gəlir ki, həmin leksik və ya qrammatik formanın tam təsvirini verə bilməmişik. Kənardan bizi müşahidə edənlər də, istənilən vaxt və istənilən məzmununda dediyimiz sözlərə, həmişə nə isə daha bir xüsusiyyət əlavə edə bilər. Bu, bir tərəfdən onu göstərir ki, dərk olunmuş heç bir gerçəklik elementi ilə bağlı, hətta gündə yüz dəfə təmasda olduğumuz kitab, dəftər, qələm kimi maddi sferaya malik gerçəklik elementlərinin bütün çalar, məzmun və xüsusiyyətlərini əhatə edən bitkin, hərtərəfli məlumatla malik deyilik. İkinci bir tərəfdən də sübut edir ki, həmin əşyalarla bağlı ən zəngin məlumat belə müxtəlif insanlarda müəyyən cəhətləri ilə bir-birindən fərqlənir və istənilən vaxt onlara yeni ştrixlər əlavə oluna bilər. Çünki dərk etmə və mənimsəmə prosesləri gerçəklik elementlərinin bütün çalar, məzmun və xüsusiyyətlərini tam əhatə edən bitkin, hərtərəfli məlumat əsasında deyil, ən aparıcı və başlıca xüsusiyyətlər əsasında gerçəkləşir və həmin gerçəklik elementi haqqında olan bu məlumat, gerçəklik elementi ilə hər yeni təmas əsasında daha da zənginləşir. Əgər belə olmasaydı, dərk etmə və mənimsəmə prosesləri heç bir zaman həyata keçə bilməzdi.

C.Millerə görə, *qrammatika və ya dil sistemi baxımından bizim mənimsədiyimiz bəlli söz sıraları deyil, müvafiq söz sıralarını yarada bilmək üçün lazım olan qaydalar*¹.

Məsələyə C.Millerin mövqeyindən yanaşsaq, belə deməliyik ki, *müvafiq söz sıralarını yarada bilmək üçün lazım olan qaydalar* qəbul edilir, beyin aparatının köməyi ilə transformasiya olunaraq qrammatik formanın birinci intellekt obrazı şəklində modullaşır və mənimsənilir.

O halda izah edilməsi lazım gələn növbəti bir paradoksla qarşılaşırıq. Belə ki, müasir yetkin insanlarda, böyüklərdə və məktəb yaşlı uşaqlarda deyilənlərin məhz bu şəkildə baş verməsi məqbul sayıla bilər. Amma heç bir təhsili, savadı olmayan, “isim” deyəndə öz adını, “sifət” deyəndə öz üz cizgilərini, “xəbər” deyəndə radio-

televiziya xəbərlər proqramını düşünən 81 yaşlı qoca da, əlifbanın ilk hərfini belə tanımayan 4-5 yaşlı körpə də, demək olar ki, bütün qrammatik formalardan təxminən bizim qədər dəqiq və düzgün istifadə edir. *Müvafiq söz sıralarını yarada bilmək üçün lazım olan qaydaların* bu kontingent tərəfindən *mənimsənilmiş olması* bir yana, sadəcə eşidilmiş olmasını düşünmək belə inandırıcı deyil.

Bu səbəbdən də C.Millerə bəslədiyimiz bütün rəğbətə baxmayaraq, qeyd etməliyik ki, qrammatik formanın mənimsənilməsi prosesi ilkin mərhələdə *qaydalar* vasitəsilə deyil, azyaşlı uşaqlarda olduğu kimi yanlış və doğru analogiyalar əsasında baş verir. Həmin formadan hər növbəti istifadə isə, ilkin mərhələdə əldə edilmiş təcrübənin dəqiqləşdirilməsi və təkmilləşdirilməsi qaydası ilə reallaşır.

Məhz bu səbəbdəndir ki, yeni dil açan körpələr ilkin mərhələdə “al” əvəzinə də, “ver” əvəzinə də “ah” (yəni, “al”) deyir, “sənin” söylədiyi tərzdə də “mənin” (“mənim” əvəzinə) söyləyir. Sonradan böyüklərin yardımı, dəfələrlə təkrarı və uşağa təkrarlatması nəticəsində həmin formanın düzgün analogiyası formalaşdırılır.

Eksperiment və təcrübələr göstərir ki, bəzi formaların yanlış və ədəbi dil normalarından fərqli şəkildə işlədilməsi halı təhsili olmayan yetkin yaşlı insanlarda bütün ömrü boyu müşahidə olunur. Yəni onlar həmişə öz dialekt və ya şivəsində danışırlar. Hətta ali filoloji təhsil almasına baxmayaraq, doğulub-böyüdüüyü regionun ləhcəsi ilə danışan insanlara da rast gəlirik. Bu bir daha sübut edir ki, bütün formaların, o cümlədən də qrammatik formaların ilkin mənimsənilməsi analogiya prinsipi əsasında baş verir. Uzunmüddətli istifadə nəticəsində daşlaşmış olan bu yanlışdan bütünlüklə yaxa qurtarmaq o qədər də asan olmur. Belə insanlar lazım gələndə öz nitqlərində bütün ədəbi dil normalarına, yəni qrammatik və sintaktik qaydalara əməl etsələr də, ekstremal vəziyyətlərdə özlərindən asılı olmayaraq yenidən hafizələrinə həkk olmuş dialektizmlərə meyil edirlər. Belə yanlış analogiyalardan tam azad olmağın yolu həmin yanlış analogiyanın doğru analogiya ilə əvəzlənərək eyni tərzdə “daşlaşdırılması” ki, bu da gərgin əmək tələb edən uzunmüddətli prosesdir.

¹ Миллер Дж., Галангер Е., Прибрам К. Планы и структура поведения. Москва, 1965, с.30.

Qrammatik formaların birinci intellekt obrazı və gerçəklik elementi, onların mahiyyəti və yaranma mexanizmi ilə bağlı buraya qədər deyilənləri ümumiləşdirərək belə bir qərara gələ bilərik: *Qrammatik formaların birinci sıra gerçəklik elementi ilkin mərhələdə alışqanlıq, vərdiş və analogiyalar əsasında formalaşan, sonrakı hər kontakt nəticəsində dəqiqləşdirilən və təkmilləşdirilən abstrakt təsəvvürlərdir ki, onların da dərk olunması nəticəsində həmin formaların birinci intellekt obrazı yaranmış olur.*

Təbiidir ki, qrammatik formanın birinci intellekt obrazı göz önündə canlandırılan və ya təsəvvür olunan heç bir real və ya vizual obraza ekvivalent deyil. Bu cəhəti ilə qrammatik formalar mücərrəd isimləri xatırladır. Amma mücərrəd isimlərdən fərqli olaraq qrammatik formaların birinci intellekt obrazına ekvivalent olan gerçəklik elementi də müstəqil tam mahiyyəti daşımır. Hətta leksik-qrammatik formalar kimi müvəqqəti bir müddət ərzində belə müstəqil tam mahiyyəti qazana bilmir.

Qrammatik forma yalnız müstəqil bir tam mahiyyəti daşıyan digər (adətən leksik formaların) intellekt obrazları ilə birləşdikdə həmin intellekt obrazının ekvivalent olduğu gerçəklik elementinin digər gerçəklik elementləri ilə əlaqə və münasibətlərini əks etdirir. Ayrılıqda isə qrammatik formanın gerçəklik elementi *abstrakt təsəvvürdən* başqa bir şey deyildir. Məsələn, Azərbaycan dilində ismin yerlik hal şəkilçisi olan *-da²* şəkilçisi ilə bağlı mövcud olan abstrakt təsəvvürlərdən bəziləri aşağıdakı kimidir:

- 1) Orta məktəbin ilk 4 sinfini oxumuş 81 yaşlı təqaüdəçi Yaqub Abdullayevin abstrakt təsəvvürünə görə, “*-da, -də* artırılan söz, iş görən adamın yerini göstərir¹”.
- 2) Orta məktəb həcmində verilən abstrakt təsəvvürə görə, “İsmin yerlik halı əşya və ya hərəkətin yerini bildirir... *-da²* şəkilçisi ilə düzəlir²”.

¹ Abdullayev Yaqub Hacı oğlu, Oğuz rayon sakini, 81 yaşında.

² Nağısoylu M. Azərbaycan dili (Ali təhsilə hazırlıq kurslarının dinləyiciləri üçün dərslik). Zirvə yayımları, 1999, s. 42.

- 3) Ali məktəb həcmində verilən abstrakt təsəvvürə görə, “İsmin yerlik halı, başlıca olaraq yer məzmunu ifadə edir. Bu halda işlənən sözlər ya iş və hərəkətin, ya da əşyanın yerini bildirir”¹ və s.

Müxtəlif mənbələrdən götürülmüş bu şərhlər bir daha sübut edir ki, bu və ya digər qrammatik formanın gerçəklik elementi *abstrakt təsəvvür* olmaqla yanaşı, kommunikanın kontingentindən və onlarda formalaşmış analogiyalardan asılı olaraq fərqliliklərə malikdir, daim dəyişir və inkişaf edir. Bununla belə, həmin *abstrakt təsəvvür*, özünün aid olduğu kontingent tərəfindən müvafiq qrammatik formadan lazımi səviyyədə istifadə oluna bilməsi üçün kafidir.

Eyni bir kateqoriyaya aid şəkilçilərlə düzələn bütün qrammatik formalar artırıldığı bütün kök və ya əsaslarda eyni məna çaları yaradır, yəni bağlandığı əsas intellekt obrazına ekvivalent olan gerçəklik elementi ilə digər gerçəklik elementləri arasında mövcud olan eyni tipli əlaqə və münasibətləri əks etdirir (məs.: *aşa, aşçıda, ekmekte, ekməkçide, sütte, sütçüde* və s.).

Fonetik vahid və qaydaların, sintaktik forma və normaların gerçəklik elementləri və intellekt obrazları ilə yuxarıda izah olunan qrammatik formaların gerçəklik elementləri və intellekt obrazları tamamilə identik olduğuna və hətta bu forma, qayda və normalar qrammatik formaların bir növü olduğuna görə, onların haqqında ayrıca bəhs etməyə ehtiyac duymuruq.

İstər leksik, istər leksik-qrammatik, istərsə də qrammatik formaların dərk edilməsi, potensial olaraq həm birinci, həm də ikinci dərkətmə üsulu ilə baş verə bilər.

Dillərin müasir səviyyəsində qrammatik formaların elmi şəkildə dərk olunması və ya mənimsənilməsi prosesi əksərən əks ardıcılıqla cərəyan edən ikinci dərkətmə üsulu ilə baş verir. Yəni beyin aparatı vasitəsilə əvvəlcə dil struktur vahidinin görünüş və səs obrazına ekvivalent olan ikinci intellekt obrazı və bundan sonra həmin formanın abstrakt təsəvvür mahiyyəti daşıyan gerçəklik ele-

¹ Hüseynzadə M. Müasir Azərbaycan dili. Morfologiya, III hissə, Bakı, “Maarif”, 1983, s.61

mentinə ekvivalent olan birinci intellekt obrazı yaranır. Bu səbəbdən qrammatik formaların dərk olunması və ya mənimsənilməsi mexanizmini ikinci dərketmə üsulu əsasında şərh etdik.

Leksik formaların ikinci üsulla dərk edilərək mənimsənilməsi halına əksərən xarici dillərin öyrənilməsi prosesində rast gəlinir. Yəni əvvəlcə bu və ya digər formanın səs və görünüş obrazına ekvivalent olan ikinci intellekt obrazı təqdim olunur, məsələn türk dilində “*asansör*” sözünün həm yazılışı, həm də tələffüzü dinləyiciyə çatdırılır ki, beləliklə, bu sözün ikinci intellekt obrazı yaranmış olur.

Həmin sözün birinci intellekt obrazı ilə əlaqəsini təmin etməyin bir neçə üsulu vardır. Birinci, həmin qurğu haqqında mətn şəklində şərh verməklə, ikincisi, həmin qurğunun özünü və ya rəsmini göstərməklə, üçüncüsü, dinləyicinin ana dilində bu sözün qarşılığının “lift” olduğunu deməklə. Göründüyü kimi, ikinci dilin öyrənilməsi ilə yaranan ikinci intellekt obrazının birinci intellekt obrazı ilə əlaqəsini təmin etmək üçün birinci dilin ikinci intellekt obrazından da istifadə etmək mümkündür. Əcnəbi dilləri öyrənərkən leksik, leksik-qrammatik və qrammatik formaların birinci intellekt obrazları ilə əlaqə yaratmaq üçün adətən eyni prinsiplərdən, əksər halda isə ana dilindəki ikinci intellekt obrazından və onun vasitəsilə birinci intellekt obrazından istifadə edilir.

Onu da qeyd edək ki, istənilən formanın öyrənilən müxtəlif dillərlə bağlı bir neçə ikinci intellekt obrazı və onlara ekvivalent olan fərqli dil struktur vahidləri olmasına baxmayaraq, beynimizdə bu forma ilə bağlı birinci intellekt obrazı tək olur.

§ 3.5. Formaların dil struktur vahidləri kimi yaranma və mənimsənilmə mexanizminin modelləşdirilməsi

Dil struktur vahidlərinin yaranmasını şərtləndirən başlıca amil insanın öz duyğu və düşüncələri, ətrafındakı gerçəklik elementləri haqqında məlumat vermək istəyi, eləcə də başqalarının duyğuları və ətrafındakı gerçəklik elementləri ilə bağlı düşüncələri haqqında

məlumat əldə etmək ehtiyacıdır.

Beyin fəaliyyəti məhsulu olan dil psixolinqvistik mahiyyət daşıdığına görə¹, dil və dərketmə qarşı-qarşıya qoyulmuş güzgülər kimi biri digərində olanları əks etdirmək qabiliyyətinə malikdir².

Digər tədqiqatçılar tərəfindən “dərketmə və düşünmə fəaliyyətlərini reallaşdıran fəvqəladə praqmem və informem”³ statusu verilən dil və onun struktur vahidləri, əslində, bu qədər imkan və qabiliyyətə malik deyildir. Bütün dil struktur vahidlərinin özləri, yəni leksik, leksik-qrammatik, qrammatik formalar, həmçinin müstəqil gerçəklik elementi kimi dərk olunan dil sisteminə aid qrammatik və sintaktik norma, qanun və prinsiplər müstəqil gerçəklik elementləri kimi dərketmə nəticəsində nominal şəkildə, yəni dərketmə prosesinin pozulmayan, pozulması ehtimal belə edilməyən qaydaları əsasında və sinktual dərketmə yolu ilə yaranmış və mənimsənilmişdir.

Nitqin yaranmasının unikal qaydalarından fərqli olaraq burada sərbəst və ixtiyari seçim, evristiklik, kommunikantın fərdiliyi haqqında danışmağa belə dəyməz. Əgər dil struktur vahidlərinin mənimsənilməsi və ya yaradılması prosesində sərbəst və ixtiyari seçimə, evristiklikliyə, kommunikantın fərdiliyinə yol verilsəydi, o halda *icərisinə tökülən maye qarışığı olan cisimləri mayedən ayırmağa xidmət edən qaba* eyni dili daşıyan şəxslərdən biri “süzqab”, digəri “süzəyən”, üçüncüsü isə “süzgəc” deyərdi. Bu halda eyni millət daxilində dil birliyinə nail olmaq mümkün olmazdı, nitq prosesi anlaşılmaz xaosa çevrilərdi və dil ümumiyyətlə yarana bilməzdi.

Qətiyyətlə deyə bilərik ki, dil struktur vahidi ən azı məlumat mübadiləsində olan şəxslər tərəfindən eyni şəkildə dərk edilmiş olmalıdır. Dil və onun struktur vahidləri bu dildə danışan bütün şəxslərin ortaq ünsiyyət aləti olduğuna görə yeni yaranan hər bir dil

¹ Əsgərov M.B. Dilin psixolinqvistik mahiyyəti. “Tədqiqatlar”. AMEA Dilçilik İnstitutu. Bakı, “Elm”, 2004, № 2, s. 60-64.

² Əsgərov M.B. Dil və dərketmədə qarşılıqlı əksolunmalar. “Elmi axtarışlar”, AMEA Folklor İnstitutunun elmi toplusu, XXV buraxılış, Bakı, “Səda” 2006, s. 111-115.

³ Киселева Л.А. Вопросы теории речевого воздействия. Ленинград, Издательство “Ленинградского университета”, 1978, с. 106-107.

struktur vahidi bu dilin daşıyıcıları tərəfindən də eyni şəkildə dərk edilməli və eyni şəkildə tanınmalıdır. A.Şaff effektiv ünsiyyət deyərəkən məhz bu cəhəti nəzərdə tuturdu¹.

Əks təqdirdə bir fərd və ya qrup tərəfindən yaradılmış yeni dil struktur vahidi sadəcə bu fərd və ya qrup üçün müəyyən mənə ifadə edəcəkdir. Həmin fərd və ya qrupun aid olduğu dilin digər daşıyıcıları üçün yeni yaradılmış bu dil struktur vahidi heç bir mənə ifadə etməyən səslər və ya hərflər zəncirindən başqa bir şey olmayacaqdır.

Bəzən mövcud dil struktur vahidinin yenisi ilə əvəz olunması məqsədi ilə də yeni dil struktur vahidi yaradılır. Məsələn, Türkiyədə dil devrimi adı altında bu dildəki ərəb və fars sözlərini əvəz edən yeni türk sözləri yaradılmışdır. Bütün Türkiyədə bu sözlərin işlədilməsi təbliğ edilmiş və onların böyük əksəriyyəti dildə vətəndaşlıq hüququ qazana bilmişdir. Eyni prinsiplə Rusiyada fransız sözlərinin dildən çıxarılması məqsədi ilə çoxsaylı yeni sözlər yaradılmışdır.

Əcnəbi dillərə aid sözlərin dildən çıxarılmasının nə qədər mütərəqqi olması ilə bağlı polemika açmaq niyyətində deyilik. Amma bəzən müxtəlif dillərdə elə sözlərə rast gəlinir ki, onların yeni sözlərlə əvəzlənməsi bəlkə də, daha düzgün olardı. Məsələn, ingilis dilində hərfi tərcüməsi “isti it” mənası verən “Hotdog” sözü, türk dilində yemək adı olan “Kadımbudu köfte” və s.

Birinci, ikinci və üçüncü tip leksik formalar, leksik-qrammatik formalar, qrammatik formalarla bağlı şərh olunanlar əsasında dil struktur vahidlərinin yaranma və mənimsənilmə prinsip və normalarını sxematik şəkildə müəyyənləşdirmək, başqa sözlə desək, onların yaranma və mənimsənilmə qanunauyğunluqlarını modelləşdirmək mümkündür. İstər leksik, istər leksik-qrammatik, istərsə də qrammatik formaların yaranması gerçəklik elementi ilə kontakt, gerçəklik elementinə uyğun dərkətmə prosesi, birinci intellekt obrazının yaranması, nitq ehtiyacı, sinktual dərkətmə prosesi, ikinci intellekt obrazının yaranması, dil struktur vahidinin yaranması ardıcılığı ilə cərəyan edən birinci dərkətmə üsulu ilə baş verir. Dil struktur vahidləri olan

¹ Шафф А. Введение в семантику. М. 1963. с. 344.

formanın yaranma modelini sxematik olaraq aşağıdakı kimi göstərə bilərik:

Proses	Dil struktur vahidi olaraq formanın yaranması
Üsul	Birinci dərkətmə üsulu
Akt 1	Gerçəklik elementi ilə kontakt
Akt 2	Gerçəklik elementinə uyğun dərkətmə prosesi
Akt 3	Birinci intellekt obrazının yaranması
Akt 4	Nitq ehtiyacı
Akt 5	Sinktual dərkətmə prosesi
Akt 6	İkinci intellekt obrazının yaranması
Akt 7	Dil struktur vahidinin yaranması

Dildə artıq mövcud olan formaların mənimsənilməsi isə nitq ehtiyacı, dil struktur vahidi ilə kontakt, ikinci intellekt obrazının yaranması, gerçəklik elementi ilə birbaşa və ya dolayısı ilə tanışlıq, birinci intellekt obrazının yaranması və ya onunla birləşmə ardıcılığı ilə cərəyan edən ikinci dərkətmə üsulu ilə baş verir. Dil struktur vahidləri kimi formanın mənimsənilmə modelini sxematik olaraq aşağıdakı kimi göstərə bilərik:

Proses	Mövcud dil struktur vahidi olaraq formanın mənimsənilməsi
Üsul	İkinci dərkətmə üsulu
Akt 1	Nitq ehtiyacı
Akt 2	Dil struktur vahidi ilə kontakt
Akt 3	İkinci intellekt obrazının yaranması
Akt 4	Gerçəklik elementi ilə qarşılaşdırma
Akt 5	Birinci intellekt obrazı ilə birləşmə

Yetkinlik yaşında yaranan ikidillilik, çoxdillilik şəraitində, yəni ilkin öyrənilən doğma dildən sonra ikinci, üçüncü və daha sonrakı dillərin öyrənilməsi prosesində formanın mənimsənilməsi,

əsas etibarlı ilə birinci dilə aid formanın mənimsənilməsi mexanizmi əsasında və ikinci dərkətmə üsulu ilə baş verir, fərq sadəcə ikinci dilə aid formanın birinci dilə aid forma ilə qarşılaşdırılmasındadır.

Proses	İkinci dilə aid dil struktur vahidi olan formanın mənimsənilməsi
Üsul	İkinci dərkətmə üsulu
Akt 1	Nitq ehtiyacı
Akt 2	İkinci dilə aid dil struktur vahidi ilə kontakt və onun birinci dilə aid dil struktur vahidi ilə qarşılaşdırılması
Akt 3	İkinci intellekt obrazının yaranması
Akt 4	Gerçəklik elementi ilə qarşılaşdırma
Akt 5	Birinci intellekt obrazı ilə birləşmə

Öyrənilən dildəki sözlərin doğma dildə qarşılığı olmadıqda (məsələn, rus dilinə məxsus *высказывание* sözünün Azərbaycan dilində tam qarşılığı yoxdur, Türk dilində qarşılığı isə *söylemdir*) ikinci dilə aid formanın mənimsənilməsi prosesi eynilə birinci dilə aid formanın mənimsənilməsi sxemi ilə baş verir.

§ 3.6. Formaların dil struktur vahidləri kimi uşaqlar tərəfindən mənimsənilməsinin özünəməxsusluğu

Dili yenicə öyrənməyə başlayan və ya yeni dil açan uşaqların söz, nitq və ya ümumilikdə vahid bir sistem mahiyyəti daşıyan dili mənimsəmə prinsipi müəyyən cəhətləri ilə böyüklərdə olduğundan fərqlənir. Uşaqlarda əvvəlcə nisbətən qısa müddət ərzində ardıcıl vərdiş və ya alışqanlıqlar şəklində meydana çıxan, sonrakı bir neçə ardıcıl mərhələdə çoxyönlü mənimsəmə prosesi şəklində cərəyan edən “sosial ünsiyyətə qoşulma meyilini”¹ və mexanizmini linqvo-psixoloji yöndən izləməyə çalışaq.

¹ Bu haqda bax: Rəcəbli Ə. Sosiolinqvistika. Bakı. “Nurlan”, 2004.

Dünyaya gəlmiş andan sosial mühitə düşən uşaq həyatının ilk dəqiqələrindən etibarən passiv kommunikator mövqeyində olur. Yəni hər hansı bir cavab, reaksiya vermək qabiliyyətinə malik olmasa da, anasının və ya ətrafda olan digər şəxslərin ona və ya bir-birlərinə ünvanlanmış sözlərini, nitqini eşidir. Bəzi embrioloqların qənaətinə görə, hətta ana bətnində belə, uşaqlar analarının nitqini eşidir, anlayır və mənimsəməyə başlayırlar.

Həyatının ilk günlərindən etibarən uşaqların müəyyən sadə sözləri “başə düşdüyünü” sınaq təcrübələri ilə sübut etməyə cəhdlər göstərilməmişdir. Amma mahiyyət etibarlı ilə bu “başə düşmənin” həqiqi mənada dərkətməmi, yoxsa şərti refleksmi olması məsələsi, hələ ki, açıq qalmışdır.

Daha sonra uşağa su verməmişdən əvvəl ona “uvva iç” və ya “su iç” deyilməsinin, yemək verməmişdən əvvəl “nəm-nəm ye” və ya “yemək ye” deyilməsinin, yaxud çay qarışdırılmış kimi qaşığın stəkanda fırladılması yolu ilə spesifik səs çıxarılmasının, mahiyyət etibarlı ilə Pavlovun itlərdə şərti refleksin yoxlanılması ilə bağlı apardığı təcrübələrdən hər hansı bir yönü ilə fərqləndiyini sübut edən heç bir nəticə əldə edilməmişdir. Dəqiqlik faizi çox aşağı olsa belə, həyatının ikinci-dördüncü aylarından etibarən müəyyən səslərə və sözlərə uşağın verdiyi reaksiya artıq şüurlu reaksiya kimi qiymətləndirilir. Çoxsaylı psixoloq, fizioloq-anatom və loqopedlərin iştirakı ilə keçirilən sınaq və təcrübələr göstərmişdir ki, həyatının 4-6-cı aylarından etibarən artıq uşaqlarda doğma səsi yad səsdən ayırma qabiliyyəti tam aktiv mərhələyə keçir. Bu dövrdə uşaqlar tərəfindən çıxarılan və nitqi əvəz edən bəzi səslərin analoji vəziyyətlərdə eyni şəkildə təkrarlanması, tədricən anasının və uşağın özü tərəfindən anlaşılacaq qışqırtı və səslərə çevrilir, daha sonrakı aylarda isə bu proses uşaq və anası arasında “qışqırtılardan ibarət dil”in formalaşması ilə nəticələnir¹. Dil açmadan əvvəlki mərhələ hesab olunan 7-9-cu aylar ərzində ağılayarkən çıxardığı səslər istisna olmaqla, öz-özünə danışan uşağın

¹ Выготский Л.С. Психология, изд. Апрель Пресс, “ЭКСМО-ПРЕСС”, Москва, 2000. с. 196.

mənasız sözlərdən ibarət olan dilin “əsas leksikonu” ilkin mərhələdə ayrı-ayrı sait səslərin uzun tələffüzündən (məsələn, *aaa, uu, uuu, iii*), iki səslə birləşmələrin təkrarından (məsələn, *də-də-də, qı-qı-qı* tipində), daha sonra üç və dörd səslə birləşmələrin təkrarından (məsələn, *qlı-qlı-qlı, dqı-dqı-dqı, qıldı-qıldı-qıldı, dqın-dqın-dqın* tipində) və hətta yaxın məxrəcli üç və dörd səslə birləşmələrin növbəli şəkildə sıralanmasından ibarət olur (məsələn, *dqı-dqı-dqın, dqın-dqın-dqı, qlı-qlı-qıldı, qıldı-qıldı-qlı* tipində).

Üç, dörd səslə və növbələşdirilən yaxın məxrəcli birləşmələrin tələffüzü, uşaqlarda artikulyar aparatın qismən formalaşdığını və sadə sözlərin tələffüzü üçün artıq hazır olduğunu göstərir. Bununla belə, həmin dövr ərzində uşaqlar tərəfindən çıxarılan səslər və səs birləşmələri bəzi sözlərə bənzəsə də, onların yerinə, məqamına və məntiqinə uyğun şəkildə işlədilməsi halına rast gəlinməmişdir.

Təsadüfi çıxarılan səslərin və səs birləşmələrinin bəzi sözlərə bənzəməsinə istinadən uşaqların dil açmasını və ya danışmağa başlamasını daha erkən yaş dövrünə aid edənlər də var.

Dili yenidən öyrənməyə başlayan və ya yeni dil açan uşaqlarda nitqin yaranması və inkişafı ilə bağlı buraya qədər deyilənlər pediatriya, xüsusilə də loqopediyaya aid müxtəlif elmi ədəbiyyatdan götürülmüş və ümumiləşdirilmiş şəkildə təqdim olunan fikirlərdir. Həmin fikirlərin verilməsi, bu tədqiqat çərçivəsində sadəcə xatırlatma və ya ümumi mənzərə yaratma mahiyyəti daşıyır. Əslində isə, bu tədqiqatda bizi maraqlandıran cəhət uşaqların fizioloji və psixoloji inkişafının yaş dövrləri üzrə bölgüsü deyil. Bizim üçün vacib olan cəhət, yaranma vaxtından və ya dövründən asılı olmayaraq uşaq nitqində söz, ifadə və deyimlərin yaranma mexanizmini müəyyənləşdirmək, onların dil və təfəkkür əlaqəsindən asılılığını izləməkdir.

Belə hesab olunur ki, həyatının 10-14-cü ayından etibarən uşaqlar ayrı-ayrı sözləri tələffüz etməyə başlayır. Belə ki, yeməyi, suyu, oynaçağı uşağa verən ana hər dəfə “al” deyə ona müraciət edir. Uşaq tez-tez eşitdiyi bu “al” sözünü təkrarlayaraq tələffüz edir (bəzən “al” əvəzinə “ah” və “aa” da deyə bilər).

Dəfələrlə eşitdikdən və təkrarladıqdan sonra “al” sözünün və ya onun daha çox rast gəlinən “ah” variantının tələffüzü uşaqlarda çox asanlaşır. Belə bir qənaət yaranır ki, bu sözü uşaq artıq dərk edilmiş formada və məqsədyönlü şəkildə işlədir. Bununla belə, uşaq özü bir şey istədikdə və hələlik “ver” sözünü eşitmədiyinə, yaxud söyləyə bilmədiyinə görə, “ver” demək əvəzinə, yenə “al” sözünü və ya onun “ah” variantını işlədir.

Bu kimi faktların mahiyyətini araşdırmağa çalışaq.

Birinci intellekt obrazının yaranması zamanı gerçəklik elementinin ən ümumi cəhətləri nəzərə alınır və sonrakı kontaktlar zamanı diferensiallaşma yolu ilə daha dəqiq və vacib cəhətləri müəyyənləşdirilir. Mövcud birinci intellekt obrazlarının əhatə dairəsi dəqiqləşdirilərək düzəlişlər edilir, yəni onlar genişlənir, daralır, parçalanaraq hissələrə bölünür və ya öz aralarında birləşir. Buna uyğun olaraq, əgər nitq ehtiyacı varsa, bölünmüş intellekt obrazlarından birinə ekvivalent olan yeni dil struktur vahidi yaranır¹ və ya birləşmiş intellekt obrazlarından birinə ekvivalent olan dil struktur vahidi yox olur. Birinci intellekt obrazlarının bölünməsi və birləşməsi, adətən ilkin mərhələdə yanlış dərk olunmuş gerçəklik elementləri ilə növbəti kontaktlar zamanı baş verir.

Birinci intellekt obrazlarının əhatə dairəsinin dəqiqləşdirilərək düzəlişlər edilməsi halına uşaqlarda tez-tez rast gəlinir, hətta belə deyə bilərik ki, bu, uşaqların dünyanı dərk etmə üsullarından biridir.

Azyaşlı uşaqlarda gerçəklik elementlərini dərk etmək imkanı, sübhəsiz ki, yetkin yaşlı insanların dərk etmə qabiliyyəti ilə müqayisə oluna bilməz. Bunun ən başlıca səbəbi, təbii ki, ilk növbədə fizioloji və psixoloji inkişaf səviyyəsindəki fərq, ikincisi isə insanları hər cür fəaliyyətə yönəldən ehtiyacların bu iki qrupda çox fərqli olmasıdır. Bu fərq uşaqların ikinci sıra gerçəklik elementi mahiyyəti daşıyan dil struktur vahidlərini mənimsəmə mexanizmində və üsulunda da özü-

¹ Dil struktur vahidlərinin yaranmasından və sinktual dərk etmədən bəhs edərkən söhbətin uşaqlardan getmədiyi sübhəsizdir. Təbii ki, uşaqlar tərəfindən leksik və ya qrammatik formaların yaradılması ehtimal belə oluna bilməz.

nü göstərməkdədir.

Bu deyilənləri nəzərə almaqla “*uşaqlar tərəfindən dil struktur vahidlərinin mənimsənilməsi mexanizmi*”ni müəyyənləşdirməyə çalışaq.

Fizioloji və psixoloji inkişafın ilkin mərhələsində olan azyaşlı uşaqları hər hansı fəaliyyətə yönəldən ehtiyacların sayı o qədər də çox deyildir. Uşaqlara məxsus həmin ehtiyacların hər biri sonrakı inkişaf mərhələsində parçalanma yolu ilə formalaşan bənzər ehtiyaclar silsiləsinin ilkin rüşeymi şəklində meydana çıxır. Təxminən belə ki, “*yemək*”, “*ichmək*”, “*yatmaq*”, “*isinmək*”, “*sərinləşmək*”, “*təmizlənmək*” kimi bir qrup ehtiyac, uşaqlarda ilk dəfə bütün bu ehtiyacların ilkin rüşeymi mahiyyətini daşıyan “*rahatlığın təmin edilməsi*” ümumi ehtiyacı şəklində formalaşaraq yaranır. Bu ehtiyac əsasında uşağın beynində “*rahatlanmaya aparən yol*” mahiyyətinə malik bir prosesə ekvivalent olan “*ana qulluğu və ya nəvazişi*” tipində gerçəklik elementi formalaşır və uşaq tərəfindən məhz bu gerçəklik elementi dərk olunaraq onun birinci intellekt obrazı yaradılır. Yəni uşağın dərk etmə dünyasında mövcud olan “*ana qulluğu və ya nəvazişi*” gerçəklik faktoru, böyüklərin dərk etmə dünyasındakı “*yemək*”, “*ichmək*”, “*yatmaq*”, “*isinmək*”, “*sərinləşmək*”, “*təmizlənmək*” kimi bir qrup və ya silsilə təşkil edən gerçəklik faktorlarını əvəz etmiş olur.

Məhz bu səbəbdəndir ki, uşağın nitqində “*ver*” əvəzinə “*al*” sözünün və ya onun daha çox rast gəlinən “*ah*” variantının işlədilməsi halına rast gəlirik. Böyüklərin dərk etmə dünyası baxımından uşağın yanlış işlətmə olduğu bu söz, əslində, uşağın dərk etmə dünyası baxımından qətiyyənlə yanlış deyil, sadəcə ehtiyaclar qrupunun ilkin rüşeymi mahiyyətini daşıyan gerçəklik elementinə ekvivalent olan dil struktur vahididir.

Belə ki, uşaq tərəfindən “*rahatlığın təmin edilməsi*” ehtiyacı əsasında formalaşan “*ana qulluğu və ya nəvazişi*” tipində gerçəklik elementi dərk olunmuş və ona ekvivalent olan birinci intellekt obrazı yaranmışdır. Sonra uşaq mövcud ehtiyacı ilə bağlı anasına məlumat

vermək istəmiş və beləcə nitq ehtiyacı yaranmışdır. Uşaq “*al*” sözü ilə anasının nitqi vasitəsilə tanış olmuş, onun səs tərkibi əsasında ikinci intellekt obrazını yaratmış və bu ikinci intellekt obrazını “*ana qulluğu və ya nəvazişi*” gerçəklik elementinə ekvivalent olan birinci intellekt obrazı ilə birləşdirmişdir. Göründüyü kimi, mövcud dil struktur vahidinin mənimsənilməsi prosesi müvafiq modelə və sxemə uyğun şəkildə həyata keçirilmişdir:

Proses	Mövcud dil struktur vahidi olan formanın mənimsənilməsi
Üsul	İkinci dərk etmə üsulu
Akt 1	Nitq ehtiyacı
Akt 2	Dil struktur vahidi ilə kontakt
Akt 3	İkinci intellekt obrazının yaranması
Akt 4	Gerçəklik elementi ilə qarşılaşdırma
Akt 5	Birinci intellekt obrazı ilə birləşmə

Uşaq tərəfindən mənimsənilmiş dil struktur vahidinin böyüklər tərəfindən mənimsənilmiş eyni dil struktur vahidindən fərqli mənada və situasiyada istifadəsi isə ilkin ehtiyacların fərqli şəkildə formalaşması və gerçəklik elementlərinin fərqli şəkildə dərk olunmasından yaranan bir faktordur.

Fizioloji və psixoloji inkişafın sonrakı mərhələsində uşaqlara məxsus ilkin rüşeym mahiyyətinə və ümumi silsilə məzmununa malik ehtiyacların hər biri parçalanma yolu ilə formalaşan bənzər, amma qismən müstəqil qrup ehtiyacları şəklində meydana çıxır və hər qrup üzrə ehtiyacın ödənilməsinə şərtləndirən müstəqil gerçəklik elementi müəyyənləşdirilərək dərk olunur və nəticədə hər qrupa uyğun müstəqil intellekt obrazı yaranmış olur. Əvvəlki dil struktur vahidi yeni yaranan qruplardan yalnız birinin birinci intellekt obrazına ekvivalentləşdirilir və ya atılır, yeni qrupların hər biri üçün ananın nitqindən və onun təlqini ilə yeni dil struktur vahidləri seçilib mənimsənilərək yeni yarananın birinci intellekt obrazları ilə birləşdirilir.

Bütün prosesləri təkrarlamamaq üçün sadəcə *gerçəklik elementi* və *dil struktur vahidi* cütləri ilə versək, hər biri müəyyən qrup ehtiyaclarını əks etdirən təxminən belə cütlərin formalaşdığını deyə bilərik: *yemək* - *nəmnəm*, *içmək* - *uvva*, *getmək* - *opba*, *qorxu* - *xoxan*, *yatmaq* - *baybay* və s.

Təbii ki, bu mərhələdə uşaq təfəkkürü hələ ki, yeməyin, içməyin min bir çeşidindən, getməyin, qorxunun növlərindən xəbərsizdir, onun üçün sadəcə ümumi bir anlayış mahiyyəti daşıyan qrup mənalrı və sadəcə onların adları mövcuddur.

L.Viqotskinin qeyd etdiyi kimi, ətraf aləm və davranış arasında ikili münasibət vardır, birinci halda ətraf aləm fərdin qarşısında duran vəzifələrin həllinə yönələn davranış aktının obyektı rolunda, ikinci halda isə vasitə rolunda çıxış edir. Biz bu vasitənin köməyi ilə tapşırığın yerinə yetirilməsi üçün lazım gələn psixoloji əməliyyatları istiqamətləndiririk¹.

Uşaqların dünyanı kəşf etməsi, təkcə ümumi qrupun alt qruplara bölünməsi yolu ilə baş vermir, bununla yanaşı, uşaq üçün xüsusi əhəmiyyət kəsb edən (ən çox təmasda olduğu çox xoş və ya qorxunc olan) bəzi gerçəklik elementləri müstəqil şəkildə dərk olunur. Onlara ekvivalent olan dil struktur vahidi yenə ananın nitqindən və onun yardımını ilə seçilərək mənimsənilir və həmin gerçəklik elementinin dərk olunması nəticəsində yaranmış birinci intellekt obrazı ilə birləşdirilir.

Belə müstəqil yolla dərk etməyə uşaq tərəfindən çox xoş olduğundan asanlıqla dərk olunan “ana” və “ata” gerçəklik elementlərini, qorxunc olduğundan tez dərk olunan “qaynarlıq hesabına yandırıcı” mahiyyətinə malik gerçəklik elementini nümunə göstərmək olar. Bu gerçəklik elementlərinə ekvivalent olan “*ana*”, “*ata*” və “*cızza*” kimi dil struktur vahidləri yenə ananın nitqindən və onun yardımını ilə seçilərək mənimsənilir və bu gerçəklik elementlərinə ekvivalent olan birinci intellekt obrazları ilə birləşdirilir.

Bu tədqiqat baxımından xüsusi əhəmiyyət kəsb etməsə də,

¹Выготский Л.С.Инструментальный метод в психологии.В книге “Развитие высших психических функций. Из неопубликованных трудов”. Москва, 1960, с. 227.

qeyd edək ki, *cızza*, *uvva*, *opba*, *xoxan*, *baybay* tipli sözlərin uşaqların nitqində işlədilib-ışlədilməməsi ilə bağlı loqopedlər arasında müxtəlif fikirlər mövcuddur. Onlardan bəziləri iddia edirlər ki, bu tip sözlərin uşaq nitqində işlədilməsi, uşaqlarda normal nitqin formalaşması prosesini ləngidir. Digərlərinə görə isə, müəyyən ləngimələrə yol açsa belə, bu tip sözlərdən istifadə tələffüz asanlığı yaratmaqla uşaqların təfəkkür və fantaziyasını sürətləndirir. Belə ki, uşaqlar çətin sözlərin tələffüzünə sərf edəcəyi enerjini yeni anlayışların mənimsənilməsinə sərf edir.

Uşaqlar tərəfindən gerçəklik elementlərinin dərk olunması və həmin gerçəklik elementləri ilə bağlı olan dil struktur vahidlərinin mənimsənilməsi prosesinin izah və şərhini asanlaşdırmaq məqsədi ilə biz onları müəyyən sıra ardıcılığı ilə veririk. Əslində isə, bu proseslərin əksəriyyəti eyni vaxtda, bir-birinə paralel şəkildə cərəyan edir, onlardan birinin başlaması üçün digərinin bitməsi vacib deyil. Uşaqlar tərəfindən gerçəklik elementlərinin dərk olunması və həmin gerçəklik elementləri ilə bağlı dil struktur vahidlərinin mənimsənilməsi prosesini həm zəncirvari reaksiyaların baş verdiyi, həm dəyişən amplitudlu müxtəlif növ cərəyanların axdığı mürəkkəb bir proseslə müqayisə etmək olar.

Belə ki, bir tərəfdən, *kompüter* əvəzinə “*kompute*” deyərək kimi arxasınca sürüdüüyü mausa müraciəti müstəqil də olsa, qrup ehtiyaclarını əks etdirən gerçəklik elementinə ekvivalent dil struktur vahidinin yaranmasından xəbər verir. İkinci bir tərəfdən, bu uşağın *mənindir* əvəzinə *menindi* deməsi qismən yanlış da olsa, müstəqil gerçəklik elementi kimi mənimsənilmiş qrammatik formanın varlığına işarədir. Amma həmin uşağın eyni anda yerə düşən qazan qapağının səsinə diksinərək *mən qorxdum* əvəzinə *mən goxdum* deməsi, bəzi qrammatik formaların hələ formalaşmadığını və belə funksiyaların sintaktik konstruksiyalar vasitəsilə yerinə yetirildiyini göstərir. Bu nümunələr bir daha sübut edir ki, uşaqlarda dərk etmə və mənimsəmə prosesləri hər səviyyədə və mərhələdə bütün mövcud imkanlardan maksimum istifadə yolu ilə baş verir.

§ 3.7. Üçüncü fəsil üzrə nəticə və təkliflər

Dil struktur vahidi olan formaların linqvopsixoloji analizi aşağıdakı **nəticələrə** gəlməyə əsas verir:

1. Dil struktur vahidi dərk olunmuş gerçəklik elementi ilə bağlı informasiya vermək ehtiyacından yaranır.

2. Dil struktur vahidi olan formalar aid olduğu ilkin və ya əsas gerçəklik elementinin dil güzgüsündəki əksi olmaqla yanaşı, ikinci sıra gerçəklik elementidir. Onlar da əsas gerçəklik elementləri kimi eyni dərkətmə mexanizmi əsasında dərk edilir və bu dərkətmə nəticəsində yaranan ikinci sıra intellekt obrazı ilə yaddaşa qeyd olunurlar.

3. Dil struktur vahidi olan leksik formalar müstəqil birinci sıra gerçəklik elementinə və ona ekvivalent olan birinci intellekt obrazına, müstəqil söz şəklində ikinci sıra gerçəklik elementinə və ona ekvivalent olan ikinci intellekt obrazına malik olur.

4. Dil struktur vahidi olan leksik-qrammatik formalar okkasiona şəkildə meydana çıxıb abstrakt təsəvvür mahiyyəti daşıyan birinci sıra gerçəklik elementinə və ona ekvivalent olaraq müvəqqəti mahiyyət daşıyan birinci intellekt obrazına, şəkilçi formasında ikinci sıra gerçəklik elementinə və ona ekvivalent olan ikinci intellekt obrazına malik olur.

5. Dil struktur vahidi olan qrammatik formalar abstrakt təsəvvür mahiyyəti daşıyan birinci sıra gerçəklik elementinə və ona ekvivalent olan birinci intellekt obrazına, şəkilçi formasında ikinci sıra gerçəklik elementinə və ona ekvivalent olan ikinci intellekt obrazına malik olur.

6. Dildə adı da olan ilkin gerçəklik elementləri ilə bağlı baş beyində iki gerçəklik elementi (*əsas və ikinci sıra*) və iki intellekt obrazından ibarət (*birinci və ikinci*) kodlar yaranır. Həmin gerçəklik elementi ilə bağlı hər cür təfəkkür və idrak prosesləri, o cümlədən düşünmə və kommunikasiya fəaliyyətləri bu kodlar vasitəsilə həyata keçirilir.

Dil struktur vahidi olan formaların linqvopsixoloji analizinə və əldə edilən nəticələrə istinadən **təklif edirik** ki, dil struktur vahidi olan formaların analizi zamanı onların tam linqvopsixoloji mahiyyəti, yəni iki gerçəklik elementi və iki intellekt obrazından ibarət kodu tam şəkildə nəzərə alınsın.

IV FƏSİL

TƏFƏKKÜR PROSESLƏRİ VƏ NİTQ

§ 4. L.Vıqotski yazır: “Təfəkkür və nitq məsələsi elə psixoloji problemlər qrupuna aiddir ki, orada şüurun müxtəlif fəaliyyət növləri ön plana çıxır. Bütün bu problemlərlə bağlı ən başlıca məsələ isə, əlbəttə ki, fikrin sözə olan münasibətidir. Bu problemə bağlı bütün digər məsələlər ikinci dərəcəli əhəmiyyət daşımaqla, mahiyyətcə bu əsas məsələnin həllinə söykənir və ondan birbaşa asılıdır. Bu əsas məsələni həll etmədən, ikinci dərəcəli məsələlərin həllini nəzərdə tutan problemlərin düzgün qoyuluşu belə mümkün deyil”¹.

Nitqin yaranması və mənimsənilməsi prosesi psixolinqvistika elminin həllinə cəhd etdiyi ən qlobal məsələdir. Daha doğrusu, psixolinqvistika bir elm sahəsi kimi məhz bu problemin araşdırılması məqsədi ilə yaradılmışdır. Yarandığı tarixdən bu günə qədər mövcud olan bütün psixolinqvistik məktəb və istiqamətlər nəinki bu problemi həll edə bilməmiş, hətta bu problemin həlli yollarının müəyyənəndirilməsində belə, hamı tərəfindən məqbul hesab edilən ümumi model, üsul və metod da tapa bilməmişdir.

Bütün dillər üzrə bu istiqamətdə elmi axtarışların aparıldığı bir vaxtda, sadəcə nitqin yaranması və mənimsənilməsi prosesinin deyil, hətta onun inkişafı prosesinin belə və eyni zamanda, sadəcə adi təhlilinin deyil, tam neyrolinqvistik təhlilinin məhz Azərbaycanda verilməsi çox sevindirici haldır düşüncələri ilə Heydər Eminlinin “Nitqin yaranması və inkişafı prosesinin neyrolinqvistik təhlili”² əsəri ilə tanış olduq. Amma orada olması gərəkənləri və görmək istədiklərimizi görə bilmədik.

Psixolinqvistikaya və onun əsas predmeti olan nitqin yaranma-

¹ Вьготский Л.С. Психология, изд. Апрель Пресс, Москва, 2000. с 264.

² Eminli H. Nitqin yaranması və inkişafı prosesinin neyrolinqvistik təhlili. Filologiya ixtisası üzrə fəlsəfə doktoru alimlik dərəcəsi almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiya. Bakı, 2008.

sı və mənimsənilməsi məsələsinə az dəxli olsa da, həmin tədqiqat əsəri Azərbaycanda afaziologiyaya həsr olunmuş ilk cəhdlərdən biri kimi dəyərlidir. Əslində isə, haqqında danışılan əsər, mahiyyət etibarını ilə, sinir xəstəlikləri nəticəsində yaranan nitq qüsurlarının neyrolinqvistik yöndən fraqmental araşdırılması və əgər belə demək mümkünündürsə, G.A.Sədiyevanın bu istiqamətdəki tədqiqatlarının qismən təkrarı və ya davamıdır.

Azərbaycan dilçiliyində psixolinqvistik tədqiqatların aparılmasına meyl edən ilk professional mütəxəssislərdən biri, bəlkə də birincisi, hal-hazırda Türkiyə Respublikasının İzmir şəhərində çalışan həmyerlimiz “Doqquz Eylül” universitetinin professoru, doktor-professor G.A.Sədiyevadır. Onun tədqiqatlarının əsas istiqamətini psixolinqvistikanın elmi-tətbiqi sahəsi olan neyrolinqvistikanın afaziologiya bölməsi təşkil edir. Hələ AMEA dilçilik institutunda işlədiyi dövrlərdə apardığı elmi-tətbiqi araşdırmalar, eksperimental təcrübə və nəzəri axtarışlar öz bəhrəsini verdi. G.A.Sədiyeva Azərbaycan dilçilik elminə “Afaziya: neyrolinqvistik tədqiqat” və “Лингвистический анализ нарушения речи при афазии” adlı iki elmi monoqrafiya bəxş etdi. Bu əsərlər müxtəlif səbəblərdən, yəni istər fiziki, istərsə də mənəvi zərbə nəticəsində meydana gələn sinir xəstəlikləri zamanı insanların nitqində yaranan qüsurların neyrolinqvistik yöndən tədqiqinə həsr olunmuşdur¹. Həm linqvistik, həm nəzəri psixoloji, həm də tibbi-tətbiqi əhəmiyyətə malik olan bu əsərlər neyrolinqvistika və afaziologiya sahəsində araşdırmalar aparən gənc araşdırmaçılar üçün dəyərli mənbələrdir.

Bu qısa ekskursdan sonra bir daha qeyd etmək istəyirik ki, tədqiqatımızın bu fəslində nitqin yaranması və mənimsənilməsi mexanizmi, başqa sözlə desək, nitqin kommunikanter arasında ünsiyyət vasitəsi kimi istifadə olunması prosesi dərk etmə və təfəkkür prosesləri baxımından nəzərdən keçiriləcəkdir. Əsas diqqət gerçəklik elementləri ilə bağlı informasiyanın nitq şəklində formalaşması, nitqin

¹ Садиева Г. Лингвистический анализ нарушения речи при афазии. Баку, 1997; Садиева Г.А. Афазия: неyролингвистик tədqiqat. Bakı, 1999.

ötürülməsi və qəbulu proseslərinə yönəldilsə də, birbaşa bu proseslərlə bağlı olub, onlardan əvvəl və sonra baş verən dərkətmə və təfəkkür aktları da nəzəri şəkildə araşdırılacaqdır.

§ 4.1. Nitqin yaranması və mənimsənilməsi

İkinci fəsildə dərkətmə aktları və fazalarını izah edərkən hər bir fazanın sonunda həmin fazada hər hansı sözə, nitqə və ümumiyyətlə, dilə heç bir ehtiyacımız olmadığını qeyd etmişdik. Həmin qeydləri yanlış anlayaraq dərkətmə və təfəkkür proseslərində sözə, nitqə, ümumiyyətlə, ehtiyac olmadığı qənaətinə gəlmək lazım deyil.

Həmin fəsildə dərkətmə aktları və fazalarından danışarkən məqsədimiz, bir tərəfdən, nitq fəaliyyəti nəzəriyyəçilərinin “dərkətmə və təfəkkür proseslərinin əsas vahidi sözdür” mülahizəsinin yanlış olduğunu sübut etmək, digər tərəfdən isə, dərkətmə və təfəkkür proseslərinin söz və nitqdən asılı olmayan müstəqil reallaşma mexanizminə malik olduğunu göstərmək idi.

İnsan ictimai varlıq olduğuna görə, onun bir sıra dərkətmə və təfəkkür fəaliyyətlərinin müəyyən fazaları bəzi hallarda söz, nitq və dildən istifadə yolu ilə həyata keçir: vizual-vokal dərkətmə zamanı gerçəklik elementinin mənimsənilməsi yazılı və şifahi nitqdən istifadə etməklə reallaşır (birinci aktın birinci fazası); sinktual dərkətmənin nəticəsi, bəzən yeni yaranmış dil struktur vahidi, bəzən intellektual nitq olur (ikinci aktın birinci fazası); nitq əsasən müxtəlif təfəkkür aktlarında müşahidə edilən total modullaşma nəticəsində yaranır (birinci aktın dördüncü fazası) və mənimsənilir (ikinci aktın ikinci fazası).

Bununla belə, söz, nitq və dilin dərkətmə, təfəkkür və fikrin formalaşması proseslərindəki rolunu şişirtməyə, olduğundan daha böyük göstərməyə ehtiyac yoxdur. Nəzərə almaq lazımdır ki, nitqin birbaşa sinktual dərkətmənin son məhsulu olduğu dərkətmə və təfəkkür prosesləri istisna olmaqla, digər dərkətmə və təfəkkür proseslərində nitqin rolu gerçəklik elementi haqqında vasitəli yolla məlumat

almaq və verməkdən başqa bir şey deyildir. Belə də deyə bilirik ki, kommunikal nitqin yaranması və mənimsənilməsi (istər yazılı, istərsə də şifahi) dərkətmə və təfəkkür proseslərinin aralıq mərhələlərində təzahür edən total modullaşmalardır.

Fikrin formalaşması prosesində dilin və ya nitqin heç bir rolunun olmadığını professor Kamal Abdulla belə şərh edir: “... yer üzündəki bütün insanlar (millət və irqindən asılı olmayaraq) eyni məntiq dilində düşünürlər. Hər hansı bir dildə - ingilis, rus, türk, Azərbaycan, eskimos, həbəş... dillərində düşünmək, prinsip etibarilə mümkün deyil”¹.

Bizim mövqeyimizə, demək olar ki, tam dəstək verən bu fikirdə izah edilməsi lazım gələn yeganə cəhət “insanlar məntiq dilində düşünür” ifadəsidir ki, məntiq dilinin apellyativ vahidinin *intellekt obrazı* olduğunu qəbul etməklə K.Abdullanın bizimlə və ya bizim onunla tam həmfikir olduğumuzu söyləmək olardı.

K.Abdulla fikrini davam etdirərək yazır: “ümumbəşər dilində düşünüb, bu düşüncülərini əvvəlcə daxili nitqə, sonra isə xarici nitqə, yəni ünsiyyətin özünə köçürürlər. *Daxili* və *xarici nitq* kimi “ayırığımız” məqamlar isə, əslində, bir varlığın iki üzünü kimidir... Biz, əslində, ümuminsan dilində, yəni məntiq dilində düşünüb Azərbaycan dilində danışırıq”².

L.Viqotskinin məlum *daxili* və *xarici nitq* termin və anlayışlarının, yəni “daxili nitq sözsüz nitqdır”, “daxili nitqin xarici nitqə çevrilməsi ilə fikir sözdə tamamlanır”³ mülahizələrinin burada qismən yeni məzmununda şərhini görürük. L.Viqotskinin bu mülahizələrinə mövqeyimizi bildirmiş olduğumuza görə, sadəcə onu deməklə kifayətlənirik ki, son məqsədin məhz nitq yaratmaq olduğu hallarda fikir birinci və ikinci intellekt obrazlarının qarışıq kombinasiyası şəklində formalaşır, səslənmə və ya yazılma anında okkazional nitq ehtiyacına uyğun olaraq tam şəkildə ikinci intellekt obrazlarına transfor-

¹ Abdullayev K. Dilçiliyə səyahət. Dilçi olmayanlar üçün dilçilik. “Mütərcim”, 2010, s. 151.

² Abdullayev K. Həmin əsəri. s. 151.

³ Выготский Л.С. Психология. Апрель Пресс, “ЭКСМО-ПРЕСС”, Москва, 2000. с. 375.

masiya olunaraq nitqə çevrilir. *Nitqin yaranması* ilə bağlı deyilənləri nümunələr əsasında şərh edək.

Belə fərz edək ki, məktəbdə müəllim şagirdlərə kompüterin əsas hissələrinin təyinatını, funksiyasını və bu hissələrin öz arasında birləşdirilməsi qaydasını izah edir. Təbii ki, müəllim əvvəlcə deyəcəklərini fikrən yada salır, müəyyən məntiqi sıra ardıcılığı ilə düzür və yalnız bundan sonra izahata başlayır. Öz nitqinin və ya məruzəsinin ilk cümləsini deyənə qədər onun beynində aşağıdakı təfəkkür prosesləri gedir:

Müəllimin beynindəki milyonlarla intellekt kodları arasından kompüterin əsas hissələrinin təyinatı, funksiyası, onların öz arasında birləşdirilməsi qaydası ilə birbaşa bağlı olan bütün intellekt kodları və kod silsilələri seçilərək aktiv yaddaşa gətirilir, yəni yada salınır və ya xatırlanır (dərketmə aktının 3-cü fazası).

Dördüncü fazada baş verən təfəkkür proseslərinin mürəkkəbliyini və nitqyaratmanın məhz bu fazada baş verdiyini nəzərə alaraq, onları daha detallı şəkildə izləyə bilmək üçün bu fazanı dörd ardıcıl pillə şəklində nəzərdən keçirək.

Dördüncü fazanın birinci pilləsi: Aktiv yaddaşa gətirilmiş intellekt kodları və kod silsilələri müəllimin söyləyəcəyi mühazirənin ümumi planına və məntiqinə uyğun şəkildə sıralanır. Əvvəlcə kompüterin mausunun, sonra klaviyəsini, monitorunun, prosessorunun təyinatı, bu hissələrin öz arasında birləşdirilmə qaydası ilə birbaşa bağlı olan intellekt kod və silsilələri ardıcıl şəkildə düzülür. Bununla müəllimin beynində söyləyəcəyi mühazirə *mətninin ümumi sxemi qurulmuş olur*.

Dördüncü fazanın ikinci pilləsi: Mühazirə mətninin aktiv yaddaşa olan ümumi sxeminin əvvəlində, yəni nitqin başlanğıcında yer alan gerçəklik elementinə aid intellekt kod və silsilələri daha detallı şəkildə açılır. Verilən nümunəyə istinadən belə deyə bilərik ki, kompüterin *mausu*, onun təyinatı və digər kompüter hissələrinə birləşdirilməsi qaydası ilə birbaşa bağlı olan intellekt kod və silsilələri birinci intellekt obrazları səviyyəsində tam açıqlaraq məntiqi şəkildə sıralanır.

Bununla müəllimin beynində kompüterin mausu, onun təyinatı və digər hissələrlə birləşdirilməsinə aid söyləyəcəyi əsas fikir formalaşmış olur.

Dördüncü fazanın üçüncü pilləsi: Formalaşmış əsas fikrə ekvivalent olan birinci intellekt obrazları nitq vahidi mahiyyəti daşıyan sözlərə parçalanır və ya başqa sözlə desək, birinci intellekt obrazları sözlərlər şəklində xırda qruplarda birləşir.

Bəzi hallarda birinci intellekt obrazları arasında məntiqi boşluqlar ola bilər ki, bu boşluqlar gerçəklik elementi ilə vasitəli şəkildə bağlı olan intellekt kodları və kod silsilələrindən müvafiq birinci intellekt obrazlarının alınması yolu ilə tamamlanır. Məsələn, kompüterin mausu, onun təyinatı və digər kompüter hissələrinə birləşdirilməsi qaydası ilə birbaşa bağlı olan intellekt kod və silsilələrində mausun digər kompüter hissələriylə hansı üsul və hansı alət vasitəsilə birləşdirilməsinə aid heç bir intellekt obrazı və hətta abstrakt təsəvvür belə olmaya bilər ki, bu da sıralanmış birinci intellekt obrazları arasında məntiqi boşluğun yaranmasına gətirib çıxarır.

Bu məntiqi boşluq, mausa, klaviyəyə, monitora, prosessoru və ümumiyyətlə, kompüterə birbaşa deyil, vasitəli şəkildə bağlı olan, amma onlara aid intellekt kod və silsilələri ilə eyni sistemdə mühafizə olunan əsas yaddaşdan aktiv yaddaşa gətirilərək digər (məsələn, elektrik sistemi, mexaniki əl alətləri və s.) intellekt kod və silsilələri hesabına tamamlanır.

Sözlərlər şəklində qruplaşdırılmaqla sıralarıdakı bütün məntiqi boşluqları doldurulmuş birinci intellekt obrazları ikinci intellekt obrazlarına və onlar da öz növbəsində sözlərə transformasiya olunur. Bu pillənin sonunda müəllimin beynində kompüterin mausu ilə bağlı söyləyəcəyi *ilk sözlər leksik səviyyədə hazır olur*, məsələn, “maus, kompüter, əməliyyat, seçmək, alət”.

Dördüncü fazanın dördüncü pilləsi: Aktiv yaddaşa leksik səviyyədə hazır olan bu sözlərdə nitqin ifadəliliyi və axıcılığı baxımından, başqa sözlə desək, fonetik, qrammatik və sintaktik baxımdan mövcud olan boşluqlar aktiv kommunikantın əsas yaddaşında nitq

söyləminin yaradılması ilə bağlı mövcud olan intellekt kodları və kod silsilələrindən aktiv yaddaşa gətirilən intellekt obrazları və ya abstrakt təsəvvürlərə ekvivalent olan dil struktur vahidləri hesabına doldurulur və *nitqin ilk söyləmi səsləndirilmək üçün tam hazır olur*. Məsələn, “Maus kompüterin əməliyyat seçmə alətidir”.

Nitq söyləminin qrammatik cəhətdən məhz bu şəkildə tərtib olunması mütləq deyil. Nitqin ünikalığını nəzərə almaqla qeyd etmək lazımdır ki, aktiv kommunikator bu söyləmi qrammatik cəhətdən həmin anda ona məlum olan istənilən formada, istənilən intonasiya ilə və istənilən yardımçı vasitələr əhatəsində söyləyə bilər, məsələn, “Maus kompüterin əməliyyat seçmə alətidir” və ya “Maus kompüterdə əməliyyat seçmə alətidir” və s.

Burada daha iki faktı qeyd etmək istəyirik.

Birincisi, bizim ayrı-ayrılıqda izah etməyə çalışdığımız üçüncü və dördüncü fazalar, eləcə də dördüncü fazanın bölərək izah etməyə çalışdığımız dörd pilləsi mütləq şəkildə burada qeyd olunan sıra ardıcılığı ilə cərəyan edir. Bu sıranın pozulması və ya pillələrdən hansısa birinin baş verməməsi mümkün deyil. Bundan başqa danışan şəxs bəyində yada salınan və transformasiya olunan bütün məlumatlar axıradək ötürüləcəyə qədər ardıcıl olaraq dərk etmə aktının yalnız 3-cü və 4-cü fazaları gerçəkləşir.

İkincisi, tədqiqat boyu verdiyimiz izahatı bir qədər asanlaşdırmaq, baş verən proseslərin sırasını, ardıcılığını diqqətə çatdırmaq məqsədilə dərk etmə və təfəkkür prosesləri ilə bağlı aradığımız akt, faza, pillə tipindəki bölgülər tamamilə şərti xarakter daşıyır. Belə ki, bütün dərk etmə və təfəkkür prosesləri vahid bir fəaliyyət kimi cərəyan edir. İlk baxışdan bir qədər xaotik görünən ayrı-ayrı fəaliyyətlər isə insanın olumundan ölümünə qədər davam edən ümumi fəaliyyət daxilində sıralanır və bir-birini tamamlayır.

Nitqin yaranması haqqında yuxarıda verdiyimiz şərhə bağlı opponetlərimiz tərəfindən belə iradlar tutula bilər ki, *birincisi*, biz şüurlu insanlarıq. Hər hansı bir nitq söyləmini yaradəkən onların dördüncü fazanın ikinci pilləsində birinci intellekt obrazları kimi məntiqi

sıralanmasını hiss etməsək belə, dördüncü fazanın üçüncü pilləsində leksik səviyyədə sıralanmasını mütləq hiss etməli, şüurumuzla qavramalıyıq, amma bunu hiss etmirik. *İkincisi*, bəzən hər hansı bir nitq və ya söyləmi yaratmaq istəmədiyimiz halda, qəflətən bir məşhurun bir kəlamı, bir şeirin bir misrası ağılımıza və dilimizə gəlir, bəzən ciddi bir işlə məşğul olduğumuz halda və ya boş oturduğumuz yerdə qəflətən bir mahnını zümzümə etməyə başlayırıq. Bu kimi hallar burada şərh olunan nitqyaratma qaydalarına və mexanizminə ziddir ki, bu da nitqin yaranması ilə bağlı burada verilən şərhlərin doğruluğunu və ya həqiqətə uyğunluğunu şübhə altına almağa əsas verir.

Opponetlərimizə minnətdarlıq hissi ilə qeyd etmək istəyirik ki, *əvvəla*, biz canlı varlıq olduğumuza görə, istisnasız olaraq bütün fəaliyyətlərimiz mövcud ehtiyaclarımız və motivləşmə nəticəsində baş verir. Məlumdur ki, eyni ehtiyacların ödənilməsinə yönələn fəaliyyətlərin çoxsaylı və ardıcıl təkrarı bütün canlılarda ilk növbədə şərti reflekslərin yaranmasına səbəb olur. Şüurlu varlıq olan insanlarda isə hər bir fəaliyyət əvvəlcə düşünülmüş, planlı hərəkətlərin reallaşması ilə başlayır, həmin fəaliyyətlərin standart vəziyyətlərdə təkrarlanması isə avtomatik şəkildə icra olunan standart analogiyaların formalaşması ilə nəticələnir.

Avtomat şəkildə icra olunan analogiya prinsipinə bənzər fikirlərə dilin əlifba sistemindən bəhs edən akademik A.Axundovda rast gəlirik: “Əlifba fəaliyyətin dəfələrlə təkrarı sayəsində avtomatik icra olunan uzunmüddətli psixoloji proseslə - vərdişlə bağlıdır. Əlifba dəyişimi vərdişin itməsi deməkdir. Onu yenidən bərpa etmək (yeni əlifbanı mənimsəmək - M.B.Əsgərov) üçün illər lazımdır”¹.

Nəzərə almaq lazımdır ki, nitqyaratma fəaliyyəti insan üçün təkrarlanan fəaliyyət səddini çoxdan aşmış, artıq insan olmağın atributuna çevrilmişdir. Bu səbəbdən hər hansı bir nitq söyləmini yaradəkən onunla bağlı bütün fəaliyyətlər avtomatik şəkildə icra olunan analogiyalarla reallaşır. Nəticədə, biz həmişə danışmış olduğumuz tərzdə danışarkən, nəinki dərk etmə aktının dördüncü fazasının ikinci

¹ Axundov A.A. Dil və ədəbiyyat. II c., Bakı, “Gənclik”, 2003, s. 244.

pilləsində birinci intellekt obrazlarının məntiqi sıralanmasını və ya üçüncü pilləsində leksik formaların sıralanmasını hiss edə bilmirik, hətta bəzən nitqin özünü belə, necə söylədiyimizin fərqi olmur. Çünki nitq yaratma artıq gündəlik həyatımızın nəfəs almaq, su içmək kimi həyatı əhəmiyyət daşıyan elementinə çevrilmişdir. Nəfəs almaq və ya su içmək üçün adi halda “nəfəsi belə almalıyam” və ya “suyu belə içməliyəm” formasında nə isə bir şey düşündüyümüzü hiss etmədiyimiz kimi, artıq tam avtomatlaşmış analogiyalarla reallaşan nitq və ya nitq sözləri yaratma ilə bağlı bəzi təfəkkür proseslərini də hiss etmirik.

Amma gələn xatırlayaq ki, əlimiz bağlı, sarıqlı olanda, əlimizdə həmin an yerə qoya bilmədiyimiz bir əşya olanda və ya sadəcə əlimiz çirkli olanda, suyu necə içməli olduğumuz halda düşündüyümüzü mütləq hiss edirik. Hətta bəzən ağılımıza gələn ilk fikirdən daşınıb yeni bir üsul fikirləşdiyimiz zamanlar da olur. Məsələn, əvvəlcə əyilib krandan su içmək qərarına gəlirik, amma kranı da açma bilmədikdə, qərar veririk ki, yanımızda olan şəxsdən xahiş edək, su içməyimizə kömək etsin. Belə hallarda su içməklə bağlı düşündüyümüzü ona görə hiss edirik ki, bu variantlarla su içməyin bir proses olaraq analogiyası hələ avtomatlaşmamışdır.

Eyni vəziyyət bəzən nitq yaratma prosesi ilə də bağlı müşahidə olunur. Məsələn, hər hansı bir sözü, termini, deyimi və ya xüsusi olaraq nəzərə çatdırmaq istədiyimiz ifadəni nitqin və ya sözlərin hansı hissəsində, hansı sözdən əvvəl, hansı sözdən sonra, hansı intonasiya ilə söyləmək məsələsini xüsusi qərar vermək yolu ilə həll edirik. Bu zaman sadəcə dərk etmə aktının dördüncü fazasının üçüncü pilləsində sözlərin leksik səviyyədə sıralanmasını deyil, az qala həmin fazanın ikinci pilləsində birinci intellekt obrazlarının məntiqi sıralanmasını necə planlaşdırdığımızı belə tam aydınlığı ilə hiss edirik. Çünki bu qaydada nitq yaratmanın bir proses kimi analogiyası hələ avtomatlaşmamışdır.

İkinci, hər hansı bir nitq və ya sözləri yaratmaq istəmədiyimiz halda, qəflətən bir məşhurun bir kəlamının, bir şeirin bir

misrasının ağılımıza və dilimizə gəlməsi və ya gözlənilmədən bir mahnını zümrümə etməyimiz, əslində, burada şərh olunan dərk etmə və təfəkkür proseslərinə və onların bir hissəsi olaraq nitq yaratma qaydalarına və mexanizminə zidd deyil, əksinə, bu qaydaların doğruluğunu bir daha təsdiq edir. Yəni əvvəldə də qeyd etdiyimiz kimi, bəzən heç bir şey düşünmədən sakitcə oturub musiqi dinlədiyimiz halda, qəflətən hansısa bir hadisəni və ya şəxsi xatırlayırıq. Amma dərindən analiz etdikdə yadımıza düşür ki, həmin şəxs və ya hadisə ilə qarşılaşarkən bu musiqi parçasını eşitmişdik. Bəzən də qəflətən yada düşən belə hadisə və ya şəxslərin hal-hazırkı vəziyyətimizlə nə əlaqəsi olduğunu, onu nə üçün və ya nəyin təsiri ilə xatırladığımızı ümumiyyətlə müəyyən edə bilmirik. Bunun səbəbi odur ki, şüurumuz baş beyindəki intellekt kodları üzərindən çox böyük sürətlə şütüyərək keçir və həmin anda aktiv yaddaşın təmasda olduğu məlumata, yaxud da gerçəklik elementinə az və ya çox dərəcədə uyğun gələn intellekt kodlarını ani olaraq aktivləşdirir. Kompüter analogiyasına uyğun şəkildə desək, “axtarış” rejimi daxilində operativ yaddaşa yerləşdirilmiş məlumat əsasında əsas yaddaşdakı bütün uyğun məlumatlara istinadlar verilir.

Nitqin mənimsənilməsi onun yaranma prosesinin məntiqi davamı mahiyyəti daşıyır. Belə ki, aktiv kommunikator üçün nitq sözlərinin səsləndirildiyi faza dərk etmə aktının 4-cü fazasıdır. Passiv kommunikator üçün həmin nitq sözlərinin səsləndiyi faza eyni dərk etmə silsiləsinin növbəti aktının 1-ci fazasıdır. Çünki passiv kommunikator mətn şəklində verilən bu məlumatı eşitmə orqanları vasitəsilə qəbul edir (eşidir), intellekt obrazına çevirərək mənimsəyir (ikinci aktın 1-ci fazası). İntellekt obrazı şəklində qəbul olunan bu məlumat müvafiq intellekt kodu şəklində baş beyində qeyd edilərək mühafizə olunur (ikinci aktın 2-ci fazası).

Aktiv kommunikator və ya müəllim tərəfindən yaradılan bu nitq sözlərinin qəbul edilməsi ilə bağlı passiv kommunikatorun, yəni şagirdin beynində aşağıdakı təfəkkür prosesləri gedir:

Aktiv kommunikatorun səsləndirdiyi nitq sözləri passiv kom-

munikantın eşitmə orqanları vasitəsilə qəbul edilir. Qəbul edilmiş nitq söyləminin emosional, ekspressiv tonu müəyyən edilir. Belə ki, bəzən nitqin emosional, ekspressiv tonu onun daşdığı məna yükündə əhəmiyyətli dəyişikliklərə, hətta tamamilə əks mənanın yaranmasına səbəb olur.

Məsələn, adi intonasiya ilə deyilən bu nitq söyləmi bir iş bölgüsünü, bir razılışmanı xatırladır: "Bəli, biz burada işləyirik, sən ağacın altında oturursan, kompüterini açıb bütün tanış ünvanlara məktub yazırsan". Belə bir təəssürat yaranır ki, bu söyləmdən sonra "Razılışdıqımı?" sualı veriləcək.

Yüksək intonasiya isə, eyni söyləmi sözbəsöz icra edilməsi lazım gələn bir komandir əmrinə çevirir: "Bəli! Biz burada işləyirik! Sən ağacın altında oturursan!? Kompüterini açıb bütün tanış ünvanlara məktub yazırsan!" Belə bir təəssürat yaranır ki, bu söyləmdən sonra "Başa düşdünmü, əsgər?" sualı veriləcək.

Yüksək pafos və ironiyalı sual tonu isə, eyni söyləmin bütün mənasını tamamilə əks mənaya çevirir: "Bəli...?! Biz burada işləyirik! Sən ağacın altında oturursan...?! Kompüterini açıb bütün tanış ünvanlara məktub yazırsan...?!". Belə bir təəssürat yaranır ki, bu söyləmdən sonra "Hamı kimi işləyəcəksən, yoxsa yox?" sualı veriləcək.

Nitqin qəbulu zamanı nitq söyləmini əmələ gətirən bütün dil struktur vahidləri baş beyində mövcud olan ikinci intellekt obrazları ilə qarşılaşdırılır. Əgər nitqi qəbul edən şəxsin beynində nitq söyləmini əmələ gətirən bu və ya digər dil struktur vahidinə ekvivalent olan ikinci intellekt obrazı olmazsa, həmin dil struktur vahidi bu şəxs tərəfindən tanınma bilmir və həmin nitq söyləmi ara boşluqları ilə qəbul edilmiş olur. Məsələn, müəllim belə bir söyləmi səsləndirir: "Mausun soketi prosessorun razyomuna sancılır". Şagirdin beynində bu söyləmi əmələ gətirən iki dil struktur vahidinə (*soket, razyom*) uyğun ikinci intellekt obrazı olmaya bilər. Yəni bu iki sözü şagird bu günə qədər eşitməmiş ola bilər. Bu halda həmin nitq söyləmi bu şagird tərəfindən iki ara boşluğu ilə qəbul edilir, "Mausun ... prosessorun ... sancılır". Şagird təxmin edə bilər ki, burada söhbət mausun hansısa hissəsinin

prosessorun hansısa bir hissəsinə taxılmasından gedir. Amma yəqinlik əldə etmək və söyləmdəki bu boşluqları doldurma və onu tam anlama bilmək üçün müəllimdən soket və razyom haqqında əlavə izahat ala bilər. Soketin xüsusi formalı çəngəl, razyomun isə eyni formalı tıxac olduğunu öyrənməklə söyləmdəki boşluqları bərpa edir. Beləliklə, söyləmə daxilindəki bütün dil struktur vahidləri, onların ekvivalent olduğu ikinci intellekt obrazları ilə qarşılaşdırılır.

Bu beyin fəaliyyəti nəticəsində nitq söyləmindəki dil struktur vahidləri, nitq söyləmini qəbul edən şəxsin əsas yaddaşında olan və həmin dil struktur vahidlərinə ekvivalent olan ikinci intellekt obrazlarından ibarət silsilə formasına transformasiya olunur. Bu zaman hər bir dil struktur vahidinə ekvivalent olan ikinci intellekt obrazı eyni koddakı birinci intellekt obrazı ilə qarşılaşdırılaraq onun da aktivləşməsinə təmin edir. Aktivləşmiş birinci intellekt obrazları qəbul edilmiş mətnin dil struktur vahidlərinə uyğun şəkildə sıralanır və beləliklə də, nitq və ya söyləmə, yəni onlar vasitəsilə gerçəklik elementi haqqında verilən informasiya mənimsənilmiş olur.

Qeyd edək ki, qəbul edilən məlumatlar bitincəyə qədər, yəni müəllimin məlumat vermə prosesi başa çatıncaya qədər passiv kommunikantın beynində ardıcıl olaraq dərk etmə aktının yalnız 1-ci və 2-ci fazaları gerçəkləşir.

Müəllimin verdiyi və şagirdlərin qəbul etdiyi məlumatlarla bağlı cərəyan edən dərk etmə fazalarının analizindən də gördüyümüz kimi, məlumatın ötürülməsi məqsədi ilə icra olunan nitq prosesi (informasiya verilməsi və ya qəbul edilməsi) dərk etmə aktının birinci və dördüncü fazalarında icra olunan total modullaşmada müşahidə olunur.

Nitq söyləminin mənimsənilməsi mexanizmi ilə bağlı çox yığcam şəkildə verilmiş bu şərhə həmin prosesin mahiyyəti tam şəkildə açılmışdır. Bununla belə, təqdim olunan nəzəri mövqeyimiz yenidir, eyni zamanda digər nəzəri mövqələrə əsaslanmaqla bu şərhin başqa şəkildə təfsirinə cəhd göstərilmə ehtimalı da vardır. Bu baxımdan verilən məlumatın məhz necə mənimsənilməsi, beyində nəyin

əsasında və hansı formada mühafizə olunması məsələsini daha yaxından izləyək.

Hər bir gerçəklik elementi real həyatın müstəqil bir vahididir. Amma eyni zamanda real həyatdakı başqa bir müstəqil vahidlə assosiativ bağlılığa malikdir. Məsələn, biz “*maus*” deyəndə və ya onun haqqında düşünəndə, istəməsək belə, klaviyəni, monitoru, prosessoru, ümumiyyətlə, kompüterini, vindows, ofis, internet və s. kimi sözlərə ekvivalent olan digər gerçəklik elementlərini də xatırlamış oluruq. Yəni bu beyin aktivliyi prosesində *maus* əsas mərkəz mahiyyəti daşıyır, sadaladığımız bütün digər gerçəklik elementləri isə onunla bağlı periferiya və ya fon mövqeyində çıxış edir.

Deməli, konkret nitq söyləmi vasitəsilə haqqında məlumat verilən gerçəklik elementi həmin söyləmin **əSASI**, onun xüsusiyyətləri, digər gerçəklik elementləri ilə hər hansı əlaqə və münasibətini ifadə etmək məqsədi ilə nitq söyləmində istifadə edilən digər dil struktur vahidlərinə ekvivalent olan gerçəklik elementləri isə onun periferiyası və ya **fonudur**. Nitqin və ya nitq söyləminin mənimsənilməsi həmin əsasın və onun ətrafındakı fonun kompleks şəkildə qəbulu yolu ilə baş verir. Yəni mausla bağlı müəllimin səsləndirdiyi söyləm (*Maus kompüterin əməliyyat seçmə alətidir*) mərkəz maus olmaqla digər gerçəklik elementlərinin (*kompüter, əməliyyat, seçmək, alət*) fon funksiyası ilə birlikdə qəbul edilir və maus adlı gerçəklik elementinə ekvivalent olan birinci intellekt obrazında qeyd olunur, yəni yadda saxlanılır.

Eyni qayda ilə müəllimin kompüterin özü ilə bağlı səsləndirdiyi söyləm (*kompüter maus, klaviyə, monitor, prosessor kimi hissələrdən ibarət olan alətidir və məlumatların analizinə xidmət edir*) mərkəz kompüter olmaqla digər gerçəklik elementlərinin (*maus, klaviyə, monitor, prosessor, kimi, hissə, ibarət olmaq, alət, məlumat, analiz, xidmət etmək*) fon funksiyası ilə birlikdə qəbul edilir və kompüter adlı gerçəklik elementinə ekvivalent olan birinci intellekt obrazında qeyd olunur. Göründüyü kimi, eyni bir gerçəklik elementi bir söyləmin əsas vahidi, digər söyləmin fon funksiyalı vahidi olur.

Bunu da qeyd edək ki, bütün gerçəklik elementləri ilk dəfə dərk olunanda onların birinci intellekt obrazı yaranır, dil struktur vahidi kimi adı varsa, eyni zamanda ikinci intellekt obrazı yaranır və bu dördlük (gerçəklik elementi, dil struktur vahidi, birinci və ikinci intellekt obrazları) öz aralarında birləşərək həmin gerçəklik elementinin tam intellekt kodunu əmələ gətirir. Bu intellekt koduna hər sonrakı müraciət və ya ondan hər sonrakı istifadə nəticəsində (xüsusiyyətləri, təyinatı, funksiyaları, digər gerçəklik elementləri ilə əlaqə və münasibətləri) həmin gerçəklik elementinə ekvivalent olan birinci intellekt obrazı zənginləşir və kodun ümumi tutumu genişlənir.

Məhz bu səbəbdəndir ki, ilk dəfə gördüyümüz əşyanın sadəcə adını bilirik (məsələn, *kuller*) və formasını xatırlayırıq (*kiçik bıçcıqları olan ventilyatora bənzəyir*). Sonradan onun təyinatı ilə bağlı öyrənirik ki, bu mexanizm aktiv yaddaş əməliyyatçısının sabit temperaturda qalmasını və onun əlavə maqnit dalğalarından təmizlənməsini təmin edir; istifadə yeri ilə bağlı öyrənirik ki, aktiv yaddaş blokunun üstünə bərkidilir; əsas hissələri ilə bağlı öyrənirik ki, sərinləşdirici ventilyator, maqnit dalğa neytrallaşdırıcısı, birləşdirici korpus, sabit sıxaclar və s. hissələrdən ibarətdir. *Kuller* adlı gerçəklik elementi ilə bağlı öyrəndiyimiz yeni məlumatların hər biri, əslində, bu gerçəklik elementinə təkrar-təkrar yenidən müraciətlər nəticəsində baş verir. Hər müraciət əsasında əldə edilən yeni məlumat kompüter mütəxəssisinin və ya ustasının bu gerçəklik elementi haqqında bizə ünvanladığı nitq söyləmləri ilə yaranır. Bizə ünvanlanan söyləmi mərkəzi *kuller* olmaqla digər gerçəklik elementlərinin fon funksiyası ilə birlikdə qəbul edirik və *kuller* adlı gerçəklik elementinə ekvivalent olan birinci intellekt obrazında qeyd edirik, yəni yadda saxlayırıq. Beləliklə də, bizim əsas yaddaşımızda *kuller* adlı gerçəklik elementinə ekvivalent olan birinci intellekt obrazı zənginləşir və onun kodunun ümumi tutumu genişlənmiş olur.

Göründüyü kimi, qəbul edilib mənimsənilən nitq söyləmi və ya bütünlükdə nitq yaddaşa dil struktur vahidlərindən ibarət olan silsilə, yaxud zəncir formasında, yəni sözlərin əmələ gətirdiyi mətn

kimi qeyd edilmir. Sadəcə söyləmin və ya ümumilikdə nitqin əsas vahidinə istinadən və həmin vahidin birinci intellekt obrazının məna tutumunun genişlənməsi yolu ilə yaddaşa qeyd edilir. Bu səbəbdən qəbul edilib mənimsənilən nitq əzbərlənmiş mətn, şeir kimi deyil, ümumiləşdirilmiş məzmun kimi yadda qalır. Zaman keçdikcə həmin mətnin və hətta məzmunun da bəzi fraqmentləri itə bilir. Nitq vasitəsilə mənimsənilmiş məlumatın yada salınması və ya xatırlanması, yenidən nitqə çevrilərək söylənilməsi prosesində eyni məzmun fərqli mətnlə ortaya çıxır.

Buna ən bariz nümunə olaraq iri həcmli epik əsərləri göstərə bilərik. Belə əsərləri oxuduqdan sonra beynimizdə ilk növbədə həmin əsərlərin adına (məsələn, “O olmasın, bu olsun”) istinad edən informasiya silsiləsi formalaşmış olur.

Həmin əsərin daxilində onun əsas personajlarının adına istinad edən daha kiçik həcmli informasiya silsilələri də yaranır (məsələn, Məşədi İbadın, Sərvərin, Rüstəm bəyin, Qoçu Əsgərin). Hətta bəzən belə əsərlərdə nitq söyləmi formasında mövcud olan ayrı-ayrı deyimlər, ifadələr, aforizmlər tam müstəqil gerçəklik elementi səviyyəsinə qədər yüksələ bilir. Məsələn, “Bu ehsan deyil”, “Üç manat pul, bir kəllə qənd, bir molla, vəssalam”, “Hamam pulunu kim verəcək”, “Meymun dediyi bəs deyil, hələ əl də verir”, “Bəs mənəm bir abbasım” kimi ifadələr, bəzən, zərbi-məsəl kimi müstəqil işlənmə statusu qazanır. Bununla belə, istənilən halda onlar sadəcə mətnlərdir və bir gerçəklik elementinə ekvivalent olan birinci intellekt obrazında həmin gerçəklik elementi ilə bağlı mühafizə olunan ümumiləşdirilmiş informasiyadır.

Məsələnin belə qoyuluşu, hər şeydən əvvəl, onu sübut edir ki, psixolinqvistikanın son və ən mükəmməl pilləsi adlandırılan *nitq fəaliyyəti nəzəriyyəsi* tərəfdarlarının “psixolinqvistik tədqiqatların əsasında heç bir linqvistik təsəvvür dayana bilməz”¹ kimi fikirləri kökündən yanlışdır və uydurmadır. İkinci bir tərəfdən isə, təqdim olunan mövqedən yanaşmaq dilçiliyin ümumi, qlobal məsələləri ilə yanaşı,

ən konkret və cari problemlərin həllinə də şərait yaradır. Belə ki, ənənəvi dilçilikdə təsviri qrammatika baxımından nitq söyləminin əsas vahidi cümlənin mübtədəsi, onun hərəkəti və ya vəziyyəti cümlənin xəbəri, həmin söyləmin digər gerçəklik elementlərinə ekvivalent olan dil struktur vahidləri ilə yaranan fonları isə həmin cümlənin ikinci dərəcəli üzvləridir.

Funksional dilçilikdə, funksional-semantik analiz və tədqiqatların əsas apellyativ vahidləri olan tema söyləmin əsas vahidi, rema isə həmin söyləmin digər gerçəklik elementlərinə ekvivalent olan dil struktur vahidləri ilə yaranan fonlarıdır.

Aktual üzvlənmənin mahiyyəti də bu mövqedən çox dəqiq şəkildə müşahidə və şərh oluna bilər. Belə ki, ayrı-ayrı söyləmlərin birləşərək vahid nitqi əmələ gətirmək üçün istinad etdikləri birləşdirici element (əsas xəbər) cümlənin nüvəsi, hər bir söyləmin əsas vahidi cümlənin və ya nüvənin aktantları, söyləmin digər gerçəklik elementlərinə ekvivalent olan dil struktur vahidləri ilə yaranan fonlar isə serkonstantlardır.

Bu mövqedən yanaşmaqla asanlıqla görmək olar ki, istər ənənəvi dilçilik və təsviri qrammatika, istər funksional dilçilik və funksional-semantik analiz metodu, istərsə də onların ən son variantı olan aktual üzvlənmə metodu cümlənin daxili elementlərinin və ya struktur vahidlərinin öyrənilməsi baxımından müəyyən üstün və çatışmayan cəhətlərə malikdir.

Cümlənin daxili elementlərinin və ya struktur vahidlərinin öyrənilməsi baxımından ən dəqiq və optimal bölgü aktual üzvlənmə əsasında aparılan bölgüdür. Bununla belə, həmin bölgü mətndə real şəkildə mövcud olan cümlənin yox, həmin cümlə əsasında rekonstruksiya olunan nitq söyləmlərinin müəyyənləşdirilməsi prinsipinə əsaslanır.

Belə bir tədqiqat üsulu mətnədə konkret şəkildə mövcud olan cümlənin analizini aparmağı qarşısına məqsəd qoyan, məhz bu analizi dilçiliyin birinci dərəcəli vəzifəsi elan edən, yəni mövcud faktı təsvir etmək yolunu tutan ənənəvi qrammatikanı razı sala bilməyi

¹ Тарасов Е.Ф. Тенденции развития психолингвистики. Москва “Наука”, 1987, с.136.

kimi, öz tədqiqatlarını konkret cümlə elementlərinin funksiyonal-semantikasını əsasında quran funksional dilçilik də aktual üzvlənmə tərəfdarlarının bu mövqeyini qəbul edə bilməz.

Nitqin yaranması və qəbulu ilə bağlı fikirlərimizin davamı olaraq qeyd edək ki, növbəti dərs günü müəllim keçdiyi dərsə bağlı sual, şagirdlər isə bu suala cavab verərkən hər iki tərəfin beynində dərkətmə aktının bütün fazaları gerçəkləşir. Bu zaman müəllim və şagirdlərin beynində cərəyan edən dərkətmə fazaları eyni bir zəncirin halqaları kimi bir-birini tamamlayır. Yəni müəllim dərkətmə aktının 3-cü fazasında sual verəcəyi sahəni müəyyənləşdirir, 4-cü fazada sualın predmetini mətn formasına transformasiya edərək nitqində ifadə edir, məsələn, “Kompüterin hissələrinin birləşdirilmə qaydası necədir?”.

Həmin sualın verilməsi müəllim üçün özünün dərkətmə aktının 4-cü fazası, şagirdlər üçün isə özlərinin dərkətmə aktının 1-ci fazası olur.

İkinci aktın birinci fazası: Mətn formasında verilmiş sual şagirdlərin beynində transformasiya olunaraq gerçəklik elementinin vizual obrazına və eyni zamanda sual rezonansına malik ikinci intellekt obrazına çevrilərək qəbul olunur.

İkinci aktın 2-ci fazası: Sual rezonansı ilə birlikdə qəbul olunmuş ikinci intellekt obrazı baş beyində analoji gerçəklik elementlərinə ekvivalent olan birinci intellekt obrazlarının saxlandığı intellekt kodları silsiləsinə nəql olunur və müvafiq gerçəklik elementinin bütün (birinci, ikinci, əgər varsa, vizual və abstrakt təsəvvürlərdən ibarət) obrazları ilə qarşılaşdırılır.

İkinci aktın 3-cü fazası: Nəql olunmuş intellekt obrazı daxil olduğu intellekt kodunda rezonans yaradaraq onu aktivləşdirir. Həmin kod daxilində sual rezonansına malik olan intellekt obrazına uyğun bütün informasiya (və ya bütövlükdə həmin intellekt kodları silsiləsi) seçilir, məntiqi şəkildə sıralanır.

İkinci aktın 4-cü fazası: Suala cavab təşkil edən informasiya intellekt obrazları formasında tam şəkildə açılır, mətn şəklinə və

sualın konkret cavabı formasına transformasiya olunaraq nitq şəklində söylənilir.

Bu cavabın verilməsi şagird üçün özünün dərkətmə aktının 4-cü fazası, müəllim üçün isə özünün dərkətmə aktının 1-ci fazası olur, ümumi sual-cavab silsiləsinin isə 3-cü aktı cərəyan edir.

Bu dəfə də verilən cavab müəllimin beynində mətn formasından obraz formasına transformasiya olunaraq qəbul edilir (dərkətmə aktının 1-ci fazası). Qəbul olunmuş obraz müvafiq intellekt obrazlarının saxlandığı intellekt koduna ötürülür (dərkətmə aktının 2-ci fazası). İntellekt kodu daxilində bu obraz gerçəklik elementinin bütün (birinci, ikinci və əgər varsa, vizual və s.) obrazları ilə müqayisə olunur (dərkətmə aktının 3-cü fazası), müqayisənin nəticəsini əks etdirən intellekt kodu və ya obrazı yenidən mətn formasına transformasiya olunaraq cavabın düzgün və ya yanlış olması haqqında məlumat verilir (dərkətmə aktının 4-cü fazası).

İndi də bu qiymətləndirmə müəllim üçün özünün dərkətmə aktının 4-cü fazası, şagird üçün isə özünün dərkətmə aktının 1-ci fazası olur, ümumi sual-cavab silsiləsinin isə dördüncü aktı cərəyan edir.

Beləliklə, nitq prosesinin davam etdiyi bütün müddət ərzində belə zəncirvari silsilə aktları bir-birini əvəz edir. Burada aktiv və passiv kommunikantın rolunun dəyişməsi, yəni şagirdin danışması və müəllimin onu dinləməsi və ya müəllimin sual verməsi, şagirdin ona cavab verməsi nitq və onun yaranma mexanizmində mahiyyət etibarını ilə heç nəyi dəyişmir. Bu sadəcə olaraq zəncirin bir həlqəsindən növbəti həlqəsinə keçidi göstərir.

Burada kompüterlə bağlı nümunədə dərkətmə aktının bütün fazalarının intellekt obraz və kodları ilə getdiyini, nitqin isə yalnız 1-ci fazanın informasiya qəbulu və 4-cü fazanın informasiya verilməsi mərhələsində iştirak etdiyini və hər iki halda onun iştirakının illüstrativ mahiyyət daşıdığını görürük.

Məlumdur ki, bütün təfəkkür prosesləri ən qısa və optimal yollarla icra olunur. Buna görə də, belə bir fikir yarana bilər ki, nitq

prosesi ilə bağlı dərkətmə və təfəkkür 2-ci intellekt obrazları ilə getsə, intellekt obrazının nitq şəklində modullaşmasına (və ya əks şəkildə icra olunan prosesə) ehtiyac qalmaz və bu vəziyyət dərkətmə-nitq, nitq-dərkətmə keçidi ilə bağlı prosesləri sürətləndirə bilər.

Əlbəttə ki, belə düşünmək yanlışdır.

Normal düşünmə qabiliyyətinə malik insanlarda dərkətmənin dildən, nitqdən və ya mətndən daha tutumlu və mücərrəd olan intellekt obrazları ilə getməsi bu prosesini 100-1000 dəfə sürətləndirir. Əgər ümumilikdə dərkətmə və təfəkkür prosesini dil, nitq və mətn vasitəsilə reallaşsaydı, o halda bu proses mətnoxuma sürəti ilə baş verərdi. Bu zaman yuxarıdakı nümunədə müəllimin verdiyi sualın (Kompüterin hissələrinin birləşdirilmə qaydası necədir?) cavabını fikirləşmək üçün şagirdlərə ən azı 5-7 dəqiqə, yəni kompüterin hissələrinin birləşdirilməsi qaydası və ardıcılığı ilə bağlı müəllimin mühazirə şəklində söyləmiş olduğu mətnin oxunmasına sərf olunan qədər vaxt lazım gələrdi.

Amma, əslində, bu sualın cavabını düşünmək üçün şagirdlərə 1-3 saniyə vaxt kifayət edir. Çünki onlar mətnlə deyil, obrazlarla düşünürlər. Bəzən düşünmə zamanı onlar nitqdə və ya fikrən “O..., sonra o..., sonra ...” və s. kimi sözlər desələr də, bu sözlərin nə ümumiyyətlə düşünmə prosesinə, nə də dərkətmənin ayrı-ayrı fazalarına heç bir dəxli yoxdur. Bu sözlər fikrin axını istiqamətində yaranan əlavə reaksiyadan başqa bir şey deyildir¹.

Bu sualla bağlı əsas düşünmə prosesini isə, şübhəsiz ki, kompüterin hissələrinin bütün obrazlarının (birinci və ikinci intellekt obrazı) xatırlanması yolu ilə baş verir. Məhz xatırlanan intellekt obrazlarının (və əgər varsa, qismən də gerçəklik elementinin göz önündə canlandırılan vizual obrazlarının) köməyi ilə şagirdlər 1-3 saniyə ərzində kompüterin hissələrinin birləşdirilməsi qaydasını yada salırlar.

§ 4.2. Nitqin yaranmasında real gerçəkliyin rolu

Dil və onun struktur vahidləri informasiya ötürülməsi ilə bağlı okkazional şəkildə meydana çıxan nitq ehtiyacından yaranır. Ümumilikdə belə olmasına baxmayaraq, dil struktur vahidlərinin, o cümlədən, bu və ya digər konkret nitqin (onun tərkib hissələrinin), eləcə də nitqi əmələ gətirən sözləmlərin yaranmasına əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərən bir sıra digər faktorlar da vardır ki, bunlardan ən başlıcaları real gerçəklik və kommunikator faktorlarıdır.

İlk növbədə nitqin yaranmasına *real gerçəklik* faktorunun təsirini və ya sözləmlərin yaranmasında onun rolunu nəzərdən keçirək. Obyektiv aləmdə baş verən bütün hadisə və dəyişikliklərdə real gerçəklik faktoru mütləq şəkildə nəzərə alınır. Çünki gerçəklik faktorunu nəzərə almayan istənilən yenilik cəhdi uğursuzluğa məhkumdur. Buna real həyatdan çoxsaylı nümunələr göstərmək mümkündür.

Psixoloji və linqvistik mahiyyətdən çox ümumi fəlsəfi kateqoriya mahiyyəti daşıyan real gerçəklik anlayışını bütün genişliyi ilə deyil, yalnız linqvopsixoloji cəhətdən nəzərdən keçirək.

İnsan obyektiv aləmin digər varlıqları kimi hər bir fəaliyyətində real gerçəkliklərlə hesablaşmalı, onları nəzərə almalıdır. O, özünün və ya digər insanların fəaliyyət və münasibətlərini real gerçəkliklərə uyğunlaşdırmaq məqsədi ilə həmin gerçəkliklərlə bağlı müəyyən informasiya mübadiləsində olmalıdır ki, bu da nəticə etibarilə real gerçəkliklərin nitqdə əks olunmasına gətirib çıxarır.

Digər tərəfdən, yuxarıda qeyd etmişdik ki, bu və ya digər dil struktur vahidi, yalnız dərk olunmuş gerçəklik elementləri ilə bağlı yaranır. Dərk olunmuş gerçəklik elementləri də, əksər halda, insanın həyatı boyu təmasda olduğu gerçəklik faktordur. Bu səbəbdən, özü istəməsə belə, insan oğlunun olumundan ölümünə qədər bütün həyatı təmasda olduğu obyektiv aləmi və onun real gerçəkliklərini dərk etməklə keçir. Yaşadığı, şahidi olduğu bütün faktlar obyektiv aləmin real gerçəklikləri olduğuna görə bu və ya digər hadisə haqqında danışanda, o, həmin gerçəklikləri öz nitqində əks etdirmiş olur.

¹ Müqayisə et. Выготский Л.С. Психология, изд. Апрель Пресс, “ЭКСМО-ПРЕСС”, Москва, 2000. s. 840-842.

Təcrübə və eksperimentlər də belə deməyə əsas verir ki, bir tərəfdən ən düzgün və dəqiq, digər tərəfdənsə tam təfərrüatı ilə yaranan və uzun müddət unudulmayan nitq - məhz yaşanmış və ya şəxsən müşahidə olunmuş real gerçəklikləri əks etdirən nitqdır.

Biz sevə-sevə oxuduğumuz ən maraqlı bədii əsərləri belə zaman keçdikcə tədricən unuduruq. Əsas süjet xətti və personajları yadımızda qalsa da, bir neçə ildən sonra bəzi təfərrüatlar, xırda detallar yaddaşdan silinir, onları bir başqasına danışmaqda çətinlik çəkirik. Amma bunun əksinə olaraq, ilkin uşaqlıq və ya gənclik dövründə şəxsən yaşadığımız və ya şahidi olduğumuz hadisələr yetkin yaşda belə ən xırda detalları ilə yadımızda qalır. İstənilən vaxt onları yada salmaqda və ya başqasına danışmaqda heç bir çətinlik çəkmirik.

Nitqin yaranmasında gerçəklik faktorunun qeyd olunan rolunu cinayət-axtarış və istintaq prosesində “yalan detektoru” adlanan qurğuların köməyi ilə geniş şəkildə tətbiq olunur. Bu cihazda gerçəklik-nitq əlaqəsinin iki başlıca cəhətindən istifadə olunur.

Birincisi, real gerçəkliyi əks etdirən nitq mahiyyət etibarını ilə zaman aşınmasına məruz qalmır. Yəni real gerçəklik faktı və ya hadisəsi ilə bağlı harada və nə vaxt danışmağımızdan asılı olmayaraq nitqimizin məzmun və mahiyyətində, demək olar ki, heç bir dəyişiklik yaranmır. Amma real gerçəklik faktını və ya hadisəsini təhrif etməklə danışmağa cəhd etsək, yəni yalan söyləsək, qısa zaman aralqları ilə eyni bir məsələ ilə bağlı yaradılan nitqdə belə əhəmiyyətli dərəcədə fərqlər meydana çıxacaqdır. Çünki yalan real gerçəklik faktı və ya hadisəsini əks etdirmədiyinə görə qısa vaxt ərzində qismən və ya tamamilə unudulur. Ona görə də eyni bir suala müəyyən vaxt aralqları ilə verdiyimiz cavablarda əhəmiyyətli dərəcədə fərqlər olur.

İkincisi, real gerçəklik faktı və ya hadisəsi ilə bağlı verilən düzgün cavab təfəkkür prosesləri baxımından yalnız modullaşmadır. Yalan cavab isə modullaşma ilə yanaşı, eyni zamanda sinktual dərkətmədir. Məlum məsələdir ki, beyin aparatının və ümumiyyətlə, orqanizmin sadəcə modullaşmaya (intellekt obrazlarının nitq formasına transformasiya edilməsinə) sərf etdiyi enerji ilə sinktual dərkət-

mə və modullaşmaya (yeni intellekt obrazlarının yaradılması və onların nitq formasına transformasiya edilməsinə) sərf etdiyi enerji arasında böyük fərq vardır. Başqa sözlə desək, orqanizmin yaşanmış gerçəkliyin nəql edilməsinə təxminən 5 kilocoul enerji sərf edirsə, yalanın uydurulması və nəqlinə bundan 5 dəfə çox, təxminən 15-25 kilocoul enerji sərf edir ki, bu da qan təzyiqinin yüksəlməsi və nəbz atışlarının sürətlənməsi ilə müşayiət olunur.

Nitqin və ya onu əmələ gətirən formaların yaranmasında real gerçəkliyin başqa bir rolu da ondan ibarətdir ki, obyektiv aləmin daimi inkişafı nəticəsində yaranan və dərk olunan yeni hadisə varlığı, əşya, əlamət, xüsusiyyət kimi real gerçəklikləri əks etdirmək üçün onların hər birinə ekvivalent olaraq dildə, nitqdə yeni leksik, yaxud leksik-qrammatik formalar yaranır. Texnika və texnologiyanın inkişafı ilə bağlı son 50 ildə əksər dünya dillərində minlərlə yeni söz yaranmışdır. Bu inkişafı ilə bağlı türk dilində də *tepegöz*, *yansı*, *çıktı*, *fare* kimi artıq mövcud olan leksik vahidlərə yeni sinonim cərgə təşkil edən *buzdolabı*, *sutut*, *tutkal*, *səs kartı* kimi milli leksik baza əsasında yaranan, *monitor*, *prosessor*, *klaviatura*, *maus*, *printir*, *skayner*, *hoporlör* kimi digər dillərdən alınan çoxsaylı yeni müstəqil leksik vahidlər əlavə olunmuşdur. Bəzən də real gerçəkliyin dərk edilməsi nəticəsində yaranan birinci intellekt obrazına ekvivalent müstəqil ikinci intellekt obrazının olmaması səbəbindən okkazional nitq ehtiyacının ödənməsi üçün polifunksional leksik-qrammatik formaldan istifadə edilmişdir. Dilin sonrakı inkişaf mərhələlərində qeyd olunan polifunksional leksik-qrammatik formaların bəziləri diferensiallaşaraq sabit leksik forma statusu qazanmışdır. Digər qismi isə dildə eyni vəziyyətdə qalmaqda davam edir. Bu haqda yuxarıda formaların analizi bəhsində ətraflı danışılmışdır.

§ 4.3. Nitqin yaranmasında kommunikanın rolu

Dünya dillərinin müasir inkişaf səviyyəsində bütövlükdə dilin və ya formaların yaranmasında müasir kommunikanın rolu çox

məhduddur. Yəni dilin bəzi elementləri, struktur vahidləri, bu və ya digər forma (leksik və ya leksik-qrammatik forma) çox nadir hallarda konkret kommunikatant tərəfindən yaradıla bilər və yaradılır.

Real gerçəkliyi əks etdirən nitqi yaradarkən aktiv kommunikatant real fakt və ya hadisələrin mahiyyətini qoruyub saxlayır. Sadəcə olaraq, həmin fakt və ya hadisə ilə bağlı nitqi özü dərk etdiyi formada, öz məqsədinə və nitq ehtiyacına uyğun şəkildə qurur.

Razılılaşmaq lazımdır ki, dil obyektiv gerçəkliyin insan şüurundakı inikasını əks edirsə də¹, istənilən halda bu obyektiv aləmin tam və real inikası deyil. Çünki *birincisi*, gerçəklik şüur tərəfindən qismən dərk edilir; *ikincisi*, dərk edilən gerçəklik nitqdə tam və ya qismən ifadə oluna bilər; *üçüncüsü* gerçəkliyin nitqdə ifadə olunan qismi kommunikasiya ehtiyaclarından asılı olaraq məqsədyönlü şəkildə dəyişdirilə bilər.

Belə bir nümunəyə baxaq: “Axşam tərəfi astronom və onun nəvəsi həyətdə gəzərkən müəyyən fasilələrlə ulduz yağışı yağdığını müşahidə etmişlər”. Bu hadisə ilə bağlı nəvə deyir “*Göydən yanan daş düşür. Gedək evə. Yoxsa daş başımıza düşəcək*”.

Göründüyü kimi, hadisə ilə bağlı nəvənin dərk etdiyi şey – göydən daşın düşməsi, daşın yanması və daşın başlarına düşə biləcəyini ehtimal etməsidir. Həmin daşın təbiəti, yağma səbəbi və daha hansı nəticələrə gətirib çıxara biləcəyi isə onun şüur səviyyəsinin imkanları xaricindədir və ya nitqin bu anı üçün onu maraqlandırmır. Yağan bu kosmik yağışın nə olduğunu daha dəqiq dərk edən baba, şübhəsiz ki, harada və kiminlə danışmasından asılı olaraq bu hadisə ilə bağlı tamamilə fərqli fikirlər söyləyə bilər. Məsələn, **öz** həmkarlarına o belə müraciət edir: “*Möhtərəm həmkarlarım, Günəş qalaktikasının, Strosfer qatında gedən diffuz metomarfozaların nəticəsi kimi meydana gələn və Yer planetinin atmosfer qatına daxil olan meteorit hissəcikləri ...*”. Qonşularına isə belə müraciət edir: “*Gördüyünüz bu hissəciklər parçalanmış xırda göy cisimlərinin qalıqlarıdır ...*”

¹ Панфилов В.З.Взаимоотношение языка и мышления.Москва,1971,232 с; Гносеологические аспекты философских проблем языкознания. Москва, 1982, 357 с.

Deməli, obyektiv aləm və onun gerçəklikləri insan şüurundan asılı olmadan mövcud olsa da, onun nitqdəki ifadəsi insanın məqsədindən, konkret nitq şəraitindən və ehtiyaclarından¹, başqa sözlə desək, konsituasiyadan asılıdır.

Nitqin qurulması prosesində istifadə olunan leksik, leksik-qrammatik vahidlər fərddən-fərdə dəyişsə belə, yenə onlar real gerçəklik faktoru ilə bağlıdır. Yəni dərk olunmuş gerçəklik nitqdə dərk olunduğu tərzdə, mövcud nitq ehtiyacına və deməli, nəticə etibarını ilə real gerçəkliyə uyğun şəkildə əks olunur.

Bununla belə, dildən fərqli olaraq sırf fərdi mahiyyət daşıyan nitqin yaranmasında kommunikatantın rolu olduqca böyükdür. Verilən nümunədən də göründüyü kimi, eyni bir gerçəklik faktını təhrif etməmək şərti ilə təsvir edən müxtəlif nitqlərdə, bir tərəfdən real gerçəklik faktlarının dərk olunması və nitq ehtiyacı baxımından, digər tərəfdən isə aktiv kommunikatantın şəxsi istək və ya qayəsi nəticəsində müxtəlif fərqlər yarana bilər. Nitqin yaranmasında kommunikatant faktoru ilə bağlı onu da qeyd etmək lazımdır ki, aktiv və ya pasiv kommunikatantın, eləcə də onların istəyinin, münasibətinin nitqdə əks olunması, əksər halda bir-birindən əsaslı şəkildə fərqlənən nitq variantlarının yaranması ilə müşayiət olunur.

Başqa bir nümunə verək: kommunikatantın real zaman axınına yanaşma nöqtəsinin dəyişməsi real hadisənin başvermə vaxtının nitqdə ifadəsinə təsir edir. Məsələn, mən orta məktəbdə oxuyarkən deyirdim: *Bir gün mən ali məktəbdə oxuyacağam*. İndi isə belə deyirəm: *Bir vaxtlar mən ali məktəbdə oxuyurdum*.

Yəni, mən zaman axınına 1970-ci illər nöqtəsindən yanaşdıqda 80-ci illər mənim üçün gələcək, 2000-ci illər nöqtəsindən yanaşdıqda isə keçmiş zaman olur. Əslində isə, zaman bizim iradəmizdən və ya varlığımızdan asılı olmayan sonsuz axındır².

¹ Əsgərov M.B. Türk dillərində zaman formaları və adverbial fel formaları arasında funksional-semantik əlaqələr Bakı, “Elm”, 2003, İkinci nəşr, s.29-30

² Yenə orada, s. 33.

§ 4.4. Nitqin funksiyaları

İnsan ictimai varlıqdır. Cəmiyyət həyatının hər mərhələsində insan bunu istəsə də, istəməsə də aktiv və ya passiv ünsiyyətdə olur. Ailə üzvləri ilə, həmkarları ilə, dostları ilə olduğu zaman da, tək olduğu halda da televiziya, radio, qəzet, jurnal, kompüter, internet və s. vasitəsi ilə məlumat mübadiləsi insan həyatının daimi atributuna, ayrılmaz tərkib hissəsinə çevrilmişdir. Nitqin əsas funksiyası onun ünsiyyəti təmin etməsi hesab olunur.

Amma nəzərə almaq lazımdır ki, insanın şüurlu surətdə icra etdiyi hər cür fəaliyyət birbaşa və ya dolayısı ilə onun maddi və ya mənəvi ehtiyaclarının ödənilməsinə yönəlir. Bəzən son nəticə kimi meydana çıxan “fəaliyyət məhsulu” insanın gözlədiyi nəticəyə uyğun olmasa və ya onun istəyinə daban-dabana zidd olsa belə, ilkin motiv, yəni insanı həmin fəaliyyətə yönəldən qüvvə onun ehtiyacıdır.

Şəxsi və ya ictimai, fərdi və ya qrup ehtiyacı insanı insan edən başlıca faktordur desək, yəqin ki, səhv etmərik. Maddi ehtiyacdən fərqli olaraq mənəvi ehtiyac insan təkamülünün daha sonrakı pillələrində formalaşmışdır. Dil, ədəbiyyat və onların hər ikisinin başlanğıcı sayılan şifahi nitq və şifahi söz sənəti “Düşünən adam” mənasını ifadə edən Homo Sapiensin ilkin mənəvi ehtiyaclarındandır.

Dil və düşüncənin vəhdətini qəbul edən bəzi tədqiqatçılara görə, “dil ifadə etmədən fikir yarada bilməz, fikir yaratmadan isə onu ifadə edə bilməz”. Bunu dil formasında təzahür edən vahid fikir prosesinin iki cəhəti kimi nəzərdən keçirmək olar¹. Biz, əslində, düşünmə prosesinin dildən daha tutumlu olan intellekt obraz və kodları ilə cərəyan etməsi fikrinin tərəfdarıyıq. Bu söylənilən fikiri isə, sözün əksətdirmə funksiyası baxımından, yəni dərk edilmiş gerçəklik elementi ilə bağlı yaranan fikri, psixoloji prosesi və ya ehtiyacı əks etdirməsi baxımından kafi hesab edirik.

İnsanın mənəvi ehtiyaclarından bir qismi onun öz daxili dünyasında tarazlıq yaratmağa, gərginliyi aradan qaldırmağa, coşan, tüğ-

yan edən mənfi və müsbət emosiyaları tarazlaşdırmağa xidmət edir. Folklorun ilkin janrlarından olan inanc, alqış və qarğışlar məhz bu cür ehtiyacların ödənilməsinə xidmət etmişdir.

Mahiyət etibarını ilə “*Min putax olasan*”, “*Köküüz kələnsin*”¹, “*Ərkək qoz olasan*”² kimi alqış və qarğışın söylənilməsi bir sıra psixoloji ehtiyacların dil vasitəsi ilə ödənilməsinə yönəlmişdir. Başqa sözlə desək, həmin alqış və qarğışlar aşağıdakı linqvopsixoloji funksiyaları yerinə yetirir.

1) *Əvəzləmə funksiyası*: əks tərəfin yaxşı və ya pis hərəkətinin, fəaliyyətinin qarşılığını əməli şəkildə verə bilməyən şəxs bu ehtiyacını söz vasitəsi ilə (alqış və ya qarğış etməklə) ödəyir.

2) *Tarazlama funksiyası*: özünün daxili gərginliyini aradan qaldırır, coşan mənfi və müsbət emosiyalarını tənzimləyir³.

3) *Stimul funksiyası*: neytral tarazlıqda olan qarşı tərəfi tarazlıqdan çıxarır, aktiv fəaliyyətə təhrik edir və s.

Alqış və qarğışların otnogenezinə nəzər salsaq, görərik ki, ilkin variantda onlar ən həyati və ən real bazis əsasında formalaşmışdır. Belə ki, qarğışların kökündə hədələrin dayandığını demək mümkündür. Məsələn, “*səni döyəram*” - “*səni vuraram*” - “*atam səni vurur*” - “*səni vururlar*” kimi hədə və yanmaları nəticə etibarını ilə - “*səni ildırım vursun (vurğun vursun, allah vursun)*” qarğışlarının formalaşmasında aparıcı rol oynamışdır. Yuxarıda nəzərdən keçirilən “*kökünüz kəlinsin*” qarğışı böyük ehtimalla bənzər sxem üzrə inkişaf edərək formalaşmış və təxminən belə bir təkamül yolu keçmişdir “*sizi döyəram*” - “*sizi vuraram*” - “*sizi vursunlar*” - “*sizi öldürsünlər*” - “*sizin kökünüzü kəssinlər*” - “*kökünüz kəsilsin və ya kəlinsin*”.

Belə faktlar sübut edir ki, dil formalaşmış, donuq qayda, normaların məcmusu yox, daima hərəkətdə olan fasiləsiz prosesdir⁴.

¹ Аврорин В.А. Проблемы изучения функциональной стороны языка. Л., 1975, с.40

¹ *Kəlinsin və ya kələnsin* Şəki-Zaqatala zonasında dialekt sözüdür, mənası kəsilsin, biçilsin.

² Abdullayeva M.Y. “Azərbaycan folklorunun regional xüsusiyyətləri Şəki-Zaqatala folklor nümunələri əsasında”. .... s 30.

³ Böyük əsəbi gərginlik keçirən şəxslərin aqlamaqla, qışqır-bağırmaqla sakitləşməsi tibbi baxımdan sübut olunmuşdur.

⁴ А.М.Иванов, Л.П.Якубинский. Очерки по языку. Л.-М., 1932 стр. 41.

İstənilən folklor nümunəsi daim təkmilləşməkdə olan aktiv nitq elementidir. Bu səbəbdən də folklor nümunələrinin bəzilərinin üzərində yeni yaranmış onomastik vahidlərin və hətta ən son ictimai-siyasi hadisələrin belə izlərinə rast gəlmək olur. Məsələn, bayatı formasında deyilmiş belə bir qarğış nümunəsini nəzərdən keçirək:

Su gələ çarx oyana,
Dolana çarx o yana,
Sinəmi dağlıyanın,
Fələk, çarxı, o... yana.

Vəziyyət, şərait və mühit dəyişdikdə bu bayatının digər variantlarının yaranmasını heç kim istisna edə bilməz. Yəni konkret olaraq bu nümunədə “Varxiyan” onomastik vahidinin işlənməsi nəticəsində bu qarğışın yeni variantları yaranmışdır, məsələn:

Əzizim, Varxiyana, Yol gedir Varxiyana, Sinəmi dağlıyanın, Fələyi, çarxı yana	Əzizim, Varxiyana, Yol gedir Varxiyana, Sinəmi dağlıyanın, Su gələn arxı yana ¹ .
--	---

Göründüyü kimi, “biz danışan zaman əksərən analogi vəziyyətdə danışmış olduqlarımızı təkrar etsək də, belə təkrarları bütün danışqlarımıza şamil etmək olmaz. Bəzən danışarkən indiyə qədər heç eşitməmiş olduğumuz formalardan, lüğətlərdə olmayan sözlərdən istifadə edir..., tamamilə yeni birləşmələr yaradırıq...”².

Folklor nümunələrinin variantlarının yaranma səbəbini və yuxarıda analogiyası verilən daimi inkişaf və təkmilləşmə sxeminin gerçəkliyini məhz bu kimi faktlar əsasında izah etmək olar.

Mahiyyət etibarını ilə istənilən folklor nümunəsi nitq və ya söz-

¹ Abdullayeva M.Y. “Azərbaycan folklorunun regional xüsusiyyətləri Şəki-Zaqatala folklor nümunələri əsasında”..., Bakı 2002, s 29.

² Щербань Л.В. Языковая система и речевая деятельность. Ленинград. Наука, 1974, с.24.

dür. Real gerçəklik elementləri əsasında yaranan birinci intellekt obrazlarının dil güzgüsündə əks olunması nəticəsində yaranan və yəni-dən müstəqil gerçəklik elementi kimi dərk olunan dil struktur vahidi və ya “söz istənilən halda hər hansı konkret əşyaya yox, əşyalar qrupuna və hətta bütöv əşyalar sinfinə aid olur. Bu səbəbdən hər söz gizli bir ümumiləşdirmədir... Fikrin sözlə ifadəsi ümumiləşdirmənin köməyi ilə həyata keçirilən fəvqəladə bir aktdır və o, gerçəkliyi bir-başa hissetmə və mənimsəmədən fərqli şəkildə əks etdirir¹.

Bu fikrin əyani sübutu kimi bir qarğış nümunəsini nəzərdən keçirək: *Başuu bosdan çəpərinə qoyum, bosdana göz dəyməsin*².

Burada real fakt və onun real təsvirindən söhbət gedə bilməz. Ədəbi normalar baxımından burada rəmzləşmə və simvollaşmadan, linqvopisxoloji proseslər baxımından isə ümumiləşdirilmiş ifadə tərzindən danışmaq olar. İkinci bir tərəfdən onu da nəzərə almaq lazımdır ki, bu qarğışın kökündə əski insanın ilkin inancları dayanır. Əski inanclara uyğun olaraq gözdəymədən qorunması nəzərdə tutulan obyekt üzərinə müəyyən əşyalar asılırdı³. Azərbaycan folklor mühitində insan kəlləsinin “qoruyuculuq effekti” qeydə alınmamışdır.

Hər cür fəaliyyətinin əsasında ali psixoloji funksiyalar dayanan insanın istənilən dil-nitq fəaliyyəti L.Viqotskiyə görə, “daxili nitqin xarici nitqə keçidi, nitqin yeni strukturda qurulması, daxili nitqə məxsus tamamilə bəsit sintaksis, məna və səs quruluşunun xarici nitqə məxsus digər struktur formalarına keçməsi⁴ ilə reallaşır.

Nümunədən də göründüyü kimi, inanc əsasında formalaşan bu qarğışın otnogenezində xarici faktor kimi bənzətmə və ya əvəzləmə, daxili faktor kimi vahid, bölünməz psixoloji proses, təfəkkür aktının nitq şəklində ifadəsi dayanır. Onu da nəzərə almaq lazımdır ki, burada gerçəklik elementinə ekvivalent olan birinci intellekt obrazı birba-

¹ Выготский Л.С. Психология, изд. Апрель Пресс, Москва, 2000, с 269.

² Abdullayeva M.Y. “Azərbaycan folklorunun regional xüsusiyyətləri Şəki-Zaqatala folklor nümunələri əsasında”..., Bakı 2002, s 29-30.

³ Evlərin girişində at nalı, bağlarda itin kəllə sümüyü, məşin salonunda quş caynağı, tikan, dağdağan, insanların boynundan gözmuncuğu indi də asılır.

⁴ Viqotski L. Gösrətilən əsəri, s 375.

şa duyğu və hisslərə əsaslanan dərkətmə vasitəsi ilə deyil, baş be-yində əvvəlcədən mövcud olan ikinci intellekt obrazlarının represen-tativ və transformativ modullaşması nəticəsində cərəyan edən siktual dərkəmə vasitəsi ilə yaranır.

Yalnız alqış və qarğışların deyil, bir çox digər folklor janrı və nümunələrinin də yaranmasında iştirak edən inancların otnogenezi ilkin mərhələdə real bazadan qaynaqlanır. Linqvopsixoloji araşdır-malar deməyə əsas verir ki, ilkin inanclar əksərən (bəlkə də istisnasız olaraq) sınıanmış, təcrübədən keçirilmiş adi həyat hadisələri ilə bağlı olmuşdur.

Bir inanc nümunəsində deyilir: "Ağac bar gətirməyəndə onun tən ortasından ya mismar vurur, ya da ona qurban qanı sürtərdilər..." Tədqiqatçı bunu belə şərh edir ki, "həm mismarın, həm də qanın tərkibində dəmir zərrəcikləri vardır. Ağacın tən ortasından mismarın vurulması və ya qanın sürtülməsi ilə ağacda canlanma baş verir".¹ Burada əlavə izahat vermədən belə deyə bilərik ki, bu nümu-nə real həyat təcrübəsi əsasında formalaşmışdır.

Folklor əsasən şifahi nitq, şifahi ünsiyyət şəklində və dil işarə-lərinin köməyi ilə formalaşır. İşarələrin, dil elementlərinin və düşün-cə tərzinin tamamilə eyni olduğu ilkin ictimai birliklər məhz region-lardır və bəlkə də, folklorun regionlar üzrə öyrənilməsinin başlıca sə-bəblərindən biri effektiv ünsiyyətin məhz bu regionlarda mövcudlu-ğudur.

Başqa bir inanc nümunəsinə baxaq: "Xalça toxunan zaman bir adam ölsə, toxunan xalçaya bir düymə tikirlər ki, yenə ölən olma-sın. Xalça toxunub qurtarandan sonra yerə dökənərkən də düymə xal-çanın üstündə qalır".²

Bu xüsusiyyət konkret olaraq nümunənin toplandığı region üçün məqbuldur və region üzrə formalaşmış "eyni düşüncə tərzini" ilə bağlı bir qədər əvvəl qeyd etdiklərimizi bir daha təsdiq edir. Amma

¹ Abdullayeva M.Y. "Azərbaycan folklorunun regional xüsusiyyətləri Şəki-Zaqatala folklor nümunələri əsasında"... , Bakı 2002, s. 21.

² Yenə orada, s. 21.

nəzərə almaq lazımdır ki, toplanmış nümunədəki "düymə" sözünün otnogenezdə həmin anlamda işlənməsi bir qədər şübhə doğurur. Çünki mahiyyət etibarını ilə bu nümunədə nəzərdə tutulan *metal və ya plastik düymə* son bir-neçə əsrin texniki inkişafının məhsuludur. Amma ölənə arxasınca *ipin düyülməsi, yolun düyülməsi*¹ daha qə-dim köklərlə bağlıdır və inancın otnogenezinə daha yaxındır. Böyük ehtimalla ilkin variantda ipin düyülməsindən söhbət getmiş və çox güman ki, ilkin variantda toxunan əşya da xalça olmamışdır. Bizcə, "xalça" və "düymə" sözlərinin bu inancda yer alması daha sonrakı dövrlərə aiddir.

Gətirilən nümunələr belə bir qənaətə gəlməyə əsas verir ki, folklor nümunələri aktiv nitq kimi, insan şüuru ilə birbaşa və ayrıl-maz təmasda olan dil faktlarıdır. Onlar ilkin mərhələdə insanın hər cür fəaliyyətinə təsir etmək, onu felən və ruhən tənzimləmək qabiliy-yətinə malik olmuşdur. Doğrudur, eyni fikri bəzən, ümumiyyətlə, dil ilə bağlı söyləyən tədqiqatçılar da var. Onların qənaətinə görə, "dil işarəsinin semiotik mahiyyəti onun üçün xarakterik olan düşünmə və ünsiyyət funksiyalarının vəhdətinə əsaslanır: gerçəkliyin ümumiləş-dirilmiş, konseptual əksi olan dil işarəsi simvoldur, bu və ya digər ünsiyyət funksiyalarını yerinə yetirməsi baxımından isə, dil işarəsi insanın daxili və xarici fəaliyyətini tənzimləyən siqnaldır. Əgər informatika və kibernetika nəzəriyyəsində qəbul edilən və öz daşdığı informasiyanın köməyi ilə sistemin işini, eyni zamanda insanların sosial və fərdi fəaliyyətlərini tənzimləyən, istiqamətləndirən "tənzim-ləyici siqnal" anlayışını nəzərə alsaq, belə deyə bilərik ki, söz-ışarə-nin siqnifikativ-semiotik cəhəti və dərkətmə prosesindəki əkset-dirmə-ümumiləşdirmə rolu onun siqnal funksiyasını istisna etmir, tam əksinə olaraq, bu funksiyanın vacibliyini ön plana çəkir".²

¹ Adətən cənazəni qəbristanlığa bir yolla aparır, geri qayıdanda isə tamamilə başqa yolla qayıdırlar. Bu zaman yolun düyünləndiyinə və ölənə ruhunun geri qayıda bilməyəcəyinə və diriləri narahat etməyəcəyinə inanırdılar.

² Киселева Л.А. Вопросы теории речевого воздействия. Ленинград, Издательство "Ленинградского университета", 1978, с. 12.

§ 4.5. Nitqin növləri

Müxtəlif tədqiqat əsərlərində nitq və onun əsas mövcudluq formalarından biri olan ünsiyyət informasiya mübadiləsində iştirak edən tərəflər baxımından, yəni informasiyanı verən və alan tərəflərin bu ünsiyyətdə faktiki olaraq iştirakı baxımından şərti olaraq 3 növə bölünür: *aktiv ünsiyyət, passiv ünsiyyət və təktərəfli ünsiyyət.*

Aktiv ünsiyyət iki və daha artıq şəxsin eyni vaxtda apardığı informasiya mübadiləsi kimi izah edilir. Belə ünsiyyət zamanı informasiya mübadiləsində iştirak edən tərəflərin həm informasiya vermək, həm də informasiya almaq imkanının olduğu qeyd edilir. Söhbət, müzakirə, mübahisə və s. buna nümunə olaraq göstərilir.

Passiv ünsiyyət iki və daha artıq şəxs arasında icra olunan elə ünsiyyət formasıdır ki, bu zaman informasiya mübadiləsində iştirak edən tərəflərdən birinin yalnız informasiya vermək, digər tərəfin isə yalnız informasiya almaq imkanı olur. Radio və telereportajlar, hər cür yazılı mətn və məlumatlar, məruzə və mühazirələr buna misal göstərilir.

Təktərəfli ünsiyyət isə qarşı tərəfin olmadığı, onun olmasının güman belə edilmədiyü ünsiyyət prosesi kimi izah edilir. Əslində, bu növü ünsiyyət hesab etmək müəyyən qədər məntiqsiz görünür. Çünki burada qarşı tərəf olmadığına görə, hər hansı informasiyanın ötürülməsi də mümkün deyildir. Belə ünsiyyətə nümunə olaraq düşünmə prosesini müşayiət edən nitq (öz-özünə danışma), sayıqlama, yuxu-görmə və s. göstərilir.

Nitq və onun əsas mövcudluq formalarından olan ünsiyyətin aktiv və passiv növləri total modullaşma yolu ilə dərkətmə və təfəkkür proseslərinin birinci və dördüncü fazalarında reallaşır. Bundan əlavə, passiv ünsiyyətin əsasını təşkil edən nitqə istisnasız olaraq sinktual dərkətmə nəticəsində yaranan bütün nitq növlərini də aid etmək olar. Sinktual dərkətmə nəticəsində yaranan nitq növlərinə, az da olsa, aktiv ünsiyyətdə də rast gəlinir ki, bunlar haqda bir qədər sonra ətraflı şəkildə danışacağıq.

Qarşı tərəfin olmadığı, onun olmasının güman belə edilmədiyü, hər hansı informasiyanın ötürülməsinin mümkün olmadığı psixoloji fəaliyyəti ünsiyyət olaraq qəbul etməyimiz mümkün olmadığı kimi, düşünmə prosesini müşayiət edən danışmaları, sayıqlamanı və yuxugörməni də nitq olaraq qəbul etməyimiz, başqa sözlə desək, təktərəfli ünsiyyətin mövcudluğunu qəbul etməyimiz mümkün deyil. Çünki artıq qeyd etdiyimiz kimi, düşünmə prosesini müşayiət edən danışmalar fikrin axını istiqamətində yaranan əlavə reaksiyadan başqa bir şey deyildir və dərkətmə prosesinin icrası baxımından heç bir əhəmiyyət kəsb etmir.

Sayıqlama birbaşa şüurdan asılı olmayan qeyri-iradi psixoloji effekt və ən yaxşı halda əlaqəsiz sözlərin məntiqsiz sıralanmasıdır. Bunun əksinə olaraq, artıq qeyd etdiyimiz kimi, nitq ən azı dərkətmə və təfəkkür proseslərinin birinci və dördüncü fazalarında total modullaşma yolu ilə yaranan beyin aktivliyinin və ya ən yüksək intellektə əsaslanan sinktual dərkətmənin son məhsuludur.

Yuxugörmənin ünsiyyətlə əlaqələndirilməsi və məhz təktərəfli ünsiyyətə aid edilməsi isə, ümumiyyətlə, qeyri-ciddi görünür.

Əgər burada nağıl və əfsanələrdə yuxuda verilən buta, klinik ölümün yaratdığı trans vəziyyətində verilən fəvqəladə qabiliyyət, yaxud yuxuda edilən kəşflər kimi vəziyyətlər nəzərdə tutulursa, bunlarla bağlı bir-birini inkar edən, amma hər iki halda bu vəziyyətin təktərəfli ünsiyyət olmadığını sübut edən mövqeləri ortaya qoymağa və qarşılaşdırmağa ehtiyac vardır.

Birincisi, yuxuda verilən buta, klinik ölüm vəziyyətində yaranan fəvqəladə qabiliyyət, yuxuda edilən kəşf eyni yuxu prosesində iştirak edən digər şəxslərin yardımıyla gerçəkləşirsə, bu proses artıq təktərəfli ünsiyyət hesab edilə bilməz. Çünki burada informasiyanı verən və alan tərəflər vardır və bu artıq aktiv ünsiyyətdir.

İkincisi, buta, klinik ölüm vəziyyətində yaranan fəvqəladə qabiliyyət, yuxuda edilən kəşf heç bir kənar müdaxilə olmadan yuxunu gören şəxsin beyin aparatının çıxılmazlıq qarşısında yaratdığı əlavə effektdirsə, fərdi qabiliyyətdirsə (reallığı və ya qeyri-adiliyi nəzərə

alınmadan), deməli, həmin proses informasiya mübadiləsində iştirak edən tərəflərdən birinin yalnız informasiya yaratmaq və ya vermək imkanının olduğu passiv ünsiyyət kimi qiymətləndirilməlidir və bu proses istənilən halda təktərəfli ünsiyyət deyildir.

Bu tədqiqat çərçivəsində indiyə qədər nitqlə bağlı deyilənlər, əsas etibarlı ilə dərk etmə və təfəkkür proseslərinin birinci və dördüncü fazalarında müşahidə olunan və total modullaşma nəticəsində yaranan kommunikativ nitqə, yəni dərk olunmuş gerçəklik elementi ilə bağlı məlumatın ötürülməsinə, başqa sözlə desək, ünsiyyətə xidmət edən nitqə aid idi. Burada isə, ümumiyyətlə, nitqin növləri və o cümlədən, sinktual dərk etmə nəticəsində yaranan və bu dərk etmənin son məhsulu olaraq meydana çıxan nitq haqqında danışacağıq.

İnsanın şüurlu surətdə icra etdiyi hər cür fəaliyyətinin birbaşa və ya dolayısı ilə onun maddi və ya mənəvi ehtiyaclarının ödənilməsinə yönəldiyini qeyd etmişdik.

L.Viqotski və onun çoxsaylı davamçıları tərəfindən nitqyaratma prosesinin reallaşmasını tələb edən və ya bunu zəruriyyətə çevirən faktorların xaricə və daxilə yönəmiş olması baxımından nitqin iki qrupa bölündüyü iddia olunur.

Bunlardan birincisinin, yəni xaricə yönəmiş faktorlar əsasında formalaşan nitqin aktiv ünsiyyətə xidmət etdiyi qeyd olunur. Bu fikirlə tamamilə razılaşmaq olar. Belə ki, haqqında danışılan nitq məlumatın ötürülməsi məqsədi ilə dərk etmə və təfəkkür proseslərinin birinci və dördüncü fazalarında müşahidə olunan və total modullaşma nəticəsində yaranan nitqdır.

L.Viqotski və onun davamçılarının daxilə yönəmiş faktorlar əsasında yaranan nitqlə bağlı qeyd etdiyi fikirləri isə, şərh olunduğu tərzdə qəbul etmək mümkün deyildir.

Əvvəla ona görə ki, L.Viqotski tərəfindən daxilə yönəmiş faktorlarla yarandığı qeyd edilən və bəzən sözsüz nitq də adlandırılan dərin daxilə nitqlə bağlı mülahizələrin analizi zamanı müəyyən edilmişdir ki, təfəkkür proseslərinin nitq və ya söz vasitəsi ilə gerçəkləşməsi fikri əsassızdır.

Biz dərk etmə prosesinin növlərindən (sinktual dərk etmə) və ya tərkib hissələrindən, daha doğrusu, onun fazalarından biri olan düşünmə (xatırlama) prosesinin intellekt, obraz və kodları ilə reallaşması fikrini irəli sürmüşük¹ və indi də bu fikirdəyik ki, düşünmə və ya düşünərək dərk etmə prosesi nitq və ya dildən daha tutumlu olan intellekt obrazı və ya kodları vasitəsilə həyata keçirilir².

Bu səbəbdən L.Viqotskinin “daxili nitqin xarici nitqə keçidi, yəni nitqin yeni strukturda qurulması - tamamilə bəsit, özünəməxsus sintaksis, daxilə nitqə məxsus məna və səs quruluşunun xarici nitqə məxsus digər struktur formalarına keçməsi ilə reallaşır³” fikrini belə bir şərt daxilində qəbul edirik ki, daxilə nitq birinci və ikinci intellekt obrazlarının qarışıq kombinasiyası şəklində formalaşır, səslənmə və ya yazılma anında okkazonal nitq ehtiyacına uyğun olaraq ikinci intellekt obrazlarına transformasiya olunaraq xarici nitqə çevrilir.

Bu isə həqiqi mənada nitqin xarici faktor əsasında formalaşdığını və informasiya ötürülməsinə xidmət etdiyini göstərir.

Nitqyaratma prosesi həmişə xaricə yönələn faktorlar əsasında reallaşır. İnsan tərəfindən söylənilən və ya yazılan hər söz, hər ifadə, hər cümlə potensial olaraq kiminsə eşitməsi və ya oxuması məqsədilə söylənilir və ya yazılır. Bəlli bir zaman kəsiyində bu “potensial kimsəni” müəyyənləşdirmək mümkün olmadıqda çox vaxt belə nitq yaradan faktorun daxilə yönəmiş faktor olduğu iddia edilir. Dağlara, meşələrə, günəşə, aya, ulduzlara, ağaclara, quşlara, çiçəklərə xitabən bədahətən deyilən bayatılar, şeirlər, monoloqlar və hətta yazılaraq hamıdan gizlədilən gündəliklər belə, çox vaxt daxilə yönələn faktorlar nəticəsində yaranmış nitq hesab olunur. Amma həmin nitqin yaranma mexanizmini modelləşdirsək görərik ki, bu, əslində, xaricə yönələn faktorlar əsasında yaranmış nitqdır.

Nitq anına skeptik mövqedən yanaşılsa və həmin anda danışan olduğu halda, dinləyənin olmadığı iddia edilsə belə, bu nitqin passiv

¹ Əsgərov M.B. Dərk etmə və onun fazaları. Tədqiqatlar. Bakı, 2003, N 4, s. 37-39

² Əsgərov M.B. Dilin psixolinqvisitik mahiyyəti. Tədqiqatlar. Bakı, 2004, N 2, s. 60-64.

³ Выготский Л.С. Психология, изд. Апрель Пресс, Москва, 2000. с.375.

ünsiyyət modelinə uyğun gəldiyini görməmək mümkün deyildir. Belə ki, informasiya mübadiləsində iştirak edən tərəflərdən sadəcə biri var və o da aktiv kommunikantdır. Bu fakt heç bir şübhəyə yer qoymadan dəqiqliklə müşahidə olunur. Dinləyənin məhz müraciət olunan dağlar, meşələr, günəş, ay, ulduzlar, ağaclar, quşlar, çiçəklər və hətta yazılan gündəliyin özü olduğu qəbul edilsə və ya nitq anına məsafəli mövqedən yanaşılsa və daha sonrakı zaman kəsiyində bu nitqin digər oxucular tərəfindən oxunacağı nəzərə alınsa, bu nitqin aktiv ünsiyyət modelinə aid olduğu da söylənə bilər.

Bu gün Aşıq Ələsgərin “Dağlar”, M.P.Vaqifin və M.V.Vidadinin “Durnalar”, A.Puşkinin “Heykəl”, M.Lermontovun “Yelkən” şeirlərinin oxucuları milyonlardır. Amma həmin şeirlərin yazıldığı zaman kəsiyində onları dağa, durnaya, yelkənə, heykələ ünvanlanmış nitq kimi də xarakterizə etmək olardı. Deməli, nitq anına məsafəli mövqedən baxılsa, informasiya mübadiləsində iştirak edən tərəflərin hər ikisini görmək mümkündür.

Nitq anına hansı mövqedən yanaşılmasından və bu qəbildən olan nitqin aktiv və ya passiv ünsiyyətə xidmət edən nitq kimi qəbul edilməsindən asılı olmayaraq onların xarici faktorların təsiri ilə yarandığı şübhəsizdir.

Qeyd etmişdik ki, sinktual dərkətmə məlumatların sadəcə qəbulu, qruplaşdırılıb yerləşdirilməsi, bölüşdürülməsi və s. deyildir. Sinktual dərkətmənin nəticəsi yalnız novatorluq, səmərəli təklif, elmi yenilik, kəşf və ya ixtira ola bilər. Bunu bir daha xatırlatmağımızın səbəbi sinktual dərkətmə nəticəsində yaranan nitq ilə digər dərkətmə və təfəkkür proseslərinin birinci və dördüncü fazalarında total modullaşma nəticəsində yaranan nitq arasındakı fərqi bir daha xüsusi olaraq nəzərə çatdırmaqdır.

Sinktual dərkətmə, yəni düşünərək dərkətmə nəticəsində yaranan hər bir intellekt obrazı həmin dərkətmənin başvermə anına qədər bu prosesi icra edən fərd tərəfindən dərk olunmamışdır. Bu gerçəklik elementi yalnız həmin dərkətmə anında və həmin dərkətmə prosesi nəticəsində dərk olunaraq mənimsənilir.

Hər şeydən əvvəl, nəzərə almaq lazımdır ki, dilin bütün struktur vahidləri dili əmələ gətirən elementlər olmaqla yanaşı, eyni zamanda insan tərəfindən dərk olunmuş gerçəklik elementləridir. Dərkətmə baxımından dilin struktur vahidləri ilə obyektiv aləmin digər gerçəklikləri arasında heç bir fərq yoxdur. Ardıcıl şəkildə baş verən dərkətmə prosesləri və birinci intellekt obrazının dildə əks olunaraq dil struktur vahidinə və həmin dil struktur vahidinin yenidən müstəqil gerçəklik elementi kimi dərk olunaraq intellekt obrazına çevrilməsi yolu ilə ikinci intellekt obrazı yaranır.

Bu deyilənləri də nəzərə almaqla yuxarıda sinktual dərkətmə ilə bağlı söylənən mülahizəni sinktual dərkətmə yolu ilə nitqyaratma prosesinə şamil edək: Sinktual dərkətmə nəticəsində yaranan nitq həmin nitqyaratmanın başvermə anına qədər bu prosesi icra edən fərd tərəfindən yaradılmamışdır, bu nitq yalnız həmin nitqyaratma anında və həmin nitqyaratma prosesi nəticəsində yaradılaraq mənimsənilir.

İstənilən dərkətmə prosesi birinci və ya əsas intellekt obrazı vasitəsilə, dil struktur vahidinin yaranması və onunla bağlı təfəkkür prosesləri isə ikinci intellekt obrazları vasitəsi ilə həyata keçirilir. Dərkətmə prosesində fərd tərəfindən məhz gerçəklik elementi dərk olunur və dərkətmə yolu ilə də mənimsənilərək qəbul edilir. İstənilən üsulla, o cümlədən sinktual dərkətmə yolu ilə nitqin yaranması prosesinin isə həm məqsədi, həm də son nəticəsi nitq yaratmaqdır və bu zaman güzgülər prinsipinə əsasən gerçəklik elementinin dil struktur vahidinə ekvivalent olduğu qəbul edilir.

Qeyd edilən bu anlayış dəyişkənliklərinin şərhli sinktual dərkətmə yolu ilə nitqyaratma prosesinin mahiyyətini açmağa və onun nümunələrinin şifahi və ya yazılı mətn şəklində formalaşan fərdi yaradıcılıq nümunələri olduğunu iddia etməyə imkan verir. Həcmindən və məzmunundan, janrından və üslubundan asılı olmayaraq hər cür nəsr və nəzm əsərləri sinktual dərkətmə yolu ilə yaranan nitqdır.

Həqiqətən də, şifahi və ya yazılı mətn şəklində formalaşan bu əsərlər nitqyaratmanın başvermə anına qədər heç kim tərəfindən, hətta bu yaradıcılıq prosesini icra edən fərdin, müəllifin özü tərəfin-

dən belə yaradılmamış və ya yazılmamışdır. Belə əsərlər yalnız həmin nitqyaratma anında və həmin nitqyaratma prosesi nəticəsində yaranır və mənimsənilir.

Gündəlik həyatda istifadə etdiyimiz nitq adətən total modullaşma və sinktual dərkətmə nəticəsində yaranan nitq formalarının qarışıq kombinasiyasından ibarət olur. Başqa sözlə desək, gündəlik həyatda istifadə etdiyimiz nitqdə total modullaşma və sinktual dərkətmə nəticəsində yaranan nitq formaları növbəli şəkildə bir-birini əvəz edir, ümumi nitq axını daxilində məntiqi şəkildə birləşir və bu tədqiqat çərçivəsində həmin nitqə *kombinal nitq* deyirik.

Bu qarşılıqlı əvəzlənmələrdəki keçidlər o dərəcədə axıcı, birləşmələr o dərəcədə üzvi və təbii olur ki, çox vaxt ümumi nitq axınında əvəzlənmə və birləşmələrin sərhədlərini müəyyənləşdirmək mümkün olmur. Bu səbəbdən konkret bir nitqin və ya onun konkret bir hissəsinin növünü müəyyənləşdirərkən müxtəlif prinsip və metodlardan, o cümlədən *həllədicə əksəriyyət prinsipi* və ya *modelləşdirmə metodundan* istifadə olunur.

Həllədicə əksəriyyət prinsipinə əsasən informasiya mübadələsinə xidmət edən istənilən söhbət, hətta ədəbi, elmi müzakirə, simpozium və disput xarakterli mübahisələr belə total modullaşma nəticəsində yaranan nitq kimi qəbul edilir və bu tədqiqat çərçivəsində həmin nitqə *kommunikal nitq* deyirik.

İri həcmli povest, roman, dastan, epopeya tipində əsərlərin, elmi dissertasiya və monoqrafiyaların həm sinktual dərkətmə və həm də total modullaşma nəticəsində yaranan nitq formalarının qarışıq kombinasiyasından ibarət olduğu şübhəsizdir. Həllədicə əksəriyyət prinsipi əsasında sinktual dərkətmə nəticəsində yaranan nitq kimi qəbul edilən belə əsərlərin müəyyən hissələrinin total modullaşma yolu ilə yaranan nitq olduğuna dair istənilən qədər nümunə göstərmək olar. Amma artıq qeyd edildiyi kimi, bədii və elmi yaradıcılıq məhsulu olan istənilən əsər ümumilikdə bir bütöv, bölünməz bir vahid olduğuna və onların aparıcı qisminin məhz sinktual dərkətmə nəticəsində yarandığına görə, həllədicə əksəriyyət prinsipinə əsasən

həmin əsərlər bütövlükdə sinktual dərkətmə nəticəsində yaranan nitq hesab edilir və bu tədqiqat çərçivəsində həmin nitq *intellektual nitq* adlandırılır.

§ 4.6. Nitqin yaranma və mənimsənilmə mexanizminin modelləşdirilməsi

Nitqlə bağlı buraya kimi deyilənlərdən məlum olur ki, gündəlik həyatda təmasda olduğumuz, yəni yaratdığımız, ötürdüyümüz və qəbul etdiyimiz nitq bir sıra faktorlardan, o cümlədən əks etdirdiyi real gerçəklikdən, bu nitqi yaradan kommunikantdan, nitqin funksiyalarından, istifadə edilən nitqyaratma üsul və növlərindən birbaşa asılıdır. Bu və ya digər nitqin birbaşa olmasa da, dolayısıyla asılı olduğu, amma bununla belə həmin nitqin həm yaranması, həm ötürülməsi, həm də qəbul edilməsində müstəsna rol oynayan digər amilləri, yəni dil struktur vahidləri olan leksik, leksik-qrammatik, qrammatik formaları, həmçinin müstəqil gerçəklik elementi kimi dərk olunan dil sistemi normalarını və prinsiplərini də nəzərə almaq lazımdır.

Birbaşa və dolayısı ilə asılı olduğu bu faktorlardan əlavə nitqin modelləşdirilməsi zamanı nəzərə alınması lazım gələn bir başqa cəhət də ümumilikdə nitqin və ya onun hissəsi olan söyləmin yaranmasının unikalılığıdır.

Nitq və ya nitq söyləmi həcmindən asılı olmayaraq həm dərkətmə prinsipləri, həm də bu və ya digər dil struktur vahidlərinin sərbəst və ixtiyari seçimi, məqama uyğunluq və evristiklik əsasında, istənilən halda L.Şerbanin qeyd etdiyi kimi, öz dövrünün ümumi dil normalarına uyğunluq həddini aşmayacaq şəkildə¹, amma kommunikantın fərdiliyi çərçivəsində yaranır, ötürülür və qəbul edilir.

Nitqin unikalığı deyərək, məhz dərkətmə prinsiplərinin dəyişməzliyi fonunda dil struktur vahidlərinin sərbəst və ixtiyari seçilməsi, məqama uyğunluq müqabilində evristiklik, öz dövrünün ümumi dil normalarına uyğunluq prinsipinə paralel olaraq kommuni-

¹ Щерба Л.В. Языковая система и речевая деятельность. Ленинград. Наука, 1974, с. 26.

kantın fərdiliyi nəzərdə tutulur ki, bu cəhətlərin də yığcam şəkildə izah olunmasını məqsədəuyğun hesab edirik.

Dərketmə prinsiplərinin dəyişməzliyi fonunda nitqdə istifadə olunan *dil struktur vahidlərinin sərbəst və ixtiyari seçimi* aşağıdakı kimi izah oluna bilər.

Haqqında danışılan gerçəklik elementlərinin və ya bu gerçəklik elementləri arasındakı münasibətlərin dərk olunması nəticəsində yaranmış birinci intellekt obrazları ayrı-ayrı fərdlərdə identikdir. Burada bilirdikdən “eynidir” sızındın yox “identikdir” sızındın istifadə edirik. Belə ki, gerçəklik elementinin dərk olunan minimal vahidləri bəzən eyni olsa da, ayrı-ayrı fərdlərdə müxtəlif fərqli nianzlara malik ola bilər. Amma bu cəhət eyni gerçəklik elementlərinin müxtəlif fərdlər tərəfindən eyni şəkildə və aparıcı xüsusiyyətlərinin eyni olduğu mahiyyətdə dərk edilməsinə maneçilik təritmir.

Belə ki, nitqin yaranması ilə bağlı verilən nümunədən də görüldüyü kimi, kompüterin hissələri, onların təyinatı, qoşulma qaydası şagirdlərə eyni yerdə, eyni vaxtda və eyni müəllim tərəfindən izah olunmuşdur. Bütün şagirdlər praktik dərstdə kompüterin bütün hissələrinin hansı funksiyaları yerinə yetirdiyini əyani şəkildə təcrübədən keçirmişlər, yəni onlara izah olunanları qavramış, dərk etmişlər.

Şagirdlərin dərketmə aparatları və intellekt obrazları ilə əməliyyat mexanizmləri identikdir. Yəni bütün şagirdlər eyni yaşdadadır, eyni təhsil səviyyəsinə malikdir, fizioloji, psixoloji cəhətdən praktiki olaraq sağlamdır.

Nitq yaradan fərdlərin nitqyaratma prosesinə başlanğıc verən rezonans (tapşırıq) tamamilə eynidir. Yəni bütün dinləyicilərdən eyni bir tapşırığa yazılı cavab vermək tələb olunur: “*Kompüterin natamam sökülərək yerdəyişməyə hazırlanması qaydasını izah edin*”.

Bu qaydanı izah edərkən şagirdlərdən biri yazır: “*Kompüterə və monitora cərəyan gəlib-gəlmədiyini yoxlamaq lazımdır. Cərəyan gəlirsə, onları şəbəkədən ayırmaq lazımdır. Sonra monitorun prosesora gələn məlumat və gərginlik kabelini prosesordan ayıraraq monitorla bərabər qablaşdırmaq lazımdır. Sonra klaviyanın kabelini pro-*

sesordan ayırmaq və klaviyə ilə bərabər qablaşdırmaq lazımdır. Sonra mausun kabelini prosesordan ayırmaq və mausla bərabər qablaşdırmaq lazımdır. Sonra prosesoru qablaşdırmaq lazımdır”.

İkinci bir şagird yazır: “*Kompüterə və monitira cərəyanın gəlib-gəlmədiyini yoxlamaq, cərəyan gəlirsə, onları şəbəkədən ayırmaq lazımdır. Sonra mausun və klaviyanın kabelini prosesordan ayırmaq və onları qablaşdırmaq, monitorun məlumat və gərginlik kabelini prosesordan ayıraraq monitorla bərabər qablaşdırmaq, sonra prosesoru da öz gərginlik kabeli ilə bərabər qablaşdırmaq lazımdır*”.

Üçüncü bir şagird yazır: “*Cərəyan gəlmədiyinə əmin olaraq prosesora taxılı bütün kabelləri ayırmaq, mausu və klaviyəni ayırmaq, monitoru özünün, prosesoru da özünün gərginlik kabeli ilə birlikdə qablaşdırmaq lazımdır*”.

Çox dərin təfərrüatlara varmadan və digər detal fərqlərinə baxmadan mahiyyətcə eyni prosesi təsvir edən bu yazı nümunələri ilə bağlı sadəcə onu demək kifayətdir ki, birinci və ikinci şagirdin yazılarında ardıcılıq fərqi, üçüncü şagirdin yazısında isə ardıcılıq fərqi ilə yanaşı dil struktur vahidi fərqi də müşahidə olunur.

Aparılan eksperimentin nəticələrindən görüldüyü kimi, dərk olunmuş eyni gerçəklik elementləri ilə bağlı identik dərketmə aparatlarının iştirakı ilə eyni rezonans əsasında fərqli fərdlər tərəfindən yaranan nitqi təşkil edən dil struktur vahidləri və onların sıralanması fərqlidir. Başqa sözlə desək, yazılı mətnə işlədilən söz formaları şagirdlər tərəfindən sərbəst şəkildə seçilmişdir və şagirdlərin uyğun bildiyi sıra ardıcılığı ilə verilmişdir.

Bu cəhət nitqyaratma prosesində *dil struktur vahidlərinin seçilməsinin sərbəst və ixtiyari* şəkildə baş verdiyini təsdiq edir.

Məqama uyğunluq müqabilində *evristiklik* deyərəkən subyektin nitqyaratma məqamına məntiqi baxımdan ən uyğun olan üsuldan deyil, həmin anda kommunikanın ən optimal hesab etdiyi üsuldan istifadə etməsi nəzərdə tutulur.

Qarabağ xanı İbrahim xanla Kür qırağına istirahətə gedən Molla Pənah Vaqifin xan tərəfindən verilən “Şair, səhərdən ətrafi gə-

zib dolanırsan, bəyəndinmi buraları?" sualına "Kür qırağının əcəb seyranı var" rədifli şeirlə cavab verməsi və ya qonşusunun "Şair, bayram hazırlıqları necə gedir?" sualına "Bayram oldu heç bilmirəm neyləyim" rədifli şeirlə cavab verməsi nitqin yaradılması ilə bağlı *evristiklyin* ən bariz nümunəsi hesab edilə bilər.

Öz dövrünün ümumi dil normalarına uyğunluq prinsipinə paralel olaraq *kommunikantın fərdiliyi* deyərək, nitqin yarandığı dildə həmin dövr üçün mövcud olan standart normalardan kommunikanın az və ya çox dərəcədə kənara çıxması, bilərəkdən verilən informasiyaya əlavə çalarlar daxil etməsi, həmin dövr üçün köhnəlmiş hesab edilən və ya hələ tam qəbul edilməmiş olan qaydalardan, vahidlərdən istifadə etməsi, özünəməxsus ifadə tərzini, qəlibi və hətta fərdi intonasiya və səs tembrini yaratması, başqa sözlə desək, nitq yaratma prosesi çərçivəsində sırf özünə məxsus olan improvizasiyalar etməsi nəzərdə tutulur.

Həm eyni gerçəklik elementlərinin nitdə ifadəsi üçün fərqli dil struktur vahidlərindən istifadə olunmasına, həm də *kommunikantın fərdiliyinə* hörmətli müəllimim Sergey Nikolayeviç İvanovun, 20 ildən çox keçməsinə baxmayaraq hələ də qulaqlarımda səslənən nitqindən nümunəni vermək istəyirəm.

Sergey Nikolayeviç İvanov heç vaxt heç kimə "başda düşdünmü?" deyər soruşmazdı, həmişə "izah edə bildimmi?" deyərdir.

İmtahanda tələbələr də, müzakirə, simpozium və disputlarda həmkarlarını da diqqətlə dinləyərdir. Heç vaxt heç kimə "bunu səhv dedin", "bu düzgün deyil" deməzdi. Sadəcə belə deyərdir: "Çox sağ olun, Siz doğru deyirsiniz ki, ..." və bu "ki" bağlayıcısından sonra doğru olanı, düzgün olanı bütün detalları ilə izah edərdi.

Bəzən onun dediyi fikirlər "Çox sağ olun, Siz doğru deyirsiniz" deyər müraciət etdiyi şəxsin fikirlərinin tam əksinə olurdu və Sergey Nikolayeviç İvanovu dinləyən hər kəs doğru, düzgün olanın nə olduğunu başda düşərdir.

Kommunikantın nitq yaratma prosesindəki fərdiliyi bütün incəlikləri, çalarları ilə tam və detallı şəkildə analiz edilib kodlaşdırılsa,

bu kodlaşdırma əsasında onların tam psixoloji portreti hazırlanana bilər. Hazırlanan psixoloji portretlərə əsaslanmaqla kommunikanın identifikasiyası əl yazısı, canlı danışq, barmaq izi, DNK kodu əsasında aparılan identifikasiyalardan daha dəqiq nəticələr verə bilər.

Bu tədqiqat çərçivəsində bizim məqsədimiz isə ayrı-ayrı kommunikanın nitq yaratma prosesindəki fərdiliyinin analizi yox, buraya qədər deyilənlər əsasında nitqin yaranması, ötürülməsi və qəbulu proseslərinin ümumi şəkildə modelləşdirilməsidir.

Nitqin psixolinqvistik cəhətdən yaranma modeli adı ilə bəzi tədqiqatçılar müəyyən sxemlər tərtib və təqdim etmişlər. Onların hamısı istisnasız olaraq klassik psixolinqvistikaya əsaslanmaqla sözü dərk etmə və təfəkkürün vahidi kimi qəbul etmiş və öz sxemlərini nitq vasitəsi ilə düşünmə bazasında qurmuşdur.

Bu qəbildən olub, demək olar ki, bütün klassik psixolinqvistika tərəfdarları, o cümlədən nitq fəaliyyəti nəzəriyyəsinin banisi A. Leontyev tərəfindən də bəyənən və ən mükəmməl hesab edilən son sxemlərdən biri T. V. Ryabovaya məxsusdur və aşağıdakı kimidir:

a) sözlərin qrammatik-semantik tərkibinin proqramlaşdırılması; b) sözlərin qrammatik reallaşması və sözlərin seçilməsi; c) sözlərin komponentlərinin motor proqramlaşdırılması; d) səslərin seçilməsi; e) sözlərin çıxışı¹.

Əvvəlcədən sonuna qədər bu sxemin dəqiqliyinin isbatına həsr edilən məqalənin nəzəri əsası Nitq fəaliyyəti nəzəriyyəsidir ki, bu nəzəriyyə də sözü dərk etmə və təfəkkürün vahidi kimi qəbul edir. Buna görə də sanki burada sadəcə ikinci intellekt obrazlarının dil struktur vahidləri şəklində modullaşması şərh olunur. Modullaşmaya qədər baş verən təfəkkür fəaliyyətləri isə, ümumiyyətlə, nəzərə alınmır.

Bizim şərhimizdə isə nitqin yaranma modeli onun vahidi olan sözlərin yaranması səviyyəsində təqdim edilir. Yəni aşağıdakı sxemdə qeyd olunan aktlar sırası ilə hər dəfə icra olunmaqla bir sözləm yaranır. Bu sözləmlər ümumi məntiq əsasında öz aralarında bir-

¹ Рябова Т.В. Механизмы порождения речи по данным афазииологии. "Вопросы порождения речи и обучения языку". Москва, 1967 с. 74-96.

ləşir və vahid nitqi formalaşdırır.

Kommunikal nitq söyləminin yaranma modelini sxematik olaraq aşağıdakı kimi müəyyənləşdirə bilərik:

Proses	Kommunikal nitq söyləminin yaranması
Üsul	Dərketmə proseslərində baş verən total modullaşma
Akt 1	Nitqyaratma prosesinə başlanğıc verən rezonansın qəbulu
Akt 2	Rezonansa uyğun birinci intellekt obrazlarının aktivləşməsi
Akt 3	Birinci intellekt obrazlarının məntiqi sıralanması
Akt 4	İkinci intellekt obrazlarına transformasiya
Akt 5	İkinci intellekt obrazlarının mətn formasında modullaşması
Akt 6	Emosional,ekspressiv tonun müəyyənləşdirilməsi
Akt 7	Söyləmin çıxışı

İntellektual nitq söyləminin yaranma modelini sxematik olaraq belə müəyyənləşdirə bilərik:

Proses	İntellektual nitq söyləminin yaranması
Üsul	Sinktual dərketmə üsulu
Akt 1	Nitqyaratma prosesinə başlanğıc verən rezonansın qəbulu
Akt 2	Rezonansa uyğun birinci intellekt obrazlarının aktivləşməsi
Akt 3	Sinktual dərketməyə uyğun intellekt obrazlarının seçilməsi
Akt 4	Sinktual dərketmənin icrası, yəni:
4.1.1	Mövcud birinci intellekt obrazları əsasında dərketməyə uyğun yeni birinci intellekt obrazlarının yaradılması
4.1.2	Dərketmə prosesində iştirak edən bütün birinci intellekt obrazlarının dil struktur vahidlərinin yaradılması
4.1.3	Mövcud olan və yeni yaranan birinci intellekt obrazlarına ekvivalent olan ikinci intellekt obrazlarının yaradılması
4.2	Dərketmə prosesində iştirak edən bütün birinci və ikinci intellekt obrazlarının kodlaşdırılaraq yadda saxlanması
4.3	Dərketmə prosesində seçilmiş birinci intellekt obrazlarının məntiqi sıralanması
4.4	Birinci intellekt obrazlarının ikinci intellekt obrazlarına transformasiyası
Akt 5	İkinci intellekt obrazlarının mətn formasında modullaşması
Akt 6	Emosional, ekspressiv tonun müəyyənləşdirilməsi
Akt 7	Söyləmin çıxışı

Kombinal nitq mahiyyət etibarı ilə kommunikal və intellektual nitqin üzvi şəkildə birləşməsi, onların məntiqi vəhdəti olduğuna və eyni zamanda, bu tədqiqatda nitqin modelləşməsi söyləmlərin yaranma sxemi əsasında verildiyinə görə, kommunikal nitq söyləminin yaranma modelini sxematik şəkildə göstərməyə ehtiyac duymuruq. Çünki bu sxem kommunikal və intellektual nitqə aid söyləmlərin yaranma sxemlərinin birləşməsindən ibarətdir.

Yetkinlik yaşında yaranan ikidillilik, çoxdillilik şəraitində, yəni ilkin öyrənilən doğma dildən sonra ikinci, üçüncü və daha sonrakı dillərin öyrənilməsi və həmin dillərdə nitqin yaradılması prosesi mexanizm etibarı ilə kommunikal nitq söyləminin yaranma modelini təkrarlayır. Əsas fərq birinci dilə aid ikinci intellekt obrazları ilə ikinci dilə aid ikinci intellekt obrazlarının qarşılaşdırılmasından ibarətdir:

Proses	İkinci dildə kommunikal nitq söyləminin yaranması
Üsul	Dərketmə proseslərində baş verən total modullaşma
Akt 1	Nitqyaratma prosesinə başlanğıc verən rezonansın qəbulu
Akt 2	Rezonansa uyğun birinci intellekt obrazlarının aktivləşməsi
Akt 3	Birinci intellekt obrazlarının məntiqi sıralanması
Akt 4	İkinci intellekt obrazlarına transformasiya və onların ikinci dilə aid ikinci intellekt obrazları ilə qarşılaşdırılması
Akt 5	İkinci dilə aid ikinci intellekt obrazlarının mətn formasında modullaşması
Akt 6	Emosional, ekspressiv tonun müəyyənləşdirilməsi
Akt 7	Söyləmin çıxışı

İkinci, üçüncü və daha sonrakı dillərdə nitqin yaradılması prosesi mexanizm etibarı ilə kommunikal nitq söyləminin yaranma modelini təkrarlayır - deməyimiz, opponentlərimizin belə bir etirazına səbəb ola bilər ki, müxtəlif sistemli dillərdə həm nitqin stukturu, yəni leksik vahidlər, qrammatik qaydalar, sintaktik normalar fərqli ola bilər, həm də o dilin daşıyıcıları müxtəlif anlayışlarla bağlı tamamilə fərqli düşüncə tərzinə malik ola bilər və bu səbəbdən buradakı

fərq sadəcə dördüncü aktda deyil, digər aktlarda, o cümlədən üçüncü aktda da özünü göstərməlidir.

Opponentlərimizin nəzərinə çatdırmaq istərdik ki, *leksik vahidlərin, qrammatik qaydaların, sintaktik normaların fərqli* olması, əslində, dil struktur vahidlərinin və onların nitqdə sıralanmasının fərqliliyidir ki, nitqdə istifadə olunan *dil struktur vahidlərinin sərbəst və ixtiyari seçimi* haqda əvvəldə ətraflı danışılmışdır.

Başqa *dilin daşıyıcılarının müxtəlif anlayışlarla bağlı fərqli düşüncə tərzinə malik ola bilməsinə* gəlincə, hörmətli opponentlərimizin diqqətinə aşağıdakıları çatdırmaq istəyirik.

Ənənəvi psixolinqvistikada, eləcə də ənənəvi dilçilikdə düşünmə və təfəkkür proseslərinin minimal vahidini sözə ekvivalent hesab edən tədqiqatçılara görə azərbaycanlı *“acmışam”*, türkiyəli *“karnim acıktı”*, alman *“ich habe hunger”* deyirsə, onlar fərqli şəkildə düşünlər. Çünki onların birincisi özündən, ikincisi qarnından, üçüncüsü isə sahib olduğu bir şeydən danışır.

Əslində, nəzərə almaq lazımdır ki, bu şəxsləri nitqyaratma fəaliyyətinə yönəldən ehtiyac acılıqdır və həmin şəxslər üçün vacib olan isə bu ehtiyacın ödənilməsidir. Mövcud acılıqla bağlı nə demək və necə demək, əslində, onlar üçün ikinci dərəcəli əhəmiyyət kəsb edir.

Bu deyilənlərə düşünmə prosesinin sözlərlə deyil, intellekt obrazları ilə reallaşdığını da əlavə etsək, məlum olar ki, *“fərq üçüncü aktda da özünü göstərməlidir”* fikri havadan asılı vəziyyətdə qalır. Çünki üçüncü aktda birinci intellekt obrazlarının məntiqi sıralanması, yəni fəaliyyətlə bağlı planın formalaşması baş verir və bu aktın söz, nitq və dillə heç bir əlaqəsi yoxdur.

Nitqin ötürülməsi mexanizmi və üsulunun daim dəyişkən olmasına baxmayaraq, tədqiqatçılarda bununla bağlı köklü fikir ayrılıqlarına təsadüf olunmur. Belə ki, nitqin şifahi və yazılı formalarının olduğu və əsas etibarını ilə analoji şəkillərdə ötürüldüyü qeyd edilir. Nitqin ötürülməsi üsulu ilə bağlı əsas fikirlər də mahiyyətə bənzərdir. Sadəcə hər kəs öz dövrünün ən qabaqcıl texnologiyalarına əsaslanan nitqötürmə üsulunun daha mütərəqqi olduğunu qeyd etməkdədir.

Bu, təxminən ona bənzəyir ki, daş dövrünün insanları nitqin şifahi şəkildə nitqyaradanın özü və yazılı formada daş kitabələrlə, antik dövr insanları nitqin şifahi şəkildə nitqyaradanın özü və carçılar tərəfindən, yazılı formada isə daş kitabələrlə, ən yaxşısı isə papiruslara yazmaqla, orta əsr insanları nitqin şifahi şəkildə nitqyaradanın özü, carçılar, səsi gücləndirən silindrşəkili borular vasitəsilə, yazılı formada isə daş kitabələrlə, papiruslara, ən yaxşısı isə dəri üzərinə və ya kağıza yazmaqla və s. və nəhayət, müasir insanlar nitqin şifahi şəkildə nitqyaradanın özü, radio, televiziya, kompüter, internet, peyk və s. və s. tərəfindən, yazılı formada isə, qəzet, jurnal, internet səhifələrində və s. ötürməyin çox effektiv olduğunu qeyd edir. Yəni müasir dövrümüzdə nitqin ötürülmə üsulları çox zəngindir, gələcəkdə isə daha zəngin olacağı şübhəsizdir. Bu haqda fikir ayrılığına və mübahisələrə yer yoxdur.

Nitqin qəbulu və mənimsənilmə mexanizmini modelləşdir-mədən əvvəl onu qeyd edək ki, nitqin yaranması və ötürülməsi daxil-dən xaricə yönələn proses idisə, nitqin qəbulu və mənimsənilməsi xaricdən daxilə yönələn prosesdir.

Məlum olduğu kimi, bir şəxs tərəfindən yaradılmış nitqin başqa bir şəxs tərəfindən mənimsənilməsi, heç də nitqin mövzusu ilə bağlı birinci şəxsin bütün duyğu və düşüncələrinin olduğu kimi ikinci şəxs tərəfindən mənimsənilməsi deyil. Əslində başqa şəxs tərəfindən yaradılmış nitqin mənimsənilməsi, haqqında danışılan gerçəklik elementi ilə bağlı sadəcə ümumi təəssürat və ya fon yaradır. Həmin gerçəklik elementi haqqında tam təfərrüat isə nitqi qəbul edərək mənimsəyən şəxsin özü tərəfindən və baş beyində mövcud olub nitqi təşkil edən dil struktur vahidlərinə ekvivalent olan ikinci və birinci intellekt obrazlarının əksətdirmə imkanı səviyyəsində yaranır¹.

Nitqin nominal şəkildə mənimsənilməsi o halda mümkündür ki, dil struktur vahidi və onun ikinci intellekt obrazına ekvivalent olan gerçəklik elementi həm nitqi yaradan, həm də onu qəbul edən şəxs tərəfindən tamamilə eyni tərzdə dərk olunsun və bu dərkətmə nəticə-

¹ Müqayisə et: Потебня А.А. Из записок по теории словесности. Харьков, 1905, стр. 599.

sində yaranan intellekt obrazının sadəcə özü deyil, onun daxil olduğu kodun və hətta kodətrafi yan təsir və ya əlavə məlumatlar fonu da eyni, ən azı bir-birinə identik olsun.

Nitqin mənimsənilməsi ilə bağlı burada bilərəkdən *ideal* terminindən deyil, *nominal* terminindən istifadə edirik. Çünki *ideal* termininin əsas mənası ən effektiv və ya praktik olan, yaxud maksimum nəticənin əldə olunmasına şərait yaradan kimi, *nominal* termininin mənası isə, nəticənin verilənlərə proporsionallığı kimi başa düşülür.

Bəzən nitqi qəbul edən şəxsə həmin nitq söyləminin yaratdığı təəssürat, nitqi yaradan şəxsin həmin gerçəklik elementi ilə bağlı təəssüratlarının tam əks mahiyyətini daşıyır.

Məsələn, piknikdə çadırına girən qurbağadan çox iyrendiyini və hətta allergiya olduğunu danışan Alyonanın nitqi fransalı dostumuz Morisdə tamamilə fərqli təəssüratlar yaratdı. Moris babasının xüsusi reseptlə qurbağanın arxa budlarından bişirdiyi kababın ləzzətindən danışmağa başladı. O, danışa-danışa qeyri-ixtiyari olaraq mənqəlin yanında götürdüyü şişlərdən birinin üstündəki yanmış ət qırıntılarını təmizləyirdi və sanki kabab çəkməyə hazırlaşdı.

Başqa bir nümunə: şəhər kənarında yeni tikilib istifadəyə verilmiş tələbə yataqxanasında şəraitin daha yaxşı olduğunu, amma ətrafda çoxlu itlər olduğuna görə oraya köçməyə qorxduğunu danışan Allanın nitqi, onun vyetnamlı əri Xomun dostlarının təcili olaraq həmin yataqxanaya köçməsinə səbəb oldu.

Nəzərdən keçirilən nümunələrdə qəbul edilən nitqin tamamilə əks məna yükü daşıyan yan effektlər yaratmasının səbəbi, dil struktur vahidlərinə və ikinci intellekt obrazına ekvivalent olan birinci intellekt obrazlarının daxil olduğu intellekt kodlarındakı yan təsir və ya əlavə məlumatlardır. Belə ki, qurbağa və ya it müstəqil gerçəklik elementləri olaraq rusiyalı Alyona və Alla üçün dördəyaxlı canlı varlıqlardır və eyni zamanda da iyrenc və qorxuncdurlar. Fransalı Moris və vyetnamlı tələbələr üçün isə qurbağa və ya it müstəqil gerçəklik elementləri olaraq dördəyaxlı canlı varlıqlar olmaqla yanaşı, eyni zamanda çox ləzzətli delikotez və ya yeməli ət mənbəyidir.

Bəzən nitqi qəbul edən şəxsə həmin nitq söyləminin yaratdığı əsas məna, nitqi yaradan şəxsin həmin gerçəklik elementi ilə bağlı nəzərdə tutmuş olduğu mənaya deyil, tamamilə fərqli bir gerçəklik elementinə aid əsas mənaya uyğun gəlir. Belə hallar əksərən qohum və ya yaxın dillərin daşıyıcıları olan şəxslər arasında baş verən və az da olsa, mövcud olan dil fərqlərini nəzərə almadan həyata keçirilən nitq mübadiləsi prosesində müşahidə olunur.

Məsələn, Azərbaycandan Türkiyəyə gələn qonaq “Sizə Azərbaycandan qucaq dolusu salam gətirmişəm” deyəndə Türkiyə türkü bunu “Sizə Azərbaycandan qucaq dolusu kolbasa gətirmişəm” kimi başa düşərək, “Payın çox olsun” deməsi və ya avtobus sürücüsünə “Şofer, avtobusu buralarda bir yerdə saxla, mən düşürəm” deyəndə Türkiyə türkü bunu “Şofer, avtobusu buralarda bir yerdə gizlət, mən yıxılıram” kimi başa düşərək, “Avtobusu niyə gizlədim, oturduğu yerdə bu adam niyə yıxılır, sərxoşdurmu nədir?” deyə təəccüblənməsinin səbəbi tələffüzü eyni olan sözlərin Azərbaycan və türk dillərində fərqli mənalara malik olmasıdır.

Nümunələrdən də görüldüyü kimi, burada sadəcə effektiv ünsiyyət prinsipi deyil, ümumiyyətlə, ünsiyyət prinsipi pozulmuş olur. Belə ki, eyni bir dil struktur vahidi və onun ikinci intellekt obrazı nitqi yaradıb söyləyən şəxsin beynində bir birinci intellekt obrazına və ona ekvivalent olan gerçəklik elementinə bağlı olduğu hada, həmin dil struktur vahidi və onun ikinci intellekt obrazı nitqi qəbul edib mənimsəyən şəxsin beynində tamamilə başqa bir birinci intellekt obrazına və ona ekvivalent olan gerçəklik elementinə bağlı olur.

Nitqin qəbulu və mənimsənilməsi prosesi, belə demək olar ki, müəyyən fərqlərlə kommunikal nitqyaratma prosesinin əks ardıcılığı ilə cərəyan edir.

Yaranma növündən və məqsədindən asılı olmayaraq qəbul edilən istənilən nitq kommunikal nitq mahiyyəti daşıyır, yəni, bu və ya digər gerçəklik elementi haqqında məlumatın əldə olunmasına xidmət edir və onun qəbulu da, kommunikal nitqin yaranması prosesində olduğu kimi total modullaşma üsulu ilə baş verir.

Nitqin mənimsənilməsi prosesini modelləşdirərək sxematik olaraq aşağıdakı kimi göstərə bilərik:

Proses	Kommunikal nitq söyləminin qəbulu və mənimsənilməsi
Üsul	Total modullaşma yolu ilə gerçəklik elementi haqqında məlumatın əldə edilməsi
Akt 1	Nitq söyləminin hiss orqanları vasitəsilə qəbulu
Akt 2	Emosional, ekspressiv tonun müəyyənləşdirilməsi
Akt 3	Nitqi əmələ gətirən dil struktur vahidlərinin baş beyində mövcud olan ikinci intellekt obrazları ilə qarşılaşdırılması
Akt 4	Nitqin ikinci intellekt obrazlarına transformasiyası
Akt 5	İkinci və birinci intellekt obrazlarının qarşılaşdırılması
Akt 6	Birinci intellekt obrazlarının qəbul edilmiş mətnin məzmununa uyğun sıralanması
Akt 7	Gerçəklik elementi ilə bağlı informasiyanın mənimsənilməsi

§ 4.7. Uşaqlarda nitqin yaranma və mənimsənilmə mexanizminin fərqliliyi

Uşaqlar tərəfindən dil struktur vahidlərinin mənimsənilməsi prosesinin izahı zamanı qeyd etmişdik ki, onlarda ətraf aləmdə mövcud olan gerçəklik elementinin dərk olunması, dil struktur vahidlərinin mənimsənilməsi, nitq yaradıcılığı qabiliyyətinin formalaşması prosesləri eyni vaxtda, bir-birinə paralel şəkildə cərəyan edir, yəni onlardan birinin başlaması üçün digərinin bitməsi vacib deyil.

Uşaq eyni vaxtda həm səsini haradan gəldiyini anlamaq üçün sındırdığı gəlinciyin başını yenidən bədəninə taxmağa cəhd edir, həm qəşəng geyinib televizorda mahnı oxuyan və mehribanlıqla ona gülümsəyən “çiçi bəbə” ilə, qonşudan gəlib onu çimdikləyən, itələyib yıxan “pıxı bəbə”nin fərqi anlamağa çalışır, həm ananın tələbi ilə işə gedən ataya “sağ ol, sağ ol” deyir, həm də nənənin təhriki ilə “ba-ba gəl, baba gəl” deyər babasını çağırır.

Uşaqların nitqi ilk başlanğıcda tək sözlərdən ibarət olur. Bir xəbərdən ibarət olan bəsit cümlələrin bitkin fikir ifadə etməsi təbii

haldır, məsələn, “Gəl”, “Get”, “Al”, “Bax”, “Ver”, “Dur”, “Ye”, “İç” və s. Amma bəzən adi halda cümlə bitkinliyi yarada bilməyən adi sözlər belə uşaq nitqində müxtəlif intonasiyaların, mimika və əl qol hərəkətlərinin yardımı ilə bəsit, sadə, amma bitkin fikri ifadə edə bilər. Məsələn, anasını çağırən uşağın söylədiyi tək bir “ana” sözünün yarada bildiyi çoxsaylı mənə çalarlarından bir neçəsini nəzərdən keçirək.

1. Uşaq nənənin qucağındadır. Ana paltosunu geyinib mağazaya getməyə hazırlaşır. Uşaq hər iki əlini anasına tərəf uzadır və “aaanaaa” deyir. Bu bircə sözdə sanki, “ana nə olar, mənə də apar” mənəsi var.

2. Uşaq hələ də nənənin qucağındadır. 10 dəqiqə keçib. Ana hələ mağazadan qayıtmayıb. Uşaq qapıya tərəf boylanır, zarıyaraq “aaaa” deyir. Bu sözlə sanki, “ana nə olar, tez gəl” demək istəyir.

3. Uşaq yenə nənənin qucağındadır. Ana hələ də mağazadan qayıtmayıb. 20 dəqiqə keçib. Uşaq nənənin üzünə baxır və ağlamsınaraq “aaaaa” deyir və sanki nənəsindən soruşur “anam harada qaldı, niyə gəlmir?”

4. Fərqli bir situasiya. Ana dəhlizdədir. Uşaq öz otağında yeni oyuncağı atadan alır. Bu, turnikdə oynayan meymundur. Meymun turnikdə oynadıqca uşaq gülür və dəhliz qapısına baxaraq “AAaaaa” deyir və sanki, “ana gəl bir buna bax!” demək istəyir.

Tədricən uşaqlar bir sözdən ibarət bəsit təktərki cümlələrlə yanaşı, “Sən gəl”, “Sən get” tipində müxtəsər cümlələrlə, “Su iç”, “Evə gəl” tipində cümlələrlə də qura bilir ki, bunların birləşməsi “Sən su iç”, “Sən evə gəl” tipində bəsit cümlə tiplərinin yaranmasına yardım edir.

Artıq sübut olunmuşdur ki, uşaqlar dil struktur vahidlərini böyükülərin dilindən eşidib öyrənir, eyni yolla ilkin şablon cümləni mənimsədikdən sonra, analogiya əsasında bənzər cümlə tiplərini özləri müstəqil şəkildə yaradırlar. Məsələn, *su* sözündən sonra *çay*, *şirə*, *süd* sözlərini mənimsəməklə “Sən su iç” cümləsi əsasında asanlıqla “Sən çay iç”, “Sən su iç”, “Sən süd iç” cümlələrini də qura bilirlər.

Doğrudur, bəzən eyni analogiyaya istinad etmək onları “Mən süd iç”, “Biz süd iç”, “Ata süd iç” tipində cümlələr yaratmağa da yönləndirə bilər. Məhz belə məqamlarda diqqətli valideynlərin operativ müdaxiləsi və köməyi vacibdir. Nəzərə almaq lazımdır ki, “Mən süd içirəm” modelinin öyrədilməsi, uşaq tərəfindən bu analogiya əsasında “Mən su içirəm”, “Mən çay içirəm” tipində yeni çoxsaylı cümlələrin qurulmasına şərait yaradır.

Artıq qeyd etdiyimiz kimi, uşaqların nitqi ilkin mərhələdə yalnız leksik vahidlərdən ibarət olur: isimlər, bir qayda olaraq adlıq halda, fellər isə əmr şəklində olur. Digər qrammatik formaların uşaq nitqinə daxil olması daha sonrakı mərhələlərə aiddir.

Aparılan müşahidələr belə deməyə əsas verir ki, uşaq nitqinə gələn növbəti qrammatik formalar ilkin mərhələdə tam tələffüz edilə bilməsə belə, ismin yiyəlik halı (mənin-mənim, atam-atanın), ismi xəbərlilik forması (mənindi-mənimdir, yotdu-yoxdur), şahidi keçmiş zaman forması (ditdi-getdi, dəədi-gəldi), feli inkarlıq forması (ditmə-getmə, bama-baxma) kimi qrammatik formalarlardır.

Uşaq nitqinə bu formalardan sonra digər qrammatik formaların hansı mərhələlərlə, hansı ardıcılıqla gəlməsini müşahidə etmək çox çətindir. Belə bir təəssürat yaranır ki, digər qrammatik formalar uşaq nitqinə bir dalğa kimi eyni anda gəlir. Amma elə qrammatik formalar da var ki, onların uşaq nitqinə çox gec gəldiyini qətiyyətlə deyə bilərik.

Anası ilə artıq bir çox mövzularda sərbəst danışa bilən 4 yaşlı qız arasında gedən söhbətin kiçik bir fraqmentini nəzərdən keçirək:

Ana uşaqla danışarkən uşaq deyir: “Ana, əmi bizə gəlsin də”. Ana soruşur: “Hansı əmi, qızım”? Uşaq deyir: “Dünən bizə gəldi əmi gəlsin”. Ana yenə təkrarən soruşur: “Hansı əmi”? Uşaq bir qədər əsəbiliklə: “Dünən baba ilə gəldi əmi”. Məlum olur ki, söhbət keçən ay İsmayıl baba ilə bərabər gələn Fərmayıl əmidən gedir. Burada iki maraqlı fakt var ki, onlardan biri keçmişə aid olan istənilən vaxtın uşaq nitqində əksərən “dünən” forması ilə ifadə olunmasıdır.

İkincisi isə, “Dünən bizə gəldi əmi” formasıdır. Bu, əslində,

hərəkəti əlamət kimi təqdim edən formadır və ənənəvi qrammatikada belə formalar feli sifət adlandırılır. Məlum olduğu kimi, Azərbaycan dilində feli sifətin *-di* şəkilçili forması, yəni “gəldi əmi” və ya “gəldi adam” forması mövcud deyil. Bu məqamda adətən *-ən* şəkilçili forma işlənir, yəni “gələn əmi” deyilir. Nəzərə alsaq ki, hər cür fəaliyyətin məqsədi, həmin fəaliyyəti şərtləndirən ehtiyacın ödənilməsidir, o halda deyə bilərik ki, burada vacib olan, subyektin hərəkətini onun fərqləndirici əlaməti kimi təqdim etməkdir¹, bu məqsədlə hansı şəkilçidən istifadə olunması isə konkret ünsiyyət ehtiyacı baxımından ikinci dərəcəli əhəmiyyət daşıyır.

Uşaqların şifahi nitqində olduqca az işlənən formalara feli sifət, feli bağlamaları, sintaktik formalardan isə tərkibləri, mürəkkəb sintaktik birləşmələri, eləcə də mürəkkəb cümlələr və hətta sadə cümlələrin genişlənmiş formalarını aid etmək olar. Elə qrammatik formalar var ki, onlara sadəcə uşaq nitqində deyil, böyüklərin şifahi nitqində də az rast gəlinir. Doğma dilində belə formaların da olduğunu uşaqlar orta məktəbdə oxuyarkən dərsləklərdə görür və tanıyırlar, məsələn felin lazım forması və *-ası* şəkilçili feli sifət, *-dıqca* şəkilçili feli bağlama və s.

Uşaqlar tərəfindən nitqin ötürülməsi və mənimsənilməsi məsələsindən geniş şəkildə danışmağa ehtiyac duymuruq. Belə ki, nitqin ötürülməsi uşaqlarda sadəcə nitqyaradanın özü tərəfindən şifahi şəkildə həyata keçirilir. Uşaqlarda nitqin mənimsənilməsi də eynilə böyüklərdə müşahidə etdiyimiz prinsip üsul və qaydalarla həyata keçirilir. Doğrudur, bəzən uşaqlar böyüklər tərəfindən yaradılan nitqi tam olaraq mənimsəməkdə müəyyən çətinliklərlə rastlaşırlar. Belə ki, bəzi hallarda böyüklər öz nitqində uşaqlar tərəfindən mənimsənilməmiş dil struktur vahidlərini işlədirlər. Təbii ki, uşaqlar ilk dəfə eşitdikləri bu yeni formaların hansı gerçəklik elementini əks etdirdiyini və ya hansı birinci intellekt obrazına bağlı olduğunu müəyyənləşdirə və nitqin həmin qismini və ya bütövlükdə nitqi qəbul edə bilmirlər.

¹ Daha ətraflı bax: Əsgərov M.B. Türk dillərində zaman formaları, adverbial fel formaları və onlar arsında funksional-semantik əlaqələr. Bakı, “Elm”, 2003, İkinci nəşr, Fəsil 2.

Belə bir nümunəyə baxaq:

Mən 7-ci sinifdə oxuyan qızım Laləyə Azərbaycan dilindən dərslərini izah edərkən eksperiment məqsədi ilə “nitq belə yaranır, qızım” dedim və bu mətn yazılmış bir kağızı ona verdim, uca səslə oxumasını istədim:

“Nitqyaratma signalının qəbulu ilə baş beynimizdə bu signala uyğun birinci intellekt obrazları aktivləşir, məntiqi şəkildə sıralanır, əvvəlcə ikinci intellekt obrazlarına, sonra mətnə çevrilir. Bu mətnin emosional-ekspressiv tonu müəyyənləşir və nitq hazır olur”.

Sonra “Başa düşdünmü, qızım?” deyə sorusdum və təbii ki, o “Başa düşmədim” dedi.

Nəyi və ya hansı sözləri başa düşmədiyini suallar şəklində yazmasını istədim və sırası ilə bu sualları yazdı:

- 1) *Nitqyaratma signalı nədir?*
- 2) *Birinci intellekt obrazları nədir?*
- 3) *Onlar necə aktivləşir?*
- 4) *Məntiqi şəkildə sıralanma nə deməkdir?*
- 5) *İkinci intellekt obrazları nədir?*
- 6) *Mətnin emosional-ekspressiv tonu nə deməkdir?*

Qəbul edən şəxsə həmin nitqin aydın olmayan hissələrinin əvəzinə, mətnə ixtisar mənası ifadə edən üç nöqtələrdən ibarət boşluqlar qoymaqla mətni yenidən yazmaq:

... .. qəbulu ilə baş beynimizdə bu signala uyğun ... .., ..., əvvəlcə ... .., sonra mətnə çevrilir. Bu mətnin ...-... .. müəyyənləşir və nitq hazır olur.

Təbii ki, cəmisə bu qədər hissəsi başa düşülən nitqi qəbul edib mənimsəmək, ümumiyyətlə mümkün deyil.

Nəzərə almaq lazımdır ki, istənilən nitqyaratma prosesində istifadə olunan dil struktur vahidləri və onların ikinci intellekt obrazları nitqi yaradan şəxsin beynində konkret birinci intellekt obrazlarına və bu intellekt obrazlarının ekvivalent olduğu gerçəklik elementlərinə aiddir, yəni onlara bağlı olur. Amma bəzən, bu nümunədə olduğu kimi, nitqi qəbul edib mənimsəməyə çalışan şəxs öz beynində həmin

dil struktur vahidlərinin və ikinci intellekt obrazlarının (və ya onların bir qisminin) bağlana biləcəyi konkret birinci intellekt obrazlarını və ona ekvivalent gerçəklik elementlərini tapa bilmir. Çünki həmin dil struktur vahidlərinin və ikinci intellekt obrazlarının (və ya onların bir qisminin) aid olduğu anlayış mətni qəbul edən şəxs tərəfindən dərk olunmamış və ya mənimsənilməmişdir. Bu səbəbdən də həmin şəxsin beynində bu gerçəklik elementinə ekvivalent olan birinci intellekt obrazı yaranmamışdır.

Nitqi qəbul edən şəxs ona verilmiş cümləni sadəcə əzbərləyə də bilər. Amma nəzərə almaq lazımdır ki, dərk etmənin qaydalarına əsasən süni şəkildə əzbərlənilən dil struktur vahidləri və ikinci intellekt obrazları qısa vaxt ərzində gerçəklik elementinə ekvivalent olan birinci intellekt obrazı ilə birləşməzsə, unudulmağa məhkumdur¹.

Uşaqların nitqinə gec yol tapan dil struktur vahidlərindən biri də məcazi mənalı sözlər², o cümlədən frazeoloji vahidlərdir³.

Məcəzi mənada deyilən bəzi anlayışları da uşaqlar əksərən hərfi mənada qəbul edib mənimsəməyə çalışırlar. Amma həmin nitqi bu mövqedən yanaşmaqla, təbii ki, mənimsəmək mümkün olmur. Adətən “böyüklərin sözü uşaqların gözü ilə” rubrikasında gülməcələr və lətifələr kimi məşhur olan belə faktlar bir çox xalqlar arasında geniş yayılmışdır və onlara müxtəlif dillərdən çoxsaylı nümunələr göstərmək olar.

Məsələn, belə bir nümunəyə baxaq:

Ata ilə ana söhbət edir. Ata deyir: “Bir işə bax. Baş mühasibə və müdirə heç nə demədilər. Oğurlanmış min çeşiddən artıq xarici malı bircə-bircə anbardarın ayağına yazdılar”. Onlara qulaq asan uşaq gözlənilmədən söhbətə müdaxilə edir: “Bu anbardarın nə böyük ayağı varmış”.

Uşaqlarla bağlı buraya qədər dediklərimizə istinadən belə qənaətə gəlmək olar ki, bəzi tədqiqatçılar tərəfindən dilin ontogenezini

¹ Bu haqda daha ətraflı bax: Yeni dil struktur vahidinin yaranması

² Bax: Bayramov H.A. Azərbaycan dili frazeologiyasının əsasları. Bakı, 1978, 176 s.

³ Bax: Mirzəliyeva M. Türk dilləri frazeologiyasının nəzəri problemləri. Bakı, 1995, 146 s.

müəyyənləşdirmək məqsədi ilə uşaqlarda dilin formalaşması modelinə istinad etmək yanlışdır. Belə bir qənaətə əsas verən səbəblərdən bəziləri bunlardır:

1. Uşaqlarda valideynlərin təlqini, təkidi və təkrarları nəticəsində mənimsənilən forma, ontogenezdə nümunəsi olmayan fərdi yaradıcılığın məhsuludur.

2. Uşaqlarda əyaniliklə yanaşı, valideynlərin izah və şərtləri olduğu halda, ontogenezdə sadəcə fəhm və ixtiyari seçim imkanları mövcud olur.

3. Uşaqlarda analogiya üçün nümunə olduğu halda, ontogenezdə hər şey sıfır bazasında formalaşır və s.

§ 4.8. Dördüncü fəsil üzrə nəticə və təkliflər

Nitqin və ya nitq söyləminin linqvopsixoloji analizi aşağıdakı *nəticələrə* gəlməyə əsas verir:

1. Kommunikasiyaya xidmət edən nitqin yaranması dərkətmə aktının dördüncü fazasında müşahidə olunan total modullaşma yolu ilə baş verir.

2. Kommunikasiyaya xidmət edən nitqin yaranma mexanizmi belədir: 1) nitqyaratma prosesinə başlanğıc verən rezonansın qəbulu, 2) rezonansa uyğun birinci intellekt obrazlarının aktivləşməsi, 3) birinci intellekt obrazlarının məntiqi sıralanması, 4) ikinci intellekt obrazlarına transformasiya, 5) ikinci intellekt obrazlarının mətn formasında modullaşması, 6) emosional, ekspressiv tonun müəyyənləşdirilməsi, 7) söyləmin çıxışı.

3. Nitqin qəbulu dərkətmə aktının birinci fazasında baş verir və total modullaşma yolu ilə gerçəklik elementi haqqında məlumatın qəbulu şəklində cərəyan edir. Nitqin mənimsənilməsi isə, dərkətmə aktının birinci fazasında gerçəklik elementi haqqında məlumatın gerçəklik elementinə ekvivalent olan birinci intellekt obrazı ilə qarşılaşdırılması və qeydə alınması yolu ilə baş verir.

4. Nitqin mənimsənmə mexanizmi belədir: 1) nitq söyləminin hiss orqanları vasitəsilə qəbulu, 2) emosional, ekspressiv tonun müəyyənləşdirilməsi, 3) nitqi əmələ gətirən dil struktur vahidlərinin baş beyində mövcud olan ikinci intellekt obrazları ilə qarşılaşdırılması, 4) nitqin ikinci intellekt obrazlarına transformasiyası, 5) ikinci və birinci intellekt obrazlarının qarşılaşdırılması, 6) birinci intellekt obrazlarının qəbul edilmiş mətnin məzmununa uyğun sıralanması, 7) gerçəklik elementi ilə bağlı informasiyanın mənimsənilməsi.

5. Nitq söyləminin yaranması, evristik xüsusiyyətə malik olub gerçəklik elementi və kommunikator faktorlarından birbaşa asılıdır, mənimsənilməsi isə, əsasən dərkətmənin nominal, yəni dəyişməyən və dəyişməsi ehtimal belə olunmayan sabit qaydaları əsasında baş verir.

Nitq söyləmlərinin linqvopsixoloji analizinə və əldə edilən nəticələrə istinadən **təklif edirik:**

□ Sintaqmatik vahidlərin linqvistik analizi və funksional tədqiqi prosesində nitq söyləmlərinin linqvopsixoloji mahiyyətinin nəzərə alınması faydalı ola bilər.

□ Dillərin rəqəmsal fondunun yaradılması, maşın tərcüməsi və model analizləri üzrə aparılan araşdırmada sintaqmatik vahidlərin və nitq söyləmlərinin linqvopsixoloji xüsusiyyətlərinin nəzərə alınması qurulan modellərin effektivliyinə və funksionallığına müsbət təsir edə bilər.

V FƏSİL

TƏFƏKKÜR PROSESLƏRİ VƏ DİL

§ 5. Gündəlik həyatda və digər elm sahələrində ifadə etdiyi çoxsaylı mənalar nəzərə alınmasa belə, təkcə dilçilik elmi daxilində dil termini gah fonetikadan sintaksisə qədər bir sıra elmi istiqamətlərin məcmusu, gah bu elm sahələrinin predmeti, yaxud tədqiqat obyekti mənasında, gah da bu və ya digər dildə danışmağa, nitqyaratma prosesinə aid olan yazılı və ya şifahi nitq mənasında işlədilir.

Tədqiqat boyu irəli sürdüyümüz mülahizələr əsasında dillə bağlı mövqeyimiz müəyyən mənada bəlli olsa da, yəni dil deyərkən nəyi nəzərdə tutduğumuz artıq aydın olsa da, bu fəsildə dilin əsas inkişaf tendensiyalarını, forma və məna vəhdətinin köklərini, onun xaotik mahiyyətini və sistemliliyə meyilini analiz edəcək, burada və əvvəlki fəsillərdə əldə edilən nəticələr işığında dilin struktur tərkibini həm linqvistik, həm psixoloji baxımdan nəzərdən keçirəcək, onun linqvopsixoloji mahiyyətini açmağa çalışacaq.

§ 5.1. Yeni integral elm sahələrinin yaranma zəruriyyəti

Bu gün üçün hamı tərəfindən qəbul edilən aparıcı elmi hipoteza ondan ibarətdir ki, insanlar arasında ünsiyyətin yeganə vasitəsi nitq və ya dildir. Dil struktur vahidlərindən, yəni söz formalarından istifadə etmədən insanlar arasında informasiya mübadiləsi ehtiyacını ödəmək, hələ ki mümkün deyil.

Doğrudur, son illərdə bu fikri istisna edən, onu şübhə altına alan yeni mövqe və mülahizələr də formalaşır. Onlardan bəzilərini nəzərdən keçirək.

“Ayrı-ayrı insanların və cəmiyyətin ruhunda dərin zidiyyətlər yaranmışdır. Klassik təbiətşünaslığın əsaslandığı fraqmental təfəkkür insan ruhunun təbiətin ümumi mənzərəsindən çıxarılmasına və bu da

öz növbəsində ruhun ətraf mühitlə qarşılıqlı təsirinin unudulmasına səbəb olmuşdur. Nəticədə dünyəvi harmoniya duyğusu itirilmişdir. İnsanlar tərəfindən bəsitləşdirilmiş dini təsəvvürlər artıq təfəkkürün ehtiyaclarını ödəyə bilmir. Tibb nə ruh, nə də insanın ruhi vəziyyəti haqda heç nə ilə maraqlanmır. Müasir elmlər çaşqınlıq içindədir. Paranormal hadisələrin üzə çıxması materialist fəlsəfədə materiyanın birinci, ideyanımsa ikinci olması ilə bağlı onun əsas tezisi ətrafında şübhələrə yol açır. İkinci bir tərəfdən, bu fenomenlər real fiziki substansiya mahiyyəti daşıyan, canlı və cansız təbiətlə aktiv əlaqəyə girmək qabiliyyətinə malik olan ideyanın roluna yeni mövqedən yanaşma zəruriyyəti yaradır. Yaranmış bu vəziyyət ənənəvi təsəvvürlərdən, elmi konsepsiyalardan, metodologiyalardan və s. imtina olunmasını tələb edir.

İndi artıq heç kim şübhə etmir ki, qarşılıqlı enerji-məlumat əlaqəsi canlı və cansız təbiət sistemlərinin xarakterik xüsusiyyətlərindəndir. Buna görə də bioenreji-informatika adlı yeni elmi paradigma, yəni bir çox fundamental və tətbiqi elmlərə, o cümlədən Misir, Şərq və Qərbdə mövcud olan ezoterika və dinlə bağlı bəşəri təcrübəyə əsaslanan baxışlar, dünyagörüşü sistemləri formalaşır¹.

XVII əsrdə dünyanın Nyuton-Kartezian modeli yarandı ki, bu modelə əsasən materiya bir-birindən asılı olmayan zaman daxilindəki üçölçülü məkanda yaranıb. Bu modelə görə dünyada xətti səbəb-nəticə əlaqəsi mövcuddur, dəqiq sərhədləri olan maddi dünya boşluqda və məkanda mövcuddur.

Nyutonun qənaətinə görə kainat passiv və dəyişməz atomlardan ibarət olan mütləq materiyadır. Zərrəciklər arasında cazibə qüvvəsi mövcuddur, belə ki, fiziki proseslər nəticəsində yaranan qarşılıqlı təsir maddi nöqtələrin yerdəyişməsi ilə müşayiət olunur. Bu prosesləri təsvir edə bilmək üçün yeni riyazi model – differensial hesablaşma modeli işlənilib hazırlanıb.

Nyutona görə kainat nəhəng, tam şəkildə determinasiya olun-

¹ Гончаренко М.С. Валеопедагогические основы духовности. Харьков, «ХНУ имени В.Н.Каразина», 2007, с. 5

muş saat mexanizmidir. Onun hissələri əbədi qanunlara uyğun şəkildə işləyir. Bu sadə və passiv dünya haqqında bir elmdir. Orada təsadüflərə yer yoxdur, hər şey əvvəlcədən müəyyən olunmuş qaydada və heç bir enerji itkisinə yol verməyəcək şəkildə cərəyan edir.

XIX əsr Faradeyin eksperimentləri, Maksvellin elektromaqnitizmlə bağlı nəzəri araşdırmaları, Boltsmanın və Helmholsun termodinamika və statik fizika ilə bağlı tədqiqatları, Darvinin bioloji kəşfləri ilə yadda qalıb. Təbii ki, bütün bunlar Nyuton-Kartezianın dünya modelinə sığışmırdı.

Darvin triadasına (dəyişkənlik, təbii seçmə, irsiyyət) əsaslanan təkamül nəzəriyyəsi və termodinamika qanunları dünya haqqında təsəvvür modellərinin dəyişməsinə səbəb oldu. Sistem vəziyyətinin ehtimalılığı, onun qeyri-sabitliyi, təsadüflik anlayışları və onlarla birlikdə entropiya¹ haqqında təsəvvürlər də bu modeldə özünə yer tapdı. Məlum oldu ki, canlılardan fərqli olaraq fiziki təbiət maksimum entropiya istiqamətində təkmilləşir. Kainat fərqliliklər və xaosun tarazlaşması istiqamətində inkişaf edir. Onun istilikdən məhv olma təhlükəsi var. Bu nəticə qədim insanların kosmoloji mifi ilə ziddiyyət təşkil edir.

XIX əsr mövcud problemləri həll edə bilmədi. Bu əsr təbiətə ehtimalı baxış, Maksvell elektromaqnitizmi əsri idi və maddi dünyanın sahə forması ilə nəticələndi. Bu məkanda materiya dəqiq sərhəd və formaya malik deyildi.

XX əsrin birinci yarısında atom prosesləri ətrafında Kvant nəzəriyyəsinin inkişafı Nyuton modeli ilə bağlı təsəvvürləri məhv etdi. Fizika orta ölçü səviyyəsində gündəlik problemlərin tədqiqi ilə məşğul olduqda dünya haqqında bu model özünü doğruldurdu. Amma tədqiqatlar makro və mikrodünya səviyyəsinə keçəndə, Nyuton modeli öz əhəmiyyətini itirdi.

¹ Yunanca *en + trope dönüş* – 1) fiz. cisimlərin və ya cisim sisteminin istilik halını səciyləndirən kəmiyyətlərdən biri; sistemin daxili qeyri-stabillik ölçüsü; qapalı sistemlərdə baş verən proseslərdə entropiya ya artır (idarəolunmaz proseslər), ya da sabit olaraq qalır (idarəolunan proseslər)

Nyuton modelindən fərqli olaraq, nisbilik nəzəriyyəsinə əsasən zaman və məkan dəyişməz deyil, zaman axını qeyri-müntəzəmdir və bircinsli deyil. Zaman müşahidəçinin mövqeyindən və müşahidə olunan obyektin sürətindən asılıdır. Zaman və məkan daxilində aparılan bütün ölçmələr nisbidir, hətta zaman-məkan strukturunun özü belə materiyanın paylanma səviyyəsindən asılıdır¹.

Aydın olur ki, subatom zərrəcikləri mücərrəd xüsusiyyətə və ikili təbiətə, yəni həm hissəcik, həm də dalğa təbiətinə malikdir (eksperimentdən asılı olaraq).

Kvant fizikasında yeni məntiqi ehtimal – tamamlayıcılıq prinsipi meydana çıxır. Nisbilik nəzəriyyəsinin dahiyənə kəşfi, mütləq enerjiden maddi zərrəciklərin yarana bilməsini və həmin hissəciklərin yenidən təmiz enerjiyə çevrilməsini eksperimental şəkildə sübut etməsidir. Kütlə və enerji arasındakı mütənasiblik $E=mc^2$ düsturu ilə hesablanır.

XX əsrin 70-ci illərində termodinamikanın tərəqqisi, fizika və biologiya elmlərinin birləşməsi sinergetika² adlı yeni bir elmin yaranması ilə nəticələndi. Sinergetika entropiyanın enməsinə, zəifləməsinə, yəni xaosun özünü tənzipləmə imkanlarının mümkünlüyünü izah etdi. Sinergetika dünyanın yeni modelini yaradır. O, dünyanın sistemliliyi və vəhdəti ideyasına əsaslanır. Bütün maddi və mənəvi səviyyələr xaos və qaydaların qarşılıqlı əlaqəsi və ümumi qanunları əsasında inkişaf edir. Sinergetika tarazlıq vəziyyətindən kənar olan termodinamik sistemləri tədqiq edir. Belə sistemlər qeyri-xətti tənliklərlə hesablanır və bir çox həll üsullarına malikdir. Onlara uyğun sayda təkamül yolları vardır, çoxvariantlılıq və alternativliyin səbəbi də məhz budur.

Sinergetikanın yaratıcılarından biri olan Nobel mükafatı laureatı İ.Priqojin yazır: “Biz açıq texnoloji və yaratıcı dünyada yaşayırıq,

¹ Əsgərov M.B. Türk dillərində zaman formaları, adverbial fel formaları və onlar arasında funksional-semantik əlaqələr. Bakı, “Elm”, 2003, İkinci nəşr, s 10-46.

² Burada Sinergetika deyərgən, fizika və biologiyanın birləşməsindən, qovuşmasından yaranan yeni elm sahəsi nəşərdə tutulur. Sinergetika – yunan sözü olan *synergos* sözündən əmələ gəlib, mənası birlikdə hərəkət edən, birlikdə fəaliyyət göstərən deməkdir.

klassik elmlərə əsaslanan dünya modelinə müasir mövqedən yanaşdıqda görürük ki, onu əsl təkamülün sadəcə karikaturasına bənzətmək olar”¹.

Bir haşiyə çıxaraq bunu da qeyd etməyi lazım bilir ki, eyni mövqedən dilin mahiyyəti haqqında mövcud olan klassik nəzəri müddələrə yanaşdıqda, onların da dilin əsl mahiyyətinin sxematik modelindən və ya karikaturasından başqa bir şey olmadığını görürük (daha ətraflı bax: § 5.5; § 5.6).

Fiziki vakuum şəraitində aparılan tədqiqatlar dünyaya baxışın formalaşmasında vacib rol oynadı. İndi bizi əhatə edən dünya ilə bağlı təsəvvürlər genişlənməmişdir, indi reallığın *bərk maddə, maye, qaz, plazma* kimi dörd səviyyəsindən deyil, *fiziki vakuum, məlumat səviyyəsi və mütləq heçliyin* də əlavə edilməsi yolu ilə alınan yeddi səviyyəsindən söhbət gedir.

Nəzəri fizikada vahid sahə nəzəriyyəsinin yaradılma problemi öz həllini fiziki vakuum nəzəriyyəsində tapır. Övvəllər maddi və enerji formalı mövcudluqların bir-birinə təsiri dörd fundamental qarşılıqlı təsir əsasında şərh olunurdu: qravitasiya və elektromaqnit təsiri (uzaqdan), güclü və zəif təsir (yaxından). Son 15-20 il ərzində fiziklər beşinci fundamental qarşılıqlı təsir, yəni uzaqdan təsir xüsusiyyətinə malik olan spin-torsionun² mövcudluğu haqqında mülahizələr yürüdürlər. Torsion təsirinin əsas fərqi ondan ibarətdir ki, o, maddi-enerji xüsusiyyətinə deyil, məlumat-enerji xüsusiyyətinə malikdir. Onun praktiki olaraq heç bir enerji sərf etmədən işıq sürətindən daha yüksək sürətlə məlumat ötürmə imkanı var.

İnformatikanın daha sonrakı inkişafı onun elmdəki rolunu daha

¹ Пригожин И. Неровновесная статистическая механика. (Пер. с английского В.А.Белокопя и В.А.Угорова, под редакцией Д.Н.Зубарева), М., Издательство “Мир”, 1964, с 34.

² spin-torsion – iki hissədən ibarət olan igilis sözüdür: ayrı ayrı qayda spin - maddi məlumat daşıyıcısı, torsion – isə fırlanmaq və ya burularaq bağlanmaq mənasında işlədilir spin-torsion – daimi hərəkətdə olan maddi varlığın malik olduğu informasiya və ya fəzada asanlıqla yer dəyişə bilən maddi informasiya daşıyıcısı xüsusiyyətlərini müəyyənləşdirir və kvantın təbiətindən irəli gəlir, elementar hissəciklərin (elektron, proton və neytronların) və ya hər zaman bu hissəciklərə aid olan atom nüvəsinin hərəkət miqdarının mexniki momentidir.

da artırdı, indi informasiya təbiətin fundamental mahiyyəti kimi nəzərdən keçirilir və belə hesab olunur ki, o, dünyanın yaranışı baxımından maddi və mənəvi cəhətləri özündə birləşdirir. Belə güman olunur ki, fiziki vakuum səviyyəsində bütün mövcudluqların informasiya şəklində əks olunması mümkündür. Maddi məlumat daşıyıcılarının (spinin) mövcudluğu haqqında ehtimallar irəli sürülmüşdür.

Sinergetika qanunlarının kəşfi, təbiətdəki fundamental qarşılıqlı təsirlərə, fiziki vakuuma, informasiyanın roluna yeni baxış kainatın yaranması və onun inkişaf ssenarisini yenidən nəzərdən keçirməyi tələb edir.

Müasir təbabət, pediatriya, psixologiya, psixiatriya, antropologiyadakı elmi təfəkkür fiziki Kainatın təkamül modellərini əks etdirir. Yeni baxışlar dəqiq elmlərin bu sahələrinə müəyyən gecikmələrlə daxli olur, bu elmlərin bəzi bölmələri isə indiyə qədər Nyuton paradigmalarına əsaslanmaqda davam edir. Bununla belə, transsendental psixiatriyanın nəticələri kvant-relyativist fizika əsasında daha asanlıqla izah olunur. Təfəkkür və şüurun kvant konsepsiyası ilə bağlı, dil və beyin ilə bağlı, yaddaş və təfəkkürün holoqrafik əlamətləri ilə bağlı psixologiyada yeni paradigmalar işlənib hazırlanmışdır.

Beləliklə, termodinamikanın, informatikanın, nəzəri fizikanın, psixologiyanın uğur və nailiyyətləri bu elmlərin nəticələrini yeni elmi istiqamətdə - bioenerji-informatikada birləşdirməyə, “ruhi” və ya “zərif” dünyanın varlığı haqqında ehtimalı əsaslandırmağa imkan verir.

Güman edilir ki, bu dünyada (dini terminlə - ilahi, elmi terminlə - informasiya mühitində) bütün Mövcudluq haqqında məlumatlar mühafizə olunur. Bu məlumatlara insan beyni yol tapa bilər.

Dinlər tarixinə nəzər salsaq, görürük ki, peyğəmbərlərin meracı və onlara verilən vəhy bu sonsuz məlumat mənbəyi ilə təmasın ilkin nümunələridir. “Fikrimizcə dində ən mühüm parapsixoloji faktor müqəddəs kitabların vəhy yolu ilə verilməsi məsələsidir. Vəhy bütün mövcud müqəddəs kitablara xarakterik olub, onların Allah tərəfindən verilməsini bildirir”¹.

¹ Elkin Etibar. Etibarın dünyası, dünyanın etibarı. Bakı, “Zərdabi LTD”, 2008, s. 24

Doğrudur bir çox ədəbiyyatda müqəddəs kitabların bu sonsuz məlumat mənbəyi ilə təmas nəticəsində yaranmış olduğu şübhə altına alınır. Həmin ədəbiyyatlardan birində deyilir: “Məhəmməd peyğəmbər və onun ardıcılları uzun tətixə malik ibtidai etiqadları ərəblərin şüurundan çıxara bilmədilər. Məhz buna görə taleyə və alın yazısına etiqad Quranda Allah adından verildi”¹. Həmin ədəbiyyatda cənnətlə bağlı deyilir: “Sinifli cəmiyyətdə meydana gələn Quran cənnət ehkamını Allah adından təbliğ etməklə zəhmətkeş kütlələri istismara qarşı mübarizə aparmaqdan çəkəndirmək məqsədini güdmüşdür”².

Verilən bu misallar onu göstərir ki, belə əsərlərin müəlliflərinin fikrincə müqəddəs kitablar ən yaxşı halda peyğəmbərlərin fərdi yaradıcılığının məhsuludur və onlar tərəfindən yazılmışdır.

“Nəzərə almalıyıq ki, merac hadisəsi və ya ona bənzər hadisələr peyğəmbərlərin də, o cümlədən ayrı-ayrı adi şəxslərin də həyatında baş vermişdir. Buna misal olaraq yoqların qitələrarası uzaq məsafələrə “uçuşunu” (səyahətini) qeyd etmək olar. Məşhur sufi alimi Əbu Bəkir ibn əl-Ərəbi (1164-1240) də özünün “Əl-Futuhət Əl-Məkkiyə” və “Kitab əl-isra” əsərlərində merac hadisəsinə toxunmuş sufinin merac edə bilməsindən bəhs etmişdir”³.

Kainat sonsuz həcmdə yaddaşı olan, qeyri-məhdud zaman ərzində sonsuz miqdarda məlumat verən sonsuz sayda informatorlara malik nəhəng kompüter kimi nəzərdən keçirilir. Yaddaş bu super-EHM-in məhdud bir hissəsi kimi təsəvvür olunur. Bu ideyanı bir çox elm adamları öz dövrlərinə aid terminlərlə ifadə etmişlər: Platon və Nyuton buna “Absolyut” demiş, Hegel onu “Öz-özünə inkişaf edən ruh” hesab etmiş, Vernadski onu “Noosfera”, Pekrouz isə “Super-EHM” adlandırmışdır. Bu anlayışlar kosmik idrakın sinonimləridir.

Beləliklə, yeni elmi və fəlsəfi dünyagörüşünün işlənilməsi elmi və ezoterik⁴ biliklər, elm və din arsındakı ziddiyyətlərə

deyil, onların vəhdətinə, ittifaqına əsaslanır. Dünya, materiya, sosial, dil, təfəkkür və s. haqqında əldə edilən biliklərə əsaslanmaqla meydana çıxan bu cür yeni inteqral elmlərə xüsusi yer ayrılır.

§ 5.2. Dilin inkişaf tendensiyaları

Mahiyyət etibarilə nitqin, ümumilikdə dilin özü insanın ünsiyyət və ya informasiya mübadiləsi ehtiyacından yaranmışdır. Ünsiyyət insanın daimi ehtiyacları kateqoriyalarındandır və bundan əlavə dilin müstəqil gerçəklik elementləri kimi dərk olunmuş leksik və qrammatik fondunun böyük bir qismi bəlli zaman çərçivəsində daimi xarakter daşıyır. Bir haşiyə çıxaraq qeyd etmək istəyirik ki, biz burada “daimi xarakter daşıyır” deyərək onların mütləq daimiliyini, ümumiyyətlə dəyişməzliyini nəzərdə tutmuruq.

Dil problemlərinin həlli ilə bağlı iki əsas tendensiya mövcuddur. Bu tendensiyalardan biri “abstrakt obyektivizm” tərəfdarlarının mövqeyini əks etdirir və onların fikrincə, dil normativ baxımdan eyni olan formaların sabit, dəyişməz sistemidir¹.

İkinci tendensiya tərəfdarlarına görə, dil və ya nitqin funksional rolu onun sosial mahiyyətindədir. Dilə bu mövqedən yanaşanların fikrincə, dil konkret olaraq nitqdə mövcuddur və tarixi baxımdan məhz ünsiyyətdən yaranır. Başda L.Şerba olmaqla, Peterburq dilçilik məktəbinin nümayəndələri məhz bu mövqedən çıxış edirlər. Onlar Boduen de Kurtenenin bu fikrini davam və inkişaf etdirirlər ki, “dil ... statik sistem deyil, dəyişə bilən dinamik prosesdir. Məsələn, L.P.Yakubinski qeyd edir ki, dil formalaşmış, donuq qayda və normaların məcmusu yox, daima hərəkətdə olan fasiləsiz prosesdir”².

Ən cüzi şəkildə də olsa, baş verən müxtəlif dəyişkənlikləri yaradan şərtləri (ictimai, sosial, təbii və s.) nəzərdən keçirərək L.Şerba belə qənaətə gəlir ki, nitq fəaliyyəti eyni zamanda dil materialı olduğuna görə dil sisteminin də dəyişməsinə səbəb olur. O,

¹ Balayev M. İslam və onun ictimai siyasi həyatda rolu. Bakı, “Azərbaycan”, 1991, s. 32

² Yenə orada, s. 30.

³ Qasımova A. Məhəmməd peyğəmbərin meracı. Bakı, “Yazıçı”, 1994, s. 46.

⁴ Gizli, daxili

¹ Волошинов В.Н. Марксизм и философия языка. Л., 1929, с. 69.

² Иванов А.М., Якубинский Л.П. Очерки по языку. Л.-М., 1932, с. 41.

ictimai quruluşun dəyişməsinə misal göstərir, müxtəlif siniflərin və sosial qrupların qarşılaşması nəticəsində dil sistemində baş verə biləcək dəyişmələrdən danışır. O, qeyd edir ki, həmin sosial qruplardan birində hər hansı müqavimət olmadıqda dil sistemi kəskin şəkildə dəyişir və yaşlı nəsillərin həyatdan getməsi ilə bu dəyişmə daha qabarıq şəkildə müşahidə olunur¹.

İlk baxışdan belə düşünmək olar ki, ictimai quruluşun dəyişməsi dilin qrammatik və sintaktik qatında böyük dəyişmələrə səbəb olmur. Təxminən 50-70 il ərzində dildə baş verən dəyişmələri araşdırarkən doğrudan da, belə bir qənaətə gəlmək olar. Amma müddəti 300-500 il qədər uzatmaqla həmin dildəki dəyişmələri araşdırsaq, görürük ki, burada da dəyişmələr kifayət qədərdir.

Eyni zamanda L.Şerba B.Kurteneyə istinadən dilin müxtəlif xronoloji mərhələlərini qarışdırmağın, yəni “əvvəlki mərhələyə aid xüsusiyyətlərin daha sonrakı mərhələyə şamil edilməsinin” yolverilməz olduğunu qeyd edir. Çünki “həmin xüsusiyyət bu mərhələdə ya, ümumiyyətlə, mövcud olmur, ya da arxaikləşmiş element kimi yalnız adda mövcud olur”².

L.Şerba fərdi dil kimi qəbul edilən nitq məsələsindən başlayaraq, qrup nitqi əsasında formalaşan regional və ya zümrə dillərinin qarşılaşmasından yaranan ümumi dil – ədəbi dil anlayışının yaranma prinsipini şərh edərək göstərir ki, yazıcının əsərlərinin dili güclü şəkildə ədəbi dil normalarına uyğunlaşdırıldığına görə həmin yazıcının fərdi dili yox, həmin dövrün ədəbi dilidir. Onun nitqi də tam fərdi hesab olunmamalıdır. Həmin nitq bəzi fərdi elementlər istisna olmaqla aid olduğu qrup və ya zümrənin dilidir. Çünki fərd öz nitqini daxil olduğu qrup və ya zümrənin nitqi əsasında, onlara istinadən formalaşdırır³.

Bu qısa ekskursdan sonra yenidən əsas məsələyə qayıdaraq qeyd edək ki, bəzən ani olaraq yaranan ehtiyac nitqdə və ya dildə in-

¹ Щерба Л.В. Языковая система и речевая деятельность. Ленинград. Наука, 1974, с. 29.

² Yenə orada, s. 48-49.

³ Yenə orada, s. 31-37.

diyə qədər mövcud olmayan yeni bir elementin (səsin, intonasiyanın, sözün, formanın və s.) işlədilməsini tələb edir. Burada işlənmiş “bəzən ani olaraq yaranan ehtiyac” deyimində bir qədər diqqətlə yanaşsaq, görürük ki, dildəki bütün elementlər (söz və ifadələr, əlaqə və münasibətlər, yəni istisnasız olaraq bütün leksik və qrammatik vahidlər, forma və kateqoriyalar) ilk dəfə məhz bu “ani ehtiyac”lardan doğmuşdur.

İlkin mərhələdə bir dəfə yaranmış nitq ehtiyacını ödəmək məqsədilə işlənən hər hansı bir element (fonem, morfem, leksik, qrammatik və ya sintaktik vahid) nitqin sonrakı ehtiyacları ilə bağlı olaraq dəfələrlə təkrarlanır, cilalanır və nəticədə o da müstəqil gerçəklik elementləri kimi dərk olunaraq dilin struktur vahidi statusunu qazanır. Şübhəsiz ki, belə bir statusu qazana bilməyən elementlər də vardır. Onlardan bir qismi sonrakı mərhələlərdə, ümumiyyətlə nitq ehtiyacının olmaması səbəbilə dili tərk edir, digər qismi isə dilin sabit elementləri qədər qabarıq şəkildə nəzərə çarpmasa da, növbəti dəfə ehtiyac yaranıncaya qədər “gizli qalır”, amma ehtiyac yarandığı an yenidən “öz varlığını hiss etdirir”. Bu cür elementlər müvəqqəti, keçici, okkazional ehtiyacları ödədiyinə görə onlara müvəqqəti, situativ xarakterli, okkazional elementlər deyilir və onlar dildə sabitləşməmiş, amorf formalarla ifadə olunur.

Bundan başqa konkret zaman kəsiyinə qədər adı bilinməyən və ya ümumiyyətlə adı olmayan bir gerçəklik elementi haqqında danışmaq lazım gəlsə, o halda bənzətmə və ya analogiya prinsipləri əsasında onu forma və ya mahiyyətə izah etmək, yəni gerçəklik elementinin obrazını yaratmaq lazım gəlir. Çünki məchulu tapmanın yeganə düzgün yolu, onu məlumlar əsasında müəyyənləşdirməkdir.

§ 5.3. Dildə forma və məna vəhdətinin kökləri

L.A.Kiselyova yazır: “Diferensial əlamətlərin müəyyənləşdirilməsi baxımından leksik və qrammatik mənaların parçalanaraq ayrılıqda öyrənilməsi, onların tutuşdurulması və bir-birinə qarşı qo-

yulması cəhdi tamı, yəni sözün bütöv semantikasını daha dərindən anlama bilmək üçün onun hissələrinin hərtərəfli analizi baxımından tamamilə özünü doğruldur. Amma leksik və qrammatik mənaların belə parçalanması ifrata yol açır və belə bir yanlış fikrin formalaşmasına səbəb olur ki, dildə vahid bir tam kimi sözün mənası, bütöv halda semantikasi mövcud deyil”¹.

Klassik psixolinqvistika tərəfdarlarının, xüsusilə də “*Nitq fəaliyyəti nəzəriyyəsi*” davamçılarının bu kimi fikir və mülahizələri onların lehinə olmayan belə bir fikrin yaranmasına səbəb olur ki, *nitq fəaliyyəti nəzəriyyəsi* istənilən düşünmə və təfəkkür prosesinin söz vasitəsilə həyata keçdiyini iddia etdiyinə görə, bu mövqə tərəfdarları sözün və formanın şərhinə imkan verən intellekt obrazları kimi aktiv vasitələrdən məhrum edilmiş oldular. Bu səbəbdən onlar formanın yaranma və mənimsənilmə mexanizmini, onun qrammatik və leksik hissələrinin bir-birini tamamlayan və ya bir-birində tamamlanan, amma istənilən halda fərqli forma və məna yükünə malik olduğunu görə bilmədilər və bu səbəbdən də, təbii ki, onu izah edə bilmədilər. Yəni *evdən* formasının *ev* kimi leksik və *-dən* şəkilçisi kimi qrammatik formaların birləşməsindən yaranmış qəlib olduğunu iddia edə bilmələri üçün, onların əlində ən azı *ev* kimi gerçəklik elementinə ekvivalent olan birinci intellekt obrazı və onun dildə əks olunması ilə yaranan dil struktur vahidinə ekvivalent olan ikinci intellekt obrazı formasında apellyativ vasitələr olmalı idi. Bu halda abstrakt təsəvvür mahiyyəti daşıyan gerçəklik elementinə ekvivalent olan birinci və *-dən* şəkilçisi tipində dil struktur vahidinə ekvivalent olan ikinci intellekt obrazı olan qrammatik formanı analiz etmək bu nəzəriyyə tərəfdarları üçün tabu olmazdı və onların tədqiqatları sırf psixoloji momentlərin analizi ilə kifayətlənmək məcburiyyətində qalmazdı.

Dərketmə ilə əlaqəsindən danışarkən dilin yaranması məsələsinə qismən toxunmuşduq. Burada bir daha qeyd etmək istəyirik ki, dilin ikitərəfli ünsiyyət vasitəsi kimi və ya dil struktur vahidlərinin

¹ Киселева Л.А. Вопросы теории речевого воздействия. Ленинград, Издательство “Ленинградского университета”, 1978, с. 67.

semiotik vahid kimi mövcudluğu, yəni həm formaya, həm də məzmununa malik olması onun dərk olunmuş gerçəklik elementlərinin beynimizdəki intellekt obrazları ilə bağlılığındadır. Əgər bir anlığa bu bağlılıq yox olsaydı, o halda dil mənasız və məzmunuz söz və ya səs yığınının ibarət olardı. Yəni əgər bizim beynimizdə müstəvi formasında səthi və ayaqları olan masa kimi əşyaya ekvivalent olan birinci intellekt obrazı olmasaydı, oxuduğumuz və ya eşitdiyimiz “*masa*” sözü bizim üçün heç bir məna ifadə edə bilməzdi.

Dil təzahürlərinin aspektlər üzrə bölgüsündə böyük şərtlilik olduğunu qeyd edən L.Şerba etiraf edir ki, dil sistemi və dil materialı vahid nitq fəaliyyəti təcrübəsinin müxtəlif aspektləridir. Eyni zamanda, anlama prosesindən kənarında mövcud olan dil materialı ölüdür. Təşkil olunmuş dil materiallarından (yəni, dil sistemindən) kənarında isə onu (*mövcud olan nitq və ya mətni – M.Ə*) anlamaq mümkün deyil¹. L.Şerbanın bu fikrini bir qədər də inkişaf etdirərək belə deyə bilərik ki, ümumilikdə dil beyin məhsuludur və öz funksiyasını yalnız dərketmə ilə əlaqəli şəkildə icra edə bilər. Beyindən kənarında aktiv sistem xüsusiyyətinə malik olan dil mövcud deyil, yalnız onun yazılı və ya şifahi nitq şəklində təzahür edən fraqmentləri və ya struktur vahidləri mövcuddur. Nitq yenidən beyinlə, yəni təfəkkür prosesləri ilə birləşincəyə qədər bizim üçün heç bir məna ifadə etmir və ya bizim üçün onun heç bir mənası olmur. Nitqin bu cəhəti ilə biz gündəlik həyatımızda dəfələrlə rastlaşırıq.

Bilmədiyimiz dildə olan mətni anlamırıq. Bunun ən azı iki səbəbi vardır. Birincisi, yazıda gördüyümüz və ya eşitdiyimiz nitqin struktur vahidlərini ayrı-ayrı gerçəklik elementləri kimi mənimsəməmişik. İkincisi, dilin hər bir struktur vahidinin hansı gerçəklik elementini əks etdirdiyini bilmirik.

İlk dəfə eşitdiyimiz sözü anlamırıq. Öz doğma dilimizdə olan yeni sözləri belə, ilk dəfə eşitdikdə onu başa düşmürük. Çünki onun hansı gerçəklik elementi ilə bağlı olduğunu bilmirik. Həmin sözü, yalnız onun bağlı olduğu gerçəklik elementini gördükdən, duyduq-

¹ Щерба Л.В. Языковая система и речевая деятельность. Ленинград, Наука, 1974, с. 26.

dan və ya həmin sözlə bağlı izahatla tanış olduqdan, başqa sözlə desək, həmin sözün bağlı olduğu gerçəklik elementini dərk etdikdən sonra anlayırıq.

Sözün mənasını izah etmək, əslində, həmin sözün bağlı olduğu və ya əks etdirdiyi gerçəklik elementinin obrazını yaratmaqdır. Dərketmədən danışarkən qeyd etdiyimiz kimi, dərketmənin birinci fazasında gerçəklik elementi ilə bağlı məlumat müxtəlif formalarda, o cümlədən, nitq formasında da qəbul oluna bilər. Nəzərə almaq lazımdır ki, hər hansı bir sözün izahı, həmin sözün bağlı olduğu gerçəklik elementi haqqında mətn formasında məlumat verməkdir.

Yazılı mətnlərlə bağlı L.Şerba qeyd edir ki, lüğətlərdə və qrammatikada haqqında danışılan dil faktları kommunikanta əvvəlcədən verilmir. Onların birbaşa danışma və anlama proseslərindən çıxarıldığını iddia edən L.Şerba bu faktları “dil materialı” adlandıraraq dil təzahürlərinin üçüncü aspekti hesab edir və göstərir ki, buraya mətnlər, ədəbiyyat, kitablar, əlyazmaları aiddir. Elə oradaca o, təəsüflə qeyd edir ki, adətən bu dil materialları yuxarıda nəzərdə tutulan şəraitdən (yəni, aktiv kommunikasiyadan – M.Ə) kənarıdır¹.

Bəzən bizə elə gəlir ki, əcnəbi dilləri öyrənərkən əzbərlədiyimiz əcnəbi sözləri hafizəmizə həkk etmək üçün yalnız həmin sözün ana dilimizdəki dil struktur vahidinə (yəni, dil struktur vahidinə ekvivalent olan ikinci intellekt obrazlarına) istinad edirik və bu prosesin gerçəklik elementindən və onun birinci və ya əsas intellekt obrazından heç bir asılılığı yoxdur.

Belə bir təsəvvür, əlbəttə ki, yanlışdır.

Əvvəla, ona görə ki, bir dildə olan bəzi sözlərin digər dildə qarşılığı olmaya bilər. Məsələn, *sinxrofazatron* sözü Azərbaycan dilinə gəldiyi zaman onun dilimizdə tam qarşılığı olmamışdır. Belə sözlərin öyrənilməsi doğma dildəki sözlərə istinadən baş verə bilməz, çünki nümunədən də görüldüyü kimi, bəzi hallarda qeyd edilən sözlərlə bağlı belə bir istinad nöqtəsi, ümumiyyətlə, mövcud olmur.

İkinci bir tərəfdən, ana dilindəki dil struktur vahidinin (yəni dil

struktur vahidlərinə ekvivalent olan ikinci intellekt obrazlarının) özü də məhz gerçəklik elementindən, onun birinci və ya əsas intellekt obrazından yaranır və ona istinadən qavranılır və ya dərk olunur.

Öyrənilən hər yeni əcnəbi dillə bərabər gerçəklik elementinə bağlı olan ikinci intellekt obrazlarının sayı artır. Yəni bizim yaddaşımızda gerçəklik elementi olan kitabın vizual dərketmə yolu ilə əmələ gəlmiş bir birinci və ya əsas intellekt obrazı olduğu halda, onunla bağlı olan bir neçə ikinci intellekt obrazı vardır. Bunlar Azərbaycan dilində “kitab”, rus dilində “книга”, alman dilində “Buch” və s. kimi sözlərə ekvivalent olan ikinci intellekt obrazlarıdır.

L.Şerba ikidillilik və ya doğma olmayan dillərin öyrənilməsinin təmiz və qarışıq öyrənmə kimi iki yolunun olduğunu göstərir. O, qeyd edir ki, qarışıq öyrənmə doğma dilə əsaslanmaqla, onun bazasında digər dilin öyrənilməsidir. Bu zaman doğma dilin təsiri ilə öyrənilən dilin sistemində müəyyən deformasiyalar, dəyişkənlik və əvəzlənmələr baş verir.

Təmiz öyrənmə dedikdə isə L.Şerba bu və ya digər xarici dilin öz mühitində, doğma dilin heç bir iştirakı olmadan öyrənilməsinə nəzərdə tutur. Onun fikrincə, dili tam öyrənmənin yeganə düzgün yolu budur¹. L.Şerbanın bu fikri dolayısı ilə də olsa, əsas intellekt obrazının aparıcı rolu ilə bağlı mülahizələrimizi təsdiq edir.

Bəzən bizə elə gələ bilər ki, əzbərlədiyimiz şeir parçası, yaxud da dram əsərlərində hər hansı personajın rolu, onun nitqi yaddaşımıza yalnız sözlərlə həkk olunur (və ya yalnız dil struktur vahidlərinə ekvivalent olan ikinci intellekt obrazları şəklində dərk edilir).

Belə düşünmək, əlbəttə ki, yanlışdır. Çünki, əvvəla, yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, gerçəklik elementi şəklində dərk olunmayan əşya, varlıq və s. haqqında söz, yəni dil struktur vahidi yarana bilməz. Əgər bu və ya digər gerçəklik elementi haqqında dil struktur vahidi varsa (dərk olunubsa) və ya indi dərk olunursa, deməli, onunla bağlı olan gerçəklik elementi də ya əvvəldən dərk olunmuşdur, ya da ən azı dil struktur vahidi ilə eyni vaxtda dərk olunur.

¹ Щерба Л.В. Языковая система и речевая деятельность. Ленинград. Наука, 1974, с. 26.

¹ Щерба Л.В. Языковая система и речевая деятельность. Ленинград. Наука, 1974, с. 42.

Müşahidələr göstərir ki, klassiklərin şeirləri və ya dram əsərlərindəki rollar əzbərlənərkən ən çətin məqamlar mənası (yəni, gerçəklik elementi) həmin ana qədər məlum olmayan hissələrdir. Həmin sözlərin mənasının aydınlaşdırılması, yəni gerçəklik elementi ilə əlaqənin yaradılması müvafiq parçanın əzbərlənməsi prosesini asanlaşdırır.

Azyaşlı uşaqlar üzərində müşahidələr də bu fikrin doğruluğunu təsdiq edir. Belə ki, Yasamal rayon 26 sayılı orta məktəbinin 5 K sinfinin bir qrup şagirdi ilə 2003-cü ilin sentyabr ayında test keçirildi. Onlara ifadə yazmaq tapşırıldı. Bu yazıda uşaqlar “mıntalitet”, “qloballaşma” kimi indiyə qədər mənasını bilmədikləri bəzi sözlərdən istifadə etməli idilər. Bu sözlər yazı taxtasına yazıldı, qısa şəkildə mənası izah olundu və onların sinonimləri önündə qeyd edildi. Həmin testin nəticələri belədir:

30% - gerçəklik elementi əvvəlcədən dərk olunmamış sözü öz yazısında, ümumiyyətlə, işlətmədi;

25% - gerçəklik elementini şərh edərkən müəllimin öz nitqində istifadə etdiyi sinonim sözləri işlətdi;

40% - test prosesində verilən izahlar əsasında həmin sözün bağlı olduğu gerçəklik elementini qismən dərk etdikdən sonra həmin sözü öz yazısında işlətdi;

5% - gerçəklik elementini dərk etməsə də, həmin sözü əzbər şəkildə (amma yanlış mənə ilə) öz yazısında işlətdi.

Keçirilən testin nəticələrinə əsasən belə deyə bilərik ki, dil struktur vahidlərinin əzbər şəkildə işlədilməsi 5% “əzbərçi”nin bacarı bəliyi bir prosesidir. Amma 95% təşkil edən əksəriyyətin dil struktur vahidini öz nitqində işlədə bilməsi üçün gerçəklik elementini dərk etməsi vacibdir.

İstər gerçəklik elementinin birinci intellekt obrazının, istərsə də onun dildəki əksinin ikinci intellekt obrazının aktiv yaddaşa gətirilə bilməməsi, eləcə də birinci və ikinci intellekt obrazlarının xatırlanması prosesində sinxronluğun pozulması əsas etibarilə beyin-sinir sistemində müəyyən çatışmazlıqlar olan insanlarda müşahidə edilir

və G.Sədiyevanın qeyd etdiyi kimi, bu hal onların nitqində bir sıra qüsurlarla müşayiət olunur¹.

Onu da qeyd edək ki, gerçəklik elementini əks etdirən intellekt obrazının beynimizdə mövcud olmasına baxmayaraq, onunla bağlı olan söz dili tərk edər, yeni sözlə əvəz oluna bilər. Sözlərin arxaikləşməsinə və dildən çıxmasını, neologizmlərin və yeni sinonim cərgələrin yaranmasını da məhz bu baxımdan izah etmək mümkündür.

§ 5.4. Dilin xaotikliyi və sistem anlayışı

İstənilən dil başlanğıcda sadəcə ən vacib olan nitq ehtiyaclarının ödənilməsi məqsədi ilə yarandığına görə, müasir dil səviyyəsindən yanaşılmaqla, belə formalaşmaya xaotik şəkildə formalaşma da deyilə bilər.

Məsələn, dil struktur vahidlərinin qəbilə icması dövründə yaranan qismi ilə bağlı belə bir mülahizə söyləyə bilərik ki, kollektiv şəkildə ova çıxan ovçular ən azı havadan, qurudan və sudan gələn *böyük ov* və *kiçik ov*, *böyük təhlükə* və *kiçik təhlükə* ilə bağlı birbirinə məlumat verə biləcək qədər söz ehtiyatına və nitq qabiliyyətinə malik olmalı idilər. Kollektiv ov prosesi ilə bağlı vacib olan nitq ehtiyaclarının ilkin mərhələlərindən birinin məhz bunlar olduğu iddia edilə bilər. Bundan əvvəlki və ya sonrakı mərhələlərdə eyni məqsədlə onların nitq ehtiyacı *daş*, *ağac*, *silah*, *ov aləti*, *od* və s. ola bilərdi.

Təbii ki, həmin ovçular əkinçiliklə məşğul deyildilərsə, *daşlı torpaq*, *münbit torpaq*, *toxum*, *yaba*, *dürmüq*, *oraq* kimi əmək aləti və s. ilə bağlı onların bir-birinə məlumat vermək üçün söz ehtiyatı olmurdu. Dil struktur vahidlərinin yaranmasındakı bu müxtəlifliyə müasir dil səviyyəsi baxımından “xaotiklik” kimi qiymət verilə bilər. Yəni müasir insan belə düşünə bilər ki, *nizənin*, *oxun*, *kamanın* adı olduğu halda, muzeydə onlarla yan-yanı duran *yabanun*, *dürmüqün*, *orağın* adının olmaması tam bir xaosdur.

¹ Sədiyeva G.A. Afaziya: neyrolinqvistik tədqiqat. Bakı, 1999, 92 s.; Садийева Г. Лингвистический анализ нарушения речи при афазии. Баку, 1997.

Təbii ki, burada nəzərə alınması lazım gələn çox vacib bir faktor var və bu “insanın istənilən fəaliyyəti, onun hansısa bir ehtiyacının ödənilməsinə xidmət edir” faktorudur.

Əgər haqqında danışılan ovçuların vətəmində qar yağmırsa, orada şaxta olursa, onların *qar*, *buz*, *şaxta* ilə bağlı anlayışları olmadığı kimi, bu anlayışlarla bağlı nitq ehtiyacları da olmur və deməli, onların dilində ehtiyac yaranmayan və mövcud olmayan anlayışlara ekvivalent olan sözlər də yaranmır. Yəni nitq ehtiyacının ödənilməsinə yönələn söz və nitqyaratma fəaliyyəti də ehtiyaca uyğun şəkildə müxtəlif ola bilər. Bu, əslində, dil struktur vahidlərinin yaranmasındakı xaosluq yox, tam onun əksinə, bir sistemə və qanuna tam uyğunluqdur.

Dildə ilkin mərhələdə müşahidə olunan xaosluğun ən bariz nümunəsi bu gün belə dialektlərimizdə izi qalan spesifik fonetik səslər, dialekt sözləri, yalnız bu və ya digər dialektlərdə işlənən qrammatik formalar və hətta az-az rast gəlinməsinə baxmayaraq, istənilən halda mövcud olan bəzi sintaktik konstruksiyalardır.

Bir analogiyaya baxaq: dillərin normal inkişafı prosesində bu və ya digər regionda yeni müşahidə olunan və ya haqqında ilk dəfə nitq ehtiyacı yaranan bir gerçəklik elementinə bir ad, eyni dil arealının başqa bir regionunda isə həmin gerçəklik elementinə başqa bir ad verilir.

İkinci bir analogiyaya baxaq: qısa bir ömrü olan (məsələn, 10 il) bir gerçəklik elementinin bir adının (*döşəkçə*) olduğu regionda həmin gerçəklik elementinin yeni çeşidi (bir az qalın və ipək üzli) yaranır və ona yeni bir ad verilir (*nimdər*). Bu regionda dəb halını alan bu çeşid o qədər məşhurlaşır ki, həmin regionda əvvəlki çeşid də, onun adı da istifadədən çıxır. Sonra (30-40 il) bu yeni çeşid əski çeşid halına düşsə belə (*nazık və üzü bezdən*), həmin regionda onun adı yenə yeni çeşidin adı olaraq qalır (*nimdər*).

Dilin sistemləşməsi deyərkən, təbii ki, ədəbi dilin formalaşdırılması nəzərdə tutulur. Bu, ilk növbədə dildə mövcud olan fonetik səslərin və onların qarşılığı olan hərflərin müəyyənləşdirilməsi, əlif-

banın tərtib olunması¹ ilə başlayır. Dildə istifadə olunan qrammatik normaların vahid qaydasını əks etdirən qrammatika kitabları yazılır və bunların əsasında dilin lüğət tərkibini əks etdirən orfoqrafiya lüğəti, izahlı lüğətlər tərtib olunur və beləliklə, dil sistemləşdirilmiş hesab olunur. Dilin sistemləşdirilməsi ilə dialektlərdə müşahidə olunan fərqlər² azalır, amma bir anda yox olmur.

Yazılı nitqin yaradılması prosesində dilin sistemləşdirilmiş halına, yəni ədəbi dil normalarına tam və ideal uyğunluğu tələb olunur. Sözlərin normal orfoqrafiya qaydalarına uyğun şəkildə yazılması da daxil olmaqla, bu lüğətdə qeyd edilən normaların istənilən şəkildə pozulması, artıq hərflərin yazılması və ya hərflərin buraxılması, yazılı mətnə standart qrammatik qaydalardan yayınma halları, dialekt xüsusiyyətli qrammatik formaların və ya sintaktik vahidlərin işlədilməsi, durğu işarələrinin düzgün qoyulmaması dildəki xaos, standartdan yayınma və savadsızlıq əlaməti kimi qiymətləndirilir.

Müasir dövrdə, doqquz və on bir illik icbari təhsilin tətbiq olunduğu bir vaxtda gənc nəsil arasında dili tam sistemləşdirilmiş halı ilə, yəni ədəbi dil səviyyəsində mənimsəyə bilməyən, savadsız şəxslərin olduğunu düşünmək bir qədər haqsızlıq və bir qədər də məsələyə səthi yanaşma kimi dəyərləndirilir. Yəni aid olduğu regionun dialekti ilə danışmaq, bəzi dialekt sözlərini işlətmək belə savadsızlıq kimi qəbul edilmir. Bu, danışmaq vaxtı tez-tez eyni ifadə və sözlərin (məsələn, cümlə başı: *deyirəm axı*, *canım sənə desin* tipli ifadələrin, müraciət forması olaraq: *bacıoğlu*, *xalaoğlu*, *qardaşoğlu* tipində sözlərin) təkrarı kimi alışqanlıq əlaməti olaraq qəbul edilir.

Amma, əslində, bütün dil daşıyıcıları tərəfindən eyni standartlara uyğun yazılı və şifahi nitq yaradılmasının tələb edilməsi daha doğru və düzgün olardı. Çünki şifahi nitqə verilən bu qədər sərbəstlik, əslində, izahı olmayan paradoksdan və bizcə, yanlışdan, sistemi əngəlləyən xaosdan başqa bir şey deyil. Əvvəldə də qeyd etdiyimiz kimi, şifahi və ya yazılı formada olmasına baxmayaraq, istənilən

¹ Axundov A.A. Azərbaycan dilinin fonetikasi. Bakı, “Maarif”, 1984, s.13.

² Vəliyev A. Azərbaycan dilinin keçid şivələr. Bakı, “Nurlan”, 2005, s. 34.

nitqyaratma prosesi ona başlanğıc verən rezonansın qəbulu, rezonansa uyğun birinci intellekt obrazlarının aktivləşməsi və məntiqi sıralanması, ikinci intellekt obrazlarına transformasiyası, mətn formasında modullaşması, mətnə emosional, ekspressiv tonun verilməsi və nitq söyləmənin çıxışı modelinə uyğun şəkildə reallaşmalıdır.

Şifahi nitqə verilən bu sərbəstlik, əslində, “yazılı nitq bu sxemə tam uyğun şəkildə formalaşır, şifahi nitqin formalaşması isə bu modeldən kənara çıxma bilər” demək qədər yanlış və qəbul edilməzdir.

L.Şerbanın qeyd etdiyi kimi, dil sisteminin vahidliyi eyni məzmunla bağlı bənzər reaksiyaların yaranmasını şərtləndirir¹. Yəni ümumi və aktiv dil sisteminin dərk olunan, yaradılan, ötürülən, qəbul edilən və mənimsənilən bütün tərkib hissələri, eləcə də bu proseslərin reallaşmasını təmin edən beyin fəaliyyətləri eyni dil daşıyıcılarında bənzər və ya identik olmalıdır. Dil ilə bağlı istifadə edilən *ümumi və aktiv sistem* termininin əsl mahiyyəti məhz budur. Sistem anlayışının sadəcə qrammatik formalarla, yəni fonetik, morfoloji, sintaktik vahidlər, formalar, qəliblər, normalar, qanunlar və qaydalarla məhdudlaşdırılması qəbul edilməzdir.

Qeyd etdiyimiz kimi, fonem, səs və hərflər, hecalar, ahəng qanunu, sadə, düzəltmə və mürəkkəb sözlər, bütün qrammatik və leksik-qrammatik şəkildələr, qrammatik norma, qayda və prinsiplər, sabit söz birləşmələri, sərbəst söz birləşmələrinin və cümlələrin şablon və qəlibləri, eləcə də bütün sintaktik norma, qayda və prinsiplər müvafiq olaraq dilin fonetik, leksik, morfoloji, sintaktik səviyyəli dil struktur vahidləridir. Bu vahidlərin eyni dil daşıyıcısı olan hər kəs tərəfindən eyni şəkildə mənimsənilmiş olması və öz nitqini qurarkən eyni tərzdə yaradılması vacibdir. Bunlar dilin vahid sistem kimi fəaliyyət göstərməsinə təsir edən başlıca faktorlardır, amma dilin sistem olaraq sadəcə bunlardan ibarət olmasını düşünmək doğru deyildir.

§ 5.5. *Dilin linqvopsixoloji sistem mahiyyəti*

Dilin funksiyaları ilə bağlı K.Byülerin təlimini linqvistik problemlərin psixoloji cəhətdən həllinə cəhd kimi qiymətləndirən R.V.Pazuxin belə hesab edir ki, “Dilin işlənmə səbəbini, ümumiyyətlə, onun strukturunu, eləcə də məlumatın tərkibində olan hər bir dil elementinin mahiyyətini aydınlaşdırmağa qadir olan yeganə funksiyası kommunikativlikdir”¹. Bu tədqiqatında R.V.Pazuxin K.Byülerin dilin funksiyaları nəzəriyyəsini, N.S.Trubetskoyun və R.Yakobsonun bəzi müddəalarını tənqid hədəfi seçir. R.V.Pazuxinin monofunksionallaqla bağlı konsepsiyasının əsas müddəaları ondan ibarətdir ki, 1) dilin tək bir funksiyası var və o da kommunikativlikdir, 2) bütün digər funksiyalar ondan törəmədir².

Dilin monofunksionallığı ilə bağlı fərqli bir fikrə Q.V.Kolşanskidə rast gəlinir. O, belə hesab edir ki, “Dilin bir əsas funksiyası vardır – o, təfəkkürün gerçəkləşməsidir və ictimai hadisədir”. Hətta Q.V.Kolşanskinin fikrincə, dilin bütün funksiyaları, o cümlədən ekspressiv (bunu müəllif dərk etmə kimi qəbul edir) və kommunikativ funksiyaları da bu funksiyanın içərisindədir³. A.S.Çikobava dilin bir çox funksiyaları olduğunu qəbul etsə də, bütün bu funksiyaları vahid bir ierarxiya daxilində yerləşdirməklə monofunksionallığa meyilini nümayiş etdirir⁴. V.Hümboldt isə dili əmələ gətirən ehtiyaclarla bağlı belə deyir: “Dil yalnız xarici ehtiyacdən, yəni ictimai əlaqə, ünsiyyət ehtiyacından deyil, insanlığın daxili ehtiyaclarından yaranmışdır”⁵ və bununla da, dilin çoxfunksiyalılığının əsasını qoyur.

¹ Пазухин Р.В. Учение К.Бюлера о функциях языка как попытка психологического решения лингвистических проблем. – “Вопросы языкознания”, № 2, М.1963. с. 90-110.

² Yənə orada, s. 103

³ Колшанский Г.В. Соотношения субъективных и объективных факторов в языке. М. 1975, с.44

⁴ Чикобава А.С. К вопросу о взаимоотношении мышления и речи в связи с ролью коммуникативной функции – “Язык и мышление”, № 2, М. 1967, с. 18.

⁵ Гумбольдт В. О различии организмов человеческого языка и о влиянии этого различия на умственное развитие человеческого рода. Введение во всеобщее языкознание. СПб, 1859. с. 47.

¹ Щерба Л.В. Языковая система и речевая деятельность. Ленинград. Наука, 1974, с. 28.

V.A.Avrorinin fikrincə, "Dilin kommunikativ və ekspressiv funksiyaları bir medalın iki üzüdür" və hətta "dil ifadə etmədən fikir yarada bilməz, fikir yaratmadan isə onu ifadə edə bilməz. Bunu dil formasında təzahür edən vahid fikir prosesinin iki cəhəti kimi nəzərdən keçirmək olar"¹.

R.A.Budaqovun fikrincə, "kommunikativlik və fikri ifadə funksiyalarının vəhdəti olmadan nə dil, nə də dil haqqında elm ola bilməz"².

L.Vıqotski bir tərəfdən qeyd edir ki, "ünsiyyət mütləq şəkildə ümumiləşdirmə və sözün mənasının təkmilləşdirilməsini nəzərdə tutur. Yəni ümumiləşdirmə ünsiyyətin inkişafı nəticəsində mümkün olur". Digər tərəfdən isə, qeyd edir ki: "insanlara xas olan ali, psixoloji ünsiyyət formaları yalnız ona görə mümkündür ki, insan təfəkkür vasitəsilə gerçəkliyi ümumiləşdirilmiş şəkildə əks etdirir". Bu qəbildən olan fikirlər irəli sürməklə L.Vıqotski "ümumiləşdirmə və ünsiyyət, kommunikasiya və təfəkkürün vəhdəti"ni məntiqi şəkildə şərh etməyə çalışır³.

L.A.Kiselyovanın mövqeyi tamamilə fərqlidir, o, belə hesab edir ki, "dilin dialektik vəhdət təşkil edən, sosial baxımdan bərabər-hüquqlu olan bu iki funksiyası... onların determinasiyasını şərtləndirən təfəkkür və ünsiyyət adlı ehtiyacların özləri qədər müstəqildir və onları bir-birinin tərkibinə daxil etmək, məzmun və ya forma baxımından birini digərinin hesabına tamamlamaq olmaz" və onun fikrincə, "dilin ünsiyyət və təfəkkür funksiyaları, ümumiyyətlə, ünsiyyət ehtiyacı və ümumiyyətlə, düşünmək ehtiyacı kimi, təfəkkürün və ünsiyyətin özü qədər ən ümumi şəkildə abstraktlaşdırılmadır. Bəlli olduğu kimi, real gerçəklikdə ən başlıcaları, ikinci dərəcəliləri və törəmələri də daxil olmaqla ünsiyyət və təfəkkür ehtiyaclarının ierarxiya sistemləri mövcuddur ki, bunlar dilin ünsiyyət və təfəkkür funksiyalarının tip və növlərinin ierarxiya sistemlərini... determinasiya

¹ Аврорин В.А. Проблемы изучения функциональной стороны языка. Л. 1975. с. 36-40.

² Будагов Р.А. Введение в науку о языке. М. 1958. с. 3.

³ Выготский Л.С. Избранные психологические исследования М. 1956. с. 51.

edir. Beləliklə, təfəkkür və kommunikasiya funksiyaları müxtəlif tip və növlərə malik olmaqla müstəqil ierarxiya sistemi əmələ gətirir"¹.

İstinad etdiyimiz tədqiqatçıların hamısı qəbul edir ki, dilin əsas funksiyası (və ya funksiyalarından biri) ünsiyyətdir. Bu məsələ ətrafında mübahisə yarada biləcək heç bir fikir ayrılığı yoxdur.

Dilin fikir yaratmaq və ya fikri formalaşdırmaq funksiyası da həmin tədqiqatçıların böyük əksəriyyəti tərəfindən dəstəklənmiş, bununla belə ünsiyyət funksiyasında olduğu qədər, yəni 100%-lik tam dəstək almamış, kiçik bir şübhə yeri qoymuşdur. Bu şübhələrin bizi haraya qədər apara biləcəyinə nəzər salaq.

V.A.Avrorinin fikri belə idi ki, "dil ifadə etmədən fikir yarada bilməz, fikir yaratmadan isə onu ifadə edə bilməz". Amma, həqiqətən də, "fikri yaradan dildirmi?" – sualına cavab axtaraq və fikir yaratmağın psixoloji köklərinə baxaq.

Bu tədqiqat çərçivəsində şərh etdiyimiz müddəalar və ümum-psixoloji rəy baxımdan "fikir yaratmaq" və ya "düşünmək" bir beyin aktivliyi olub, baş beyindəki məlumatların müəyyən kriteriyalar əsasında seçilməsi, sıralanması, düzülməsi və ya başqa bir şəkildə analiz edilməsidir.

Baş beyində olan məlumatların mahiyyətini anlamaq üçün onların da psixoloji köklərini eyni əsaslara uyğun olaraq ümumi şəkildə nəzərdən keçirək: baş beyində olan məlumat gerçəklik elementlərinin bəlli xüsusiyyətlərinin hiss orqanlarına təsiri nəticəsində mənimsənilməsi yolu ilə toplanan informasiyadır.

Fikri yaradan, formalaşdırıcı apellyativ vahidin və ya təfəkkür prosesinin əsas elementinin dil olduğunu qəbul etsək, onu da qəbul etməliyə ki, baş beynimizdəki məlumatlar yalnız dil struktur vahidlərindən, yəni sözlərdən və ya formalardan ibarətdir. Çünki söz, forma olmadan dilin hər hansı bir funksiyanı icra etməsi mümkün olmadığı kimi, dilin sözdən və ya formadan başqa bir funksional aləti və ya apellyativ vahidi də yoxdur.

¹ Киселева Л.А. Вопросы теории речевого воздействия. Ленинград, Издательство "Ленинградского университета", 1978, с. 40.

Bu vəziyyətdə qəribə bir seçim qarşısında qalırıq. Ya qəbul etməliyik ki, söz qarşılığı olmayan, yəni adı olmayan əşyanı, varlığı, vəziyyəti, hərəkəti anlamırıq, dərk etmirik, yəni baş beynimizdə söz qarşılığı olmayan heç bir anlayış yoxdur, ya da qəbul etməliyik ki, baş beynimizdə mövcud olan, amma söz qarşılığı olmayan heç bir anlayışla bağlı düşünməyə, fikirləşməyə qadir deyilik.

Amma sadəcə adı deyil, özü də məlum olmayan minlərlə varlıq kəşf və icad olunmuşdur. “Dilsiz fikir yarana bilməz” prinsipindən çıxış etsək, bu kəşf və icadlarla bağlı yəqin belə deməliyik ki, onları “düşünmədən etdik”, “fikirləşmədən oldu”. Bu isə məntiqlilikdən başqa bir şey deyil.

Aparılan araşdırmalar dərkətmə və təfəkkür kimi beyin fəaliyyətlərinin də dil və onun söz, forma, söyləm, nitq kimi vahidləri ilə yox, intellekt obrazları və kodları ilə reallaşdığını göstərir. Dərkətmə və təfəkkür kimi beyin fəaliyyətləri ilə bağlı aparılan araşdırmalar nəticəsində məlum olmuşdur ki, sinktual dərkətmə istisna olmaqla, digər dərkətmə növlərində dil və onun struktur vahidləri, yalnız dərkətmə aktının birinci fazasında və sadəcə gerçəklik elementi ilə bağlı məlumatın əldə edilməsi yollarından biri kimi müşahidə olunur. Dərkətmənin sonrakı fazalarında isə dil, ümumiyyətlə, iştirak etmir.

Bu tədqiqat boyu təqdim edilən nəzəri mövqedən yanaşmaqla dillə bağlı irəli sürülən başlıca müddəaların psixoloji qayda və normalar əsasında şərh edildiyini gördük. İstənilən dil struktur vahidinin və intellektual nitqin sinktual dərkətmə nəticəsində və hazırlıq mərhələsindən sonra gələn dərkətmə aktının birinci və ikinci fazalarında, kommunikal nitqin dərkətmə aktının üçüncü və dördüncü fazalarında yarandığını, yaradılmış nitqin mənimsənilməsinin isə, dərkətmə aktının birinci və ikinci fazalarında baş verdiyini müşahidə etdik.

Digər tərəfdənsə, gördük ki, insanın hər bir əməli və psixoloji fəaliyyətinin əsasını təşkil edən, bu fəaliyyətin hərəkətverici qüvvəsi kimi çıxış edən ehtiyac və motivasiya burada nitq ehtiyacı və onun ödənilməsi motivasiyası şəklində təzahür edir. İnformasiya mübadiləsi kimi ən başlıca funksiyasını icra edərkən dil və onun struktur va-

hidləri psixoloji norma və prinsiplərə tabe olduğu kimi, bütün linqvistik qanun və normalara da tabe olur. Dilin özünün ümumilikdə nitq ehtiyacından, onun maddi əsasını təşkil edən struktur vahidlərinin isə yuxarıda nəzərdən keçirilən psixoloji proseslər nəticəsində yarandığını nəzərə almaqla dilin ikili, yəni həm linqvistik, həm də psixoloji mahiyyətə malik bir kateqoriya olduğunu söyləyə bilərik¹.

Əsas xüsusiyyətləri ilə bağlı tədqiqat boyu qeyd olunan müddəalara istinadən linqvopsixoloji kateqoriya kimi dili belə xarakterizə edə bilərik:

Ünsiyyət zamanı okkazional şəkildə yaranan dil struktur vahidləri və sözləmlər əks etdirdiyi gerçəklik elementinin yaddaşdakı intellekt obrazları ilə birləşdikdə dilə çevrilir

və ya

Dil - ünsiyyət zamanı okkazional şəkildə yaranan dil struktur vahidlərinin və sözləmlərin əks etdirdiyi gerçəklik elementinin yaddaşdakı intellekt obrazları ilə birləşməsidir.

Dilin strukturu, yəni onu əmələ gətirən vahidlər və hətta dilin özünün də daxil olduğu qlobal sistemlərlə bağlı elmi ədəbiyyatda bir-birinə daban-dabana zidd olan çoxsaylı mülahizələr mövcuddur. Burada biz əsas diqqəti onların yanlış və ya doğru olmasının analizinə deyil, öz mövqeyimizin şərhinə yönəltməyi daha məqsəduyğun hesab edirik. Çünki həmin mülahizələrin əksəriyyətinə əvvəlki fəsillərdə və paraqraflarda kifayət qədər münasibət bildirmişik və onları yenidən təkrarlamağa ehtiyac duymuruq.

Biz o mövqenin tərəfdarıyıq ki, ünsiyyət yaratmaq və informasiya ötürmək ehtiyacının ödənilməsinə xidmət edən bütün formalar, formayaratma, nitqyaratma proses və fəaliyyətləri təfəkkürün və onun aktiv sistemlərindən biri olan dilin daxili elementi, struktur vahidi və reallaşma metodudur.

Bu mövqedə bizim opponentlərimiz – dili lüğət tərkibindən və nitq prosesindən kənarında mövcud olan və sadəcə qrammatik forma,

¹ Əsgərov M.B. Dilin psixolinqvistik mahiyyəti. “Tədqiqat”. AMEA Dilçilik İnstitutu. Bakı, “Elm”, 2004, № 2, s. 60-64.

norma və qaydalardan ibarət müstəqil sistem hesab edənlerdir.

Qismən tərəfdaşlarımız – dili qrammatik forma, norma və qaydalardan başqa, lüğət tərkibini və nitq prosesini də əhatə edən ümumi sistem hesab edənlerdir.

Tam tərəfdaşlarımız isə – dili qrammatik forma, norma və qaydalardan başqa, lüğət tərkibini və nitq prosesini də əhatə etməklə yanaşı, beyin aktivliyindən yaranan və əsl mahiyyətini yenidən beyin aktivliyi ilə birləşdikdə qazanan ümumi aktiv sistem, yaxud linqvopsixoloji kateqoriya kimi qəbul edənlerdir.

Bu tədqiqat çərçivəsində dil struktur vahidləri adı altında nəzərdən keçirdiyimiz formalardan yalnız qrammatik formaları müstəqil dil sistemini əmələ gətirən vahidlər kimi qəbul edən opponentlərimizin nəzərinə çatdırmaq istərdik ki, lüğət tərkibi, yəni leksik və leksik-qrammatik formalar, xüsusilə də nitqyaratma prosesi olmadan bu anlayışı nə dil adlandırmaq, nə də sistem hesab etmək mümkün deyildir. Bu, sadəcə qrammatik formalardan ibarət cərgələr, yəni fonetik, morfoloji və sintaktik forma, norma və qaydaları əks etdirən paradiqlər silsiləsidir.

Bu, təxminən ona bənzəyir ki, mənzilə daxil olan isti və soyuq su xətlərinin mətbəx və duşda işlədiciyə keçərək kanalizasiya borularına enməsinə və bu borularla mənzili tərk etməsinə müstəqil bir sistem hesab edək. Amma nəzərə almaq lazımdır ki, mənzilin su və kanalizasiya xətləri şəhərin müstəqil su mənbəyi və kanalizasiya sularını təmizləyərək ətraf əlaməyə yönəldən mexanizmindən ibarət *ümumi* su və kanalizasiya sisteminin bir hissəsi və ya vahidi, şəhərin su və kanalizasiya sistemi isə, öz növbəsində təbiətin hər cür su, hava, torpaq və enerji mənbələri yaradan, istifadə olunmuş hər şeyi yeniləyərək təbiətə qazandıran ekoloji *aktiv sisteminin* bir zərrəsi və ya vahididir.

Bu bənzətmədən çıxış edərək belə deyə bilərik ki, dili *ümumi sistem* kimi qəbul edə bilmək üçün, birincisi, onun ilkin mənbə, qaynaq mahiyyəti daşıyan bütün *dil struktur vahidlərini*, ikincisi, onları ətraf əlaməyə yönəldən mexanizm mahiyyəti daşıyan *nitqyaratma*

funksiyasını və üçüncüsü, bu yolda fəaliyyət axımının cərəyan etdiyi xətlər mahiyyəti daşıyan qrammatik formalardan ibarət paradiqlər silsiləsinə kompleks şəkildə nəzərə almaq lazımdır. Dili eyni zamanda *aktiv sistem* olaraq qəbul edə bilmək üçün, dil baxımından hər cür mənbələri yaradıb yeniləmək qabiliyyətinə malik olan *beyin aktivliyini və təfəkkür proseslərini* də buraya əlavə etməliyik.

Dil struktur vahidləri məhz dilin əsas funksiyası olan informasiya mübadiləsi ehtiyacını ödəmək və ya onu asanlaşdırmaq məqsədi ilə yaranır. Haqqında informasiya vermək lazım gəlməyən gerçəklik elementi ilə bağlı dil struktur vahidi mahiyyəti daşıyan forma, ümumiyyətlə, yaranmır. Ehtiyac olmadığı halda fərdi təşəbbüslə yaradılsa belə, dilə daxil ola bilmir, lazımsız yarandığı kimi, izsiz də yox olur.

Artıq qeyd etdiyimiz kimi, hələ insanlar arasında informasiya mübadiləsi, sadəcə, nitqdən istifadə yolu ilə reallaşır. Nitqin də yeganə apellyativ vasitələri dil struktur vahidləridir. Göründüyü kimi, yuxarıda deyilən fikrin əksi də dil struktur vahidlərinin informasiya mübadiləsi ehtiyacını ödəmək və ya asanlaşdırmaq məqsədi ilə yaranmış olduğunu sübut edir.

Sistem adlandırdıqları anlayış dil struktur vahidləri olmadan keçinə bilmədiyi halda və məhz həmin sistemin ehtiyaclarını ödəmək məqsədi ilə yaranan dil struktur vahidlərini bu sistemə daxil etməyən opponentlərimizin məntiqi ən azı anlaşılmazdır.

Nitq və onun vahidləri olan sözləmlərin yaranması, ötürülməsi və qəbulu, əslində, insanlar arasında reallaşan informasiya mübadiləsi prosesinin özüdür.

Adda bu prosesə xidmət etdiyi iddia olunan, amma opponentlərimiz tərəfindən müstəqil sistem damğası vurulmaqla prosesin özündən kənarında mövcud olduğu iddia edilən müstəqil sistem anlayışı da çox məntiqli görünür.

Qrammatik və sintaktik forma, qayda və normaları əks etdirən paradiqlər silsiləsinə müstəqil dil sistemi deyən opponentlərimizin diqqətinə bunları çatdırmaq istərdik ki, sistem mənbə, proses və nəticə faktorları üzərində qurulan fəaliyyət sxemidir və heç bir sistem

reallaşmasına xidmət etdiyi prosesi özündən və ya özünü ondan ayrı tuta bilməz.

Beyin aktivliyi və ya təfəkkür prosesləri dil struktur vahidlərinin yaranmasını və mənimsənilməsini, eləcə də nitqin yaranmasını və ötürülməsini, qəbulunu və mənimsənilməsini şərtləndirən əsas amillərdəndir.

Lüğətlərdəki sözlərin, qrammatika kitablarındakı qaydaların, formaların, qəliblərin, paradigmalardan hamısı beyin aktivliyi nəticəsində yaranmış dil struktur vahidləridir. Qəzetlərdə, jurnallarda kitablarda və s. yazılan məqalələr, şeirlər, hekayələr, formasından, üslubundan və məzmunundan asılı olmadan hər cür yazılar, radioda, televiziya və s. yayımlanan verilişlər insanın beyin fəaliyyəti nəticəsində yaranmış yazılı və ya şifahi nitq nümunələridir. Amma bunlar insan tərəfindən qəbul olunub mənimsənilmədikcə, yəni yenidən aktiv beyin fəaliyyətləri ilə birləşmədikcə ağ kağız üzərindəki mənasız qara əyri xətlərdən və efir boşluqlarında axan maqnit dalğaları selindən başqa bir şey deyil.

Nəzərə almaq lazımdır ki, istənilən forma və ya nitq beyin aktivliyi nəticəsində yaranır və əsl mahiyyətini beyin fəaliyyətləri ilə yenidən birləşdikdə qazanır.

Bu səbəbdən qətiyyətlə deyə bilərik ki, nitq yaratma prosesinin nəticəsi olaraq meydana çıxan *nitq*, onun mənbəyi funksiyasını daşıyan *dil struktur vahidləri, eləcə də* onların bir fərd tərəfindən yaradılıb digər fərd tərəfindən mənimsənilməsini təmin edən *beyin fəaliyyəti* və təfəkkür prosesləri də *ümumi və aktiv dil sisteminin* ayrılmaz *tərkib hissələridir* və ya qısaca şəkildə deyə bilərik ki, *dil struktur vahidləri, nitq, eləcə də beyin fəaliyyəti ümumi və aktiv dil sisteminin tərkib hissələridir*.

Biz burada dil dedikdə, onu bütün struktur vahidləri ilə birlikdə nəzərdə tutur, nitq yaratma prosesi daxilində və beyin aktivliyi nəticəsində informasiya mübadiləsi ehtiyacını ödəyən linqvosixoloji kateqoriya kimi qəbul edirik. Ünsiyyət vasitəsi kimi dilin funksiyalarını nəzərdən keçirdikdə onun struktur vahidlərini arxa plana keçirmir,

əksinə, bu və ya digər funksiyanın icra mexanizmini məhz dilin struktur vahidləri əsasında müəyyənləşdiririk və dil struktur vahidlərinin yaranma mexanizmini də onun funksiyaları əsasında izah etməyə çalışırıq. Çünki dilin hər bir struktur vahidi məhz bu və ya digər funksiyanı icra etmək, informasiya mübadiləsi ehtiyacını ödəmək və ya bu ehtiyacın ödənilməsini asanlaşdırmaq məqsədi daşıyır və məhz bu məqsədə xidmət etmək üçün yaranmışdır.

§ 5.6. Beşinci fəsil üzrə nəticələr

Bu fəsildə deyilənləri ümumiləşdirərək aşağıdakı nəticələrə gələ bilərik:

1. Dilin istənilən istiqamətdə dəyişməsi onun progressiv yaxud regressiv şəkildə inkişafıdır və birbaşa dərk olunmuş gerçəklik elementi ilə bağlı nitq ehtiyacından asılıdır. Belə ki, nitq ehtiyacının yaranması onun progressiv inkişafına, məsələn, leksik forma səviyyəsində yeni bir dil struktur vahidinin (neologizmin) yaranmasına səbəb olduğu kimi, bu ehtiyacın aradan qalxması onun regressiv istiqamətdə dəyişməsi ilə, yəni mövcud dil struktur vahidinin dili tərk etməsi (arxaikləşmə) ilə nəticələnir.

2. Dil formalaşmış, donuq qayda və normaların məcmusu yox, daima hərəkətdə olan fasiləsiz prosesin tərkib hissəsidir. Dil struktur vahidləri, nitq, eləcə də beyin fəaliyyəti ümumi və aktiv dil sisteminin tərkib hissələri olduğu kimi, dilin özü də təfəkkür proseslərinin alt sistemlərindən və ya onu qismən təqlid və ya əks edən paralel sistemlərdən biridir.

3. Dil yaranış etibarilə xaotik şəkildə meydana çıxır. Bununla belə kommunikasiyaya xidmət etməsi və təfəkkür proseslərinin alt sistemlərindən biri olması, dildaxili sistemliliyin formalaşmasına səbəb olur.

4. Dilin həm formaya, həm də məzmununa malik olması, eləcə də onun struktur vahidlərinin semiotikliyi, dərk olunmuş gerçəklik

elementlərinin beynimizdəki intellekt obrazları ilə bağlılığındadır. Dil konkret olaraq nitqdə mövcud olsa da, tarixi baxımdan dil də, onun struktur vahidləri də məhz ünsiyyətdən və ya nitq ehtiyacından yarsansa da, onların məna və ya məzmun qazanması məhz dərkətmə və təfəkkür prosesləri ilə bağlandıqda ortaya çıxır.

5. Nitqyaratma prosesinin nəticəsi olaraq meydana çıxan nitq, onun mənbəyi funksiyasını daşıyan dil struktur vahidləri, eləcə də onların bir fərd tərəfindən yaradılıb digər fərd tərəfindən mənimsənilməsini təmin edən beyin fəaliyyəti və təfəkkür prosesləri də ümumi və aktiv dil sisteminin ayrılmaz tərkib hissələridir və ya qısaca şəkildə desək, dil struktur vahidləri, nitq, eləcə də beyin fəaliyyəti ümumi və aktiv dil sisteminin tərkib hissələridir.

MÖVZU İLƏ BAĞLI ƏDƏBİYYAT

Azərbaycan dilində:

1. Abdullayev Ə. Aktual üzvlənmə və mətn. Bakı, "Səda", 1998, s.
2. Abdullayev Ə. Mətni anlama modelləri. Bakı, "Səda", 1999, s.
3. Abdullayev K. Azərbaycan dili sintaksisinin nəzəri problemləri. Bakı, "Maarif", 1998, s.
4. Abdullayev K. Dilçiliyə səyahət. Dilçi olmayanlar üçün dilçilik. Bakı, "Mütərcim", 2010, 200 s.
5. Abdullayeva M.Y. Azərbaycan folklorunun regional xüsusiyyətləri (Şəki-Zaqatala folklor nümunələri əsasında). Filologiya elmləri namizadi alimlik dərəcəsi almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiya, Bakı 2002, 160 s.
6. Axundov A.A. Azərbaycan dilinin fonetikasi. Bakı, "Maarif", 1984, 391 s.
7. Axundov A.A. Ümumi dilçilik. Bakı, "Maarif", 1979, 256 s.
8. Axundov A.A. Dil və ədəbiyyat. I c., Bakı, "Gənclik", 2003, 660 s.
9. Axundov A.A. Dil və ədəbiyyat. II c., Bakı, "Gənclik", 2003, 436 s.
10. Babayev C.Ə., Əliyazadə A.Ə., Nuriyev Ü.Q. Beyzik dili əsasında proqramlaşdırmanın elementləri. Bakı, "Maarif", 1997, 218 s.
11. Balayev M. İslam və onun ictimai siyasi həyatda rolu. Bakı, "Azərənşər", 1991, s. 32
12. Bayramov Ə. İnsan fikirləşməyi və danışmağı necə öyrənmişdir. Bakı, "Azərənşər", 1963, 60 s.
13. Bayramov H.A. Azərbaycan dili frazeologiyasının əsasları. Bakı, "Maarif", 1978, 100 s.
14. Cəfərov C. Nitq hissələrində keçid prosesləri (Azərbaycan dili materialları əsasında). Bakı, "Maarif", 1983, 96 s.
15. Cəfərov C. Azərbaycan dilində söz yaradıcılığı. Bakı, "Azərbaycan Dövlət Universiteti" nəşriyyatı, 1960, s.
16. Cəfərov N. Azərbaycanşünaslıq məsələləri. Bakı, "Bakı Universiteti" nəşriyyatı, 2001, 112 s.
17. Cəfərov S. Azərbaycan dilində sözdüzəldici və sözdəyişdirici şəkilçilər. Bakı, "Maarif", 1968, 107 s.
18. Elkin Etibar. Etibarın dünyası, dünyanın etibarı. Bakı, "Zərdabi LTD", 2008, 128 s.
19. Eminli H. Nitqin yaranması və inkişafı prosesinin neyrolinqvistik təhlili. Filologiya ixtisası üzrə fəlsəfə doktoru alimlik dərəcəsi almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiya (Dil nəzəriyyəsi – 10.02.19). Bakı, 2008, 153 s.
20. Əfəndiyev İ.R. Müasir Azərbaycan dilində qrammatik kateqoriyalar. Filologiya elmləri doktoru alimlik dərəcəsi almaq üçün təqdim olunmuş dissertasiyanın avtoreferatı. Bakı, 1960, 46 s.

21. Əfəndiyeva T. Azərbaycan ədəbi dilinin leksik üslubiyatı. Bakı, "Elm", 1980, 251 s.
22. Ələkbərova E.N. Dilimizin ulu səsi – Dədə Qorqud abidəsi, Bakı, "Nurlan", 2007, 240 s.
23. Əmirov Z.M. Azərbaycan dilinin formal mətnlərinin yaradılması və onların əsasında linqvistik prosessorun qurulması. Bakı, "AMEA akad.Ə.İ.Hüseynov adına Kibernetika İnstitutu", 2006, s.
24. Əsgərov H. Azərbaycan dilində maddi mədəniyyət leksikası. Bakı, "Nurlan", 2006, 448 s.
25. Əsgərov M.B. Dərketmə və onun fazaları. Tədqiqlər. Bakı, "Elm", 2003, № 4, s. 37-39.
26. Əsgərov M.B. Dərketmə və təfəkkürün vahidləri. Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin Xəbərləri, Humanitar elmləri seriyası, Bakı, "ADPU", 2006, №4, s. 115-119
27. Əsgərov M.B. Dərketmənin mexanizmi. Tədqiqlər, AMEA Dilçilik İnstitutunun elmi toplusu. Bakı, "Elm", 2006, N 4, s. 44-59.
28. Əsgərov M.B. Dil və dərketmədə qarşılıqlı əks olunmalar. Elmi axtarışlar, AMEA Folklor İnstitutunun elmi toplusu, XXV buraxılış, Bakı, "Səda", 2006, s. 111-115.
29. Əsgərov M.B. Dilin psixolinqvistik mahiyyəti. Tədqiqlər, AMEA Dilçilik İnstitutunun elmi toplusu. Bakı, "Elm", 2004, № 2, s. 60-64.
30. Əsgərov M.B. Gerçəklik elementinin intellekt obrazları. Tədqiqlər, AMEA Dilçilik İnstitutunun elmi toplusu. Bakı, "Elm", 2003, № 4, s. 39-43.
31. Əsgərov M.B. Klassik nağıl süjetlərində zaman formaları ilə yaranan psixolinqvistik keçidlər. "Ortaq türk keçmişindən orta q türk gələcəyinə" II uluslararası folklor konfransının materialları. Bakı, "Nurlan", 2004, s.259-263.
32. Əsgərov M.B. L.Viqotskinin dil nəzəriyyəsi ilə bağlı psixoloji görüşləri (lingvopsixoloji problemlər seriyasından). Tədqiqlər, AMEA Dilçilik İnstitutunun elmi toplusu. Bakı, "Elm", 2005, N 1 s. 19-28.
33. Əsgərov M.B. Leksik-qrammatik formaların lingvopsixoloji təhlili. Filologiya məsələləri, AMEA M.Füzuli adına Əlyazmaları İnstitutunun elmi toplusu. Bakı, "Elm və Təhsil", 2010, № 1, s. 40-52.
34. Əsgərov M.B. Sinktual dərketmədə dilin iştirakı. Terminologiya məsələləri, Bakı, "Elm" 2006 c.39-43.
35. Əsgərov M.B. Təfəkkür prosesləri baxımından dilin yaranması. Tədqiqlər, AMEA Dilçilik İnstitutunun elmi toplusu. Bakı, "Elm", 2008, N 4 s. 45-53.
36. Əsgərov M.B. Türk dillərində zaman formaları, adverbial fel formaları və onlar arasında funksional-semantik əlaqələr. Bakı, "Elm", 2003, İkinci nəşr, 180 s.

37. Əsgərov M.B. Türk və Azərbaycan dillərində zaman formalarının müəyyən olunması meyarı. Elmi axtarışlar, AMEA Dilçilik İnstitutunun elmi toplusu. 3-cü toplu. Filologiya, tarix, incəsənət. Bakı, "Elm", 2001, s. 172-176.
38. Əsgərov M.B. Ümumi dərketmə prosesində sinktual dərketmənin rolu (psixolinqvistik araşdırma). Tədqiqlər, AMEA Dilçilik İnstitutunun elmi toplusu. Bakı, "Elm", 2004, № 1, s. 16-19.
39. Əsədova M. Müxtəlif sistemli dillərdə şəxs əvəzlilərinə dair bəzi qeydlər. Dilçilik İnstitutunun əsərləri, AMEA Dilçilik İnstitutunun elmi toplusu. Bakı, "Elm", 2009, N 1, s.219-228.
40. Əzizov E. Azərbaycan dilinin tarixi dialektologiyası. Bakı, "Bakı Universitetinin nəşriyyatı", 1999, 354 s.
41. Fəxrəddinqızı G. Türk dillərində zaman kateqoriyası. Bakı, "Nurlan", 2010, 264 s.
42. Hacıyev T. Azərbaycan ədəbi dili tarixi (təşəkkül dövrü), Bakı, "ADU nəşriyyatı", 1976, 156 s.
43. Hacıyev T., Vəliyev K. Azərbaycan ədəbi dili tarixi, Bakı, "Maarif", 1983, 188 s.
44. Hacıyeva A. Erkən türk dövrünə aid metatezik sözyaradıcılığı prosesinin psixolinqvistik aspektədən təhlili haqqında. AMEA-nın Xəbərləri, Humanitar elmlər seriyası, №2-4, Bakı, "Elm", 2006, s. 272-283.
45. Hacıyeva A.Y. Dil sistemində tipoloji səpmələr. Filologiya elmləri namizədi alimlik dərəcəsi almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiyanın avtoreferatı. Bakı, 2006, 27 s.
46. Hacıyeva T. Qloballaşma və dil. Tədqiqlər, AMEA Dilçilik İnstitutunun elmi toplusu. Bakı, "Elm", 2006, N 2, s. 10-18.
47. Həsənov H. Söz və ad. Bakı, "Maarif", 1984, 100 s.
48. Həsənov H. Müasir Azərbaycan dilinin leksikası. Bakı. "Bakı Universiteti", 2000, 334 s.
49. Həsənov H.Ə. Müasir Azərbaycan dilinin leksikası. Bakı. "Maarif", 1987, 308s.
50. Hüseynzadə M. Müasir Azərbaycan dili. Morfologiya. III hissə. Bakı. "Maarif", 1983, 320 s.
51. Həbibova K. Müasir Azərbaycan dilində elliptik cümlə. Bakı, "Elm və təhsil", 2009, 192 s.
52. Qasımova A. Məhəmməd peyğəmbərin meracı. Bakı, "Yazıçı", 1994, s. 46.
53. Quliyev H. Deskriptivizm cərəyanı və onun dilçiliyin inkişafında rolu. Filologiya elmləri namizədi alimlik dərəcəsi almaq üçün təqdim olunmuş dissertasiya. Bakı, 2009.
54. Xəlilov B. Müasir Azərbaycan dilinin morfologiyası. II hissə, Bakı, 2003, 340s.

55. Xuduyev N.M. Azərbaycan ədəbi dili tarixi. Bakı, "Maarif", 1995, 496 s.
56. İsrailova S. Azərbaycan dilində informatika terminlərinin leksik-semantik təhlili. Bakı. "Beynəlxalq universitet". 2006, 132 s.
57. Kazımov İ. Axısqa türklərinin dili, Bakı, "Elm", 1999, 277s.
58. Kazımov Q. Müasir Azərbaycan dili. Sintaksis. Bakı, "Elm və təhsil", 2000, 496 s.
59. Kazımov Q.S. Müasir Azərbaycan dili. Bakı, "Ünsiyyət", 2002, 420 s.
60. Kazımov Q. Azərbaycan dilinin tarixi (ən qədim dövrlərdən XIII əsrə qədər). Bakı, "Təhsil", 2003, 584 s.
61. Kazımov Q. Dil, tarix, poeziya. Bakı, "Elm və təhsil", 2005.
62. "Kitabi-Dədə Qorqud" dilinin izahlı lüğəti. Red.Axundov A., Bakı "Elm", 1999, 204 s.
63. Mahmudov M.Ə. Azərbaycan mətnlərinin avtomatik işlənməsi sistemi. Filologiya elmləri doktoru alimlik dərəcəsi almaq üçün təqdim olunmuş dissertasiyanın avtoreferatı. Bakı, 1994, 64 s.
64. Mahmudov M.Ə. Ənənəvi dilçiliyə qeyri-ənənəvi baxış. AMEA-nın Xəbərləri, Humanitar elmlər seriyası N 2-4, Bakı, "Elm", 2006, s. 101-113.
65. Mahmudov M.Ə. Mətnin formal təhlili sistemi. Bakı, "Elm", 2002.
66. Mahmudova Q. Qıpçaq qrupu türk dillərinin frazeologiyası. Türk dillərinin frazeologiyası, II cild, Bakı, "Nurlan", 2009, 250 s.
67. Mahmudova R.D. Azərbaycan dilində şəkilçilərin omonimliyi. Filologiya elmləri namizədi alimlik dərəcəsi almaq üçün təqdim olunmuş dissertasiyanın avtoreferatı. Bakı, 1996, 24 s.
68. Mehdiyeva S.N. Yazılı dastanların dili ("Şəhriyar" dastanının materialları əsasında). Bakı, "Elm", 1991, 136 s.
69. Məhərrəmli B. Türk dillərində bir saitedən ibarət köklərin semantik inkişafı. "Dilçilik İnstitutunun əsərləri". AMEA Dilçilik İnstitutu. Bakı, "Elm", 2009, s.209-218.
70. Məhərrəmov R. Azərbaycan ədəbi dili tarixi (Sovet dövrü). Bakı, "Elm", 1987, 256 s.
71. Məhərrəmov R. Kitabi-Dədə Qorqudun söz dünyası. Bakı, 2009.
72. Məmmədli N. Alınma terminlər (1920-1995-ci illər). Bakı, "Elm", 1998, 314 s.
73. Məmmədov A. Mətnin yaranmasında formal əlaqə vasitələrinin sistemi. Bakı, "Elm", 2001.
74. Məmmədov İ. Azərbaycan dilində qrammatik sinonimlik (Fel formaları əsasında). Bakı, "Elm", 1985, 88 s.
75. Məmmədov N.N., Axundov A.A. Dilçiliyə giriş. Bakı, "Maarif", 1966, 200 s.
76. Məşədiyev Q. Müasir Azərbaycan dilində nitq hissələrinin semantikasi. Bakı, "Elm", 1998, 106 s.
77. Mirzəyev İ. Posttravmatik streslərin nəzəri modelləri. Tədqiqələr, AMEA Dilçilik İnstitutunun elmi toplusu. Bakı, "Elm", 2006, N 2, s. 19-23.
78. Mirzəliyeva M.M. Müasir Azərbaycan dilində felin mənə növləri. Filologiya elmləri namizədi alimlik dərəcəsi almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiya. Bakı, 1976.
79. Mirzəliyeva M.M. Türk dilləri frazeologiyasının nəzəri problemləri. Bakı, 1995, 146 s.
80. Mirzəliyeva M.M. Türk dillərinin frazeologiyası, I cild, Bakı, "Nurlan", 2009, 250 s.
81. Mirzəyev H. Azərbaycan dilində fel. Bakı, "Maarif", 1986, 320 s.
82. Mirzəzadə H. Azərbaycan dilinin tarixi sintaksisi. Bakı, "Maarif", 1968, 162 s.
83. Nağısoylu M. Azərbaycan dili (Ali təhsilə hazırlıq kurslarının dinləyiciləri üçün dərslik). Bakı, "Zirvə yayınları", 1999, 242 s.
84. Nəcəfov M. Beyin fəaliyyəti və psixi hadisələr. Bakı, "Azərənşir", 1989, 144 s.
85. Orucova Ş.Ə. Türk dillərində xitab. Bakı, "Nurlan", 2007, 200 s.
86. Ramiz Ə. Qutadğu bilig. Bakı, "Elm", 2003, 175 s.
87. Rəcəbli Ə. Göytürk dilinin leksikası. Bakı. "Nurlan", 2004, 428 s.
88. Rəcəbli Ə. Göytürk dilinin morfolojiyası. Bakı."Bakı universiteti", 2002, 475s.
89. Rəcəbli Ə. Sosiolinqvistika. Bakı. "Nurlan", 2004, 520 s.
90. Rəcəbov Ə. Dil, Şüur, Cəmiyyət, Tarix. Bakı, 1993, 160s.
91. Rüstəmov R.Ə. Filologiya elmləri doktoru alimlik dərəcəsi almaq üçün təqdim edilmiş elmi məruzə. Bakı, 1997, 67 s.
92. Rüstəmov C.R. Müasir türk və Azərbaycan dillərində diplomatik terminlərin struktur-semantik təhlili. Filologiya elmləri namizədi alimlik dərəcəsi almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiyanın avtoreferatı. Bakı, 2006, 25 s.
93. Rzasoy S. Oğuz mifinin paradigmaları. Bakı. "Səda", 2004, 200 s.
94. Sadıqova S. Azərbaycan dili terminologiyasının nəzəri problemləri. Bakı, "Elm", 2002, 230 s.
95. Sadıqova S. Azərbaycan dilində fizika-riyaziyyat terminologiyasının formalaşması və inkişafı. Bakı, "Elm", 1997, 191 s.
96. Salayev Z. Sınır xəstəlikləri. Bakı, "Maarif", 1983, 282 s.
97. Seyidov Y. Azərbaycan dilində söz birləşmələri. Bakı, "Maarif", 1992, 340 s.
98. Sədiyeva G.A. Afaziya: neyrolinqvistik tədqiqat. Bakı, "Elm", 1999, 92 s.
99. Sədiyeva G.A. Bilinqvizmin neyrolinqvistik təhlili. Tədqiqələr, AMEA Dilçilik İnstitutunun elmi toplusu. AMEA Dilçilik İnstitutu. Bakı, "Elm", 2006, №4, s. 31-38.

100. Şükürova T. Azərbaycan və özbək dillərində müstəqillik dövründə termin yaradıcılığının əsas meylləri. Bakı. "Elm və təhsil", 2010, 202 s.
101. Tahirov İ. Azərbaycan və ingilis dillərində zaman kateqoriyası. Bakı. "Nurlan", 2007, 324 s.
102. Vəliyeva K.A. Mətnin avtomatik sintaktik təhlili və sintezi. Bakı, "Örnək", 1996.
103. Yusifova T. Koqnitiv dilçilik yeni təlim kimi. Elmi axtarışlar, AMEA Folklor İnstitutunun elmi toplusu, XXV buraxılış, Bakı, "Səda" 2006, s. 46-49.
104. Zeynalov F.R. Türk dillərində nitq hissələrinin ənənəvi bölgüsü. Bakı, "Maarif", 1957, 64 s.

Rus dilində

105. Аврорин В.А. Проблемы изучения функциональной стороны языка. К вопросу о предмете социолингвистики Л., «Наука» 1975, 275 с.
106. Ахунзянов Э.М. Общее языкознание. Казань, "Издательство Казанского университета", 1981, 256 с.
107. Ахутина Т.В. Нейролингвистический анализ динамической афазии. Москва, "МГУ", 1975, 144 с.
108. Ахутина Т.В. Порождение речи. Нейролингвистический анализ синтаксиса. Москва, "МГУ", 1989, 215 с.
109. Баранникова Л.И. Введение в языкознание. Саратов, "Издательство Саратовского университета", 1973, 384 с.
110. Баскаков Н.А. Историко-типологическая характеристика структуры тюркских языков. Словосочетание и предложение. Москва, «Наука», 1975, 287 с.
111. Баскаков Н.А. Историко-типологическая характеристика структуры тюркских языков: (Структура слова и механизм агглютинации). Москва, «Наука», 1979, 274 с.
112. Батманов И.А. Таласские памятники древнетюркской письменности, Фрунзе, Издательство "Илим", 1971, 274 с.
113. Бенвенист Э. Общая лингвистика. (Перевод с французского Ю.С.Степанова) Москва, «Прогресс», 1974, 447 с.
114. Блумфилд Л. Язык. М., «Прогресс», 1968, 607 с.
115. Богородицкий В.А. Лекции по общему языковедению, Казань, "Типо-литография Императорского Университета", 1915, 332 с.
116. Богородицкий В.А. Введение в тюрко-татарское языкознание, часть I, Казань, "ГИЗ ТССР", 1922, 158 с.
117. Богородицкий В.А. Введение в татарское языкознание в связи с другими тюркскими языками, Казань, Татгосиздат, 1953, 220 с.
118. Бодуен де Куртене И.А. Избранные труды по общему языкознанию, т.2, Москва, "Издательство Академии Наук СССР", 1963, 391 с.
119. Болонов Л.Я., Деглин В.Л. Слух и речь доминантного и не доминантного полушарий. Ленинград. Издательство "Ленинградского университета", 1976, 220 с.
120. Бондарко А.В. О таксисе: (на материале русского языка) Москва, "Просвещение", 1976, 244 с.
121. Будагов Р.А. Введение в науку о языке. М., Издательство "Московского университета", 1958, с.
122. Бутон Ш. Развитие речи. Психоллингвистика. Москва, «Прогресс», 1984, с.307-324.
123. Введение в языкознание (под редакцией Л.И.Баранниковой и др.), Саратов, "Издательство Саратовского университета", 1984, 75 с.
124. Велиев К.Н. Аффиксы -кы в азербайджанском языке. Автореферат на соискание ученой степени кандидата филологических наук. Баку, 1974, 22 с.
125. Венцкович Р.М. Введение в языкознание. часть I, М., Издательство "Московского университета", 1975, 165 с.
126. Верещагин Е.М. Слово: соотношение планов содержания и выражения. Вопросы порождения речи и обучение языку. Москва, МГУ, 1967, с. 56-87.
127. Винарская Е.Н. Значение частных языковых факторов в целостной деятельности речевой коммуникации. Семантические и фонологические проблемы прикладной лингвистики. Москва, МГУ, 1968, с. 31-40.
128. Волошинов В.Н. Марксизм и философия языка. Л., Издательство "Ленинградского университета", 1930, 157 с.
129. Выготский Л.С. Мышление и речь. Москва, Издательство "Высшая школа", 1959, 254 с.
130. Выготский Л.С. Психология. Москва, "изд. Апрель Пресс, ЭКСМО-ПРЕСС", 2000. 1008 с.
131. Выготский Л.С. Избранные психологические исследования М., Издательство "Высшая школа", 1956. 632 с.
132. Выготский Л.С. Инструментальный метод в психологии. В книге "Развитие высших психических функций. Из неопубликованных трудов". Москва, Издательство "Высшая школа", 1960, 548 с.
133. Глоzman Ж.М. К вопросу о нарушении морфологической структуры речи при афазии. Вопросы психологии. Москва, «Учпедгиз», 1974, №5 с. 81-97.
134. Гаджиева Н.З. Проблемы тюркской ареальной лингвистики, М., Издательство "Наука", 1975, 305 с.

135. Головин Б.Н. Введение в языкознание, М., Издательство “Высшая школа”, 1973, 320 с.
136. Гончаренко М.С. Валеопедагогические основы духовности. Харьков, «ХНУ имени В.Н.Каразина», 2007, 400 с.
137. Гузев В.Г. Очерки по теории тюркского словоизменения: Глагол (на материале староанатолийского языка). Ленинград, Издательство “Ленинградского университета” 1990, 168 с.
138. Гузев В.Г. Очерки по теории тюркского словоизменения: Имя (на материале староанатолийского языка). Ленинград, Издательство “Ленинградского университета”, 1987, 144с.
139. Гузев В.Г. Система тюркских словоизменительных категорий в функционально-семантическом аспекте. Диссертация на соискание ученой степени доктора филологических наук. Ленинград, 1986, 356с.
140. Гумбольдт В. Избранные труды по языкознанию. М., «Прогресс», 1984, 397 с.
141. Гумбольдт В. О различии организмов человеческого языка и о влиянии этого различия на умственное развитие человеческого рода. Введение во всеобщее языкознание. СПб, 1859. 180 с.
142. Добровольский М. Агглютинативен ли турецкий язык? Перевод с английского А.Н.Барулина. Новое в зарубежной лингвистике. Выпуск XIX. Москва, «Прогресс», 1987, с. 258-281.
143. Дмитриев Н.К. Грамматика башкирского языка. Москва-Ленинград, «Прогресс», 1948, 346 с.
144. Дмитриев Н.К. Современный татарский литературный языка. Москва, «Наука», 1969, 276 с.
145. Дмитриев Н.К. Турецкий язык. Москва, “Издательство восточной литературы”, 1960, 94 с.
146. Залевская А.А. Проблемы организации внутреннего лексикона человека. Калинин, Издательство «КГУ», 1977, 210 с.
147. Звегинцев В.А. О научном наследии Вильгельма фон Гумбольдта // Гумбольдт В.фон. Избранные труды по языкознанию. Москва, “Прогресс”, 1984, предисловие.
148. Звегинцев В.А. Язык и лингвистическая теория. Москва, Издательство “Московского университета”, 1973, 243 с.
149. Звегинцев В.А. Очерки по общему языкознанию, Москва, Издательство “Московского университета”, 1962, 383 с.
150. Зиндер Л.Р. Введение в языкознание. Москва, “Высшая школа”, 1987, 176 с.
151. Зинченко В.В. Психология восприятия. Москва, Издательство “Московского университета”, 1973, 246 с.
152. Жинкин Н.И. Механизмы речи. Москва, Издательство “Академии Наук СССР”, 1958, 370 с.
153. Жинкин Н.И. Речь как проводник информации. М., Издательство «Наука», 1982, 159 с.
154. Иванов С.Н. Курс турецкой грамматики. Ч.1. Ленинград, Издательство “Ленинградского университета”, 1975, 100 с.
155. Иванов С.Н. Курс турецкой грамматики. Ч.2. Ленинград, Издательство “Ленинградского университета”, 1977, 88 с.
156. Иванов С.Н. Очерки по синтаксису узбекского языка (форма на -ган и его производные). Ленинград, Издательство “Ленинградского университета”, 1959, 151с.
157. Иванов С.Н. ”Родословное древо тюрков” Абу-л-Гази-Хана. Грамматический очерк (Имя и глагол. Грамматические категории). Ташкент, «ФАН», 1969, 203 с.
158. Исследование речевого мышления в психолингвистике. Под ред. Ахутиной Т.С., Горелова М. Москва, “Наука”, 1985, 239 с.
159. Исхаков Ф.Г. Тувинский язык. М-Л, “Издательство Академии Наук СССР”, 1957, 123 с.
160. Кадымова Ш.И. Лексическая семантика простых глаголов в турецком языке. Автореферат на соискание ученой степени кандидата филологических наук. Баку, 2002, 28 с.
161. Касевич В.Б. Элементы общей лингвистики. Москва, Издательство «Наука», 1977, 183 с.
162. Касевич В.Б. Морфонология. Л., Издательство “Ленинградского университета”, 1986, 160 с.
163. Касевич В.Б., Харковский В.С. Конструкции с предикативными актантами, Ленинград, Издательство “Ленинградского университета”, 1985, 124 с.
164. Киселева Л.А. Вопросы теории речевого воздействия. Ленинград, Издательство “Ленинградского университета”, 1978, 160 с.
165. Климов Г.А. Фонема и морфема. Москва, Издательство «Наука», 1967, 128 с.
166. Кодухов В.И. Введение в языкознание. М., “Просвещение”, 1979, 351с.
167. Колшанский Г.В. Соотношения субъективных и объективных факторов в языке. М. 1975. 324 с.
168. Кондрашов Н.А. Общее языкознание. ч. II, М., Издательство «Наука», 1974, 172 с.
169. Кононов А.Н. Грамматика современного турецкого литературного языка. Москва-Ленинград, “Издательство Академии Наук СССР”, 1956, 569 с.

170. Кононов А.Н. Грамматика современного узбекского литературного языка. Москва-Ленинград, "Издательство Академии Наук СССР", 1980, 446 с.
171. Кормушин И.В. Системы времен глагола в алтайских языках. Москва, "Наука", 1984, 88 с.
172. Кулиев Г.К. Семантика глагола в тюркских языках. Баку, «Элм», 1998, 205 с.
173. Косовский Б.И. Общее языкознание. Минск, "Издательство МГУ им. В.И.Ленина", 1969, 270 с.
174. Кочергина В.А. Введение в языкознание. М., Издательство "Московского университета", 1979, 208 с.
175. Кузнецов П.И. Категория вида в турецком языке: Видовые разряды. Труды Военного института иностранных языков. Иностранные языки. Москва, 1968. №4, с. 100-112.
176. Кузнецов П.С. Генезис видо-временных отношений древнерусского языка. Труды Института языкознания АН СССР, Т.2. Москва, 1953. с. 217-231
177. Кулиев Г.К. Семантика глагола в тюркских языках. Баку, «Элм», 1998, 205 с.
178. Кулиева К. Древнетюркский лексический пласт Кубинско - Дербентского диалекта азербайджанского языка. Баку. "Нурлан". 2007, 152 с.
179. Леонтьев А.А. Психолингвистические единицы и порождение речевого высказывания. Москва, "Наука", 1969, 308 с.
180. Леонтьев А.А. Язык, речь, речевая деятельность. Москва, "Просвещение", 1969, 214 с.
181. Леонтьев А.А. Языкознание и психология. Москва, "Наука", 1966, 80с.
182. Леонтьев А.А. Что такое язык? Москва, "Просвещение", 1976, 90 с.
183. Леонтьев А.А. Психолингвистика. Москва, "Наука", 1967, 118 с.
184. Леонтьев А.А. Эвристический принцип в восприятии, порождении и усвоении речи // Вопросы психологии 1974, № 5, с. 34-75.
185. Леонтьев А.А. Психология общения. Тарту, «Университет Тарту», 1974, 219 с.
186. Леонтьев А.А. Слово в речевой деятельности. Москва, "Наука", 1965, с. 22-26.
187. Леонтьев А.А. Язык, речь, речевая деятельность. Москва, "Просвещение", 1969, с. 135.
188. Ломтев Т.П. Общее и русское языкознание, М., Издательство "Наука", 1976, 381 с.
189. Лурия А.Р. Основные проблемы нейролингвистики. Москва, "МГУ", 1975, 254 с.
190. Лурия А.Р. Язык и сознание. Москва, "МГУ", 1979, 320с.
191. Лурия А.Р. Основные нейропсихологии. Москва, "МГУ", 1973, 376 с.
192. Лурия А.Р. Научные горизонты и философские тупики в современной лингвистике: (Размышления психолога о книгах Хомского) // Вопросы философии, 1975. № 3, с. 131-152.
193. Малов С.Е. Памятники древнетюркской письменности, М-Л, "Издательство Академии Наук СССР", 1951, 380 с.
194. Малов С.Е. Уйгурский язык. М-Л, "Издательство Академии Наук СССР", 1954, 203 с.
195. Маслов Ю.С. Введение в языкознание. М., "Высшая школа", 1975, 328с.
196. Мешадиева А.Э. Формальное описание закона гармонии в тюркских языках. Баку, "Элм", 2004, 242с.
197. Мирзаджанзаде А.Х. Этюды о гуманитаризации образования. Баку, "Азернешр", 1993, 416 с.
198. Миллер Дж., Галентер Е., Прибрам К. Планы и структура поведения: Пер. с англ. М., "Прогресс", 1965, 238 с.
199. Мышление и речь. Под ред. Жинкина Н.И. и Шемякина Ф.Н. Москва, "АПН РСФСР", 1963, 272 с.
200. Мусаев К.М. Грамматика караимского языка. Москва, Издательство "Наука", 1964, 344с.
201. Наджип Э.Н. Современный уйгурский язык. Фонетика и морфология. М., "Издательство восточной литературы", 1960, 133 с.
202. Насилов В.М. Язык тюркских памятников уйгурского письма XI-XV вв., М., Издательство "Наука", 1974, 210 с.
203. Насилов Д.М. Проблемы тюркской аспектологии (Акциональность). Ленинград, «Наука», 1989, 208 с.
204. Насилов Д.М. Структура времен индикатива в древнеуйгурском языке (по памятникам уйгурского языка). Автореферат на соискание ученой степени кандидата филологических наук. Москва, 1963, 21с.
205. Норман Б.Ю. Введение в языкознание. Минск, "Высшая школа", 1984, 365 с.
206. Омокаева Э.У. Актуальное членение в калмыцком языке. Автореферат на соискание ученой степени кандидата филологических наук. Ленинград, 1991, 26 с.
207. Основы теории речевой деятельности. Под ред. А.А. Леонтьева. Москва, "Наука", 1974, 368 с.
208. Орузбаева Б. Словообразование в киргизском языке, Фрунзе, «Илим», 1964, 309 с.

209. Пазухин Р.В. Учение К.Бюлера о функциях языка как попытка психологического решения лингвистических проблем. – “Вопросы языкознания”, № 2, М., Издательство “Наука”, 1963. с. 91-113.
210. Панфилов В.З. Взаимоотношение языка и мышления. Москва, Издательство “Наука”, 1971, 232 с.
211. Панфилов В.З. Гносеологические аспекты философских проблем языкознания. Москва, Издательство “Наука”, 1982, 357с.
212. Пешковский А.М. Русский синтаксис в научном освещении. Москва, “Учпедгиз”, 1956, 511с.
213. Покровская Л.А. Грамматика гагаузского языка. Фонетика и морфология. Москва, “Наука”, 1964, 298 с.
214. Поливанов Е.Д. Труды по восточному и общему языкознанию. Москва, “Наука”, 1991, 623 с.
215. Потенция А.А. Мысль и язык. 2-е изд. Харьков, 1892, 228 с.
216. Психолингвистика. Сост. А.М.Шахнарович. Москва, “Прогресс”, 1984, 368 с.
217. Психолингвистика за рубежом. Под ред. Леонтьева А.А., Сахарного Л.В. Москва, “Наука”, 1972, 127 с.
218. Пригожин И. Неровновесная статистическая механика. (Пер. с английского В.А.Белокопя и В.А.Угорова, под редакцией Д.Н.Зубарева), М., Издательство “Мир”, 1964, 314 с.
219. Проблемы структурной лингвистики.(под редакцией С.К. Шаумяна), М., Издательство “Наука”, 1972, 554 с.
220. Психолингвистические исследования значения слова и понимания текста. Под ред.Залевской А.А., Калинин, «КГУ», 1988, 165 с.
221. Реформатский А.А.Лингвистика и поэтика, М., Издательство “Наука”, 1978, 263 с.
222. Рябова Т.В. Механизмы порождения речи по данным афазии. ”Вопросы порождения речи и обучения языку”. Москва, “Наука”, 1967 с. 74-96.
223. Садийева Г. Лингвистический анализ нарушения речи при афазии. Баку, “Элм” 1997.
224. Салама-Казаку Т. Методология психолингвистики и некоторые ее примечания // Психолингвистика за рубежом. Москва, “Наука”, 1972, с. 15-42.
225. Севортян Э.В. Аффиксы глаголообразования в азербайджанском языке, Москва, “Издательство Восточной литературы”, 1962, 643 с.
226. Серебренников Б.А. О материалистическом подходе к явлениям языка. Москва, “Наука”, 1983, 319 с.
227. Серебренников Б.А. Роль человеческого фактора в языке. Язык и мышление. Москва, “Наука”, 1988, 244 с.
228. Серебренников Б.А., Гаджиева Н.З. Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков. Москва, “Наука”, 1986, 301 с.
229. Сеченов И.М. Психология поведения: Избранные психологические труды (под редакцией М.Г.Ярошевского) Москва, Институт практической психологии; Воронеж НПО «МОДЕК», 1995, 320 с.
230. Сеченов И.М. Рефлексы головного мозга. Москва, “Издательство Академии Наук СССР”, 1961, 99 с.
231. Соссюр Фердинанд де. Заметки по общей лингвистике. (Перевод с французского Б.П.Нарумова). Москва, «Прогресс» 1990, 280 с.
232. Спивак Д.Л. Лингвистика измененных состояний сознания. Ленинград, «Наука» Ленинградское Отделение, 1986, 92 с.
233. Стеблин-Каменский М.И. Спорное в языкознании. Ленинград, «ЛГУ», 1974, 141 с.
234. Степанов Ю.С. Основы общего языкознания, М., ”Просвещение”, 1975, 271 с.
235. Тарасов Е.Ф. Тенденции развития психолингвистики. Москва “Наука”, 1987, с.
236. Тенишев Э.Р. Строй сарыг-югурского языка. Москва, «Наука», 1976, 307с.
237. Уфимцева Н.В. Опыт экспериментального исследования развития словесного значения. Психолингвистические проблемы семантики. М., 1983.
238. Фрумкина Р.М. Лингвистическая гипотеза и эксперимент: (О специфике гипотез в психолингвистике). Гипотеза в современной лингвистике. М., 1980, с.
239. Харитонов Л.Н. Залоговые формы в якутском языке, М-Л., “Издательство Академии Наук СССР”, 1963, 126 с.
240. Хомский Н. Язык и мышления. Москва, “МГУ”, 1972, 122 с.
241. Хомский Н., Миллер Дж. Конечные модели использования языка. Кибернетический сборник. Новая серия. М., “МГУ”, 1967. Вып. 4;
242. Хомский Н. Синтаксические структуры. Новое в лингвистике, М., “МГУ”, 1962. Вып. 2.
243. Хомский Н. Аспекты теории синтаксиса. М., “МГУ”, 1972, 259 с.
244. Черепанов М.В. Общее языкознание. Саратов, “Издательство Саратовского университета”, 1969, с. 170.
245. Чесноков П.В. Слово и соответствующая ему единица мышления. М., «Просвещение», 192 с.

246. Чесноков П.В. Основные единицы языка и мышления. Ростов, “Издательство Ростовского университета”, 1966, 176 с.
247. Чикобава А.С. К вопросу о взаимоотношении мышления и речи в связи с ролью коммуникативной функции, “Язык и мышление”, № 2, М. 1967. с. 16-48.
248. Цветкова Л.С., Глозман Ж.М. Аграмматизм при афазии. Москва, “МГУ”, 1978, 152 с.
249. Шафф А. Введение в семантику, М., «Наука», 1963, 382 с.
250. Шухардт Г. Избранные статьи по языкознанию, М., “Издательство иностранной литературы”, 1950, 292 с.
251. Щербак А.М. Грамматика староузбекского языка. Москва-Ленинград, “Издательство Академии Наук СССР”, 1962, 274 с.
252. Щербак А.М. Очерки по сравнительной морфологии тюркских языков: (Глагол). Ленинград, “Наука” Ленинградское Отделение, 1981, 183 с.
253. Щерба Л.В. Языковая система и речевая деятельность. Ленинград. “Наука”, 1974, 428 с.
254. Юлдашев А.А. Аналитические формы глагола в тюркских языках. Москва, «Наука», 1965, 275с.
255. Якобсон Р.О. Мозг и язык. Избранные работы. Москва. “Прогресс”, 1985, 234 с.
256. Якубинский Л.П. Язык и его функционирование. Москва. “Наука”, 1986, 205 с.
257. Ярошевский М.Г. Иван Михайлович Сеченев. Л., “Наука” Ленинградское Отделение, 1968, 423 с.
258. Ярошевский М.Г. Сеченев и мировая психологическая мысль. М., “Наука”, 1981, 120 с.

Türk dilində

259. Bacanlı H. Eğitim Psikolojisi, İstanbul, “Alkım Yayınevi”, 1997, 214 s.
260. Besim Atalay. Türkçe’de kelime yapma yolları. İstanbul, 1956, 342 s.
261. Demirkol Zafer. ASP ile WEB programcılığı ve elektronik ticaret. 3. baskı. İstanbul, 2001, 407 s.
262. Erden M., Akman Y. Eğitim Psikolojisi, Ankara, „Arkadaş Yayıncılık“, 2. Baskı, 1995, 168 s.
263. Ergin Muharrem. Türk Dilbilgisi, İstanbul, 1958, 462 s.
264. Karakaş S. Psikolojiye Giriş, Ankara, 11. Baskı 1995, 244 s.
265. Köksoy M.Yerbilimlerinin Katkısıyla Nuh Tufanı ve Sumerlerin Kökeni, Ankara 2003. s. 142
266. Küçükahmet L.Eğitim Bilimine Giriş, Ankara, “Gazi Kitabevi Yayıncılık”, 1997, 242 s.

267. Parlak Tahsin. Aralın sırrı (Türk dilindən Azərbaycan dilinə tərcümə edən: f.e.n. M.B.Əsgərov). Bakı, “ASQ TTM” mətbəəsi, 2005, 164 s.
268. Sekman M. Kesintisiz Öğrenme, İstanbul, “Alfa Yayıncılık”, 1998, 218s.
269. Tuna O.N. Sümer ve Türk dillerinin yaşı meselesi. Ankara. “Türk Tarih Kurumu Yayınevi”, 1990, 57 s.
270. Ülgen G. Eğitim Psikolojisi, İstanbul, “Alkım Yayıncılık”, 3. Baskı, 1997, 116 s.
271. Yıldırım R. Öğrenmeyi Öğrenmek, İstanbul, “Sistem Yayıncılık”, 1998, 130s.

Digər dillərdə

272. Cassirer E. Was ist der Mensch? Versuch einer Pilosophie der Menschlichen Kultur. Stuttgart, 1950
273. Hazai G. Zur Frage der historischen Entäicklung der Personalendungen im Osmanisch-Türkisch.// Studia turcica Budapest, 1971, 226 s.
274. Humboldt W. Über Kawi – Sprache auf der Insel Jawa, tom 1, Berlin, 1836, s. 61.
275. Osgood Ch.E. Psycholinguistik // Psycholinguistik. Darmstadt, 1980, s. 46-72.
276. Psycholinguistics. A survey of theory and research problems. Ed. By Ch.E.Osgood and T.A.Sebeok. Baltimore, 1954.
277. Steinthal H. Abriss der Sprachwissenschaft, Berlin, 1871, s.483.
- Wundt W. Völkerpsychologie. Eine untersuchung der Entwicklungsgesetze von Sprache, Mythos und Sitte. Die Sprache. Stuttgart, 1900. Bd. 1.
278. Wundt W. Völkerpsychologie. I. Leipzig, 1912. Bd. 1. Buch 2: Die Sprache.

İnternet səhifələrində

279. Özdemir S., Yalin, H. İbrahim. Her Yönüyle Öğretmenlik Mesleği // hptt: // [www.ada.net](http://www.ada.net.arabul/artikle.ht? = horo = 08mid = 178559 = ozdeyalin) / arabul / artikle.ht? = horo = 08mid = 178559 = ozdeyalin
280. Fidan N., Erden M. Eğitime Giriş, // hptt: // [www.ada.net](http://www.ada.net.arabul/artikle.ht? = horo = 08mid = 897372 = fidanerden) / arabul / artikle.ht? = horo = 08mid = 897372 = fidanerden
281. Журавлев В.К. Труды по диохронической морфологии // hptt: // [www.rambler.ru](http://www.rambler.ru/poisk/artikle.ht? = spik = 0097lmgvo = 3177386 = juravlev) / poisk/artikle.ht? = spik = 0097lmgvo = 3177386 = juravlev

LENGÜİSTİKPSİKOLOJİ VEYA DİLİN PSİKOLOJİSİ

(ÖZET)

Psikolengüistik arařtırmaların analizi sonucu belli oluyor ki, onun klasik mekteplerine (veya “behaviorizm” ve “neobehaviorizm” adlanan Batı Avrupa mekteplerine), aynen de sonuncu mektebine (“Sovyet Psikolengüistikası” veya “Nutuk faaliyeti teorisi” de adlandırılan Doęu Avrupa mektebine) ait psikolengüistik arařtırmalar, yani dilin psikolojik problemlerini öğrenmeęi amaçlayan arařtırmalar, ilk bakıřtan metnin, söylemin veya formanın arařtırılmasına adanmış olsa dahi, orada sadece psikolojik problemler irdelenmekte, lengüistik meseleler göz ardı edilmekte, kimi hallerde ise, alay ediyormuş gibi psikolengüistik arařtırmalarda lengüistik problemlerin ele alınmasının önemsizlięi vurgulanmaktadır.

Bu nedenle lengüistik problemlere önem vermeden sadece psikolojik problemlerin öğrenilmesi ile deęil, dilin ve söylemin yapısına ilkönce lengüistik bakıř açısından yaklařan, dil yapı birimlerinin ve söylemin, konuřmanın, birinci ve ikinci dilin benimsenmesinin hem psikolojik, hem de lengüistik problemlerinin öğrenilmesini amaçlayan yeni psikolengüistik mektebin ve ya psikoloji ile buluřma noktasında dilticilięin yeni yönünün yaratılmasını gerekli görüyoruz.

1. Bu arařtırmanın **psikolojik esası** akademik İ.M.Seçenov tarafından saptanan: 1) insana gösterilen dıř etki (stimul), 2) bu etkinin insanın dahilinde yarattıęı hisler, 3) insan tarafından gerçekleştirilen faaliyet basamaklarından oluřan psikolojik süreç ve bu sürecin üçüncü basamaęının L.Viqotskinin psikolojik faaliyet teorisinin dıřa yönelik faaliyetler kısmı ile pekiřtirilmesi ve tarafımızdan modelleřtirilmesi yolu ile elde edilen $S+K+F=MD$ (stimul + kod + faaliyet = benimseme veya derk etme) şemasıdır.

1.1. İlk bakıřtan öyle görüne bilir ki, dil yapı birimlerinin ve söylemin yaranması ve derk olunması sürecinin řerhi, bazı cihetleri ile ilkin derk etme sürecinden farklıdır ve bu şemaya sığamaz. Yani, gerçeklik öęesinin ve onun adının derk olunması (F) böyle gerçekleřmektedir ki, gerçeklik öęesinin (G_1) duygu organlarına etkisi (S_1) sonucu, beyin gücü ile hemen gerçeklik öęesine eřit olan *birinci entelekt simgesi* (E_1) oluřuyor (F_1).

Birinci entelekt simgesi ile ilgili bilgi vermek gereksinimi (S_2) sonucu *sinktual derk etme* yolu ile aynı gerçeklik öęesini yansıtan *dil yapı birimi* (G_2) oluřuyor. Dil yapı biriminin baęımsız gerçeklik öęesi kimi derk olunması sonucu *ikinci entelekt simgesi* (E_2) oluřuyor (F_1). Her iki gerçeklik öęesi ve entelekt simgeleri aynı bir *entelekt kodunda* (K) birleřerek bař beyinde muhafaza olunuyor, yani derk ediliyor (D).

Görüldüęü gibi, bu lengvopsikolojik süreç ve faaliyetlerin mecmusu ilkin şemadan farklı olan daha mürekkep bir şema esasında, yeni:

$$G_1+S_1+E_1+F_1+S_2+G_2+E_2+F_2 = MD \text{ şeması esasında gerçekleřiyor.}$$

Burada

$$(G_1+G_2)=G; (S_1+S_2)=S; (E_1+E_2)=O; (F_1+F_2)=F$$

ve hatta

$$G_1+G_2+E_1+E_2=K$$

Olduęunu göze alsak, o halde tüm benimseme ve derk etme süreçlerinin bu şema esasında gerçekleřtięi kesindir:

$$S+K+F=D \text{ (stimul + kod + faaliyet = benimseme veya derk etme).}$$

Bu psikolojik şemaya dayanarak böyle bir sonuca varabiliriz ki, derk etme, tefekkür, düşünme ve dięer beyin aktiviteleri sırasında insan gerçeklik öęelerini ona eřdeęer olan entelekt simgeleri ve kodları yardımıyla derk ediyor, aklında tutuyor ve hatırlıyor.

1.2. Arařtırmanın **ilkin psikolojik birimleri** “derk olunan en küçük birim” ve “derk etme sürecinin gerçekleřmesine olanak saęlayan en küçük apellyativ birim” kavramlarıdır ki, onlar tarafımızdan *gerçeklik öęesi* ve *entelekt simgesi* adlandırılmaktadır.

Eřya, nesne ve hadiseler, anlayıř, norma ve prensipler, aynen de onların gerçek veya ihtimal olunan nitelik, karakter, özellik ve hareketleri birer **gerçeklik öęeleridir**.

Gerçeklik öęeleri şartı olarak iki gruba ayrılmaktadır. İnsan bilincinden asılı olmadan âlemde mevcut olan tüm gerçeklik öęeleri birinci gruba ait edilmektedir. Dil yapı birimi kimi gerçeklik öęeleri ise, ikinci gruba dâhildir. Çünkü bu gerçeklik öęeleri insanın beyin aktivitesi sonucu oluřmakta ve en önemlisi, gerçeklik öęesi özellięini, sadece beyin aktivitesi ile temas halinde kazanabilmektedir. Benimseme ve derk etme açısından ise onlar arasında hiç bir fark yok. İster birinci, isterse de ikinci gruptan olan gerçeklik öęeleri aynı derk etme süreçleri ve aşamalarından geçmekle benimsenmekte veya derk olunmaktadır.

Arařtırmada tüm derk etme, tefekkür ve düşünme süreçlerinin en

ЛИНГВОПСИХОЛОГИЯ ИЛИ ПСИХОЛОГИЯ ЯЗЫКА

(РЕЗЮМЕ)

Исследования, как классических психолингвистических школ (или западноевропейские школы так называемые «бихевиоризм» и «необихевиоризм»), так и последних из них (восточноевропейская школа, так называемая «советская психолингвистика» или «Теория речевой деятельности»), считаются научными попытками по изучению психологических проблем языка. Но в результате критического анализа выясняется, что в этих исследованиях рассмотрение лингвистических, т.е. языковых проблем игнорируется. Даже в тех работах, якобы посвященных конкретному тексту, речи или высказываниям, изучаются только психологические аспекты.

По этой причине создано новое течение психолингвистики или новое направление языкознания на стыке с психологией под названием «Лингвопсихология». Лингвопсихология занимается не только психологическими аспектами, но и затрагивает лингвистические аспекты. Лингвопсихология в первую очередь исходит из лингвистических взглядов на структуру языка и речевого высказывания. Лингвопсихология также учитывает психологические особенности образования языка и речи. Предметом лингвопсихологии являются образование, восприятие и понимание структурных единиц языка и речи, усвоения первичного и вторичного языка.

1. Психологической основой данного исследования является схема $S+K+D=BM$ (Стимул + Код + Деятельность = Восприятие и Мышление). Предложенная нами схема получена путем дополнения и модулирования трехступенчатого психологического акта И.М.Сеченова, который изначально состоял из: 1) внешних воздействий на человека, 2) чувств и образов, возникающих в результате этих воздействий, 3) деятельности человека, возникающих в результате этих воздействий и образов. Данный психологический акт И.М.Сеченова в третьей ступени дополнен «Теорией деятельности» Л.С.Выготского.

1.1. На первый взгляд кажется, что образование и восприятие структурных единиц языка и речи отличается от процесса восприятия элементов действительности и не укладывается в вышеприведенной схеме. Но следует учесть, что механизм восприятия элемента действительности и его названия таков:

1.1.1. **Элемент** ($\mathcal{E}_1$) действительности **стимулирует** (C_1), т. е. оказывает влияние на органы чувств, и в результате **деятельности** (D_1)

күчүк апеллятив биримlere, yani gerçeklik ögesine veya onun hisselerine eşdeğer olan tefekkür birimleri esasında gerçekteştiği kanıtlanmış ve en küçük apellyativ birimler “**entelekt simgesi**” adlandırılmıştır.

Araştırmada birinci ve ikinci sıra gerçeklik ögelerine eşdeğer olarak, entelekt simgesinin de iki sırası tespit edilmiştir.

2. Araştırmanın **lengüistik esasını** böyle bir aksiyoma oluşturuyor ki, enformasyon iletişimi insan olmanın esas göstergesidir. İnsan sosyal toplumun ferdi olması ve her zaman aktif ve ya pasif enformasyon iletişimi ortamında bulunması sebebiyle, sürekli olarak dil yapı birimleri ve söylemlerle temas halindedir.

2.1. İnsanın gerçekleştirdiği derk etme ve tefekkür sürecini bazen birinci ve dördüncü basamaklarda total modullaşmalarla aktif şekilde, bazen ise kod fonksiyonu ile pasif şekilde dil ve ya söylem izlemektedir.

2.1.1. Derk etme ve tefekkür sürecinin dördüncü basamağında görülen total modullaşma kommunikal söylem yaratma, onun sinktual derk etme bazında gerçekleşen kısmı ise entelektual söylem yaratma faaliyetidir. Tefekkür sürecinin birinci basamağında görülen total modullaşma ise, genelde kommunikal söylemin benimsenmesi ile ilgilidir.

2.1.2. Derk etme ve ya tefekkür, yani, fikir esastır ve birincidir, dil, söylem ve forma ise ondan türemedir ve ikincidir. İlk fikrin formalaşması sürecine dil, söylem ve ya forma hiçbir katkıda bulunmamaktadır.

2.1.3. Dil yapı biriminin forma ile beraber bir manaya da sahip olması, onun beynimizde bir gerçeklik ögesi ile bağlı olan entelekt simgesini yansıtması sayesinde mümkündür. Bu cihet aynı dil yapı biriminin kelime grubunun cümle akışındaki fonksiyonu ise, onun fonetik, morfolojik veya sentaktik özelliklerinin belirlenmesine olanak sağlamaktadır.

головного мозгового аппарата создается первый *образ (O₁)* интеллекта элемента действительности.

1.1.2. В случае необходимости передачи словесной информации об элементе действительности, т.е. при возникновении вторичного *стимула (C₂)*, путем синктуального мышления образуется соответствующая данному элементу действительности структурная единица языка, т.е. *элемент (Э₂)* действительности второго ряда.

1.1.3. В результате *деятельности (Д₂)* мозга, т.е. восприятия структурной единицы языка как элемента действительности, образуется второй *образ (O₂)* интеллекта.

1.1.4. Оба элемента действительности и образы интеллекта объединяются в одном *коде (К)* интеллекта и хранятся в головном мозгу, т.е. *воспринимаются (ВМ)*.

Как видно, совокупность этих лингвopsихологических процессов и мозговых активностей происходит в основе сложной схемы:

$$\text{Э}_1 + \text{C}_1 + \text{O}_1 + \text{Д}_1 + \text{C}_2 + \text{Э}_2 + \text{O}_2 + \text{Д}_2 = \text{ВМ}$$

Если учесть, что здесь

$$(\text{Э}_1 + \text{Э}_2) = \text{Э}; (\text{C}_1 + \text{C}_2) = \text{C}; (\text{O}_1 + \text{O}_2) = \text{O}; (\text{Д}_1 + \text{Д}_2) = \text{Д}$$

а также если учесть, что

$$\text{Э}_1 + \text{Э}_2 + \text{O}_1 + \text{O}_2 = \text{K}$$

то станет ясно, что любой процесс восприятия и мышления происходит по схеме $\text{C} + \text{K} + \text{Д} = \text{ВМ}$ (Стимул + Код + Деятельность = Восприятие и Мышление).

1.2. Минимальными психологическими единицами исследования являются такие понятия как «минимальная воспринимаемая единица» и «минимальная апеллятивная единица восприятия и мышления». Мы называем их *элементом действительности* и *образом интеллекта* соответственно.

Предметы, явления, понятия, действия, нормы, принципы, а также их реальные и предполагаемые признаки, характеристики и действия являются *элементами действительности*. Элементы действительности условно можно делить на две группы. Элементы действительности, существующие независимо от нашего сознания в окружающей нас среде, входят в первую группу. Элементы действительности, как структурные единицы языка, входят во вторую группу. Так как, эти элементы действительности образованы в результате мозговой активности человека. Более важным фактором является то, что они обретают свойство элемента действительности только при соприкосновении с мозговой активностью. А с позиции их восприятия между элементами действительности первой и второй групп никакой разницы нет. Обе группы воспринимаются одинаково-выми актами восприятия, проходя

одни и те же фазы.

В исследовании обосновано, что любые процессы восприятия и мышления реализуются минимальными апеллятивными единицами, именуемыми нами *образами интеллекта*. Образы интеллекта эквивалентны элементам действительности или же их частям и признакам.

В исследовании отмечаются два ряда образов интеллекта соответственно элементам действительности.

Исходя из данной психологической схемы можно заключить, что в процессах восприятия, мышления, а также при других мозговых активностях, человек воспринимает, запоминает, вспоминает элементы действительности посредством образов и кодов интеллекта.

2. Лингвистической основой исследования является такая аксиома, что общение является основным атрибутом человека. Как индивид социального общества, человек постоянно находится в процессе активного или пассивного общения. Он окказионально создает и воспринимает структурные единицы языка и речевые высказывания.

2.1. Процессы восприятия и мышления, реализуемые человеком, иногда в первой и четвертой фазах путем тотальной модуляции, т.е. в активной форме, а иногда кодовой функцией, т.е. в пассивной форме сопровождаются речью или языком.

2.1.1. Тотальная модуляция, наблюдаемая в четвертой фазе процесса мышления, является коммуникативным речеобразованием, а часть ее, происходящая на базе синктуального мышления, является интеллектуальным речеобразованием. Тотальная модуляция, наблюдаемая в первой фазе процесса мышления, чаще всего связана с восприятием коммуникативной речи.

2.1.2. Восприятие и мышление, т.е. мысль является первым или основным, а язык, речь и форма являются производными от них, т.е. вторичными. При образовании первичной мысли или идеи язык, речь и форма в них не участвуют.

2.1.3. Структурные единицы языка кроме формы имеют также значение, лишь в том случае, если они соединяются с имеющимся в головном мозгу образом интеллекта, который эквивалентен какому-либо элементу действительности. Это также дает возможность охарактеризовать структурные единицы языка как части речи. А конкретные функции структурных единиц языка в потоке речи способствуют уточнению их фонетических, морфологических и синтаксических особенностей.

LINGUOPSYCHOLOGY AND OR THE PSYCHOLOGY OF LANGUAGE

(RESUME)

The investigations of both classic psycholinguistic school (*or West-European school the so-called "behaviourism" and "neobehaviourism"*) and last of them (*East-European school, the so-called "Soviet psycholinguistics" or "The theory of speech"*) are scientific attempts on study of psychological problems of language. As a result of critical analysis turned out that in the investigations the consideration of the linguistic problems is ignored. Even the works, which are dedicated to the concrete text, speech or utterance study only psychological aspects.

On account new trend of psycholinguistics or new linguistic school is contiguous with psychology named "linguopsychology" is founded. The linguopsychology is occupied with not only psychological, but also linguistic aspects. The linguo-psychology in the first place proceeds from linguistic views on language's structure and speech utterance. The linguopsychology also takes into account psychological features of the formation of language and speech. The object of the linguopsychology is formation, perception and conception of the structural units of language and speech, and also learning of primary and secondary language.

1. The psychological base of the investigation is $S+C+A=PT$ scheme (Stimulus + Code + Activities = Perception and Thinking). Given scheme is received in a way of supplement and modulation of the three-stage psychological act of I. M. Sechenov, which primordially consists of: 1) external influences on man; 2) feelings and images, arisen from these influences; 3) activities of man, arisen from these influences and images. The psychological act of I.M. Sechenov at the third stage is supplemented with L.S. Vigotski's "The theory of activities".

1.1. On the face of it seems that the formation and perception of the structural units of language and speech differ from the perception's process of the reality's elements and don't keep within the afore-cited scheme. But it should be taken into account that the perception's mechanism of the elements of reality and its name is:

1.1.1. Element (E_1) of the reality *stimulates* (S_1), i.e. influence on organs of sense, and as a result of *activities* (A_1) of brain the first *image* ($\dot{I}_1$)

of intellect of the reality's element is created.

1.1.2. In case of need if verbal information's transmission about reality's element, i.e. during coming into existence of the secondary *stimulus* (S_2) in a way of thinking, the structural unit of language, i.e. *element* (E_2) of the second row's reality appropriates to the element of reality is arisen.

1.1.3. As a result of brain's *activities* (A_2), i.e. perception of the language's structural unit as a reality's element, the intellect's second *image* ($\dot{I}_2$) is arisen.

1.1.4. Both elements of reality and intellect's images unite with same *code* (C) of intellect and are kept in brain, i.e. are *perceived* (PD).

Apparently, the totality of the linguopsychological processes and brain activities are the result of the complicated scheme's base:

$$E_1+S_1+\dot{I}_1+A_1+S_2+E_2+\dot{I}_2+A_2=PT$$

Taking into account, that

$$(E_1+E_2)=E; (S_1+S_2)=S; (\dot{I}_1+\dot{I}_2)=\dot{I}; (A_1+A_2)=A,$$

and also taking into account, that

$$E_1+E_2+\dot{I}_1+\dot{I}_2=C,$$

then become clear, that any process of perception and thinking is the result of scheme $S+C+S+A = PT$ (Stimulus+Code+Activities= Perception and Thinking).

1.2. The minimum psychological units of the investigation are such conceptions as "minimum perceived unit" and "minimum appellative unit of the perception and thinking". Accordingly we called them as element of reality and intellect's image.

Subjects, phenomena, conceptions, actions, norms, principles and also their real and suggested signs, descriptions and actions are *elements of reality*. Elements of reality conditionally are divided into two groups. Elements of reality, existed independently from our consciousness in the surroundings are a part of the first group. Elements of reality as the structural unit of language are part of second group, as these elements of reality are arisen as a result of man's brain activities. More important factor is that they find the property of the reality's element only with brain activity's contiguity. From a position of their perception there is no difference between reality's elements of the first and the second groups. Both groups are interpreted as the identical perception's act, passing the same phase.

The investigation grounded that any processes of perception and thinking are realized by minimum appellative units called by us as "the

images of intellect". The images of intellect are equivalent to the reality's elements or to their parts and signs.

In the investigation two rows of intellect's images accordingly to the elements of reality are mentioned.

Proceeding from this psychological scheme, we can conclude, that in the processes of perception, thinking and also with other brain activities, the man perceives, memorizes, remembers the elements of reality by means of images and codes of the intellect.

2. The linguistic base of the investigation is axiom, that the intercourse is the main attribute of man. As an individual of social society, the man constantly is in the process of the active and passive intercourse. He occasionally creates and perceives the structural units of languages and speech utterances.

2.1. The process of perception and thinking realized by man sometimes at the first and fourth phases in a way of total modulation, i.e. in the active form, and sometimes by code function, i.e. in the passive form is accompanied by speech and language.

2.1.1. Total modulation, observed at the fourth phase of thinking's process is a communicative speech-formation, but the part of it being the result of the base of thinking is an intellectual speech-formation. Total modulation, observed at the first phase of thinking process is frequently constrained with perception of the communicative speech.

2.1.2. Perception and thinking, i.e. thought are the first or basic, but languages, speech and form are derivative from it, i.e. are secondary. The speech and form don't participate in the formation of primary thought or language's idea.

2.1.3. The structural units of languages, except form, can have meaning only in case, if they unite with intellect's image in brain, which is equivalent to some element of reality. It also gives a chance to characterize the structural units of language as parts of speech. The concrete functions of the structural units of languages in the spoken chain favour to more precise definition of their phonetic, morphological and syntactic features.

MAYIL B. ƏSGƏROV

LİŇQVOPSİKOLOGİYA

və ya

DİLİN PSİKOLOGİYASI

LEŇGÜİSTİKPSİKOLOJİ

veya

DİLİN PSİKOLOJİSİ

ЛИНГВОПСИХОЛОГИЯ

или

ПСИХОЛОГИЯ ЯЗЫКА

LINGUOPSYCHOLOGY

and or

THE PSYCHOLOGY OF LANGUAGE

«Elm və təhsil»
nəşriyyatının direktoru: *professor* Nadir MƏMMƏDLİ
Dizayn: Tural Əhmədov
Texniki redaktor: Rövşanə Nizamiqızı

Yığılmağa verilmiş **28.01.2011.**
Çapa imzalanmış **16.02.2011.**
Şərti çap vərəqi **19,2.** Sifariş № **33.**
Kağız formatı **60x84 1/16.** Tiraj **500.**

Kitab «**Elm və təhsil**» nəşriyyat-poliqrafiya
müəssisəsində səhifələnilib çap olunmuşdur.
E-mail: elm_ve_tehsil@box.az
Tel: 497-16-32; 050-311-41-89
Ünvan: Bakı, İçərişəhər, 3-cü Maqomayev döngəsi 8/4.

Azf-282057

ƏSGƏROV MAYIL BİNNƏT oğlu

17 yanvar 1962-ci ildə Tovuz rayonunun Bozalqanlı kəndində anadan olmuşdur.

1990-cı ildə Leningrad Dövlət Universitetinin (indiki Sankt-Peterburq Universitetinin) şərqşünaslıq fakültəsini bitirmişdir.

1997-ci ildə "Azərbaycan Respublikası Müdafiə Nazirliyinin fəxri fərmanı" ilə;

1999-cu ildə "Türkiyə Respublikası Silahlı Qüvvələrinin Sülh Naminə Həbi Əməkdaşlıq və Koordinasiya Şurasının fəxri fərmanı" ilə;

2001-ci ildə "NATO Birləşmiş Komandanlığının fəxri fərmanı" ilə təltif olunmuşdur.

Azərbaycan Respublikası Ali Attestasiya Komissiyasının 22 fevral 2005-ci il tarixli (Protokol N 7) qərarı ilə ona filologiya elmləri üzrə fəlsəfə doktoru alimlik dərəcəsi verilmişdir.

Hal-hazırda Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Nəsimi adına Dilçilik institutunun aparıcı elmi işçisidir. Üç monoqrafiyanın, qırxdan artıq elmi məqalənin müəllifidir.

Evlidir, iki qızı var.

